श्रीः

श्रीमच्छंकराचार्यविरचिता

उपदेशसाहस्री ।

रामतीर्थविरचितया पदयोजनिकाख्यया

व्याख्ययासंवलिता।

नवरेइत्युपाभिध कृष्णशास्त्रिणा

यथामति संशोधिता ।

सा च

इत्यनेन

मुंबय्यां जगदीश्वराख्यमुद्रालये

मुद्रापिता.

शकाब्दाः १८०७.

(सन १८८६ इसवी)

अथ

सटीकोपदेशसाहस्त्री

पद्यात्मिका.

चैतन्यं सर्वगं सर्वं सर्वभूतगुहाशयम् ॥ यत्सर्वविषयातीतं तस्मै सर्वविदे नमः ॥१॥ ॥छ॥ ॥छ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ श्रीसरस्वत्यैनमः ॥ श्रीमच्छंकराचार्यभगवतेनमः ॥ यत्राध्यस्तमिदंसर्वंमेयमात्राद्यविद्यया ॥ भातिनोभातियज्ज्ञानात्तदस्मिब्रह्मचित्सुखं ॥१॥ तदेवंसर्वोपनिषदर्थसारसंग्रहंगद्यबंधप्रबंधेनसंक्षेपतोयुक्त्योपदिश्यपुनरप्युक्तमेवार्थजातं पद्यबन्धप्रबंधेनसोपस्करंविस्तरेणोपदेष्टुकामोभगवान्भाष्यकारःपद्यग्रंथारंभेग्रंथप्रतिपाद्यपरदेवतानमस्काररूपं मंगलंकृतंशिष्यशिक्षार्थंश्लोकेनोपनिबध्नाति ॥ चैतन्यमिति ॥ तस्मैसामान्यतःप्रसिद्धायनमः प्रह्वीभावोभूयादित्यर्थः ॥ तस्य विशेषजिज्ञासायांलक्षणमाह सर्वविदइति ॥ सर्वंवेत्तीतिसर्ववित्तस्मै सर्वशब्देनभूतंभवद्भविष्यदित्येतदात्मकंजगदुच्यतेतत्सर्वंसर्वावस्थंसर्वदासवितृवत्सन्निधिसत्तामात्रेणप्रकाशयत्सर्वंवित् नहीदंजडंस्वसत्तास्फूर्त्योःस्वतंत्रंभवति अतोयदधीनसत्तास्फूर्तिमदिदंतदस्तिसर्वज्ञंसर्ववित्सर्वाश्रयइतितटस्थलक्षणं

क्यार्थस्तात्पर्यवृत्त्याप्रतिपादितोभवति॥तदेवंमंगलाचरणव्याजे नवेदांतशास्त्रीयविषयाद्यनुबंधोप्यत्रप्रपंचितोऽस्यतत्प्रकरणत्व द्योतनाय तथाहि उक्तवाक्यार्थोविषयश्चैतन्यंसर्वविषयाती तमितिचचिदात्मनः सर्वानर्थसंस्पर्शित्वाभावोक्तेरशेषानर्थनिवृ त्त्युपलक्षितंनिरतिशयानंदाविर्भावात्मकंब्रह्मैवप्रयोजनमुक्तं अ र्थात्तत्कामोधिकारीसूचितएवभवति ॥ उक्तविशेषणानांवेदांते ष्वेवप्रसिद्धेःशास्त्रब्रह्मणोःप्रतिपाद्यप्रतिपादकभावःसंबंधोध्वनि तइति ॥ १ ॥

समाप्यैव क्रियाःसर्वा दाराग्न्याधा नपूर्विकाः ॥ ब्रह्मविद्यामथेदानीं व क्तुं वेदः प्रचक्रमे ॥ २ ॥ ॥छ॥

एवंदेवतानमस्कारव्याजेनवेदांतप्रतिपाद्यपरदेवतातत्वमुप क्षिप्तमिदानींवेदान्तानांतत्परत्वंप्रतिपादयितुंकर्मकांडनिर्वृत्तम र्थमनूद्यतेनज्ञानकांडाख्यवेदान्तानांसंगतिमभिदधानस्तेषाम गतार्थत्वमनन्यशेषत्वंचतावदाह समाप्यैवेति ॥वेदइदानींब्रह्म विद्यांवक्तुंप्रचक्रमइत्यन्वयः ॥ इदानीमिती ॥ जिज्ञासोरुप[illegible] तिसमयउक्तः अथेतिजिज्ञासाप्रवृत्तिप्रयोजकहेतुसा[illegible] ष्टयसंपत्त्यानंतर्यमुच्यते ॥ तथाचविवेकवैराग्यशमादि[illegible] संपन्नस्यमुमुक्षोर्मोक्षसाधनब्रह्मविद्यांसाक्षात्प्रतिपादयितुंज्ञान कांडात्मकोवेदःप्रवर्त्ततइत्यर्थः ॥ कुतोस्यसाधनसंपत्तिरित्यपे क्षायांकर्मकांडोक्तकर्म्मानुष्ठानजनितबुद्धिशुद्धितइत्यभिप्रेत्याह समाप्यैवेत्यर्धेन ॥ दाराग्न्याधानपूर्विकाइतिविहितक्रियामात्रो

पलक्षणम् नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनारूपाःसर्वाश्रमप्रयुक्ताविधिविहिताः सर्वाःक्रियाःसमापय्यसमाप्तिंप्रापय्यकर्मकांडात्मनाअनुष्ठेयकर्माणिप्रतिपाद्यस्थितोवेदइतिसंबंधः ॥ अयंभावः वेदोहिस्वतःप्रमाणभूतःसर्वार्थप्रकाशकोनित्यनिरतिशयपुरुषार्थमर्थयमानस्यतदुपायम्मृगयतःसर्वोत्साहम्प्रयतमानस्यापितमलभमानस्यताद्दक्पुरुषार्थसाधनंप्रत्यक्षादिभिरनवगम्यमानमुपदेष्टुंप्रवर्तते नित्यनिरतिशयपुरुषार्थश्चमोक्षएवनान्यइतिमोक्षोपायप्रतिपादनेवेदतात्पर्यमवगम्यते ॥ श्रुतिस्मृतीचात्रभवतःसर्वेवेदायत्पदमामनंति सर्वेवेदायत्रैकाभवंति समानसीनआत्मजनानामिति वेदैश्चसर्वैरहमेववेद्यइतिच मोक्षसाधनंचसाक्षादात्मातत्वज्ञानमेव तमेवविदित्वातिमृत्युमेति नान्यःपंथाविद्यतेयनायेतिश्रुतेस्तच्चनाशुद्धांतःकरणस्योपदेष्टुंयुक्तंतस्यतद्ग्रहणसामर्थ्याभावात् श्रुतिश्चभवति ॥ नाविरतोदुश्चरितान्नाशांतोनासमाहितः नाशांतमानसोवापिप्रज्ञानेनैनमाप्नुयादिति ॥ अतस्तस्यज्ञानोत्पत्तिप्रतिबंधकदुरितक्षयार्थानिनित्यानिकर्माण्प्रिथमंविद्यंते तानिचसंयोगरूपचोदनासमाख्यानामविशेषेणसर्व्वशाखाप्रत्ययन्यायेनेतिकर्त्तव्यांगकलापपरिमाणाधिकारिविशेषोक्तिपूर्वकमनुष्ठापयति धर्मेणपापमपनुदतिनकर्मलिप्यतेनरेअविद्ययामृत्युंतीर्त्वेत्यादिश्रुतेर्दुरितक्षयएवधर्मानुष्ठानस्यपरंप्रयोजनं परंपरयापरमपुरुषार्थोपयोगित्वात् नतुकर्मणापितृलोकइत्याद्युक्तःपितृलोकादिःप्रयोजनम् तस्यक्षयादिदोषदुष्टतयाहेयत्वात् आनुषंगिकंहितत्कर्मफलंभवति भवदपिनेदंचित्तशुद्धिप्रतिबंधकं तदुक्तंसुरेश्वराचार्यैः॥नित्येषुशुद्धिप्राधान्याद्भोगोप्यप्रतिबंधकः॥भोगंभंगुरमीक्ष्यंतेबुद्धिशुद्धि

स्तुरोचतइति ॥ काम्याभिचारादिकर्मविधानंतुपुरुषवशीकरणे नस्वाभाविकप्रवृत्तिनिवारणार्थमित्येषादिक् ॥ तथाचाचित्तशुद्धेः प्रथमापेक्षितत्वात्तदर्थंकर्मविधानंप्रथमंप्रवर्त्तते पश्चाच्चज्ञानोप देशइतिकर्मज्ञानकांडयोरर्थद्वाराहेतुहेतुमद्भावेनपौर्वापर्यसंबंध उक्तः ॥ ज्ञानकांडस्यसाक्षात्फलार्थविषयत्वात्कर्मभिरनपेक्षि तार्थत्वाच्चागतार्थत्वमनन्यशेषत्वंचतस्यासिद्धमिति ॥ २ ॥ ॥

कर्माणि देहयोगार्थं देहयोगे प्रिया
प्रिये ॥ ध्रुवे स्यातां ततो रागो द्वेष
श्चैव ततः क्रियाः ॥ ३ ॥ ॥छ॥

ननुकर्माणिकृतानिकर्त्तुःफलप्रदानिलोकेदृष्टानि यथापित्रा दिभिरुपदिष्टविषयाणिइष्टफलानितैर्निषिद्धविषयान्यनिष्टफला नितदुदास्तविषयाणिदैवाधीनतयोभयार्थानि तथा वेदविहि तानिकर्माणीष्टफलानि निषिद्धान्यनिष्टफलानि विहितप्रतिषि द्धव्यामिश्रकर्माणीष्टानिष्टव्यामिश्रफलानिभवंति ॥ तथाचशा स्त्रं अनिष्टमिष्टंमिश्रंचत्रिविधंकर्मणःफलमिति ॥ एवंचकर्मणां फलाव्यभिचारान्मोक्षस्यचफलविशेषत्वात्कर्मविशेषसाध्यत्वो पपत्तेर्नविद्ययाकृत्यमस्तीति नतदर्थानिज्ञानकाण्डानिमुमुक्षु णाविचारणीयानि किंतुकर्माण्येवकानिचिच्चातुर्मास्यादीन्यक्ष य्यफलार्थान्यनुष्ठेयानीतिकर्मजडानांप्रत्यवस्थानमित्याशंक्या ह कर्माणीतिद्वाभ्यां ॥ कर्मफलंहिजात्यायुर्भोगलक्षणं तच्च देहसंबंधंविनानोपपद्यतइतिकर्माणिदेहयोगार्थमेवेत्यर्थः ॥ दे हयोगेचसंसारोदुर्वारइत्याह देहयोगइति देहसंबंधेसतिप्रि

याप्रियेसुखदुःखेध्रुवेस्यातांभवेतामेव ॥ नवैसशरीरस्यसतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीतिश्रुतेः॥ ततःसुखदुःखयोस्तत्साधनयोश्चयथासंख्यंरागद्वेषौवासनारूपौस्यातां ॥ ततोरागद्वेषाख्यान्निमित्तात्क्रियावाङ्मनःकायचेष्टास्युरित्यर्थः॥ ३ ॥ ॥

धर्माधर्मौ ततो ज्ञस्य देहयोगस्तथा पुनः॥ एवं नित्यप्रवृत्तोऽयं संसारश्चक्रवद्भृशम् ॥४॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अज्ञस्यप्रत्यगात्मतत्वंब्रह्माजानतोहंकारपारवश्यस्यततःक्रियाभ्योविहितप्रतिषिद्धरूपाभ्योधर्माधर्मौपुनर्भवेतां पुनस्ततोदेहयोगस्ततःप्रियाप्रियेइत्येवंसंसारोजन्ममरणकर्म्मकरणतत्फलभोगलक्षणःकुलालचक्रवद्भृशमत्यर्थमविश्रमंयथास्यात्तथानित्यप्रवृत्तोनादिकालमारभ्यप्रवर्त्तते अयंप्रत्यक्षइत्यर्थः॥ तस्मादैहिकार्थानांकर्मणामनित्यफलत्वस्यलोकेदृष्टत्वादामुष्मिकफलार्थानामपिकर्मत्वादनित्यफलतानुमानात्तद्यथेह कर्मजितोलोकःक्षीयतएवमेवामुत्रपुण्यजितोलोकःक्षीयत इतिवस्तुबलावलंबिश्रुतेश्चाक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतमित्याद्यर्थवादश्रुत्यवलंबनेनकर्मफलस्यनित्यत्वाशानकार्येतिभावः ॥४॥

अज्ञानं तस्य मूलं स्यादिति तद्धानमिष्यते ॥ ब्रह्मविद्यात आरब्धा ततो निःश्रेयसं भवेत् ॥५॥ ॥ ॥

नन्वेवमपिनमोक्षार्थिनोज्ञानेनप्रयोजनमस्तिकृतकर्मणांसंसा

स्तुरोचतइति ॥ काम्यप्रभिचारादिकर्मविधानंतुपुरुषवशीकरणे नस्वाभाविकप्रवृत्तिनिवारणार्थमित्येषादिक् ॥ तथाचाचित्तशुद्धेः प्रथमापेक्षितत्वात्तदर्थंकर्मविधानंप्रथमंप्रवर्त्तते पश्चाच्चज्ञानोपदेशइतिकर्मज्ञानकांडयोरर्थद्वाराहेतुहेतुमद्भावेनपौर्वापर्यसंबंध उक्तः ॥ ज्ञानकांडस्यसाक्षात्फलार्थविषयत्वात्कर्मभिरनपेक्षितार्थत्वाच्चागतार्थत्वमनन्यशेषत्वंचतस्यासिद्धमिति ॥ २ ॥ ॥

कर्माणि देहयोगार्थं देहयोगे प्रियाप्रिये ॥ ध्रुवे स्यातां ततो रागो द्वेषश्चैव ततः क्रियाः ॥ ३ ॥ ॥छ॥

ननुकर्माणिकृतानिकर्त्तुःफलप्रदानिलोकेदृष्टानि यथापित्रादिभिरुपदिष्टविषयाणिइष्टफलानितैर्निषिद्धविषयान्यनिष्टफलानितदुदास्तविषयाणिदैवाधीनतयोभयार्थानि तथा वेदविहितानिकर्माणीष्टफलानि निषिद्धान्यनिष्टफलानि विहितप्रतिषिद्धव्यामिश्रकर्माणीष्टानिष्टव्यामिश्रफलानिभवंति ॥ तथाचशास्त्रं अनिष्टमिष्टंमिश्रंचत्रिविधंकर्मणःफलमिति ॥ एवंचकर्मणांफलाव्यभिचारान्मोक्षस्यचफलविशेषत्वात्कर्मविशेषसाध्यत्वोपपत्तेर्नविद्ययाकृत्यमस्तीति नतदर्थानिज्ञानकाण्डानिमुमुक्षुणाविचारणीयानि किंतुकर्माण्येवकानिचिच्चातुर्मास्यादीन्यक्षय्यफलार्थान्यनुष्ठेयानीतिकर्मजडानांप्रत्यवस्थानमित्याशंक्याह कर्माणीतिद्वाभ्यां ॥ कर्मफलंहिजात्यायुर्भोगलक्षणं तच्च देहसंबंधंविनानोपपद्यतइतिकर्माणिदेहयोगार्थमेवेत्यर्थः ॥ देहयोगेचसंसारोदुर्वारइत्याह देहयोगइति देहसंबंधेसतिप्रि

याप्रियेसुखदुःखेध्रुवेस्यातांभवेतामेव ॥ नवैसशरीरस्यसतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीतिश्रुतेः॥ ततःसुखदुःखयोस्तत्साधनयोश्चयथासंख्यंरागद्वेषौवासनारूपौस्यातां ॥ ततोरागद्वेषाख्यान्निमित्तात्क्रियावाङ्मनःकायचेष्टास्युरित्यर्थः॥ ३ ॥ ॥

धर्माधर्मौ ततो ज्ञस्य देहयोगस्तथा पुनः॥ एवं नित्यप्रवृत्तोऽयं संसारश्चक्रवद्भृशम् ॥४॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अज्ञस्यप्रत्यगात्मतत्वंब्रह्माजानतोहंकारपारवश्यस्यततःक्रियाभ्योविहितप्रतिषिद्धरूपाभ्योधर्माधर्मौपुनर्भवेतां पुनस्ततोदेहयोगस्ततःप्रियाप्रियेइत्येवंसंसारोजन्ममरणकर्म्मकरणतत्फलभोगलक्षणःकुलालचक्रवद्भृशमत्यर्थमविश्रमंयथास्यात्तथा नित्यप्रवृत्तोनादिकालमारभ्यप्रवर्त्तते अयंप्रत्यक्षइत्यर्थः॥ तस्मादैहिकार्थानांकर्मणामनित्यफलत्वस्यलोकेदृष्टत्वादामुष्मिकफलार्थानामपिकर्मत्वादनित्यफलतानुमानात्तद्यथेह कर्मजितोलोकःक्षीयतएवमेवामुत्रपुण्यजितोलोकःक्षीयत इतिवस्तुबलावलंबिश्रुतेश्चाक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतमित्याद्यर्थवादश्रुत्यवलंबनेनकर्मफलस्यनित्यत्वाशानकार्येतिभावः॥४॥

अज्ञानं तस्य मूलं स्यादिति तद्धानमिष्यते ॥ ब्रह्मविद्यात आरब्धा ततो निःश्रेयसं भवेत् ॥५॥ ॥ ॥

नन्वेवमपिनमोक्षार्थिनोज्ञानेनप्रयोजनमस्तिकृतकर्मणांसंसा

रनिमित्तानांफलभोगानंन्तरंनाशेसतिनिमित्ताभावान्नैमित्तिका
भावइतिन्यायादयत्नलभ्यत्वान्मोक्षस्येत्याशंक्याज्ञानमूलत्वा
त्कर्मणस्तस्मिन्सतितदनुपरमात्मैवमित्याह अज्ञानमिति यद्वा
अज्ञस्यकर्मप्रवृत्त्यविरमात्संसाराविरमः कृतकर्मफलभोगसम
येपिकर्मप्रवृत्त्यवश्यंभावात्पुनर्भोगसंतानाविच्छेदश्चेत्कथंतर्हि
कर्मनिवृत्त्यामोक्षसिद्धिरितिविवक्षायामाह अज्ञानमिति॥अय
मर्थः नीहारेणप्रावृताजल्प्याचासुतृपउक्थशासश्चरंति एकःश
त्रुर्नद्वितीयोस्तिशत्रुरज्ञानतुल्यःपुरुषस्यराजन् येनाविष्टःकुरु
तेकार्यतेचघोराणिकर्माणिसुदारुणानीत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्योज्ञा
नंतस्यपूर्वोक्तस्यकर्म्मतत्फललक्षणस्यसंसारस्यमूलंस्यादिति
हेतोस्तस्याज्ञानस्यहानमात्यंतिकोपरमइष्यतेयत्नेनसंपादनी
यतयाभिप्रेयतेमूलोन्मूलनमंतरेणप्ररोहाविच्छेदादित्यर्थः ॥ त
रतिशोकमात्मवित् यदाचर्मवदाकाशंवेष्टयिष्यंतिमानवाः ॥
तदादेवमविज्ञायदुःखस्यांतोभविष्यति ॥ ज्ञानेनतुतदज्ञानंये
षांनाशितमात्मनः॥ तेषामादित्यवज्ज्ञानंप्रकाशयतितत्परमि
त्यादिश्रुतिस्मृतिभ्योपतोविद्यैवाज्ञानहानहेतुरवगतातोब्रह्मावि
द्यारब्धाऽततोब्रह्मविद्ययानिःश्रेयसंकैवल्यंभवेत्तदुदयेनान्तरी
यकतयाज्ञाननिवृत्तौकेवलात्मस्वरूपावस्थानरूपोमोक्षोलब्ध
इवभवेदित्यर्थः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

विद्यैवाज्ञानहानाय न कर्माप्रतिकू
लतः ॥ नाज्ञानस्याप्रहाणे हि रागद्वे
षक्षयो भवेत् ॥ ६ ॥ ॥छ॥

ननुकर्मणांविचित्रशक्तित्वाद्धिरण्यदा अमृतत्वंभजंतइत्यादिश्रुतेश्च कर्मणैवहिसंसिद्धिमास्थिताजनकादय इत्यादिस्मृतेश्च कर्मभिरेवमोक्षसिद्धेःकथम्तंब्रह्मविद्ययेतिशंकामपाकुर्वन्ननन्तरोक्तमर्थमुपपादयतिद्वाभ्याम्॥विद्यैवेति ॥ संसारमूलाज्ञानहानायविद्यैवसमर्थेत्यध्याहारः॥एवकारार्थमाह नकर्मेति॥तत्रहेतुरप्रतिकूलतइत्यविरोधादित्यर्थः॥विद्यैवप्रकाशरूपत्वादप्रकाशरूपामाविद्यांतत्कार्यंचनिवर्त्तयति यथारज्ज्वावरणाविद्यांतमसितत्कल्पितसर्पाद्याकारंचरज्जुतत्त्वज्ञानप्रदीपोनिवर्तयतःस्वभावविरोधात् कर्मतुनाज्ञानतमोनिवर्तकंतदविरोधित्वादप्रकाशात्मकत्वाद्वा नाहीरस्तोमवदित्याद्यनुमानैर्नान्यःपंथाविद्यतेयनाय इत्यादिश्रुतिभिश्चविरोधाद्धिरण्यदाइत्यादावापेक्षिकममृतत्वंपर्यवस्यति कर्मणैवहीतिस्मृतिःनकर्मणानप्रजयेतिश्रुतिविरोधेऽन्यपरेत्यतोनतद्बलात्कर्मभिरज्ञानहानशंकेत्यभिप्रायः॥विद्यांविनाऽज्ञानक्षयाभावश्चेदज्ञानक्षयार्थमेवाविद्यान्विष्यतांतत्कार्यस्यतुपरमार्थत्वाद्विद्ययानाशानुपपत्तेस्तन्नाशेहेत्वन्तरमन्वेषणीयमित्यत आह नाज्ञानस्येति॥अज्ञानास्याप्रहाणेरागादिक्षयोनस्यादविवेकपूर्वकत्वस्यरागादावन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वादज्ञानमयारागादयोनपरमार्थाइत्यज्ञाननिवृत्त्यैवनिवर्तंतइतिनतत्रहेत्वंतरान्वेषणेत्यर्थः ॥ ६ ॥

रागद्वेषक्षयाभावे कर्म दोषोद्भवं ध्रुवम् ॥ तस्मान्निःश्रेयसार्थाय विद्यैवात्र विधीयते ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

रागाद्यनिवृत्तौकाहानिरितितत्राह रागद्वेषेति ॥ दोषारागद्वेष मोहास्तदुद्भवंतद्धेतुकंकर्मध्रुवंपुनःस्यादेवेति पुनःसंसारोदुर्वारइत्यर्थः ॥ उपपादितमर्थमुपसंहरति तस्मादिति ॥ अत्रेति वेदांतोक्तिर्विधीयते प्रकाश्यतइत्यर्थः ॥ ७ ॥

ननु कर्म तथा नित्यं कर्तव्यं जीवने सति ॥ विद्यायाः सहकारित्वं मोक्षं प्रति हि तद्व्रजेत् ॥ ८ ॥ ॥ छ ॥

तदेवमज्ञानमूलत्वात्संसारस्यज्ञानमेवतन्निवर्तकंमोक्षहेतुर्न कर्मइत्युक्तं तत्रयदिकर्मणांस्वातंत्र्येणमोक्षहेतुतानसंभवेत्तर्हि ज्ञानेनसमुच्चयेसतितद्धेतुतास्यादितिसमुच्चयवादिमतमुत्थापयति ननुकर्मेति॥नहिकश्चित्क्षणमपिजातुतिष्ठत्यकर्मकृत् कार्यते ह्यवशःकर्मसर्वःप्रकृतिजैर्गुणैरितिस्मृत्युक्तन्यायेनावशेनापिजीवतापुरुषेणकर्मकर्तव्यमेव विद्यायथातथानित्यंकर्मावश्यंकर्तव्यंयावज्जीवमित्यादिश्रुतिविहितत्वादित्यर्थः॥उपयोगाभावान्मुमुक्षुणानित्यंकर्मनकर्तव्यमित्यतआह विद्यायाइति ॥ विद्याया मोक्षंप्रतिकारणभूतायाःसहकारित्वमितिकर्तव्यभावं हियस्मात्कर्मव्रजेत्प्राप्नुयादतस्तत्कार्यंमुमुक्षुणेत्यर्थः ॥ विद्ययामृतमश्नुतइतितृतीययाज्ञानस्यमोक्षकरणत्वावगमात्करणस्यचेतिकर्तव्यतासापेक्षत्वादन्यस्यचेतिकर्त्तव्यस्यात्राऽभावात्कर्मभिरेवप्रयाजादिभिर्दर्शादीवफलोपकार्यंगैर्ज्ञानंसमुच्चीयतइतिभावः॥८

यथा विद्या तथा कर्म चोदितत्वावि

शेषतः ॥ प्रत्यवायस्मृतेश्चैव का
र्यं कर्म मुमुक्षुभिः ॥९॥ ॥छ॥

कर्मणाबध्यतेजन्तुर्विद्ययाचाविमुच्यते ॥तस्मात्कर्मनकुर्वंति यतयःपारदर्शिन इत्यादिस्मृतेर्मुमुक्षुभिः कर्म्मनकर्त्तव्यमिति चेत्तत्राह यथाविद्येति ॥ यथाविद्यामुमुक्षुभिःकार्यातथाकर्मापि कर्त्तव्यं कुतः विद्यांचाविद्यांचयस्तद्वेदोभयंसहेतिसमुच्चयावि धिनाअविशेषेणचोदितत्वादित्यर्थः ॥ किंच अकुर्वन्विहितंकर्म निंदितंचसमाचरन्॥प्रसंजंश्चेंद्रियार्थेषुनरःपतनमृच्छति ॥ इत्य ननुष्ठानेप्रत्यवायस्मृतेश्चकर्मकार्यमित्यर्थः॥तथाचोदाहृतश्रुति स्मृतिविरोधेतस्मात्कर्मनकुर्वंतियतयइतीयमपस्मृतिर्ज्ञानप्रशं सार्थावाभविष्यतीतिभावः ॥ ९ ॥

ननु ध्रुवफला विद्या नान्य त्किंचि
दपेक्षते ॥ नाग्निष्टोमो यथैवान्य
द्ध्रुवकार्योप्प्यपेक्षते ॥ १० ॥ ॥

अत्रसिद्धांती विद्यायाःसहकार्यपेक्षितत्वमुक्तमाक्षिपति न न्विति ॥ ब्रह्मविद्यासहकारिनिरपेक्षाध्रुवफलत्वाद्घटादिज्ञानव दित्यर्थः ॥ पूर्ववादीव्यभिचारेणपरिहरति नेति ॥ अवश्यंभावि फलोप्प्यग्निष्टोमोयथोद्गीथशास्त्रादितद्गतदेवताज्ञानसहकारिकर्मा पेक्षतेतथाविद्यापीत्यर्थः ॥ १० ॥

तथा ध्रुवफला विद्या कर्म नित्यम

पेक्षते ॥ इत्येवं केचिदिच्छंति
न कर्म प्रतिकूलतः ॥ ११ ॥

पूर्वपक्षमुपसंहरति इत्येवंकेचिदिच्छंतीति॥सिंद्धांतंवक्तुमुपक्रमते नेत्यादिना॥विद्यास्वकार्येनकर्मापेक्षतेतत्प्रतिकूलत्वात्तद्विरोधित्वादितियावत् नहिस्वप्रतिकूलःस्वसहायोभवति माभूत्तिमिरंतेजसःसहायभूतमित्यर्थः ॥ ११ ॥

विद्यायाः प्रतिकूलं हि कर्म स्यात्सा
भिमानतः ॥ निर्विकारात्मबुद्धिश्च
विद्येतीह प्रकीर्तिता ॥ १२ ॥

कर्मणोविद्याप्रतिकूलत्वमुक्तंसाधयति विद्यायाइत्यर्द्धेन॥हिशब्दःप्रसिद्धिद्योतकः साभिमानतइतिब्राह्मण्याद्यभिमानसहितपुरुषनिर्वर्त्यत्वात्कर्मणोविद्यायाश्चकूटस्थात्माकारतयाजात्याद्यभिमानहीननिष्ठत्वात्प्रसिद्धोविद्याकर्मणोर्विरोधइत्यर्थः ॥हिशब्दद्योतितांप्रसिद्धिमुपपादयति निर्विकारेति॥नाहंकर्त्ताभोक्ताकिंतुकूटस्थंब्रह्मैवास्मीत्येवमात्माकारांतःकरणवृत्तिर्विद्येतिइहवेदांतेषुविद्वद्भिःप्रकर्षेणोक्तेत्यर्थः॥कर्मत्वहंब्राह्मणोस्यकर्मणःकर्त्ताममेदंकर्मसाध्यंफलंभाविष्यतीत्यभिमानपूर्वकंप्रवर्ततइतिप्रत्यक्षमतःस्फुटोविरोधइत्यर्थः ॥ १२॥

अहं कर्त्ता ममेदं स्यादिति कर्म प्रव

र्त्तते॥वस्त्वधीना भवेद्विद्या कर्त्र धीनो भवेद्विधिः ॥ १३ ॥

ज्ञानकर्मणोरंतर्मुखत्वबहिर्मुखत्वाभ्यांप्रवृत्तितोविरोधमुक्त्वो त्पत्तितोविरोधमाह वस्त्वधीनेति॥प्रमाणवस्त्वधीनाविद्यायथा प्रमाणंयथावस्तुचजायतेनतत्रपुरुषस्वातंत्र्यंसंभवतीत्यर्थः॥वि धिर्विधेयंकर्म कर्त्रधीनं पुरुषेणकर्त्तुमकर्तुमन्यथावाकर्त्तुंशक्य मतःपुरुषस्वातंत्र्यास्वातंत्र्यरूपविरुद्धहेतुजन्यत्वान्नकर्मज्ञान योःसमुच्चयइत्यर्थः ॥ १३ ॥

कारकाण्युपमृद्नाति विद्या बुद्धिमि वोखरे ॥ इति तत्सत्यमादाय कर्म कर्त्तुं व्यवस्यति ॥१४॥ ॥छ॥

किंचविद्यायांसत्यांकर्मणोनिराश्रयतयास्वरूपालाभान्नज्ञा नसहकारितेतिविध्यंतरेणविरोधमाह कारकाणीति॥उखरदेशे जातामुदकबुद्धिंयथोखरस्वभावावलंबिनीविद्योपमृद्नातितथा त्मन्यविद्याध्यस्तकारकबुद्धिमात्मस्वभावावलंबिनीविद्योपमृ द्नात्येवेत्यर्थः ॥ इतितत्सत्यमित्यर्द्धश्लोकःपूर्वेणैवान्वेति ॥ उप मृद्नातीतियतोतस्तत्कारकजातंसत्यमादायकर्मकर्तुंज्ञानीकथं व्यवस्यतीति कथंशब्दाध्याहारेणायंयोजनीयः ॥ १४ ॥

विरुद्धत्वादतः शक्यं कर्म कर्तुं न वि

घया ॥ सहैव विदुषा तस्मात्कर्म
हेयं मुमुक्षुणा ॥ १५ ॥ ॥ छ ॥

विरुद्धत्वकृतसमुच्चयासंभवेफलितमाह विरुद्धत्वादिति ॥ अतोविरुद्धत्वादितिसामानाधिकरण्यं विद्ययासहकर्मकर्तुंविदुषानशक्यमेवेत्यन्वयः ॥ समुच्चयनिराकरणफलमाह तस्मादिति ॥ १५ ॥

देहाद्यैरविशेषेण देहिनो ग्रहणं निज
म्॥प्राणिनां तदविद्योत्थं तावत्कर्म
विधिर्भवेत् ॥ १६ ॥ ॥ छ ॥

ननुज्ञात्वाकर्मसमाचरेदित्यादिवचनात्स्वर्गकामादिविध्यन्यथानुपपत्तेश्चदेहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानवतःकर्मानधिकारात् ज्ञानकर्मणोर्विरोधेचतदयोगादधिकार्यभावेनकर्मकाण्डस्याप्रामाण्यंप्राप्तमित्याशंक्य कर्मस्वरूपभेदांगविशेषप्रयुक्तक्रमाधिकारादिविशेषज्ञानस्यदेहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानस्यच कर्मविशेषाधिकारिण्यपेक्षितत्वेऽपिनपरमात्मतत्त्वज्ञानंतत्रापेक्ष्यतेऽनुपयोगादधिकारिविरोधाच्चेत्यभिप्रेत्यसमाधत्ते देहाद्यैरिति ॥ यद्वा यद्यौपनिषदंज्ञानंकर्म्मकारकभेदोपमर्दकंस्यात्तदा ज्ञानकांडेन कर्मकाण्डस्यनिर्विषयीकरणाद्बाधितविषयंकर्मकाण्डमप्रमाणं स्यात्तच्चानिष्टं स्वाध्यायाध्ययनविधिविरोधादित्याशंक्य किमात्मतत्त्वज्ञानात्प्रागूर्ध्वंवातदप्रामाण्यापत्तिरितिविकल्प्याद्यंनिरा

करोति देहाद्यैरिति॥देहिन आत्मनोदेहाद्यैरिंद्रियमनोबुद्धिप्राण तद्धर्मैरविशेषेणाविवेकेनग्रहणं तद्विशिष्टतयैवात्माभिमानरूपं निजंस्वाभाविकंनयोषिदादावग्न्यादिभावबुद्धिवद्विध्यधीनं यदेवंविधम्प्राणिनामात्मज्ञानं तदविद्योत्थमनाद्यज्ञानजभ्रान्तिसंस्कारोत्थं सर्वसाधारणत्त्वाद्यावदेवं ब्राह्मणोहं ग्रहस्थोहं सकलेंद्रियवानहं सकामोबलवानित्यादिज्ञानमनुवर्तते तावत्कर्मविधिः कर्मकांडंप्रमाणंभवेदित्यर्थः॥प्रमितिजनकंहिप्रमाणंभवति अधिकारिणश्चप्रमितिजनकोवेदोनानधिकारिणइतिस्थिते कर्मप्रवृत्तिपर्यन्तम्प्रमितिजनकस्य विधिकांडस्योक्ताधिकारिलाभान्नब्रह्मात्मतत्त्वविद्योदयात्प्रागप्रामाण्यप्राप्तिरितिनाध्ययनविधिविरोधइतिभावः ॥ १६ ॥

नेतिनेतीति देहादीनपोह्यात्मावशेषितः ॥ अविशेषात्मबोधार्थं तेनाविद्या निवर्त्तिता ॥ १७ ॥ ॥

द्वितीयंविकल्पमिष्टापत्त्याप्रत्याचष्टे नेतीति ॥ नेतिनेतीति वीप्सार्थयाश्रुत्यादेहादीन्मिथ्यादृष्ट्यात्मात्मीयभावेनगृहीतानशेषानपोह्य प्रतिषिध्य प्रतिषेधाऽवधिभूतआत्मावशेषितःसत्यस्यसत्यमित्यादौ किमर्थमित्यतआह अविशेषात्मबोधार्थमिति ॥ अविशेषश्चासावात्माचेतितथा तस्यबोधोनिर्विशेषचित्सदानंदस्वभावाविर्भावस्तदर्थमित्यर्थः ॥ परागर्थेष्वपोहितेषुतदवधित्वेनप्रत्यगर्थएवावशिष्यतइतिप्रत्यक्तत्त्वबोधार्थमित्युक्तं भवति ॥ बोधेसतिकिंस्यात्तदाह तेनेति ॥ यन्निबंधनोदेहादावा

त्माभिमानःकर्माधिकारहेतुःसाऽविद्यातेनबोधेननिवर्तिताबाधितेत्यर्थः ॥ अतोनिमित्ताभावान्नैमित्तिकाभावइतिन्यायेनात्मतत्त्वज्ञानवतोनकर्मविधिप्रतिपत्तिरितितम्प्रातिफलवद्विज्ञानजनकत्वाभावात्कर्मकाण्डस्यतदानीमप्रामाण्यमिष्टमेव निवृत्ततीव्रक्रोधंप्रत्यभिचारविधिशास्त्रवदितिसर्वमनवद्यं ॥ १७॥

निवृत्ता सा कथं भूयः प्रसूयेत प्रमाणतः ॥ असत्येवाविशेषेपि प्रत्यगात्मनिकेवले ॥ १८ ॥ ॥छ॥

ननुनिर्विशेषात्मबोधेनसकृन्निवर्तिताप्यविद्यापुनरुद्भविष्यतिततःकर्म्माधिकारहेतुसंभवात्कर्मविधिःस्याच्छुक्तितत्त्वावगमात्तदज्ञाननिवृत्तावपिपुनस्तत्रसमयांतरेरजतभ्रमोदयोपलम्भादित्याशंक्याह निवृत्तेति ॥ प्रमाणतोनिवृत्ताप्रमाणाग्निनादग्धासाऽविद्याभूयःपुनःकथंप्रसूयेतजायेत नहिमृतादग्धाचभार्यापुनःप्रसवायोद्भवतितद्वदित्यर्थ॥ःअविद्यांतरंजायेतेतिचेत्तत्रवक्तव्यंकिंनिर्निमित्तंजायेतनिमित्ताद्वा नाद्यःअकारणकार्योत्पत्तावतिप्रसंगात्द्वितीयेकिमात्मानिमित्तमनात्मावानाद्यइत्याह असत्येवेति॥अविशेषेकेवलेइत्यनयोर्व्याख्यानव्याख्येयभावः ॥ यद्वाऽविशेषइत्युक्तेमूर्त्यादिकतिपयविशेषाभावेपिविशेषांतरशंकास्यादतउक्तंकेवलइतितावत्युक्तएकाकिनोप्यात्मनः प्रयत्नादिगुणयोगित्वविशेषशंकास्यात्तन्निवृत्तयेऽविशेषइत्युक्तं तथाचाविशेषेकेवलेप्रत्यगात्मनिसर्वांतरेपरमार्थवस्तुनिसाऽविद्याऽसतीएवनसत्तांलभते असहायस्यात्मनःकूटस्थस्यकर्तृत्वानुपप

तेः अविद्यांतरसहायाभ्युपगमेचान्योन्याश्रयोऽनवस्थावाप्रस ज्येतेत्यर्थः॥ अपिशब्देनपक्षांतरंनिरस्यते अनात्मन्यप्यसत्ये वसाऽविद्याकार्यस्यानात्मनोऽविद्याहेतुत्वानुपपत्तेरित्यर्थः॥ शु क्तिकादौतुरजतादिविक्षेपोपादानांशस्यैवाविद्याशक्तिभेदस्यज्ञा नेननिवृत्त्यभ्युपगमात् मूलाज्ञानस्यताहृगनंतशक्तिमतोविद्य मानत्वात्तद्वशात्पुनर्भ्रांत्युदयोपपत्तेर्दृष्टांतोविषमइतिद्रष्टव्यं१८॥

न चेद्भूयः प्रसूयेत कर्त्ता भोक्तेति धीः कथम्॥ सदस्मीति च विज्ञाने तस्माद्विद्याऽसहायिका॥ १९॥

अविद्यायाःपुनरनुद्भवसाधनफलमाह नचेदितिपादत्रयेण॥ सदेवब्रह्मैवाऽहमस्मीतिविज्ञानेविशिष्टज्ञानेऽपरोक्षानुभवेसाति भूयःपश्चान्नचेदविद्याप्रसूयेतेतिकर्त्ताभोक्तेतिधीःकर्माधिकारनि मित्तभूताकथंस्यान्नस्यादेवेत्यर्थः॥चकारःकर्तृत्वादेःपारमार्थिक त्वशंकानिवृत्त्यर्थः कर्तृत्वादेःपारमार्थिकत्वेविद्यानिवर्त्यत्वायो गादनिर्मोक्षप्रसंगइतिभावः॥ज्ञानकर्मसमुच्चयनिराकरणमुपसं हरति तस्मादिति॥यस्माद्विद्यायामुत्पन्नायांकर्मासंभवःसिद्धस्त स्माद सहायाकेवलैवविद्याकैवल्यहेतुरित्यर्थः ॥ १९ ॥

अत्यरेचयदित्युक्तो न्यासः श्रुत्यात एव हि॥कर्मभ्यो मानसांतेभ्य एतावदिति वाजिनां॥२०॥अमृतत्वं श्रुतं यस्मात्त्याज्यं कर्म मुमुक्षुभिः॥

विद्यायाःसहकारिनिरपेक्षत्वेनैवमोक्षहेतुत्वमितियुक्त्योक्तेर्थे श्रौतंलिंगमुपोद्बलयति अत्यरेचयदिति।तैत्तिरीयोपनिषत्सुसत्यं परंपरंसत्यमित्युपक्रम्य सत्यंतपआदिमानसांतानिकर्माणिश्रेयःसाधनत्वेननिर्दिश्य तानिवाएतान्यवराणितपांसीतितेषांफल्गुफलत्वेननिंदामभिधाय न्यासइतिब्रह्मेत्युक्तोन्यासएवात्यरेचयदितितत्त्वज्ञानांतरंगभूतःसंन्यासःस्तूयते तस्मान्निंदितस्याऽनुपादेयत्वात्स्तुतस्यचोपादेयत्वात्कर्मसापेक्षत्वेमोक्षस्यसंन्यासविधानानुपपत्तेःससंन्यासमात्मज्ञानमेवमोक्षसाधनंगम्यतइत्यर्थः॥अतएवहीति।ज्ञानस्यस्वफलेकर्मनिरपेक्षत्वादेवेत्यर्थः। लिंगांतरमाह एतावदिति॥वाजिनाममृतत्वंश्रुतमिति वाजसनेयिनामुपनिषत्सु आत्मनिखल्वरेदृष्टेश्रुतेमतेविज्ञातइदंसर्वंविदितमित्युपक्रम्याद्वयमात्मतत्त्वंदुंदुभ्यादिदृष्टांतप्रबंधेनोपपाद्योक्तानुशासनासिमैत्रेय्येतावदरेखल्वमृतत्वमितिज्ञानस्यैवामृतत्वसाधनत्वावधारणंश्रुतं तस्यकर्माऽनपेक्षायांलिंगमन्यथैतावदित्यवधारणार्थवचनानुपपत्तेरित्यर्थः॥ अमृतत्वस्यतुनाशोस्ति वित्तेनेतिचतत्रोक्तोवित्तसाध्यस्यकर्मणोऽमृतत्वसाधनत्वाभावे लिंगमनुसंधेयं नचाविद्यांचाविद्यांचेतिसमुच्चयविधानविरोधःतस्यदेवतोपासनज्ञानकर्म्मसमुच्चयविषयत्वादन्यथाहिरण्मयेन पात्रेणअग्नेनयसुपथेतिचमार्गयाचनाद्यनुपपत्तेरितिसर्व्वमनवद्यं ॥नकर्मणानप्रजयाधनेनत्यागेनैकेअमृतत्वमानशुः त्यागएवहिसर्वेषांमोक्षसाधनमुत्तमम् त्यजेतैवहितज्ज्ञेयंत्यक्तुःप्रत्यक्परंपदमित्यादिशास्त्राद्यस्मात्त्यागोपलक्षितमात्मज्ञानमेवमुक्तिसाधनंतस्मादितिप्रकृतार्थमुपसंहरति ॥ तस्मात्त्याज्यंकर्ममुमुक्षुभिःसाधनचतुष्टयसंपन्नैरात्मतत्त्वजिज्ञासुभिरित्यर्थः ॥विविदिषोरपिनास्तिकर्मावसरःकुतोविदुषइत्यभिप्रायः ॥ २० ॥

अग्निष्टोमवदित्युक्तंतत्रेदमभिधीयते २१

अत्रार्द्धश्लोकोधिकःप्रागुक्ताधिकार्धेनसंख्येयः॥तदेवंमुमुक्षुणासर्वकर्म्मसंन्यासपूर्वकज्ञाननिष्ठेनभवितव्यमितिन्यायेनोपपाद्येदानींपरोक्तदृष्टांतमनूद्यदूषयाति अग्निष्टोमवदिति अर्द्धश्लोकेन ॥ २१ ॥

नैककारकसाध्यत्वात्फलान्यत्वा
च्च कर्मणः ॥ विद्या तद्विपरीताऽतो
दृष्टांतो विषमो भवेत् ॥ २२ ॥

दूषणमुच्यतइतिप्रतिज्ञायश्लोकेनदूषणमाह नैकेति ॥ कर्मणोऽग्निष्टोमादेरनेककारकसाध्यत्वान्नियतद्रव्यमन्त्रतन्त्रप्रयोगसाध्यत्वादितियावत् तथाफलान्यत्वात्फलभेदवत्त्वाद्यदेवविद्ययाकरोतिश्रद्धयोपनिषदातदेववीर्यवत्तरम्भवतीतिश्रुतेर्विद्याद्वारावीर्यवत्तरफलविशेषसंभवाच्चयुक्तासहकार्यपेक्षेत्यर्थः॥नैवंविद्यायाइत्याह विद्येति॥तद्विपरीता कर्मस्वभावविपरीतस्वभावेतियावत् ॥यथावस्त्वधीनप्रमाणनिबंधनायाःनिरतिशयमोक्षैकफलायाःविद्यायाःनसहकार्यपेक्षायुक्तेत्यर्थः। यतएवंस्वभावभेदःकर्मविद्ययोरतोग्निष्टोमदृष्टांतोविषमोदार्ष्टांतिकाननुरूपोभवेदित्यर्थः ॥ २२ ॥

कृष्यादिवत्फलार्थत्वादन्यकर्मोप
बृंहणम् ॥ अग्निष्टोमस्त्वपेक्षेत वि
द्यान्यत्किमपेक्षते ॥ २३ ॥ छ ॥

वैषम्यमेवोपपादयति. कृष्यादिवदिति॥अग्निष्टोमःसातिशयः साध्यफलार्थत्वादन्यकर्मोपबृंहणमन्यैःकर्मभिःसहकारिभिर्विहितोद्गीथाद्यंगसंश्रितोपासनादिरूपैरुपचयमपेक्षेतेतियोजना तत्रदृष्टांतःकृष्यादिवदिति कृषिवाणिज्यादौफलोपचयार्थंसाधनविशेषोपचयःप्रसिद्धइत्यर्थः ॥ विद्यातुनिरतिशयफलत्वादन्यत्सहकारिभूतंकिंवस्त्वपेक्षतेनकिमपीत्यर्थः ॥ २३ ॥ ॥

प्रत्यवायस्तु तस्यैव यस्याहंकार इष्यते॥अहंकारफलार्थित्वे विद्येते नात्मवेदिनः ॥ २४ ॥ ॥ छ ॥

यदुक्तमकुर्वन्विहितंकर्मेतिप्रत्यवायस्मृतेश्चेतितत्राह प्रत्यवायास्त्विति ॥अस्यकर्मणोहंकर्त्ताएतत्कृत्वेदंफलंभोक्ष्यइति यस्याहंकारइष्यते इष्टोभवति स्वाभाविकोवर्ततइतियावत् ॥तस्याधिकृतस्य विहिताकरणेप्रत्यवायोभवेदित्यर्थः॥ आत्मवेदिनआत्मतत्त्वज्ञाननिष्ठस्यतुअहंकारफलार्थित्वेनाविद्येते विषयाभावादतोनिमित्ताभावान्नप्रत्यवायस्तस्येत्यर्थः ॥ २४॥ ॥

तस्मादज्ञानहानाय संसारविनिवृत्तये ॥ ब्रह्मविद्याविधानाय प्रारब्धोपनिषत्त्वियम् ॥ २५॥ ॥

विद्यैवाज्ञानहानायनकर्माप्रतिकूलतइत्युपक्रम्येयताग्रंथेन कर्मणःस्वातंत्र्येण वा ज्ञानसहकारितया वा सर्वथानसाक्षान्मोक्षहेतुत्वमस्तीत्युपपाद्य ब्रह्मविद्यामथेदानींवक्तुंवेदःप्रचक्रम इ

तिपरमप्रकृतमुपसंहरति तस्मादिति॥विद्यायाः कर्मनिरपेक्षित्वं तच्छब्दार्थः अज्ञानहानायानाद्यज्ञाननिरासससिद्धयेऽपेक्षितब्रह्म विद्यांविधातुंसंपादयितुमियम्परोपनिषत् वेदान्तभागः प्रारब्धे तियोजना अज्ञानहानस्यविशेषणं संसारविनिवृत्तयइति संसा रस्यविनिवृत्तिःसम्यक्निवृत्तिर्यस्मादितिविग्रहः +अक्लीबत्व मार्षं अत्रोपनिषच्छब्दःलक्षणयावेदांतग्रंथेषुप्रयुक्तः ॥ २५ ॥

सदेरुपनिपूर्वस्य क्विपि चोपनिष द्भवेत् ॥ मंदीकरणभावाच्च गर्भादेः शातनात्तथा ॥ २६ ॥ ॥ ॥

तर्हिकोस्यमुख्योर्थइतिवीक्षायांब्रह्मविद्यायांशब्दसामर्थ्यं दर्शयन्नुपनिषच्छब्दव्युत्पादनेनापिस्वतंत्रैवविद्यामोक्षहेतुरिति सूचयति॥सदेरिति षद्लृविशरणगत्यवसादनेष्वितिधातोरुपनी त्युपसर्गद्वयपूर्वकस्यक्विप्प्रत्ययांतस्योपनिषदितिरूपं अस्त्यत्र धात्वर्थत्रयं तथाहि॥येमंदब्रह्मविदस्तेषांगर्भजन्मजरादिकमुप निषादयतिशिथिलीकरोतीत्युपनिषदित्येकोर्थः॥जिज्ञासोश्चोप समीपेनिश्चयेनब्रह्मगमयतीतिद्वितीयः॥ तत्त्वविदांतुगर्भादिना शयत्येवेतितृतीयः॥एवंसम्यग्धात्वर्थयोगाद्विद्यैवोपनिषच्छब्द वाच्या तादर्थ्याद्ग्रंथोप्युपनिषदुच्यते लांगलंजीवनमितिवदि त्यर्थः ॥ २६ ॥ ॥ इत्युपोद्घातप्रकरणं १ प्रथमंविवृतम् ॥ चैतन्यप्रकरणमितिटीकांतरे ॥

प्रतिषेद्धुमशक्यत्वान्नेतिनेतीति

+ तृतीयादिष्वितिपुंवद्भावइतिपरे

शेषितम् ॥ इदं नाहमिदं नाहमि
त्यद्धा प्रतिपद्यते ॥ १ ॥

तदेवंमुमुक्षोर्मोक्षसाधनब्रह्मात्मविद्याप्रतिपत्तयेवेदांतारंभ उपपद्यतइतिस्थितेपुनराशंक्यते ॥ ननुविद्योदयायवेदांतारंभस्तदोपपद्यतेयदिविद्योदयःसंभाव्येत सइहात्मनिसंसारित्वग्राहकप्रत्यक्षादिविरोधाद्वाक्यशतेनापिनोत्पादयितुंशक्यते॥असंजातविरोधितयाप्रत्यक्षादेर्बलवत्त्वात्तदुपजीविनश्चागमस्यदुर्बलत्वात्कथंचिदुत्पन्नापिविद्यायदिप्रमाणसिद्धंसंसारंबाधेत तर्हि प्रत्यगात्मनोपिब्रह्मरूपत्वंकथंप्रत्यक्षानुभवोनबाधेतेतिअतउत्तरंवदति प्रतिषेद्धुमिति नेतिनेतीतिवीप्सयासकलदृश्यप्रतिषेधेशेषितमुर्वरितंयदात्मतत्त्वन्तत्प्रतिषेधावधित्वेनप्रतिषेद्धुःस्वरूपत्वेनप्रतिषेधसाक्षितयावस्थितंयतोतःप्रतिषेद्धुमशक्यत्वादद्धासाक्षात्प्रतिपद्यते निःसंदिग्धमुपलभ्यतेइतियोजना ॥ उपलंभप्रकारमभिनयति इदमिति ॥ इदंदेहस्वरूपंनाहमात्मा इदमिंद्रियजातंमनोबुद्धिप्राणतदुपादानाचेतनपर्यंतंनाहं किंत्वेषांप्रकाशकमव्यभिचारिस्वयंप्रकाशकूटस्थमक्षरम् यस्मिन् सर्वजगदाश्रयोव्याकृताकाशओतश्चप्रोतश्चतदेवाहंपरममक्षरमितिप्रतिपद्यतइत्यर्थः ॥ अनेनविद्यानोदेतीत्येषाशंकानिराकृता ॥ प्रतिषेद्धुमशक्यत्वादित्यनेनतुयथाव्याख्यातेनबाधायोग्यत्वंदर्शितामितिविवेक्तव्यं ॥ १ ॥

अहंधीरिदमात्मोत्था वाचारंभण

गोचरा ॥ निषिद्धात्मोद्भवत्वात्सा नपुनर्मानतां व्रजेत् ॥२॥ ॥छ॥

नन्वहंब्रह्मेतिज्ञानमुक्तविधयोत्पन्नमपिनप्रतिष्ठांलभतेदेहेंद्रियाद्यभिमानस्यानवरतमनुवृत्तेरित्याशंक्य तस्यप्रमाणमूलत्वाभावाद्बाधितानुवृत्तिमात्रस्याऽभासत्वान्नविद्याप्रतिपक्षत्वमित्यभिप्रेत्यवाक्योत्थज्ञानस्यप्राबल्यमुपपादयति अहंधीरिति॥देहादावनात्मन्यात्मबुद्धिरहंधीरित्युच्यतेसाहंकर्तुरिदमंशात्पूर्वपूर्वाहंकारवासनावासितान्तःकरणरूपादिदमात्मनःसकाशादुत्थिताध्यासात्मिकेत्यर्थः॥स्वरूपतोस्यादौर्बल्यमुक्त्वाविषयभेदादपितदाह वाचारंभणगोचरेति ॥ निरूप्यमाणंस्वतःसत्ताहीनमपियदपरोक्षव्यवहारगोचरतयागम्यतेतद्वाचारंभणमनृतजडानात्मरूपंतदेवगोचरोविषयोयस्याःसा तथा यतएवमतोनेतिनेतीतिशास्त्रेणनिषिद्धोबाधितआत्मास्वरूपमुद्भवः कारणं यस्याःसानिषिद्धात्मोद्भवा तस्याभावोनिषिद्धात्मोद्भवत्वं तस्मादितिविग्रहः सापुनरिदंधीरात्मयाथात्म्यज्ञानानंतरंमानतांप्रमाणत्वंनव्रजेन्नलभेत अवस्तुत्वादवस्तुजत्वादवस्तुविषयत्वाच्च स्वप्नावस्थविशेषज्ञानवदित्यर्थः ॥ अतोवाक्योत्थज्ञानमेवप्रबलंनेतरदितिभावः ॥ २ ॥

पूर्वबुद्धिमबाधित्वा नोत्तरा जायते मतिः ॥ दृशिरेकः स्वयं सिद्धः फलत्वात्स न बाध्यते॥३॥ ॥छ॥

इदानींपौर्वापर्येपूर्वदौर्बल्यंप्रकृतिवदितिन्यायेनप्रथमोत्पन्ना याअपिकर्त्ताभोक्तेत्यादिधियउत्तरेणब्रह्मात्मज्ञानेनबाध्यत्वमुप पादयतिपूर्वबुद्धिमिति॥नशुक्त्यज्ञानजन्यांरजतबुद्धिमबाधित्वा शुक्तिधीरुत्तरोत्पद्यते एवंकर्त्रादिबुद्धिमबाधित्वानात्मतत्त्वज्ञान मुत्तरमुत्पद्यते अतःप्रसक्तनिषेधात्मकत्वाद्बाधस्यपूर्वसमयेउत्त रप्रसत्त्यभावान्नपूर्वेणोत्तरस्यबाधः किंतुपरेणपूर्वस्यप्रसक्तस्य बाधइत्यनवद्यंपदार्थबोधेशब्दस्यमानांतरसापेक्षत्वेपिनवाक्या र्थबोधेतदपेक्षा पदार्थबोधेपिव्यवहारमात्रस्यैवापेक्षत्वात्पूर्वबुद्धे र्व्यवहारांगत्वांशस्योत्तरेणात्मज्ञानेनाबाधनाच्च नोपजीव्यविरो धश्चेतिद्रष्टव्यं ॥किंचौपनिषदात्मज्ञानमेवतत्त्वावेदकमत्यंताबा ध्यार्थत्वादित्याह दृशिरिति॥ब्रह्मात्माकारांतःकरणवृत्तिप्रतिफ लितापरोक्षस्फूर्तिर्दृशिरित्युच्यते सचैकःपराभावेनोपलक्षितोऽ द्वितीयइतियावत्स्वयंसिद्धः परनिरपेक्षसत्तास्फूर्तिकःसनबाध्य ते उक्तैर्विशेषणैर्बाधायोग्यत्वावगमात्फलत्वान्नहिफलंबाध्यतेत स्यसर्वज्ञानसाधारणत्वात्सर्वव्यवहारहेतुप्रकाशत्वाच्चेत्यर्थः ॥ नित्यसिद्धस्याप्यस्यफलत्वंविषयाकारवृत्तिव्यक्तत्वापेक्षयोपच र्यतइतिभावः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इदं वनमतिक्रम्य शोकमोहादिदूषि तम् ॥वनाद्गांधारको यद्वत्स्वात्मानं प्रतिपद्यते ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एवंब्रह्मात्मज्ञानस्यवाक्यादनुत्पत्तिशंकामुत्पन्नस्यप्राबल्योप पादनेनपूर्वप्रवृत्तप्रत्यक्षादिभिर्बाध्यार्थत्वशंकांचोन्मथ्येदानींक

थमिदमुत्पद्यतामितिवीक्षायांपदार्थपरिशोधनेनेतिश्रौतदृष्टांते नोपपादयति इदंवनमिति॥इदंशरीरमेववनमिववनंरागद्वेषशोकमोहादिभिर्व्याघ्रतस्करादिस्थानीयैर्दूषितमाक्रांतमतिक्रम्य दिङ्मात्रमाचार्यादवगम्यान्वयव्यतिरेकालोचनयापदार्थशोधनेनदेहादिकमनात्मतयात्यक्त्वास्वमात्मानंसर्वानुस्यूतमनपोह्यं प्रतिपद्यते अहंब्रह्मास्मीत्यौपनिषदंपुरुषमवगच्छतीत्यर्थः ॥ यथागांधारकोगंधारदेशवासीपुरुषोबद्धचक्षुरेवतस्करैरानीयमहावनेनिक्षिप्तःसबंधमोक्षार्थीतत्राक्रोशंकुर्वन्केनचित्कारुणिकेनोपलब्धस्तेनमोचितबंधोदर्शितस्वदेशमार्गोग्रामाद्ग्रामंपृच्छन् पंडितोमेधावीवनात्स्वदेशंप्रतिपद्यते तथायमपिसंसारीअविद्यारागादितस्करैर्मिथ्याज्ञानपटेनाविवेकदृष्टिमाच्छाद्यस्वदेशाद्देहारण्यंप्रवेशितोबंधमोक्षार्थीकदाचित्केनचित्कारुणिकेनाचार्येणब्रह्मविदात्याजितमिथ्यादृष्टिपटःप्रतिबोधितस्वदेशब्रह्ममार्गोन्वयव्यतिरेकाभ्यांस्वयमूहमानःस्वमात्मानमधिगच्छतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ ॥ इतिआत्मज्ञानोत्पत्तिविधिप्रकरणं द्वितीयं विवृतम् ॥ २ ॥ प्रतिषेधप्रकरणमित्यन्यत्र ॥

ईश्वरश्चेदनात्मा स्यान्नासावस्मीति धारयेत् ॥ आत्मा चेदीश्वरोऽस्मीति विद्या सान्यनिवर्तिका ॥ १ ॥

येयंब्रह्मविद्याप्रतिपादितातस्यांप्रकाशमानंब्रह्मकिंप्रत्यगात्मनोभेदेनप्रत्येतव्यंतदभेदेनवेतिद्वासुपर्णासयुजेत्यत्रभेदश्रवणादयमात्माब्रह्मेत्यभेदश्रवणाच्चसंदेहेनिर्णयकारणंश्रौतंदर्शय

न्वाक्यविषयमर्थंस्पष्टयति ईश्वरइत्यादिना ॥ ईश्वरोजगत्का
रणत्वेनोपलक्षितःपरमात्मासत्यज्ञानानंतानंदरूपःसचेदात्म
भिन्नोमेर्वादिवद्विषयभूतःपरोक्षोवास्यात्तदासावीश्वरोहमस्मी
तिमुमुक्षुर्नधारयेदात्मानं तत्त्वतोनप्रतिपद्येत ततस्तत्त्वमस्या
दिवचनविरोधःस्यादात्मेतिरूपंगच्छंतिग्राहयंतिचेतिन्यायविरो
धश्चस्यादित्यर्थः ईश्वरएवात्माहमस्मिनान्यइतिचेद्धारयेद्विजा
नीयात्तदानश्रुतिन्यायविरोधइतियोज्यं साविद्यातिरोहितभे
दाकारप्रत्यक्‌ब्रह्मैक्यावलंबिनीअन्यस्याअविद्यायानिवर्तिका
समूलसंसारनिवर्तिकेत्यर्थः ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवतिब्रह्मैवसन्ब्र
ह्माप्येतीत्यादिश्रुतौब्रह्मज्ञानस्यब्रह्मभावफलश्रवणादन्यत्वप
क्षेस्थितस्यनष्टस्यवान्यस्यान्यभावानुपपत्तेरैक्यज्ञानमेवफलव
दितितत्रैवशास्त्रतात्पर्यंनभेदे तज्ज्ञानस्याफलत्वादन्योसावन्यो
ऽहमस्मीतिनसवेदेतिभेददर्शनस्यनिंदितत्वाच्चभेदश्रुतेस्त्वना
द्यविद्याकल्पितभेदानुवादपरत्वान्नस्वार्थेतात्पर्यमितिभावः१॥

आत्मनोऽन्यस्य चेद्धर्मा अस्थूलत्वा
दयो मताः ॥ अज्ञेयत्वेस्य किं तैः स्या
दात्मत्वे त्वन्यधीन्हुतिः ॥ २ ॥

इतश्चाभेदेवेदतात्पर्यमाह ॥ आत्मनइति ॥ अस्थूलत्वाद
योधर्माःप्रत्यगात्मनोऽन्यस्यभिन्नस्येश्वरस्यचेन्मताइष्टाःस्युस्त
दाऽस्येश्वरस्यानात्मभूतत्वादज्ञेयत्वेसति मुमुक्षोरस्थूलत्वादि
भिःश्रौतैर्धर्मैःकिंस्यान्नकिमपि स्थूलोहंकृशोहमित्यादिस्वगत
भ्रांत्यनिवृत्तेरित्यर्थः ॥ यदात्वस्थूलत्वादिधर्मकईश्वरोहमस्मी
तिज्ञायतेतदातस्याप्यात्मत्वेसतिप्रतीचोन्यधीन्हुतिःस्वात्मन्ये

वगृहीतायाःकृशस्थूलत्वादिधियोमोहमूलायाबाधसिद्धिः फलं स्यादित्यर्थः ॥ २ ॥

मिथ्याध्यासनिषेधार्थं ततोऽस्थूलादि गृह्यताम् ॥ परत्र चेन्निषेधार्थं शून्यतावर्णनं हि तत् ॥ ३ ॥

कस्मिन्नाकाशओतश्चप्रोतश्चेतिकार्यकारणात्मकजगदाश्रयप्रश्नोत्तरत्वेनाक्षरस्योपक्रमादेतस्यवाअक्षरस्यप्रशासनेगार्गिइतिजगदीश्वरतयामध्येपरामर्शाददृष्टंद्रष्ट्रित्यादिनातत्स्वभावकथनपूर्वकमंतेचैतस्मिन्नुखल्वक्षरेगार्ग्याकाशओतश्चप्रोतश्चेत्युपसंहारादीश्वरपरताब्राह्मणवाक्यस्याशेषस्यावधारितातत्रनान्यदतोऽस्तिद्रष्टृश्रोतृमंतृविज्ञात्रितिद्रष्टृत्वाद्युपलक्षितस्यप्रत्यगात्मनोक्षरब्रह्माभेदश्चावधारितइतीश्वरात्मनोरभेदएवशास्त्रार्थोयतस्तस्मात्प्रत्यगात्मन्यध्यस्तस्थूलत्वादिप्रतिषेधपरमिदंवाक्यमास्थेयमित्यभिप्रेत्याह मिथ्येति ॥ ततस्तस्मान्मिथ्याध्यासाज्ज्ञानमूलस्यनिषेधार्थंनिवृत्त्यर्थं अस्थूलादिप्रत्यगात्मविशेषणत्वेनगृह्यतां ॥ विपक्षेदोषमाह परत्रेति॥अस्थूलादिवाक्यं परत्रप्रत्यगात्मनोन्यत्रस्थूलत्वनिषेधार्थंचेत्स्यात्तदाहिनिश्चितं शून्यतावर्णनमेवतत्स्यादात्मनोन्यस्यजडत्वात्तस्यचस्थौल्यादिधर्मयोगान्निषेधांतःपातित्वेसतीश्वरस्यैश्वरत्वायोगान्निषेधमात्रपरमेववाक्यंस्यादित्यर्थः॥ तस्मादस्थूलादिधर्मकस्यानात्मत्वायोगादीश्वरमभ्युपगच्छतात्मैवसोभ्युपगंतव्यइतिभावः ॥३॥

बुभुत्सोर्यदिचान्यत्र प्रत्यगात्मन

इष्यते ॥ अप्राणोह्यमनाः शुभ्र
इति चानर्थकं वचः ॥ ४ ॥

किंच ॥ प्रत्यगात्मनोन्यत्रस्थूलत्वादिप्रतिषेधेचाप्राप्तप्रतिषेधोनिष्फलश्चापद्येतेतिदोषांतरमाह ॥बुभुत्सोरिति यदिप्रत्यगात्मनोबुभुत्सोरात्मतत्त्वंबोद्धुमिच्छोः संसारित्वेनाभिमतादात्मनइतियावत् तदन्यत्रदेहेंद्रियप्राणमनस्तद्धर्मनिषेधइष्यते तदाऽप्राणइत्यादिवचनमनर्थकंनिर्विषयंस्यादन्यत्रप्राणादिप्रसक्त्यभावात्प्रतिषेधस्यचदृष्टार्थत्वादित्यर्थः ॥ ४ ॥

इति ईश्वरात्मप्रकरणंतृतीयंविवृतं ॥ ३ ॥

अहंप्रत्ययबीजं यदहंप्रत्ययवत्स्थितं ॥
नाहंप्रत्ययवन्ह्युष्टं कथं कर्म प्ररोहति ॥ १

ननुयदिदमीश्वराभेदेनात्मनोज्ञानंमोक्षसाधनमुक्तंतन्नोपपद्यतेसंचितानेककर्मसद्भावात्कर्मणांचफलावश्यंभावनियमात्तैः प्रतिबंधसंभवादितितत्राह अहंप्रत्ययेति ॥अहमितिप्रत्ययोहंकारोऽनात्मन्यात्माभिमानलक्षणः सबीजंकारणंयस्यकर्म्मणस्तदहंप्रत्ययबीजं अहमितिप्रतीयतेआत्मायस्मिन्नंतःकरणेसाभासेतदहंप्रत्ययवत्तस्मिन्नहंप्रत्ययवतिस्थितंसंचितंयत्कर्मजातंतन्नाहंकर्त्ताभोक्ता किंतुब्रह्मैवाहमस्मीतियःप्रमाणजनितःप्रत्ययःसएववन्हिस्तेनोष्टंदग्धं कथंपुनःप्ररोहतिफलोन्मुखंजायेतेतियोजना ॥तथाचश्रुतिस्मृती क्षीयंतेचास्यकर्माणितस्मिन्दृष्टेपरावरे ॥ ज्ञानाग्निःसर्वकर्माणिभस्मसात्कुरुतेतथेति ज्ञानोदयेनांतरीयकतयामूलाज्ञानस्यविरोधादेवनिवृत्तिसंभवात्तदा

तत्कार्यांतःकरणस्यापिनिवृत्तेराश्रयाभावे कर्मस्थित्ययोगात्कुतस्तेनमोक्षप्रतिबंधशंकेत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

दृष्टवच्चेत्प्ररोहःस्यान्नान्यकर्मा स इष्यते ॥ तन्निरोधे कथं तत्स्या त्पृच्छामो वस्तदुच्यताम् ॥ २ ॥

ननुयथाज्ञानवतोपिभिक्षाटनादिकर्मसफलमुपलभ्यते तथातस्यादृष्टफलमपिकर्मसफलंस्यादितिकल्प्यतइतिशंकते दृष्टवच्चेत्प्ररोहःस्यादिति परिहरति नान्यकर्मासइष्यतइति नेतिनिषेधार्थः॥सभिक्षाटनादिर्विदुषोव्यापारोऽन्यकर्मा अन्यत्रप्रवृत्तंफलंकर्मकारणंयस्यसोन्यकर्मासइष्यतेज्ञानाविरोधिप्रारब्धफलकर्मनिबंधनंहिभिक्षाटनादि नैवंविधिलक्षणं तस्यज्ञानाविरोधित्वादित्यर्थः ननुज्ञानादज्ञाननिवृत्त्यातन्मूलाहंकारनिवृत्तिद्वारेणतदाश्रयकर्मनिवृत्तौकथमारब्धमपिकर्मसिध्येद्यन्निमित्ताविदुषोभिक्षाटनादिकर्मप्रवृत्तिरितिपृच्छतिपूर्ववादी ॥ तन्निरोधइति कर्माश्रयःप्रथमतच्छब्दार्थःकर्मद्वितीयतच्छब्दार्थः॥२

देहाद्यारंभसामर्थ्याज्ज्ञानं सद्विषयं त्वयि॥अभिभूय फलं कुर्यात्कर्मा ते ज्ञानमुद्भवेत् ॥ ३ ॥ ॥ ७ ॥

उत्तरमाह देहादिति सद्विषयंप्रमाणजनितत्वेनप्रबलमपिब्रह्मात्मविषयंज्ञानंमभिभूय विदेहकैवल्यरूपात्फलात्प्रच्याव्य कर्मप्रारब्धफललक्षणं स्वफलं देहाभासजगदाभासरूपं

त्वयि ज्ञानवत्यापिकुर्यादेव ॥ कुतः देहाद्यारंभंप्रतिसमर्थत्वादं तेप्रारब्धकर्मफलभोगावसानेसति ज्ञानम् प्रतिबंधरहितम् समुद्भवेदुद्भूतंभवति ॥ वर्त्तमानकार्यसंपादकाऽविद्यालेशमप्यपबाध्य विद्वांसंस्वाराज्येस्थापयेदित्यर्थः ॥ ३ ॥

आरब्धस्य फले ह्येते भोगो ज्ञानं
च कर्मणः ॥ अविरोधस्तयोर्युक्तो
वैधर्म्यं चेतरस्य तु ॥ ४ ॥ ॥छ॥

ननुप्रारब्धकर्मवशाज्ज्ञानिनोऽपिभोगःस्यान्नत्वनारब्धकर्मतत्फलयोस्तस्मिन्नवस्थितिरिति कथमुपपद्येताज्ञानकार्यत्वाविशेषात्सर्वस्याऽज्ञाननिवृत्तौचपुनराश्रयाभावेनावस्थानाभावस्यसमत्वादित्याशंक्यविशेषमाह आरब्धस्येति ॥ भोगोज्ञानंचेत्येतेहियस्मादारब्धस्यकर्मणःफलेऽतस्तयोरविरोधोयुक्तइतरस्यत्वनारब्धफलस्यसंचितस्यक्रियमाणस्यवाकर्म्मणोवैधर्म्यंवैपरीत्यं विरोधएवेत्यक्षरार्थः ॥ अयंभावः ॥ ज्ञानंहिस्वकारणाज्जायमानंशरीरादिसापेक्षमेवजायते अशरीरस्यागंतुकज्ञानासंभवात् शरीरादिकंतुनज्ञानकारणादुत्पद्यते अन्यकारणस्यान्यहेतुत्वायोगात् अतःकैश्चित्कर्मविशेषैःशरीरविशेषे ज्ञानोत्पत्तियोग्ये स्वफलदानायारब्धेसति तमाश्रित्यज्ञानहेतुकर्माणिज्ञानमारभंतइत्यभ्युपगंतव्यम् तथाचारब्धेदेहेतद्भोगस्यावश्यंभावित्वाद्भोगप्रदकर्मारब्धशरीरमाश्रित्यस्वहेतुसमासादितंज्ञानं स्वफलमज्ञाननिवृत्तिंकुर्वदपिनसद्योभोगैकनाश्यदेहारंभककर्माक्षिप्ताविद्यालेशांनिवर्तयत्युपजीव्याविरोधित्वाभावा

दितिनारब्धफलकर्मज्ञानयोर्विरोधोऽनारब्धफलानांतुकर्मणा मकर्त्रात्मतत्त्वज्ञानोदयविरोधादेवकर्तृस्वभावनिवृत्तावाश्रया भावादभावोपपत्तेर्नज्ञानसहावस्थानमुपपद्यतइत्यस्तिविशेष इति ॥ ४ ॥

देहात्मज्ञानवज्ज्ञानं देहात्मज्ञानबा धकम् ॥ आत्मन्येव भवेद्यस्य स नेच्छन्नपि मुच्यते ॥ ततः सर्वमिदं सिद्धं प्रयोगोस्माभिरीरितः ॥५॥

ननु ज्ञानिनोऽपिचेद्भोगोदेहारम्भककर्मनिबंधनोऽस्ति तर्हि तस्य कदाचिद्देहात्माभिमानसम्भवात्तदुद्भूतदुरितप्रतिबंधवशा न्मोक्षानुपपत्तिरितिचेन्नेत्याह देहात्मज्ञानवदिति ॥ यथाविवेक विलक्षणस्यलौकिकस्यदेहे मनुष्योऽहमित्यात्मज्ञानं निःसंदि ग्धमुपलब्धम् तथामुख्यात्मन्येवदेहाद्यहंकारपर्यंतसाक्षिण्या त्मन्येवयस्यदेहात्मज्ञानबाधकमहमस्मिपरंब्रह्मेत्येवंरूपंनिःसं दिग्धंज्ञानम् भवेत्सयथोक्तज्ञानबलादनर्थराशेरपनीतत्वान्मु क्तिमनिच्छन्नपिबलान्मुच्यतएवेत्यर्थः॥तथाचाविर्भूतात्मतत्त्व स्यपुनर्देहाभिमानहेत्वभावान्नमोक्षेकोपिप्रतिबंधइतिभावः॥त थाचश्रुतिः भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाः क्षीयंतेचास्य कर्माणितस्मिन्दृष्टेपरावरेइत्याद्या तथास्मृतयोपि बीजान्य ग्न्युपदग्धानिनरोहंतियथापुनः ज्ञानदग्धैस्तथाक्लेशैर्नात्मासंब ध्यतेपुनः यथापर्वतमादीप्तंनाश्रयंतिमृगद्विजाः तद्वद्ब्रह्मविदोदो षानाश्रयंतेकदाचन मंत्रौषधबलैर्यद्वज्जीर्यतेभक्षितंविषं तद्वत्स

र्वाणिकर्माणिजीर्यंतेज्ञानिनःक्षणादिति ॥ ५ ॥ ज्ञानिनःकर्मणामतिबंधाभावमुपपादितमुपसंहरति ततइत्यर्धश्लोकेन ॥ सर्वमिदमितिमारब्धकर्माविरोधित्वोक्तिःसिद्धंश्रुत्यादिप्रमाणसिद्धमित्यर्थः प्रयोगउपपत्तिः ॥ इतितत्त्वज्ञानस्वभावप्रकरणंचतुर्थंविवृतं ॥ इत्यहंप्रत्ययप्रकरणमित्यन्यत्र ॥ ४ ॥

मूत्राशंको यथोदंको नाग्रहीदमृतं यथा ॥ कर्मनाशभयाज्जंतोरात्मज्ञानाग्रहस्तथा ॥ १ ॥

यदिप्रागुक्तरीत्याब्रह्मात्मज्ञानममृतत्वंगमयेत्किमितितर्हि सर्वैरहंब्रह्मास्मीत्यात्मरूपंनगृह्यते निसर्गतएवसर्वेषांपरमपुरुषार्थार्थित्वादितितत्राह मूत्राशंकइति ॥अत्रेयमाख्यायिका उदंकोनामकश्चिदृषिर्भगवंतंमहाविष्णुंतपसातोषयित्वा देवरक्षितममृतंप्रार्थितवांस्तदाभगवतादेवेंद्रंप्रत्युक्तममृतमस्मैदीयतामिति इंद्रस्तुविष्णोराज्ञांपालयन्नमृतकलशंनीत्वामातंगवेषमास्थायस्वबस्तिदेशेकलशमुपनिधायोदंकायदातुमारेभे असूयपामाभवत्वस्यामृतपानमितिमन्यमानस्तदुदंकोपिचंडालमूत्रशंकयानजग्राहेति उदंकोमूत्राशंकःसन्यथाभूतमेवप्रत्यक्षोपलब्धमप्यमृतंयथानाग्रहीन्नमदभिलषितममृतमिदमितिनगृहीतवान्जातिनाशभयादितियोजना तथाजंतोर्लोकस्यवर्णाश्रमोपाधिविहितकर्मनाशभयादात्मज्ञानस्ययथोक्तस्याऽग्रहस्तस्मिन्ननादरइत्युत्तरार्द्धयोजना पदार्थस्वरूपापरिज्ञानंविपरीतज्ञानंचश्रुत्युक्तात्मस्वरूपाग्रहणकारणमितिभावः ॥ १ ॥

बुद्धिस्थश्चलतीवात्मा ध्यायती
व च दृश्यते ॥ नौगतस्य यथा वृ
क्षास्तद्वत्संसारविभ्रमः ॥ २ ॥

ननुदृष्टांतेदेवेंद्रस्यवेषान्यत्वममृतकलशस्यचमूत्राशयस्थानिवेशनंचजात्यन्तरमूत्रभ्रमोत्पादनेनामृताऽग्रहणकारणमासीन्नतथात्मनोब्रह्मभूतस्यभ्रमकारणमस्तीत्यतआह बुद्धिस्थ इति॥अनाद्यविद्ययास्वात्मन्यध्यस्तबुद्धौलिंगशरीरेअभिमानित्वेनास्थितआत्मातस्यांबुद्धौचलंत्यांचलतीवदृश्यतेनवस्तुतश्चलत्यविक्रियत्वात्तथातस्यांध्यायंत्यांनिश्चलीभूतायांध्यायतीव निश्चलइवदृश्यतेप्रतिभासतेनवस्तुतोध्यायति चलनाभावेतत्प्रतियोगिकस्यनैश्चल्यस्याप्यभावादित्यर्थः ॥ विकारवद्बुद्ध्यविवेकादादावेवसंसार्य्यहमस्मीतिविपरीतनिश्चयदोषाच्छ्रुत्यादिभिरीर्यमाणमप्यात्मनोब्रह्मत्वंनगृण्हातिलोकइत्यभिप्रायः ॥ अविवेकादन्यथाप्रतिपत्तौदृष्टांतमाह नौगतस्येति ॥तद्वदितिदार्ष्टांतिकोक्तिः ॥ २ ॥

नौस्थस्य प्रातिलोम्येन नगानां ग
मनं यथा ॥ आत्मनः संसृतिस्तद्व
द्ध्यायतीवेति हि श्रुतिः ॥ ३ ॥

उक्तमेवप्रपंचयति नौस्थस्येति ॥ जलस्थायांचलंत्यांनाविस्थितस्यजनस्ययथानौगतिदिग्वैपरीत्येनजलाशयतीरस्थानां

नगानांवृक्षादीनांगमनंविभाव्यते उपाध्यविवेकात् तद्वदसंसा रिणोप्यात्मनःसंसृतिरनुभूयतइत्यर्थः उक्तार्थानुवादिनींश्रुतिंप ठति ध्यायतीवेतिहिश्रुतिरिति ॥ ससमानःसन्नुभौलोकावनुसं चरतिध्यायतीवलेलायतीवेतिश्रूयतइत्यर्थः ॥ ३ ॥

चैतन्यप्रतिबिंबेन व्याप्तो बोधो हि जायते॥बुद्धेः शब्दादिभिर्भा सस्तेन मोमुह्यते जगत् ॥ ४ ॥

प्रपंचितदृष्टांतानुगुणयेनदार्ष्टांतिकंप्रपंचयन्नुदाहृतश्रुत्यर्थमा ह चैतन्यप्रतिबिंबेनेति ॥ चैतन्यप्रतिबिंबश्चिदाभासस्तेनव्या प्तोहियस्माद्बुद्धेर्बोधोविषयाकाराबुद्धिर्जायते अतःस्वाभासावि वेकाच्छब्दादिभिर्बुद्धिवृत्तिव्याप्तविषयैरित्थंभावेतृतीया ॥ विष यभूतदेहाद्यात्मनाभासोभासनंस्फुरणमात्मनोभवतीतिशेषः ॥ यादिशब्दादिनिर्भासइतिपाठोलभ्यतेतदाबोधविशेषणम् शब्दा देर्विषयस्यनिर्भासोयस्मिंस्तथेतिसुगमं येनैवमेकस्यांबुद्धिवृत्तौ देहादिविषयचैतन्ययोःसंश्लेषइवभवति तेनाऽन्योन्याविवेकनि मित्तनजगज्जनोतिशयेनमुह्यतीत्यर्थः॥यथानौस्थःपुरुषोनावश्च लनंनानुभवति अचलत्सुचवृक्षेषुचलनमनुभवतीत्युपाधिसा मर्थ्यादेवम्बुद्धिस्थदेहाद्यात्मभावमिवापन्नआत्मातदीयंव्यापारं नपृथगनुभवति तदाभासाविवेकात्तुचिदात्मनिविकारमारोपय न्ननुभवतिसृपैवेत्येतत्ध्यायतीवेत्यादिश्रुत्योच्यते अतउपाधि सामर्थ्यात्संसारित्वविभ्रमइत्यभिप्रायः ॥ ४ ॥

चैतन्यभास्यताहमस्तादर्थ्यंच तद

स्य यत् ॥ इदमंशप्रहाणेन प
र: सोऽनुभवो भवेत् ॥ ५ ॥

एवमविवेकाधीनेसंसाराध्यासेविविक्तपदार्थस्यवाक्यादहं ब्रह्माऽस्मीतिबुद्धिवृत्त्युदयेमुक्तिःफलिष्यत्यतः पदार्थविवेकवता भाव्यंमुमुक्षुणेत्यभिप्रेत्याह चैतन्यभास्यतेति ॥ अहमोहंकारस्य चिदचिद्ग्रंथिरूपस्य यच्चैतन्यभास्यताहश्यता यच्चतादर्थ्यं चिदात्मनोविषयोपस्थापकत्वेनतच्छेषत्वमस्ति तदुभयमस्याहंकारस्यसंबंधितस्मिन्निदमंशस्यप्रहाणेविवेकेसतिनभवेन्नस्यादितियोजना ॥ तत्रयोनुभवःसाक्षीपरिशिष्टःसपरःपरमात्मावाक्यार्थभूतोभवेदित्यर्थः ॥ यद्वा अस्याहमोहंकारस्यचैतन्यभास्यताजडतातादर्थ्यंचतच्छेषत्वंचयद्यस्मादस्ति तत्तस्मादयमहंकारोनात्मेतिवेद्यांशप्रहाणेन तस्मिन्नस्मदर्थत्वाभिमानत्यागेन योनुभवःसपरआत्मेतिनिश्चयवान्भवेदितियोजना अथवा स वाक्यार्थविषयःपरःसर्वोत्तरोनुभवोहमोहंकारस्येदमंशप्रहाणेन पृथक्करणेनभवेदितिसंबंधः॥इदमनिदमात्मकस्याहंकारस्यसंबंधीयइदमंशस्तस्यसाक्षिसाक्ष्यान्वयव्यतिरेकागमापायितदवध्यन्वयव्यतिरेकालोचनरूपेणमननेनापबाधेसति अवशिष्टांशोऽनपोह्यआत्मेत्यनुभवोभवेदित्यर्थः ॥ नन्वहमित्यवभासेइदमंशएवनचकास्तियस्यप्रहाणेनपरोनुभवोभवेदित्याशंकायामाह चैतन्यभास्यतेतितादर्थ्यंचेतिच ॥सुषुप्त्यादावात्मनिभासमानेप्यहंकारस्यानवभासादनात्मत्वेनिश्चितेसति जागरितादावागंतुकचैतन्यभास्यतातस्यसिद्धा अतःप्रतिभासते इदमंशाभावेपिचैतन्यभास्यत्वेनलक्षणेनास्तीदमाकारतेत्यर्थः॥तथातादर्थ्य

मप्यस्ति आत्मनिकर्तृत्वभोक्तृत्वादिव्यवहारनिर्वाहकतयाआत्मशेषत्वमस्तियद्यस्मादेवंतत्तस्मादप्यनात्मत्वलक्षणइदमंशो विद्यते अतस्तत्प्रहाणेनब्रह्मात्मानुभवोभवेदितिसर्वंसमंजसं ॥ ५ ॥ इतिबुध्यपराधप्रकरणंपंचमंविवृतं इतिमूत्राशंकप्रकरणमित्यन्यत्र ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥

छित्त्वा त्यक्तेन हस्तेन स्वयं नात्मा विशिष्यते ॥ तथा शिष्टेन सर्वेण येन येन विशेष्यते ॥ १ ॥ ॥

पदार्थविवेकवतोवाक्यादहंब्रह्मेतिज्ञानंभवतीत्युक्तम् तत्राहमित्यत्रेदमंशप्रहाणेन साक्षितत्त्वस्यशोधनप्रकारः सूक्ष्मोपायोनिर्दिष्टः ॥ तत्रासमर्थंप्रतिस्थूलोपायेनपदार्थशोधनप्रकारमुपदेष्टुंप्रकरणमारभते ॥ तत्रयत्स्वरूपप्रहाणमंतरेणज्ञातुंनशक्यते यथाग्नेरौष्ण्यंतस्यस्वरूपत्वादेवनविशेषणतायद्यपितथापि तथाविधस्य क्वचिद्विशेषणत्वव्यवहारःकल्पितभेदमाश्रित्येतिस्थिते आत्मनिसातिसत्ताचैतन्यानन्दानामनपायान्नतेषांविशेषणत्वंकिंतुस्वरूपत्वमेव कृशःस्थूलोकृष्णोगौरोहंमनुष्यःश्रोताद्रष्टावक्ताकामीक्रोधीज्ञानीकर्त्ताभोक्तासुखीदुःखीत्येवंविधानिविशेषणानिनात्मनः सत्तादिवत्स्वरूपभूतानिसत्यप्यात्मनिसुषुप्त्यादौतेषामभावादित्येवमात्मनःपृथगुकृत्य तस्यकूटस्थताऽवधेयेत्यभिप्रेत्य पृथक्भूतस्याविशेषणत्वाभावेदृष्टांतमाह ॥ छित्त्वात्यक्तेनेति यथाऽयंदृष्टांतस्तथायेनयेनमनुष्यत्वादिनाविशेष्यतेतेनसर्वेणाशिष्टेनत्यक्तहस्तातिरिक्तेनपादादिनावा स्वयमात्मानविशेष्यते यथाहस्तछेदानंतरंहस्तवानहमितिनवि

शिष्टप्रत्ययःक्रियते एवमेवपादादिमान्मनुष्योहमित्यादिविशिष्टप्रत्ययोनकार्यइत्यर्थः ॥ १ ॥

तस्मात्त्यक्तेन हस्तेन तुल्यं सर्वं विशेषणं ॥ अनात्मत्वेन तस्माज्ज्ञो मुक्तः सर्वैर्विशेषणैः ॥ २ ॥ ॥

देहद्वयसमवायिधर्माणामात्मनिव्यभिचारात्तैरात्माविशिष्य नप्रत्येतव्यइत्युक्तमनूद्यफलितमाह तस्मादिति ॥ अनात्मत्वेनत्यक्तेनहस्तेनेतिसंबंधः॥ विमतानिविशेषणानिनात्मस्वभावभूतानिविशेषणत्वात् छित्वात्यक्तहस्तवदित्यर्थः॥यस्मादेवंतस्मात् ज्ञोज्ञानवान्विवेकज्ञानवान्सर्वविशेषणैर्मुक्तश्चित्सदानंदमात्रात्मकएवावशिष्यतइत्यर्थः ॥ २ ॥

विशेषणमिदं सर्वं साध्वलंकरणं यथा ॥ अविद्याध्यासतः सर्वं ज्ञात आत्मन्यसद्भवेत् ॥ ३ ॥ ॥

उक्तन्यायेनविशेषणानामनात्मत्वेऽपिनात्मनस्तद्वियोगोस्ति आगमापायाभ्यांसंबंधनैरंतर्यादित्याशंक्याह विशेषणमिदंसर्वमिति ॥इदंसर्वंविशेषणंयथालंकरणमलंकार्यसंबंधेपिनतत्तादात्म्यतद्धर्मत्वबुद्धिविषयस्तथासाधुशोभनंयुक्तमितियावत् ॥ इतरथा आगमापायानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ तर्हिकुतोमनुष्योहमित्यादौतादात्म्याऽवभासस्तत्राह अविद्याध्यासतइति ॥ मो

ह्यादेवतथावभासइत्यर्थः॥यस्मादविद्ययाध्यस्तमेवात्मनीदंसर्वं विशेषणमतोज्ञाते आत्मन्यविद्यानिवृत्तावसत्बाधितंकालत्रये प्यविद्यमानंभवेत्तथानिश्चितंभवेदितियोजना ॥ ३ ॥

ज्ञातैवात्मा सदाऽग्राह्यो ज्ञेयमु
त्सृज्य केवलः॥अहमित्यपि य
द्ग्राह्यं व्यपेतांगसमं हि तत्॥४

ज्ञातआत्मनीत्युक्तेज्ञेयत्वमात्मनउक्तमितिशंकास्यात् ज्ञेयत्वेचविशेषणादिवदनात्मत्वप्रसंगइत्याशंक्याह ज्ञातैवेति ॥ ज्ञेयमुत्सृज्य दृश्यांशापोहंकृत्वा योज्ञातासदासर्वस्यसएवात्मा नग्राह्यांशइतिग्राह्योऽध्यवसेयः ॥ किंलक्षणः केवलोज्ञातृत्वविशेषणेनापिरहितइत्यर्थः ॥ ज्ञातृत्वाद्युपलक्षितं चिन्मात्रमलुप्तप्रकाशस्वभावतयासर्वानुस्यूतंवस्त्वात्मेतिविवेकवतोनिश्चितप्रत्ययोभवेदितिभावः ॥ अहमित्यनुभूयमानत्वात्कथंज्ञातैवात्मेत्युच्यतइत्यतआह अहमित्यपीति ॥ यदपिइदमहमितिग्राह्यमात्मरूपंमन्यसे तद्व्यपेतांगसमंछिन्नहस्ततुल्यंहिएवतत्सुषुप्त्यादावात्मन्यवभासमानेऽप्यहमित्यनवभासनादहमोऽव्यभिचारित्वेसत्यात्मदृश्यतयात्मत्वायोगादित्यर्थः ॥ ४ ॥

यावान्स्यादिदमंशो यः स स्वतो
न्यो विशेषणं॥ विशेषप्रक्षयो यत्र
सिद्धो ज्ञश्चित्रगुर्यथा ॥ ५ ॥

आत्मनोऽहंप्रत्ययग्राह्यत्वाभावेचक्षुरादेरप्याविषयस्यकुतः

सिद्धिरितिमुग्धशंकांदृष्टांतेनापाकुर्वन्नात्मनोऽन्यनिरपेक्षांस्वतः सिद्धिंसाधयति यावानिति ॥ अहमित्यत्रयावांश्चिदवभास्यत्व लक्षणेनेदमंशोयोहंकारादिर्यत्रविशेषणंस्याद्यस्मिन्स्वानुगतप्र तिभासेप्रत्यगात्मनिविशेषव्यवहारहेतुःस्यात्सप्रत्यगात्माऽन्यो विशेषणत्वेनाभिमतात्तदहंकारादेःपरोविशेषप्रक्षयश्चसर्वेषांवि शेषाणांप्रक्षयोऽव्यावृत्तिर्यस्मिन्निति व्युत्पत्तेर्निर्विशेषश्च एवंरूपः स्वतःसिद्धोन्यनिरपेक्षएवसिद्धःस्फुरन्वर्ततइतिपदयोजना ॥ यथा देवदत्तोविशेषणभूतायाश्चित्रगोरन्यस्तत्संबंधात्प्रागेवसिद्धो नचित्रगोःसंबंधंस्वसिद्धिंप्रत्यपेक्षतेतथात्माप्यहंकारादिसंबंधा त्प्रागेवस्वमहिम्नासिद्धोनाहंकारादिकंस्वसिद्धावपेक्षत इतिदृष्टां तदार्ष्टांतिकसंगतोर्थः ॥ ५ ॥

इदमंशोहमित्यत्र त्याज्यो नात्मेति पंडितैः ॥ अहंब्रह्मेति शिष्टांशो भूत पूर्वगतेर्भवेत् ॥ ६ ॥

नन्वहमोऽनात्मत्वेकथमहम्ब्रह्मेतितादात्म्यश्रुतिरुपपद्येते त्याशंक्याऽध्यस्ताहंकारस्यमूलनिवृत्त्यर्थाश्रुतिर्नाहंकारस्यात्म त्वप्रतिपत्त्यर्थेतिपरिहरति इदमंशोहमिति ॥ अहमित्यत्रा हंकारावभासेयइदमंशःसनात्मा दृश्यत्वादितिनिश्चित्य पंडितै स्त्याज्यस्तस्मिन्नात्माभिमानोनकार्यइत्यर्थः ॥ तर्हिकथंश्रुति निर्देशस्तत्राह अहमिति ॥ अहंब्रह्मेतिवाक्यार्थनिष्ठायांयोऽहं कारांशउल्लिख्यते सभूतपूर्वगतेर्हेतोर्भवेत् ॥ भूतासंजातापू र्वंगतिःप्राप्तिस्तस्याइतिविग्रहः अहंकारलक्ष्यंवस्तुतत्साक्षिरू

पमहमितिश्रुत्योल्लिख्यतइत्यर्थः ॥ ६ ॥ इतिविशेषापोहप्रकरणंपष्ठंविवृतं ॥ ६ ॥ इतिछित्वाप्रकरणमितिवा ॥

बुद्ध्यारूढं सदा सर्वं दृश्यते यत्रतत्र वा ॥ मया तस्मात्परं ब्रह्म सर्वज्ञश्चास्मि सर्वगः ॥ १ ॥ ॥

एवंकृतान्वयव्यतिरेकस्यपरिशोधितपदार्थतत्त्वस्यवाक्यादेववाक्यार्थज्ञानमुपपद्यते इत्युपपत्त्या निर्द्धारितमथम् स्वानुभवावष्टम्भेनस्पष्टीकर्तुम्प्रकरणान्तरमारभते बुद्ध्यारूढमित्यादिना ॥ यस्मान्मयासर्वमध्यात्ममधिभूतमधिदैवमित्यादिलक्षणंयत्रतत्रवाजाग्रत्स्वप्नयोरिहलोकपरलोकयोर्वास्थितम्प्रत्यक्षादितःशास्त्रतोवायदुपलभ्यमस्तितत्सर्वम्बुद्ध्यारूढंबुद्धिवृत्तिक्रोडीकृतंसदादृश्यतेप्रकाश्यतेतस्मादहंसर्वदृश्यविलक्षणत्वात्परंप्रपंचातीतंब्रह्मास्मिसर्वज्ञःसर्वार्थप्रकाशकः सर्वगोऽपरिच्छिन्नश्चास्मीत्यर्थः ॥ १ ॥

यथात्मबुद्धिचाराणां साक्षी तद्वत्परेष्वपि ॥ नैवापोढुं न वा दातुं शक्यस्तस्मात्परो ह्यहं ॥ २ ॥

ननुकथमेतावतासर्वज्ञत्वंपुरुषांतरबुद्ध्यारूढेर्थेपुरुषांतरस्यानुभवस्मरणयोरसंभवादेकस्यात्मनःसर्वार्थप्रकाशकत्वासिद्धेरित्यतआह यथात्मेति आत्मनिसर्वव्यवहारप्रवर्त्तकतयाआत्मसंबंधिनीबुद्धिरात्मबुद्धिस्तस्याश्चारःप्रचारोये श्रुते आत्मबुद्धिचारा

आध्यात्माधिदैवस्थूलसूक्ष्मदेहात्मकास्तेषांसाक्षीस्फोरकोऽहंय था तद्वत्तथापरेषुपरकीयबुद्धिचारेष्वप्यहंसाक्षी साक्षिभेदेप्रमा णाभावात् मय्येवसकलंजातंमयिसर्वंप्रतिष्ठितं मयिसर्वंल यंयातितद्ब्रह्माद्वयमस्म्यहमित्यादिश्रुतेर्मय्येवैकस्मिंश्चिदेकरसे आत्मनिसर्वप्रमातृतद्बुद्धितत्प्रचारगोचरस्यप्रपंचस्यकल्पितत्वा वगमाच्चयुक्तंममसर्वज्ञत्वादीत्यर्थः यस्मादेवमहंसर्वसाक्षित्वेन सर्वाधिष्ठानत्वेनचसर्वज्ञःसर्वगतश्च तस्मादपोढुमयमस्यद्रष्टान भवत्यत्रसनास्तीतिवानिराकर्तुंनैवशक्यःकेनचिन्नचैवादातुंज्ञाने नक्रिययावाप्रकाशयितुमुत्पादयितुमाक्रष्टुंवाशक्योहियस्मादहं ग्राह्यग्राहकादिप्रपंचविलक्षणस्तस्मात्परःपरमात्मैवेत्युपसंहा रः ॥ २ ॥

विकारित्वमशुद्धत्वं भौतिकत्वं
न चात्मनः॥ अशेषबुद्धिसाक्षि
त्वाद्बुद्धिवच्चाल्पवेदना ॥ ३ ॥

ननुबुद्ध्यारूढंचेत्सर्वंप्रकाश्यतेक्षेत्रज्ञेनतदादर्शनक्रियायां क र्तृत्वाद्विकारित्वादिदोषप्राप्तेस्तस्यानात्मत्वप्रसंग इतिशंकांनिर स्यति॥विकारित्वमिति आत्मनोनविकारित्वं बुद्धिवत्सावयव त्वाभावात्सर्वविकारसाक्षित्वाच्च ततएवनात्मनोऽशुद्धत्वंक्रिया गुणयोगित्वमस्ति सकलगुणक्रियावद्वस्तुसाक्षित्वाच्च नापिभौ तिकत्वमात्मनोरूपादिहीनत्वात् किंचनात्मनोबुद्धिवदल्पवेद ना यथाबुद्धेर्बुद्धितत्संसर्गादिविषयावेदनास्ति नैवमात्मनोऽशेष बुद्धिसाक्षित्वात्सर्वबुद्धिस्वरूपतद्विकारादिसाक्षित्वादित्यर्थः ३

मणौ प्रकाश्यते यद्वद्रक्ताद्याकारता

तपे ॥ मयि संदृश्यते सर्वमातपेनेव तन्मया ॥ ४ ॥ ॥ छ ॥

यदिनिर्विकारएवमात्मा कथन्तर्हिससर्वार्थप्रकाशकइत्युच्यते इत्याशंक्य लोकप्रसिद्धदृष्टान्तेननिर्विकारस्यैवप्रकाशकत्वमुपपादयति मणाविति ॥ मणौस्फटिकादिलक्षणेजपाकुसुमादिरूपारक्ताद्याकारताआतपेसूर्यालोकेसत्येवप्रकाश्यतेगृह्यतेयद्वत्तथा मयिक्षेत्रज्ञे आदित्यस्थानीये विद्यमानएवस्फटिकादिस्थानीयायाम्बुद्धौजपाकुसुमादिरक्तादिस्थानीयंसर्वंविषयजातंसंदृश्यते तत्तस्मादातपेनेवनिःप्रकंपेनमयासर्वंप्रकाश्यते नत्बुद्धिवद्विकारवत्ता नापिबुद्धिरेवद्रष्ट्री नचैवंसतिबुद्धेरनुपयोग एव चैतन्यस्यविषयविशेषाकारत्वापादनायतदुपयोगादिति ४॥

बुद्धौ दृश्यं भवेद्बुद्धौ सत्यां नास्ति विपर्यये ॥ द्रष्टा यस्मात्सदा द्रष्टा तस्माद्द्वैतं न विद्यते ॥ ५ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

इदानींप्रत्यगात्मनोद्वितीयत्वमुपपादयंस्तस्यचशुद्धत्वं स्पष्टयति बुद्धाविति ॥ जाग्रदादौबुद्धौसत्यांस्वाविद्ययाध्यस्तायां बुद्धौसमारूढंसदृश्यंद्वैतंभवेदुद्भवेत् नास्तिविपर्यये बुद्धावसत्यांस्वापादौदृश्यंनास्तिजडस्याज्ञातसत्वेप्रमाणाभावादित्यर्थः द्रष्टातुसाक्षीसदासर्वास्वप्यवस्थासुद्रष्टैव नदृश्यवत्स्वसत्तांव्यभिचरति यस्मादेवंसतःप्रकाशमानत्वाव्यभिचारस्तद्व्यभिचारिणश्चसत्वानुपपत्तिःतस्माद्द्वैतंनविद्यतइतिनित्यशुद्धएवप्रत्यगात्मेत्यर्थः ॥ ५ ॥

अविवेकात्पराभावं यथा बुद्धिरवै त्तथा ॥ विवेकात्तु परादन्यः स्वयं चापि न विद्यते ॥ ६ ॥ ॥छ॥

यद्यपिद्वैतसंसर्गकृतमशुद्धत्वमात्मनोनास्ति द्वैतस्याभावात्तथापिविद्याविद्याभ्यांसंबंधादशुद्धिर्भविष्यतीत्याशंक्यबुद्धेरेवविद्याविद्येनात्मनस्तत्संसर्गइतिशुद्धएवात्मेत्याह अविवेकादिति॥ नविद्यतेविवेकोभेदोभासमानतयायस्मिन्सोऽविवेकोदेहादावात्मबुद्धिर्विपर्ययज्ञानमितियावत्तस्मादविवेकात्परस्यासंसारिणः सर्वसाक्षितयाविविक्तस्याभावमविद्यमानतांयथाबुद्धिरवैद्विदितवती ॥ अत्रबुद्ध्यध्यासादेवचिदात्मनोऽपिभ्रांतियोगात्साभासाबुद्धिरेवाऽज्ञानविपर्यासाश्रयइत्यंगीकृत्य यथाबुद्धिरवैदित्युक्तमितिद्रष्टव्यं तथाविवेकात्तुअनात्मापवादेनात्मनःस्वभावनिर्द्धारणंविवेकस्तस्माद्विवेकादूर्ध्वं परादसंसारिणःपरमात्मनोन्योजीवःसंसारीनविद्यतेस्वयंचापिस्वाभासबुद्धिरपिसानिदानामविद्यते तदाप्रत्यग्ब्रह्मभूतत्वात्सर्वस्येत्यर्थः ॥तथाचभ्रांतिसम्यग्ज्ञानयोर्विद्याविद्यारूपयोरपिबुद्धितंत्रत्वान्नात्मनोऽशुद्धिगंधोपीतिभावः॥६ ॥ ॥ इतिबुध्यारूढप्रकरणंसप्तमंविवृतं॥७॥

चितिस्वरूपे स्वतएव मे मते रसादियोगस्तव मोहकारितः ॥ अतो न किंचित्तव चेष्टितेन मे फलं भवेत्सर्वविशेषहानतः ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ननुविद्याविद्ययोर्यदिबुद्धिगतत्वंतर्हिसांख्यसिद्धांतप्रसंगस्ते हिबुद्धिरेवपुरुषस्यापवर्गार्थंभोगार्थंचज्ञानाज्ञानरूपतामाचरती तिवदन्तीत्याशंकामपनुदन्पूर्वस्वाऽनुभवानुरोधेनसाधितमेवब्र ह्मात्मज्ञानमात्मनःसंवादात्मकेनप्रकरणांतरेणद्रढयति चिति स्वरूपइति ॥ रसादियोगोरागादिनिबंधनो भोक्तृत्वादिसंबंधः मोहोऽविवेकः ॥ फलितमाह अतोनेति ॥ १ ॥

विमुच्य मायामयकार्यतामिह प्र
शांतिमायाह्यसदीहितात्सदा ॥ अ
हं परंब्रह्म सदा विमुक्तवत्तथाजमे
कं द्वयवर्जितं यतः ॥२॥ ॥७॥

यस्मात्सर्वविशेषराहित्यात्तवचेष्टितेनमेममानाधेयातिशय स्यकिमपिफलंनास्ति तस्मात्तवोपशमएवयुक्तइत्याह विमु च्येति ॥ मायामयकार्यतांमिथ्याचेष्टितंविमुच्यासदीहितान्नि रर्थकप्रयासात्प्रशांतिंप्रशममिहमयिप्रत्यगात्मन्यायाहि प्राप्नुहि ॥ अत्रमायामयचेष्टितासदीहितशब्दाभ्यामविद्यानिबंधनत्व स्यसूचितत्वात्सांख्यमतशंकानिरवकाशीकृतावेदितव्या ॥ न नु किमितिप्रत्यगात्मनिमनसोलयउच्यते सत्यज्ञानादिलक्ष णेब्रह्मण्येवकस्मान्नोच्यतइत्याशंक्याह सदाअहंपरंब्रह्मेति॥य तःसदैवाहंब्रह्मैव तथासाति सदाविमुक्तवन्मुक्तइवास्मि नतुमेमु क्तिर्बंधाभावादितियोजना ॥ अजत्वविशेषणंजन्मादिसमस्त विकारप्रतिषेधार्थं ॥ अतएकं सदैकरूपमित्यर्थः सजातीयभेद रहितमितिवा॥द्वयवर्जितं विजातीयभेदहीनमित्यर्थः॥ अतोय

न्मय्येकीभूतम्ब्रह्मण्येवतदेकीभूतमितिस्थितेन परेऽव्ययेसर्वए कीभवंतीतिश्रुतिविरोधइतिभावः ॥ अपरायोजना हेमतेअसत्सुस्त्वतःस्वरूपशून्येषु देहेंद्रियविषयेषुयदीहितमभिलषितं दृष्टमदृष्टंवाफलंतस्मादसदीहितात्सदाजाग्रद्दशायामपिप्रशांतिंप्रशममायाहितदर्थंव्यापारंपरित्यजेत्यर्थः॥उपशांतापित्वंनैवात्मानं धारयेत्याह विमुच्येति ॥ कार्यतांबुद्धिरूपकार्यात्मतांविमुच्य विहायमायांकारणरूपमायामपगच्छ तदात्मिकाभव ॥ तर्हितद्रूपेणस्थित्वापुनरुद्भविष्यामीतिचेत्तत्राह इहेति ॥ इहमत्स्वरूपएवांतरयप्रविश कार्यकारणरूपतांविहायतप्रायःपीतोदकबिंदुवन्मद्रूपग्रस्ताभवेत्यर्थः ॥ कथमहंमुखांतःकवलीकृतब्रह्मांडकोटिर्मयेतस्ततश्चाल्यमानेनत्वयाग्रस्तास्यामितिचेत् नाहंकदापिचालयितुंत्वयाशक्यस्त्वद्भ्रांतिमात्रमेतदित्यभिप्रेत्याह अहंपरंब्रह्मेति ॥ यतोऽहंसदापरंब्रह्म अयमात्माब्रह्मेतिश्रुतिरितियोज्यं विमुक्तवदितिब्रह्मविशेषणं स्वार्थेतद्धितः विमुक्तंनित्यमुक्तमेवेत्यर्थः ॥ तथा यथाश्रुत्युक्तंतथेत्यर्थः व्याख्यातमन्यत् ॥ २ ॥

सदा च भूतेषु समोस्मि केवलो यथा च खं सर्वगमक्षरं शिवम् ॥ निरंतरं निष्कलमक्रियं परं ततो न मेस्तीह फलं तवेहितैः ॥ ३ ॥ ॥

नन्वजत्वादिप्रतिपादकशास्त्राद्ब्रह्मणोनिर्विशेषतयानित्यमुक्तत्वेऽपिकथमात्मनोदेहादिष्वन्वितस्यनिर्विशेषतयाब्रह्मरूपता

संभवइत्यतआह सदाचभूतेष्विति ॥ चशब्दोवधारणार्थः अहंकेवलोऽविद्यातत्कार्यरूपविशेषणरहितः सर्वेषुभूतेषुसमएवास्मि उपाधिपरामर्शमंतरेणमयिविशेषोल्लेखाभावादित्यर्थः ॥ सर्वानुस्यूतस्याप्यसंगस्वभावतयानिर्विशेषत्वेदृष्टांतमाह यथा चखमिति ॥ आकाशस्यासंगत्वादेःप्रसिद्धत्वान्नतस्मिन्नुशंकाकार्येतिचशब्दार्थः ॥ सर्वगमित्यादीनिविशेषणानिब्रह्माकाशयोःसमानि यतः आकाशवत्केवलोऽहंसर्वभूतेषुसमोऽतआकाशस्वभावोपमितंसर्वगमित्यादिविशेषणम्परंब्रह्मैवास्मीतियोज्यं ॥ उपपादितेब्रह्मात्मैक्येफलितमाह ततइति ॥ ३ ॥

अहं ममैको न तदन्यदिष्यते तथा न कस्याप्यहमस्म्यसंगतः ॥ असंगरूपोहमतो न मे त्वया कृतेन कार्यं तव चाद्वयत्वतः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ब्रह्मभूतस्यतवमदीहितैःफलाभावेऽपिकथंचिन्मच्चेष्टयात्वत्सम्बंधिनस्त्वांप्रतिगुणभूतस्यप्रधानभूतस्यवाकस्यचिदर्थस्य क्वचिदुपयोगोभविष्यतीत्याशंक्य सोऽपिमयिदुःसंपादइत्याह अहमिति ॥ एकएवाहंचित्स्वरूपस्यममपरमार्थतःसजातीयविजातीयस्वगतभेदेमानाभावात्ततोनममगुणभूतंकिंचिन्मत्तोऽन्यदिष्यते मृग्यते तथा कस्याऽपिप्रधानभूतस्याऽहंगुणभूतोनास्मि कुतः असंगतः अनिष्पादितातिशयत्वात् अनाधेयातिशयत्वादित्यर्थः ॥ यतोहमसंगरूपोऽतोनमेत्वयाकृतेनकिमपिप्रयोजनमस्ति किंच त्वमेवनासि कुतस्तवेहितंतत्फलंवेत्या

शयेनाह तवचेति ॥ मत्स्वरूपज्ञानकल्पितायास्तवाधिष्ठानभूत मत्स्वरूपव्यतिरेकाभावादभेदेचोपकार्योपकारकत्वाऽसंभवाद लंविकल्पनया प्रशांतैवभवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

फले च हेतौ च जनो विषक्तवानि
ति प्रचिंत्याहमतो विमोक्षणे ॥ जन
स्य संवादमिमं प्रक्लृप्तवान्स्वरूपत
त्त्वार्थविबोधकारणं ॥५॥ ॥

इदानींकृतार्थस्याचार्यस्यस्वानुभवसिद्धार्थाविष्कारकप्रकर णानिर्माणप्रवृत्तौनिमित्तंदुःखिजनदर्शनसंजातकरुणैव नरुया त्यादीत्यभिप्रेत्याह फलेचेति ॥ अयंजनोहेतुफलात्मकेसंसा रेविशेषेणासक्तवानितिप्रचिंत्यविमृश्य तादृग्जनस्य-लोकस्या तःसंसाराद्विमोक्षणेमोक्षार्थमहमिममृमत्यात्मसंवादरूपंग्रंथंप्र युक्तवान्प्रणीतवानास्मि किमनेनसंवादग्रंथेनजनस्यभवेदिति तदर्थंतंविशिनष्टि स्वरूपेति ॥ स्वस्यात्मनो रूपं नित्यचै तन्यस्वभावस्तस्य तत्त्वार्थोब्रह्मत्वं तस्यविस्पष्टबोधकारण मित्यर्थः ॥ ५ ॥

संवादमेतं यदि चिंतयन्नरो विमुच्य
ते ज्ञानमहाभयागमात् ॥ विमुक्त
कामश्च तथा जनः सदा चरत्यशो
कः सम आत्मवित्सुखी ॥ ६ ॥ ॥

यतएवंविधोयंसंवादस्तस्मात्साध्यसाधनविपर्यावर्तलक्षणात्संसारान्मुमुक्षुभिरयमनुचिंतनीयइत्याभिप्रेत्याह संवादमेतामिति ॥ अज्ञानकृतान्महाभयागमात्संसारादित्यर्थः ॥ यद्वा महाभयस्यागमोयस्मात्तन्महाभयागममज्ञानं तस्मादितिविग्रहः ॥ भयहेत्वज्ञानाद्विमुच्यतइत्यर्थः ॥ कारणनिवृत्त्याकार्यनिवृत्तिमाह विमुक्तकामश्चेत्यादि चरतिजीवन्नेवबंधप्रतिभासरहितःसन्ब्रह्मण्येवविचरतिकृतकृत्योभवतीत्यर्थः सुगममन्यत् ॥ ६ ॥ मतिविलापनप्रकरणमष्टमंविवृतं ॥ ८ ॥ इतिचितिस्वरूपप्रकरणमितित्यन्यत्र ॥

सूक्ष्मताव्यापिते ज्ञेये गंधादेरुत्तरोत्तरं ॥
प्रत्यगात्मावसानेषु पूर्वपूर्वप्रहाणतः॥१॥

यस्यप्रत्यक्ब्रह्मणोवाक्योत्थज्ञानेनाज्ञाननिवृत्त्यामुक्तिरुक्तातस्य सर्वान्तरत्वेन निरतिशयसूक्ष्मत्वंव्यापित्वंच यथाचखमित्यत्रसूचितमुपपादयितुंप्रकरणांतरमारभते सूक्ष्मतेत्यादिना ॥ गंधशब्दःपृथिवीशब्दार्थः पृथिव्यंब्वादिलक्षणात्कार्यात्पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तरोत्तरंकारणतयास्थितेषुप्रत्यगात्मावसानेषु सर्वांतरात्मपर्यंतेषु पदार्थेषु यथाक्रमं पूर्वपूर्वप्रहाणतः कार्याकारापोहेन सूक्ष्मताव्यापिताच विज्ञातव्या कार्यकारणान्वयव्यतिरेकालोचनयासंभावनीयेत्यर्थः ॥ कार्येषुविद्यमानमपिकारणस्वरूपंतत्कार्याकारतिरोहिततया नस्वरूपेणावभासतइतिसूक्ष्ममुच्यते नपुनःकार्यपरिमाणान्न्यूनपरिमाणयोगात्तथा सकलविकारानुगतस्यैवोपादानकारणत्वात्कार्याऽपेक्षयाधिकदेशवृत्तित्वेनव्यापित्वंचकारणस्य तथाहि चतुर्विधभूतग्रामोपादान

रूपापृथिवीतावन्नभूतग्रामेषुगृह्यमाणेषुगृह्यतेतत्रतच्छब्दप्रत्य
यव्यवहारादर्शनाल्लोकस्य अतस्तदपेक्षयासूक्ष्मातदव्याप्तदेश
वर्तित्वाद्व्यापिकाच ॥ नचतत्तत्कार्योपादानभूताःपृथिव्यंशाभि
न्नाइतिनोपादानस्यव्यापकतेतिवाच्यम् ॥ कार्याकारेणभेद
व्यतिरेकेणमृत्स्वरूपभेदेप्रमाणानिरूपणादन्यथातटाकांतःस्थ
मृन्निर्मितकुसूलस्य गृहांगणदेशे मृदात्मना विलयाभाव
प्रसंगादुपादानादन्यत्रकार्यलयानुपपत्तेस्तस्मात्स्वकार्यापेक्ष-
यापृथ्वीतावत्सूक्ष्माव्यापिकाचसिद्धा तथाद्भिर्व्याप्तापृथिवी
तद्यदपांशरआसीत्तत्समहन्यतसापृथिव्यभवदितिश्रुतौजलप
रिणामविशेषस्यशरशब्दवाच्यस्यदधिमंडाकारस्य पृथिव्या
त्मत्वश्रवणात्स्वेदप्रस्रवणादेः पर्वताग्रशिलायामंतर्भूमौचस
र्वत्रोपलंभाद्रसस्यचसलिलासाधारणगुणस्य पृथिव्यामस
र्वत्रोपलम्भात्तस्यैकत्वेपिकटुतीक्ष्णत्वादिभेदः परिणामविशे
षोपाधिनिबंधनइति तस्माज्जलव्याप्तापृथिवीसपरिणामेति
जलंपृथिव्याव्यापकंसूक्ष्मंचप्रागुक्तयुक्त्यासिद्धं ॥ तथासपृ
थिवीजलंतेजसास्वकारणेनव्याप्तम् सर्वत्रोष्मोपलंभात्तप्ता
योगोलकादौ सूर्यकिरणेषुचोदकस्यलयदर्शनाच्च तथाचैवतेज
सोजलाद्व्यापकत्वंसूक्ष्मत्वंचप्रसिद्धं ॥ तदपिवायुनाग्रस्तं यत
श्चोदेतिसूर्योऽस्तंयत्रगच्छतीति प्राणाद्वाएषउदेतिप्राणेस्तमेति
इतिश्रुतेः प्राणशब्दवाच्येवायौलयश्रवणाज्ज्वालारूपस्यचव
न्हेर्वाय्वधीनप्रवृत्तिनिवृत्तिदर्शनाच्च ॥वायुश्चाकाशेनग्रस्तइतिप्र
सिद्धमेवैतत् ॥ सूक्ष्मत्वंतुव्याख्यातमेवसर्वत्र एतत्सर्वंसत्ता
स्फूर्तिभ्यांव्याप्तमेवानुभूयतइतिसच्चिन्मात्रंसर्वस्योपादानं त
स्यचार्थान्तरेणानुगमादर्शनान्निरुपादानकत्वेसिद्धेनिरपेक्षव्या

पकत्वं प्रागुक्तपरिपाठ्यानिरतिशयसूक्ष्मत्वंच सिद्ध्यति तदनेनसच्चिन्मात्रेणसर्वस्यदृश्यराशेर्ग्रस्तत्वान्नततःपृथक्किमपिवस्तुविद्यतइतितस्य परमसूक्ष्मताव्यापिते निश्चित्यसोहमसंगकूटस्थाद्वयात्मेतिसदाभावयेदितितात्पर्यार्थः ॥ १ ॥

शारीरा पृथिवी तावद्यावद्बाह्या प्रमाणतः ॥ अब्वादीनि च तत्त्वानि तावज्ज्ञेयानि कृत्स्नशः ॥ २ ॥ ॥छ॥

ननुनैतावतात्मनउक्तरूपत्वज्ञानसिद्धिरध्यात्माधिदैवतयोः पृथिव्यादेर्भेदेनप्रथमानत्वादित्यतआह शारीरेति यावद्बाह्यापृथिवी प्रमाणतःपरिमाणतोभवति तावत्तावत्प्रमाणा शारीरापृथिवीज्ञेयेतिसंबंधः तथांब्वादीनिचत्वारिभूतानिकृत्स्नशोनिरवशेषतयातावत्तावत्प्रमाणानिज्ञेयानि यावच्छरीराबाह्याचपृथिवीतियोजना ॥ एतदुक्तंभवति अध्यात्माधिभूताधिदैवात्मनाविभक्तानांपृथिव्यादीनामेकाज्ञानविजृंभितत्वादेकप्रयत्नेनप्रविलापनोपपत्तेः सर्वत्रप्रत्यक्त्वानुगमात्प्रत्यगात्मावसानमेवाध्यात्मादिरूपंतेनव्याप्तंनततःपृथगस्तीतिप्रत्यक्त्वेऽवधार्यमाणेबाह्याध्यात्मिकादिभेदस्फूर्तेरनवकाशात्प्रत्यगात्मब्रह्मतावन्मात्रमेवसर्वमवशिष्यतइति भवेदेवमागुक्तात्मतत्त्वज्ञानसिद्धिरिति ॥ २ ॥

वाय्वादीनां यथोत्पत्तेः पूर्वं खं सर्वगं तथा ॥ अहमेकः सदा सर्वश्चिन्मात्रः सर्वगोऽद्वयः ॥ ३ ॥

नन्वेवं परागर्थस्यासत्वेकथमात्मनःप्रत्यक्त्वं सर्वगतत्व मित्याद्युपपद्यते तस्यपराचीनविकारापेक्षत्वादतः कथंपराचां प्रत्यगात्मावसानत्वमित्याशंक्य चिन्मात्रस्वरूपस्यैवापूर्वादिल क्षणस्य प्रत्यगादिशब्दैर्लक्ष्यत्वाल्लक्ष्यमाणदशायामारोपितपरा गर्थापेक्षायामपिस्वरूपस्यान्यानपेक्षत्वाद्युक्तंसर्वस्यप्रत्यगा त्मावसानत्वावधारणमितिदृष्टांतेनोपपादयति वाय्वादीनामि ति स्पष्टार्थः ॥ ३ ॥

ब्रह्माद्याः स्थावरांता ये प्राणिनो
मम पूः स्मृताः ॥ कामक्रोधादयो
दोषा जायेरन्मे कुतो न्यतः ॥४॥

ननुकथमाकाशवदेकएवात्मासर्वात्माभवेत् ब्रह्मादिभेदेना त्मनामनेकत्वस्यविभाव्यमानत्वात्तथाचैतन्यमात्रत्वंचानुपप न्नं रागादिदोषसंसर्गोपलब्धेरित्याशंक्याह ॥ ब्रह्माद्याइ ति ॥ ममैवचिदात्मनः सर्वे प्राणिनः पूः पुरं शरीरभूताःस्मृ ता निर्णीताइत्यर्थः ॥ तथाकामक्रोधादयोदोषाआत्मनाभेन स्वाभाविका व्यभिचारित्वात्परतोपितेनसंभवंतीत्याह जायेर न्मेकुतोन्यतइति अन्यस्याभावादित्यर्थः ॥ ४ ॥

भूतदोषैः सदास्पृष्टं सर्वभूतस्थमी
श्वरं ॥ नीलं व्योम यथा बालो
दुष्टं मां वीक्षते जनः ॥५॥ ॥७॥

प्रत्यगात्मनोनिर्दोषत्वमसिद्धं संसारदोषस्यप्रत्यक्षत्वादि त्याशंक्याकाशकार्ष्ण्यप्रत्यक्षवदात्मनिदोषदृष्टेर्भ्रमत्वान्मैवमि

त्याह भूतदोषैरिति ॥ अस्पृष्टमितिछेदः सर्वभूतेषुस्थितस्या पितद्दोषैरस्पृष्टत्वमीश्वरत्वादितिहेत्वर्थंविशेषणमीश्वरमिति ॥ सर्वस्येशितारंकारणामितियावत् नहिकारणंकार्यधर्मैःसंस्पृश तइत्यर्थः ॥ स्पष्टमन्यत् ॥ ५ ॥

मच्चैतन्यावभास्यत्वात्सर्वप्राणिधियां सदा ॥ पूर्मम प्राणिनः सर्वे सर्वज्ञस्य विपाप्मनः ॥६॥ ॥छ॥

यदुक्तं ब्रह्माद्याःस्थावरांताःप्राणिनएकस्यात्मनःशरीरभूताइतितत्कथमित्यतआह मच्चैतन्येति ॥ सर्वज्ञस्यसर्वावभासकस्यातएवविपाप्मनोद्दश्यदोषसंसर्गरहितस्यममात्मनः सर्वे प्राणिनःपूःशरीरं कुतः सर्वप्राणिधियांसदामच्चैतन्याऽवभास्य त्वादितियोजना ॥ योऽयंविज्ञानमयःप्राणेषुहृद्यंतर्ज्योतिःपुरुषइतिश्रुतेः बुद्ध्यंतःसाक्षितयाप्रकाशमानस्यचैतन्यज्योतिषए वसर्वप्राणिष्वात्मत्वावगमात् तस्यचबुद्धितत्स्थाभासभेदमंतरे णस्वरूपतोभेदानिरूपणात्सवितुरिवोदकपात्रतत्स्थाभासव्य तिरेकेणेतिसिद्धमेकस्यात्मनः सर्वाणिभूतानिशरीरमितिभावः ॥ तथाचश्रुतिः यस्यसर्वाणिभूतानिशरीरंयःसर्वाणिभूतान्यं तरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतइति ॥ ६ ॥

जनिमज्ज्ञानविज्ञेयं स्वप्नज्ञानवदिष्यते॥नित्यं निर्विषयं ज्ञानं तस्माद्वैतं न विद्यते॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तर्हिभास्यमाणितद्बुद्धीनांसत्त्वाद्वैतक्षतिरितितत्राह जनि

मदिति ॥ यज्ज्ञानमिद्यच्चज्ञानविज्ञेयंयत्कार्यंजडंच तन्मिथ्येष्य तेयथास्वप्नज्ञानं तथाजाग्रदपिकार्यंदृश्यंचेतिमिथ्येतिततद्वैतं नविद्यतेयस्मात्तस्माज्ज्ञेयस्यासत्त्वात् ज्ञानंनित्यंसदानिर्वि षयंविषयानिरूप्यंनभवति ॥ यद्वानित्यमविनाशीसर्वविना शसाक्षित्वादितियोजना ॥ नह्यध्यारोपितेनद्वैतेनपरमार्थमद्वै तंविहन्यते नखल्वारोपितेनतोयादिनातदाधारभूम्यादिसार्द्रतां यंदृष्टमितिभावः ॥ ७ ॥

ज्ञातुर्ज्ञातिर्हि नित्योक्ता सुषुप्ते त्व न्यशून्यतः॥जाग्रज्ज्ञातिस्त्वविद्या तस्तद्ग्राह्यं चासदिष्यताम् ॥८॥

स्वरूपज्ञानस्यनिर्विषयत्वंनित्यत्वंचोक्तंश्रुत्योपपादयति ज्ञा तुर्ज्ञातिरिति ॥ सुषुप्तेत्वन्यस्यज्ञेयस्यासत्त्वप्रदर्शनपूर्वकंज्ञा तुरात्मनोज्ञातिःस्वरूपभूताज्ञप्तिर्नित्येतिश्रुत्योच्यतेहीत्यर्थः ॥ तथाचश्रुतिः ॥ यद्वैतंनपश्यतिपश्यन्वैतन्नपश्यतिनाहिद्रष्टुर्दृष्टे र्विपरिलोपोविद्यतेऽविनाशित्वान्नतुतद्द्वितीयमस्तिततोऽन्यद्वि भक्तंयत्पश्येदित्यादिका ॥ यद्यपिसुषुप्तेनिर्विषयंज्ञानंविषया भावात्स्वरूपतोनाशशीलत्वाभावाच्चनित्यंश्रुतिसिद्धम्तथाप्य वस्थांतरेसविषयमुपलभ्यतइतिज्ञातुर्ज्ञातिरनित्यास्यादित्यत- आह जाग्रदिति ॥ यतःश्रुतिसिद्धंनित्यंनिर्विषयंज्ञानम् अ तःकारणात् जाग्रज्ज्ञातिर्विषयदर्शनात्मिकाऽविद्याभ्रांतिरेवात्म नोनिर्विकारतयाज्ञानकर्तृत्वायोगादंतः करणस्यचजडत्वादेव ज्ञानाश्रयत्वानुपपत्तेरध्यस्तमेवसविषयंज्ञानम्तद्ग्राह्यंचविषय जातमसदपरमार्थमिष्यताम् स्वीक्रियतामित्यर्थः ॥ जागरि

तादौविषयाकारबुद्धिवृत्तीनाम्स्फुरणावगुण्ठितत्वात्सर्ववृत्त्यु त्पत्तिस्थितिविनाशसाक्षितयास्फुरणस्यैकस्यनित्यस्यान्यस्या वश्यमाश्रयणीयत्वाज्जाग्रत्यप्यात्मचैतन्यंनित्यमेव तथाविष याणांवृत्तिसमकालमेवस्फुरणाद्विषयव्यभिचारेपिस्फुरणाव्य-भिचारात्तस्यविषयानिरूप्यत्वान्निर्विषयत्वंचसिद्धमितिभावः ८

रूपवत्त्वाद्यसत्वान्न दृष्ट्यादेः कर्मता यथा ॥ एवं विज्ञानकर्मत्वं भूम्नो नास्तीति गम्यते ॥ ९ ॥ ॥ छ ॥ ॥

नन्वात्मावाअरेद्रष्टव्यःश्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासितव्यइ तिश्रुत्यैवात्मनोदर्शनादिकर्मत्वोक्तेर्दृश्यत्वाद्दशनाभुजंगादिवद सत्त्वप्राप्तिरित्याशंक्य अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययन्तथारसंनि त्यमगंधवच्चयत् ॥ नचक्षुषागृह्यतेनापिवाचानान्यैर्देवैस्तपसा कर्म्मणावेत्यादिश्रुतिविरोधाद्रूपादिहीनस्यदर्शनाद्यविषयत्वाद् द्रष्टव्यइत्यादिश्रुतिरर्हार्थेनतव्येनयोगाद्दर्शनाद्यर्हत्वोपदेशमुखे नानात्मप्रवणतात्पाजनार्थेत्याह रूपवत्वादिति ॥ यथाद्रष्ट व्यइत्यादिवशान्नज्ञानकर्मत्वमेवंयत्रनान्यत्पश्यतिनान्यच्छृणो तिनान्यद्विजानातिसभूमेत्यत्रापिप्रागुपन्यस्तश्रुतिविरोधाद्यत्रा न्यन्नपश्यत्यात्मानमेवपश्यतीतिस्वात्मदर्शनविधिपरत्वकल्प नायोगाद्भूम्नोब्रह्मणोविज्ञानकर्मत्वंनास्तीतिगम्यते निश्चीयतेइ त्यर्थः ॥९॥ इति सूक्ष्मताव्यापिताप्रकरणंनवमंविवृतम् ॥९॥

दृशिस्वरूपं गगनोपमं परं सकृद्वि भातं त्वजमेकमक्षरं ॥ अलेपकं स

वंगतं यदद्वयं तदेव चाहं सततं वि
मुक्त ॐ ॥१॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इदानींपूर्वप्रकरणेयुक्त्याऽव्यवस्थापितमात्मनोनिर्विषयज्ञानस्वभावत्वं स्वानुभवाभिनयेनप्रकटयन्नविषयत्वेनैवात्मज्ञानं भवतीतिदृढयितुंप्रकरणांतरमारभते दृशिस्वरूपमिति ॥ सकृद्विभातमेकदैवविस्फुरितंसदैवस्पष्टम् भासमानमितियावत् यदेवंविधमक्षरंब्रह्मतदेवाहंसततंभवामि अतोविमुक्तः ॐइत्यभ्यनुज्ञार्थं ॐकारउक्तस्वरूपमोंकारद्वारामुमुक्षुबुद्ध्यभिव्यक्तंभवतीतिसूचयितुं ॐकारनिर्देशः ॥ १ ॥

दृशिस्तु शुद्धोहमविक्रियात्मको न
मेस्ति कश्चिद्विषयः स्वभावतः ॥
पुरस्तिरश्चोर्ध्वमधश्च सर्वतः संपू
र्णभूमा त्वज आत्मनिस्थितः॥२॥

ननुनाकाशवदलेपकत्वंदृशेःसंगच्छते दृश्यसंबंधादशुद्धिविक्रियादिदोषसंभवादित्याशंक्यदृशेरात्मस्वरूपत्वात्तस्यचनित्यशुद्धत्वादेःश्रुत्यैवनिर्धारणान्नैवमित्यभिप्रेत्यश्रुतिसिद्धमर्थं प्रकटयति दृशिस्तुशुद्धइति अहंतुदृशिःज्ञानस्वरूपइत्यन्वयः अतःपरमार्थतः शुद्धोऽशुद्ध्यादेर्ज्ञाननिबन्धनत्वात्तस्यचाभासत्वादितिभावः शुद्धमपापविद्धमितिमंत्रवर्णात् यतश्चाविक्रियात्मकःविक्रियात्मकात्प्राणादेरन्योऽप्राणोह्यमनाःशुभ्रोह्यस्थूलमनण्वन्ह्रस्वमदीर्घमित्यादिश्रुतेरतोपिशुद्धइत्यर्थः ॥ नतदश्नातिकिंचननतदश्नातिकश्चनेतिश्रुतेर्नात्मनोविषयसंसर्गइत्याह

नमेस्तीति ॥ स्वभावतःपरमार्थतः अनेनाविक्रियाहेतुविषया भावादप्यविक्रियइत्युक्तंभवति ॥ विषयाभावेनाद्वयात्मत्वेभूम वाक्यशेषमर्थतःपठति पुरस्तिरश्चेति ॥ सभगवःकस्मिन्प्रति ष्ठितइतिस्वेमहिम्निियदिवानमहिम्नीतिस्वरूपावस्थानमनन्या धीनमुपन्यस्यतदुपपादनायेदंकारास्पदंसर्वंपूर्वादिविभागेनाध रोत्तरादिविभेदेनचोपलभ्यमानम्भूमैवेतिप्रतिपाद्याहंकारास्पद स्यदेहादिबुद्धिपर्यंतस्यतर्हिभूम्नोभेदइतिशंकायामहम्बुद्धिग्राह्य मपिभूमैवेतिमध्येनिर्दिश्येदमनिदमात्मकस्यसर्वस्यभूम्नोन्य त्वाभावेभेदकाभावात्प्रत्यगात्मैवभूमेत्यात्मैवेदंसर्वमित्यंतेनसं पूर्णभूमाछांदोग्येदर्शितइत्यर्थः ॥ अजोह माविर्भाववर्जितोय तआत्मनिस्वेमहिम्निस्थितोनान्याधीनइत्यर्थः ॥ २ ॥ ॥

अजोमरश्चैव तथाजरो मृतः स्वयंप्र भः सर्वगतोहमद्वयम्॥न कारणं कार्य मतीव निर्मलः सदैकतृप्तश्च ततोवि मुक्त ॐ ॥ ३ ॥ ॥छ॥ ॥ छ ॥

आत्मनोजन्मजरादिविक्रियाभावेनकूटस्थाद्वयस्वाभाव्यप्र तिपादनपराःश्रुतीःस्वरूपतोऽर्थतश्चपठति अजोमरइति ॥ त थाचश्रुतयः अजोनित्यःशाश्वतोयंपुराणःसवाएपमहानजआ त्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयोब्रह्मेति ॥ अत्रायंपुरुषःस्वयंज्योतिः तच्छुभ्रंज्योतिषांज्योतिः नित्यंविभुंसर्वगतंसुसूक्ष्मं ॥ एकोदेवः एकमेवाद्वितीयमिति तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यमित्या दिश्रुत्यर्थमाह ॥ नकारणंकार्यमिति ॥ निर्मलोनिरंजनः नि

रंजनःपरमंसाम्यमुपैतीतिश्रुतेः एकतृप्तः एकेननिजानंदेनैवतृ
प्तइत्यर्थः ॥ आनंदंब्रह्मणोविद्वान्नबिभेतिकुतश्चन ॥ आनंदरू
पममृतंयद्विभातिइत्यादिश्रुतिभ्यः विमुक्तश्चविमुच्यतइतिश्रु
तिमाश्रित्याह ततोविमुक्तइति ॥ यतएवंलक्षणस्ततोविमु
क्तएव ॥ सदेतिपदंसर्वत्रानुषंजनीयम् यदाचार्येणोक्तंममस्वरू
पंतत्तथैवेतिशिष्योनुमन्यते ओमितिपदेनेत्यर्थः ॥ ३ ॥

सुषुप्तजाग्रत्स्वपतश्च दर्शनं न मे
स्ति किंचित्स्वमिवेह मोहनम् ॥
स्वतश्च तेषां परतोप्यसत्वतस्तुरी
य एवास्मि सदादृगद्वयः ॥ ४ ॥

ननु स्थानत्रयेन्यथाऽन्यथाप्रथमानस्यकथमविक्रियात्मक
त्वमित्यतआह सुषुप्तेति ॥ सुषुप्तश्चासौजाग्रच्चसचासौस्वपं
श्चसुषुप्तजाग्रत्स्वपन्तस्यसुषुप्तजाग्रत्स्वपतोमेममस्वमिवात्मी
यमिवेहव्यवहारेकिंचिद्दर्शनंनास्ति स्वमिवस्वरूपभूतमिवेति
वा किंतु मोहनमविवेकाविद्याध्यारोपितंजाग्रदादिदर्शनमिति
योजना ॥ तत्रहेतुमाह स्वतश्चेति ॥ तेषांजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिद
र्शनानांजाग्रदाद्यवस्थारूपाणांवास्वतश्चपरतोप्यसत्त्वतोसत्त्वा
दित्यक्षरयोजना ॥ नहितेषांस्वतोन्यनिरपेक्षंसत्त्वंसंभाव्यते
चकारात्स्फुरणंच आगमापायित्वेनरज्जुसर्पवदारोपितत्व
निश्चयात्तथापरतोऽपिनसत्त्वंस्फुरणंचसंभाव्यते परंचैतन्यं
स्यान्नहितेनात्मनासत्त्वादिकमेषांसंभवति प्रत्यक्परागभावेन
विरुद्धस्वभावयोस्तादात्म्यानुपपत्तेस्तत्कल्पनायाश्चभ्रांतिमात्र

त्वादित्यर्थः ॥ प्राज्ञस्तैजसोविश्वइत्येतेतत्तदवस्थावत्त्वेनभास मानाःनममस्वरूपमितिभावः ॥ तर्हिकिंस्वरूपआत्मेतितदाह तुरीयएवास्मीति ॥ विश्वादित्रयापेक्षयापरतोगम्यमानत्वाच्चतुर्थइत्यर्थः ॥ तस्यलक्षणं सदादृगितिसर्वावस्थाद्रष्टेत्यर्थः॥ विश्वादीनांस्वस्वावस्थामात्रद्रष्टृत्वादयंततोऽव्यतिरिक्तः ॥ स्थूलसूक्ष्मक्रमेणविविच्यान्वेषणदशायांविश्वादिस्थानत्रयापोहेनावसीयमानत्वात्तुरीयइत्युच्यते नपुनर्वस्तुतस्तुरीयत्वमस्तीतिद्योतयत्यद्वयइतिनिर्विशेषएवसदाहमस्मीत्यर्थः ॥ ४ ॥

शरीरबुद्धींद्रियदुःखसंततेर्न मे न
चाहं मम निर्विकारतः ॥ असत्त्व
हेतोश्च तथैव संततेरसत्त्वमस्याः
स्वपतो हि दृश्यवत् ॥ ५ ॥

कथमात्मनोनिर्विशेषत्वंशरीरादिसंबंधस्यप्रत्यक्षत्वादित्यतआह शरीरेति ॥ शरीरादिसंततेर्नमदात्मत्वंमदीयत्वं वापरमार्थतोऽस्तीत्यर्थः ॥ तत्रहेतुर्ममनिर्विकारतइति न ह्यविक्रियंवस्त्वागमापायिशरीराद्यात्मनापरिणमतेसंसृज्यते वा येनतत्स्वरूपतातद्धर्मतावाभवेदित्यर्थः ॥ हेत्वंतरमाह असत्त्वहेतोश्चतथैवसंततेरिति॥कुतोऽसत्त्वमित्यतआह असत्त्वमस्याइति ॥स्वपतःस्वप्नावस्थायांयथादृश्यंमिथ्यातथास्याः संततेर्दृश्यत्वादेवासत्त्वमित्यर्थः ॥ हिशब्दःस्वप्नदृश्यस्यमिथ्यात्वप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥ ५ ॥

इदं तु सत्यं मम नास्ति विक्रिया

विकारहेतुर्न हि मेऽद्वयत्वतः ॥ न पुण्यपापे न च मोक्षबंधने न चास्ति वर्णाश्रमताऽशरीरतः ॥ ६ ॥

शरीरादिसंततेर्दृश्यत्वेनचेन्मिथ्यात्वंतर्हिशुद्धत्वाविक्रियत्वादेरपिदृश्यत्वान्मिथ्यात्वंकिंनस्यादित्यतआह इदंत्विति ॥मम विक्रियानास्तिनमेविकारहेतुरप्यस्तिततः पूर्वनिरुपितादद्वयात्वद्वयाभावाद्धेतोःस्वतःपरतोवाममात्मनोविक्रियानास्तीतियदिदंतत्सत्यमित्यर्थः ॥ तुशब्दःशंकाव्यावृत्त्यर्थः ॥ अविक्रियत्वादिनाविक्रियाभावाद्युपलक्षितस्वरूपस्याभिप्रेतत्वात्तस्मिंश्च हेत्वसिद्धेर्नशंकावकाशइत्यर्थः ॥ कर्मवातत्फलंवातद्ध्वंसोवाकर्मादिसाधनंवाविक्रियाहेतुर्भविष्यतीतिकुतोद्वयत्वमित्याशंक्याह नपुण्येति ॥ पुण्यादिनेतिप्रतिज्ञायांहेतुरशरीरतइति अशरीरत्वंतुपूर्वश्लोकेप्रतिपादितमेवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

अनादितो निर्गुणतो न कर्म मे फलं च तस्मात्परमोहमद्वयः ॥ यथा नभः सर्वगतं न लिप्यते तथा त्वहं देहगतोपि सूक्ष्मतः ॥ ७ ॥

ननु यद्यपिशरीरोपादनत्वेनतद्धर्मकत्वेनचात्मनःशरीरवत्स्वाभावस्तथापिशरीरेणास्तिसंबंधउपलभ्योपलंभकभावलक्षणइतिकथमशरीरतेत्याशंक्य नैतावतासशरीरत्वेनकर्मादियो

गितित्यभिप्रेत्यपुण्यापुण्यादिसंबंधवैधुर्यमुक्तमुपपादयति अ
नादितइति॥ यत्कर्मसमवायितदादिमद्दृष्टं यथारथशरीरादि न
चपरमाणुमनसोरनेकांतोमनसउत्पत्तिश्रवणात्परपरिकल्पित
परमाण्वनंगीकाराच्च॥यथा यत्कर्मसमवायितत्सगुणंदृष्टं यथो
क्तमेवोदाहरणं तथाचसगुणत्वंसादित्वंचाव्यापकंप्रत्यगात्मनो
व्यावर्तमानं॥तस्यक्रियावत्त्वंस्वव्याप्यमादायनिवर्ततइति॥क्रि
यावत्त्वाभावात्तत्साध्यपुण्याद्यसंभवइतिभावः॥ कर्मपुण्यादि
लक्षणंफलंतत्साध्यंसुखदुःखादिरूपंफलंचनमेस्तीत्यन्वयः॥त
स्मादहंपरमउत्तमः संसारिभ्योविलक्षणः अद्वयो निर्विशेषः
क्रियावत्वाभावात्तत्साध्यपुण्याद्यसंभवइतिविलक्षणत्वमुपपाद
यति यथेति ॥ देहगतोदेहमाप्तः तत्रोपलभ्यमानोपीत्यर्थः ॥
सूक्ष्मतोऽमूर्तत्वादित्यर्थः॥तथाचाहभगवान् अनादित्वान्निर्गुण
त्वात्परमात्मायमव्ययः॥शरीरस्थोपिकौंतेयनकरोतिनलिप्यते
॥ यथासर्वगतंसौक्ष्म्यादाकाशंनोपलिप्यते॥सर्वत्रावस्थितोदेहे
तथात्मानोपलिप्यतेइति ॥ ७ ॥

सदा च भूतेषु समोहमीश्वरः क्षराक्ष
राभ्यां परमोह्यथोत्तमः ॥ परात्म
तत्त्वश्च तथाद्वयोपि सन् विपर्ययेणा
भिमतस्त्वविद्यया ॥ ८ ॥ छ ॥

ननूपलभ्यधिष्ठानानांदेहादीनांवैषम्यदर्शनात्तत्रोपलभ्य
मानस्यात्मनोपितत्कृतवैषम्यसंभवात्कुतःपरमात्मत्वंपरिपूर्ण
ताचेत्याशंक्य अयंतारतम्यप्रतिभासोऽविद्याविलसितोनपर

मार्थतइत्याह ॥ सदाचेति ॥ ईश्वरइत्यनेनोपाधिवश्यत्वा भावंसूचयति ॥ अतोनमेदेहादिकृतंवैषम्यमित्यर्थः ॥ ईश्वर इत्युक्तेतस्येशितव्यापेक्षत्वात्सद्वयत्वशंकास्यात्ततआह ॥ क्ष राक्षराभ्यामिति ॥ अथवेश्वरत्वमेवसाधयति ॥ क्षराक्ष राभ्यामिति ॥ हियस्मात्क्षराक्षराभ्यांपरमोथतस्मादहमुत्तमइ त्यन्वयः ॥ क्षरतिनश्यतीतिक्षरःकार्यवर्गःनक्षरतीत्यक्षरंका रणंमायाशबलितंचिद्वस्तुताभ्यांपरमोऽव्यतिरिक्तःकार्यकारणा दिभेदकल्पनांधिष्ठानभूतइत्यतउत्तमः पुरुषोत्तमइत्यर्थःयतउ त्तमोऽतःपरेषामात्मनांतत्त्वंस्वरूपमस्मिन्निनितिपरमात्मतत्त्वश्च अहमेवसर्वात्माचेत्यर्थः ॥ एवंविधश्चेदात्माकथंतर्हितत्रविपरी तस्वरूपप्रतिभासइत्यतआह ॥ तथाद्वयोपिसन्निति उक्तोत्तर मेतदविद्याविलसितएवविपर्ययइत्यर्थः ॥ तथाचभगवतोक्तं ॥ द्वाविमौपुरुषौलोकेक्षरश्चाक्षरएवच ॥ क्षरःसर्वाणिभूतानिकूट स्थोक्षरउच्यते ॥ उत्तमःपुरुषस्त्वन्यःपरमात्मेत्युदाहृतः ॥ यो लोकत्रयमाविश्यबिभर्त्यव्ययईश्वरः ॥ यस्मात्क्षरमतीतोह मक्षरादपिचोत्तमः ॥ अतोस्मिलोकेवेदेचप्रथितःपुरुषोत्तम इति ॥ ८ ॥

अविद्यया भावनया च कर्मभिर्वि विक्त आत्माऽव्यवधिः सुनिर्म लः ॥ दृगादिशक्तिप्रचितोहमद्वयः स्थितः स्वरूपे गगनं यथाचलं ॥ ९ ॥

तर्हिकिमविद्यासंबंधोवर्ततेनेत्याह अविद्ययेति ॥ अविद्या

मूलाज्ञानं भावनातत्कृतोदेहाद्यभिमानः कर्माणितत्पूर्वका णि पुण्यपापलक्षणानि तैर्विविक्तस्तत्संस्पर्शशून्यः कुतोयस्मा दव्यवधिर्व्यवधानंवस्त्वंतरकृतोवछेदस्तद्रहितोऽव्यवधिः ॥ अयमाशयः ॥ चित्प्रकाशस्तावदात्मेतिश्रुतिस्मृतीतिहासपुरा णन्यायसिद्धं ॥ अविद्याचजडाऽप्रकाशात्मिका अतस्तयोर्वि रुद्धस्वभावयोः परमार्थतःसंबंधोदुर्घटएवेतिस्थितेऽनवछिन्नचै तन्यमात्रंतावन्नाविद्याश्रयउपपद्यते ॥ तथासत्यणुमात्रस्या पिप्रकाशानुपपत्तिप्रसंगात् ॥ नापिकेनचिदवछिन्नभागाविशे षमविद्याव्यतिरिक्तस्य तस्यकल्पनायाअनिबंधनत्वात्तस्मादवि द्यातिरिक्तव्यवधानाभावादव्यवधित्वेसतिदिवांधपरिकल्पितां धकारवदात्मन्यविद्यादिकल्पनमिति ॥ अतएवसुनिर्मलःसर्वा शंकितदोषरहितइत्यर्थः ॥ एवंविधआत्मनिकथंद्रष्टाश्रोतामं ताबोद्धेत्यादिव्यवहारइत्याशंक्याऽविद्याध्यस्तांतःकरणपरिणा मरूपदृगादिशक्तिसंबंधादेवद्रष्टृत्वाद्युपचयप्रातिभासोनपरमार्थ तइत्याह ॥ दृगादिति स्पष्टमन्यत् ॥ ९ ॥

अहं परं ब्रह्म विनिश्चयात्मदृग् न
जायते भूय इति श्रुतेर्वचः॥न चै
व बीजे त्वसति प्रजायते फलं न
जन्मास्ति ततो ह्यमोहता ॥१०॥

एवंविधात्मतत्त्वपरिज्ञानेसतिकैवल्यंफलतीत्याह ॥ अ हंपरंब्रह्मेति अहंपरंब्रह्मेतिनिश्चयेनात्मनिदृक्ज्ञानंयस्यसत थोक्तःसभूयः पुनर्नजायते शरीरवान्नभवतिइतिश्रुतेर्वचोवि

द्यतइतिशेषः तथाचश्रुतिः सतुतत्पदमाप्नोतियस्माद्भूयोनजायतेपुरुषान्नपरंकिंचित्साकाष्ठासापरागतिः ॥ अथसोभयंगतो भवति ॥ ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवतीतिचश्रुतिसिद्धेर्थेयुक्तिमप्याह न चैवेति उक्तंसामान्यन्यायंप्रकृतेयोजयति ॥ नजन्मास्तीति ॥ हियस्मादमोहता प्रागुक्तवर्त्मनामोहराहित्यंततोहेतोर्नजन्मास्तीतियोजना ॥ मोहपदवाच्याऽविद्यामूलत्वाज्जन्मादिविकारस्यतदभावेऽभावएवेत्यर्थः ॥ १० ॥

ममेदमित्थं च तथेदमीदृशं तथाहमेवं न परो न वान्यथा ॥ विमूढतैवं न जनस्य कल्पना सदा समे ब्रह्मणि चाद्वये शिवे ॥ ११ ॥

मोहकार्यत्वात्संसारस्यमोहनिवृत्त्यानिवृत्तिरेवेत्युक्तं ॥ तत्र किमात्मकंमोहकार्यमित्यपेक्षायांतदाह ॥ ममेदमिति ॥ प्रथमंदेहद्वयेऽहंकारः ततस्तद्बाह्यार्थकल्पनमिदमिति ॥ तत्रशोभनाद्यध्यासइत्थमिति ततोममेदंतच्चेदृशंतथानममेदमित्यादिकल्पनातथापरोप्येवंनैवमन्यथावानास्तिवाअस्तिवाइतिविमूढता ममपरस्यवासुज्ञताच तथाचइत्येवंजनस्यजन्मादियोगिनोऽनाद्यज्ञानतिरोहितात्मस्वभावस्ययाएवंविधाकल्पनासासदासमेब्रह्मण्यद्वयेशिवेपरमानंदरूपेणचनास्त्येवेत्यर्थः॥ ११ ॥

यदद्वयं ज्ञानमतीव निर्मलं महात्मनां तत्र न शोकमोहता ॥ तयोरभा

वे न हि कर्म जन्म वा भवेदयं वेद विदां विनिश्चयः ॥ १२ ॥

एवंविचित्रस्यसंसारस्यात्मतत्त्वज्ञानेनतदज्ञाननिवृत्त्यानि वृत्तिमुक्तांस्फुटयति ॥ यदद्वयमिति अद्वयमद्वयात्माकारम तीवनिर्मलमसंभावनाविपरीतभावनादिप्रतिबंधरहितंयज्ज्ञानं तत्रतस्मिन्सतिमहात्मनांब्रह्मभूतानांशोकमोहतासंसारित्वंना स्त्येवेत्यर्थः तथाचमंत्रः तत्रकोमोहःकःशोकएकत्वमनुपश्य तइति ॥ तयोःशोकमोहयोरभावेतदुपलक्षितस्यतत्कारण स्याज्ञानस्यनिवृत्तौबीजाभावेफलाभावन्यायेनजन्मादिपुनर्न हिभवेदितिवेदार्थविदांविनिश्चयइत्यर्थः तथाचश्रुतिः ॥ भि द्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाः क्षीयंतेचास्यकर्माणितस्मि न्दृष्टेपरावरे ॥ १२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

सुषुप्तवज्जाग्रति यो न पश्यति द्वयं तु पश्यन्नपि चाद्वयत्वतः ॥ तथा च कु र्वन्नपि निष्क्रियश्च यः स आत्मवि न्नान्य इतीह निश्चयः ॥ १३ ॥

एवमुक्तस्यात्मविदःस्वरूपमाह ॥ सुषुप्तवदिति जाग्रतिवि श्वावस्थायां द्वयं द्वैतप्रपंचं प्राग्वासनावशात्पश्यन्नप्युल्लिख न्नपिविशेषतोनपश्यति ॥ किंतुसुषुप्तवत्प्रविलीनप्रपंचप्रत्यगा त्मस्वरूपेणैवपश्यतीतियोजना ॥ तत्रहेतुरद्वयत्वतइति द्वैत स्यबाधितत्वादित्यर्थः तथाच यथापूर्वंस्नानशौचभिक्षाटनादि

कुर्वन्नपि निष्क्रियोनिर्विकारोऽकर्त्रात्मस्वभावाविर्भावाद्यएवंवि
धःसआत्मविद्विक्षेपदशायामप्यप्रच्युतात्मयाथात्म्यदर्शनत्वा
त् ब्रह्मविदामुत्तमोयमेव नान्यःशास्त्रार्थज्ञोपियोऽव्यवहारकाले
ज्ञातृत्वकर्तृत्वाद्यभिमानवानित्यर्थः इतिइत्थमिहवेदांतशास्त्रे
विनिश्चयः ॥ १३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

इतीदमुक्तं परमार्थदर्शनं मया हि वेदांतविनिश्चितं परं ॥ विमुच्यतेस्मिन्यदि निश्चितो भवेन्नलिप्यते व्योम इवेह कर्मभिः ॥ १४ ॥

शास्त्रन्यायानुसारेणस्वानुभवंप्रदर्श्येदानीमस्मिन्दर्शनेपरि
निष्ठितस्यकृतकृत्यताभवतीतिदर्शयन्परानुग्रहायप्रकरणनिर्मा
णेप्रवृत्तिरितिसूचयति ॥ इतीदमुक्तमिति वेदांतविनिश्चितमि
त्युक्तदर्शनस्यपरमार्थविषयत्वेप्रमाणमुक्तं ॥ व्योमइवेतिवि
संधिर्वृत्तपूरणार्थः ॥ १४ ॥ इतिदृशिस्वरूपपरमार्थद
र्शनप्रकरणंदशमंविवृतं ॥ १० ॥

ईक्षितृत्वं स्वतः सिद्धं जंतूनां च ततोऽन्यता ॥ अज्ञानादित्यतोन्यत्वं सदसीति निवर्त्यते ॥ १ ॥

ब्रह्मात्मैक्यज्ञानमात्रनिष्ठोमुच्यतइत्युक्तंतन्नोपपद्यते कर्म
साध्यत्वान्मुक्तेः कर्मसहितज्ञानसाध्यत्वाद्वा तथा ज्ञानस्यवेदां
तविनिश्चयत्वमुक्तं तदपिसंदिग्धमनुमानादिनाप्युपपत्तेरिती

मांशंकांपरिहर्तुंप्रकरणांतरमारभते ॥ ईक्षितृत्वमित्यादिना ॥ तत्रादौज्ञानादेवमुक्तिर्ज्ञानंचवेदांतमहावाक्यादेवनानुमानादिने त्येतत्साधयति अन्यत्वंसदसीतितिनिवर्त्यतइति त्वं तत्स च्छब्दलक्षितंब्रह्मैवासि नसंसारीति वाक्योपदेशेनैवसच्छब्दा र्थात्ब्रह्मणोन्यत्वंजीवस्यनिवर्त्यतइत्यर्थः॥ संसारिणोजीवस्या शुद्धस्य कथं तद्विपरीतब्रह्मत्वंसंभाव्यतइत्यतआह॥ ईक्षितृत्व मितिसर्वेषामेवजंतूनां प्राणिनां चिद्रूपत्वमेवेक्षितृत्वंतत्स्वतः सिद्धं स्वाभाविकंरूपं चकारःशंकानिवृत्त्यर्थः ॥ कर्तृत्वभो क्तृत्वादरपिस्वाभाविकत्वशंकानकार्या स्वरूपव्यभिचारादित्य र्थः ॥ कुतोज्ञानादेवान्यत्वनिवृत्तिरूपामुक्तिरित्यतआह ॥ अज्ञानादित्यतइति ॥ इति यतोन्यताऽन्यत्वमज्ञाननिबंधनं नपरमार्थोतइत्यर्थः ॥ अज्ञानकल्पितत्वाद्ब्रह्मविपरीतरूपत्व स्यस्वतश्चिन्मात्रस्वभावत्वादज्ञाननिवृत्तिलक्षणत्वाच्चमोक्षस्य तस्यचतत्त्वज्ञानमात्रापेक्षणात् ॥ ज्ञानस्यच यथोक्तवाक्या देवोत्पत्तेर्नमानांतरंसाधनांतरंचात्रमृग्यतइतिभावः ॥ १ ॥

एतावद्ध्यमृतत्वं न किंचिदन्यत्स हायकं ॥ ज्ञानस्येति ब्रुवच्छास्त्रं स लिंगं कर्म बाधते ॥२॥ ॥छ॥

कर्मणोमोक्षहेतुत्वकल्पनंज्ञानसहायत्वेननोपपद्यते श्रु तियुक्तिविरोधादित्याह ॥ एतावद्धीति ॥ एतावदेवखल्वमृ तत्वमित्येतदमृतत्वसाधनमात्मज्ञानमेवेत्येतावच्छब्देनावधा रयंतीश्रुतिःशास्त्रमुच्यते ॥ तज्ज्ञानस्य किंचिदन्यन्नसहायभू

तमस्तीतिब्रुवतसलिंगं ससाधनं कर्मबाधतइतियोजना ॥ अद्वैतात्मज्ञानादूर्ध्वं कर्महेतुजात्याद्यभिमानाभावे कुतःकर्मयत् ज्ञानस्यमोक्षफले सहायभूतं भवेदितिभावः ॥२॥

सर्वेषां मनसो वृत्तमविशेषेण पश्यतः ॥ तस्य मे निर्विकारस्य विशेषः स्यात्कथंचन ॥ ३ ॥

इदानीमीक्षितृत्वमित्यत्रोक्तं स्वाभाविकंचिद्रूपत्वं प्रपंचयन्नूज्ञानिनःकर्मनघटतइत्येतदुपपादयति ॥ सर्वेषामिति ॥ विशेषः कर्तृत्वादिलक्षणोविहितकर्मसाधनजात्याद्यभिमानलक्षणश्चेत्यर्थः कथंचनेत्याक्षेपार्थोनकथंचनमेविकारःस्यादित्यर्थः ॥ कुतइत्यतआह ॥ अविशेषेणोति ॥ अभिमानशून्यतयाकेवलंसाक्षिमात्रेणपश्यतइत्यर्थः ॥ ३ ॥

मनोवृत्तं मनश्चैव स्वप्नवज्जाग्रतीक्षितुः ॥ संप्रसादे द्वयासत्वाच्चिन्मात्रः सर्वगोऽव्ययः ॥४॥

कथंमनोवृत्तंपश्यत्यविशेषेणात्मेत्यपेक्षायां दृष्टांतपूर्वकंतदुपपादयंश्चिदेकरसत्वमात्मनोनिगमयति ॥ मनोवृत्तमिति स्वप्नदशायांसवृत्तिकंमनएवपश्यत्यात्मायथाबाह्यविषयाभावात्तथाजाग्रतिजागरणदशायांमनोवृत्तंमनःप्रचारंमनश्चतदाश्रयंपश्यतःकथंविशेषःस्यादितिपूर्वश्लोकेनान्वयः ॥ जाग्रद्दशायामपिविषयाकारवृत्तिमन्मनोऽव्यतिरेकेणनात्मनाकिमप्युपलभ्य

तइतिभावः ॥ तर्ह्येवंविधमनोदर्शनमेवस्वाभाविकोविशेषइत्य
तआहसंप्रसादइतिसंप्रसादेसुषुप्तिदशायांद्वयरूपसद्वृत्तिकस्य
मनसोसत्वान्नतद्दर्शनमपिस्वाभाविकं ॥ नतुतद्वितीयमस्तिततो
न्यद्विभक्तंयत्पश्येदितिश्रुतेः ॥ तथाचात्माचिन्मात्रःसर्वगोऽप
रिछिनोऽव्ययोनित्यइतिसिद्धमित्यर्थः ॥ ४ ॥

स्वप्नः सत्यो यथा बोधाद्देहात्मत्वं तथैव च ॥ प्रत्यक्षादेः प्रमाणत्वं जाग्रत्स्यादात्मवेदनात् ॥ ५ ॥

ननुयद्येवंतदाबाह्याभ्यंतरद्वैतस्याभावएवेतियुक्तंस्यात्तन्नोप
पद्यतेप्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधाल्लौकिकवैदिकव्यवहारविलोपप्र
प्रसंगाच्चेतिचेन्नेत्याह ॥ स्वप्नइति ॥ यथाआबोधात्प्रबोधपर्यं
तंस्वप्नःसत्योलौकिकवैदिकव्यवहारास्पदतयावभासते ॥ त
थैवजाग्रज्जाग्रदवस्थायामपिदेहात्मत्वंप्रत्यक्षादेःप्रमाणत्वंच
सर्वव्यवहारांगंस्यात् ॥ कियत्पर्यंतमित्यतआह ॥ आत्मवेदना
दिति॥ आआत्मवेदनादितिपदछेदःआत्मतत्त्वसाक्षात्कारात्प्रा
गेवसर्वोव्यवहारस्तस्मिन्सतिव्यवहाराभावइष्टएवेतिभावः५॥

व्योमवत्सर्वभूतस्थो भूतदोषैर्विवर्जितः ॥ साक्षी चेतागुणः शुद्धो ब्रह्मैवास्मीति केवलः ॥ ६ ॥

अव्यवहार्यस्वरूपमाविष्करोति व्योमवदितिद्वाभ्यां ॥ चे
ताचिद्रूपःसाक्षीतिभूतदोषराहित्येहेतुः व्योमवत् सर्वभूतस्थ

इत्यसंगत्वमुक्तं सर्वभूतेष्वहमाकारवृत्तावभिव्यक्त्यपेक्षयासर्वभूतस्थइत्युच्यते ॥ एतच्चाहंमनुरभवंसूर्यश्चेतितत्सर्वात्मत्वाभिनयाभिप्रायइतिद्रष्टव्यं शुद्धोऽज्ञानरहितःकेवलोवस्थात्रयरहितःब्रह्मैवपूर्णएवास्मीत्यर्थः ॥ ६

नामरूपक्रियाभ्योन्योनित्यमुक्तस्वरूपवान् ॥ अहमात्मा परं ब्रह्म चिन्मात्रोहं सदाद्वयः ॥ ७ ॥

केवलत्वंव्यनक्ति ॥ नामरूपेति ॥ वाच्यवाचकतद्व्यापारात्मकप्रपंचविहीनइत्यर्थः ॥ सुगममन्यत् ॥ ७ ॥

अहं ब्रह्मास्मि कर्त्ता च भोक्ता चास्मीति ये विदुः ॥ ते नष्टा ज्ञानकर्मभ्यां नास्तिकाः स्युर्नसंशयः ॥८॥

कथमद्वयत्वमात्मनःसंगच्छते ॥ अहंब्रह्मास्मीतिवदहंकर्तास्मीतिचानुभवस्यप्रमाणमूलत्वादितिज्ञानकर्मसमुच्चयवादिनोभेदाभेदमतानुसारिणस्तान्कुत्सयन्नद्वैतात्ममतंद्रढयतिअहंब्रह्मास्मीति ॥ विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वायोगाच्छास्त्रस्यविरुद्धंतत्त्वमवगच्छतांकर्मकांडाज्ज्ञानकांडाच्चबहिर्मुखत्वान्नास्तिकत्वमेवतेषांफलिष्यतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

धर्माधर्मफलैर्योग इष्टो दृष्टोयथात्मनः ॥ शास्त्राद्ब्रह्मत्वमप्य

स्य मोक्षो ज्ञानात्तथेष्यतां॥ ९॥

ननुनिंदामात्रेणकथमद्वैतैकमतसिद्धिस्तत्रप्रमाणस्यासंभवादित्यतआह ॥ धर्माधर्मेति ॥ आत्मनोधर्माधर्मफलैःसुखदुःखादिरूपैर्योगःसंबंधःप्रमाणांतरैरदृष्टोपियथाशास्त्रादेव पुण्योवैपुण्येनकर्मणाभवतिपापःपापेनेत्यादेरिष्टोंगीकृतः शास्त्रार्थविद्भिरितिशेषः ॥ तथास्यात्मनोब्रह्मत्वंज्ञानादेवमोक्षश्चेति ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवति तमेवविदित्वातिमृत्युमेति नान्यःपंथाविद्यतेयनायेत्यादिशास्त्रादिष्यतां ॥ तथाचभेदकर्मणोर्निंदितयोः शास्त्रतात्पर्यविषयत्वायोगाच्छास्त्रानुसारिभिर्यथाशास्त्रमर्थःप्रतिपत्तव्यइतिभावः ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥

यामहारजनाद्यास्तावासनाः स्वप्न दर्शिभिः ॥ अनुभूयंतएवेह ततो न्यः केवलोद्दशिः ॥ १० ॥

नन्वात्मनोधर्माधर्मफलयोगःशास्त्रोक्तोमानांतरविरोधाभावात्तथैवेतियुज्यते ॥ नतथात्मनोब्रह्मत्वं ॥ प्रत्यक्षदृष्टकर्तृत्वादिविरोधादतः श्रुत्यनुभवयोरविरोधायभेदाभेदावादरणीयाविति चेन्नैवं कर्तृत्वादिप्रतिभासस्यासत्वाच्छ्रुत्युक्ताद्वैतप्रतिपक्षत्वानुपपत्तेरितिसदृष्टांतमाह ॥ यामहारजनाद्याइति ॥ तस्यहैतस्यपुरुषस्यरूपंयथामहारजनंवासइत्यारभ्ययथासकृद्विद्युतमित्यंतेनश्रुत्युक्तायावासनास्ताःस्वप्नदर्शिभिरनुभूयंतएवयथेत्यक्षरयोजना ॥ महारजनंहरिद्रातयारंजितंवस्त्रादिमहारजनंस्वप्नदशायांजाग्रद्वासनावासितस्यमनसोवातपित्तश्ले

प्मदूषितरसपूर्णनाडीष्वनुगतस्यादृष्टादिसमुद्बोधितानेकवास नातयाजाग्रद्दृष्टार्थाकारेणपरिणममानस्यहरिद्रारंजितपटादि रूपसदृशतयाभासमानस्यद्रष्टृदृश्यदर्शनतत्करणादिभावेन नित्यंस्वप्नद्रष्ट्रोपलभ्यमानत्वात्स्वप्नदृश्याभ्योमहारजनादिसदृ शवासनाभ्योलिंगात्मसहिताभ्योद्रष्टात्मादृशिस्वभावोविलक्ष णोलक्ष्यते ॥ तथाकर्तृत्वादीनांदृश्यत्वादनात्मधर्मत्वमेवेति निश्चितमेवेहजाग्रदवस्थायामपि ॥ ततःकर्तृत्वादिधर्मकाल्लिं गादन्यःकेवलःशुद्धोदृशिरात्मेत्यर्थः ॥ १० ॥

कोशादिव विनिष्कृष्टः कार्यकार ण वर्जितः ॥ यथासिर्दृश्यते स्वप्ने तद्वद्बोद्धा स्वयंप्रभः॥ ११ ॥

आत्मनः स्वप्नावस्थायांदृश्यविलक्षणत्वेनप्रतीतिमेवदृष्टांते नस्पष्टयति कोशादिवेति ॥ इवशब्दोयथाशब्दार्थेअसिरिवेति संबंधः ॥ यथाशब्दोयथावदित्यर्थेयथासिःखड्गःकोशात्पृथक् कृतःस्वरूपेणदृश्यतेतद्वदेवंबोद्धाआत्माकार्यकारणविवर्जितः कार्यकारणाकारमनसोलिंगात्पृथग्भूतःस्वप्नेयथावद्दृश्यतेदृश्य तइत्युक्ते विषयवद्दृश्यत्वात् मिथ्यात्वमित्याशंक्यविशिनष्टि ॥ स्वयंप्रभइति ॥ स्वमहिम्नैवप्रथते नविषयतयेत्यर्थः ॥ यद्वाक थमवगम्यतेस्वप्नेकार्यकारणविवर्जितइतिवीक्षायांयत्रायंपुरु षःस्वयंज्योतिरितिश्रुतिसामर्थ्यादित्याह ॥ स्वयंप्रभइति ॥ स्व यंप्रकाशइतिश्रुत्यानिर्णीतइत्यर्थः उपाधेःपृथक्स्वरूपेणावभा समात्रेऽसिदृष्टांतइतिनवैषम्यशंकावकाशइतिद्रष्टव्यं ॥११॥

आपेषात्प्रतिबुद्धस्य ज्ञस्य स्वाभा
विकं पदं ॥ उक्तं नेत्यादिवाक्येन
कल्पितस्यापनेतृणा ॥ १२ ॥

आत्मनःकर्तृत्वादिप्रतिभासस्यस्वप्नप्रतिभासवन्मिथ्यात्वा
त्शुद्धएवात्माब्रह्मैवेतिशास्त्रादविरोधेनैवप्रत्येतुंशक्यत्वान्नभेदा
भेदकल्पनयामनःखेदनीयमितिसिद्धेर्थे सोपक्रमंवाक्यंप्रमाण
माह ॥ आपेषादिति ॥ तंपाणिनापेषंबोधयांचकारसहोत्त
स्थावितिश्रुतौसुप्तपुरुषोबृहत्पांडुरवासःसोमराजन्नित्यादिप्राण
नामभिरामंत्रितोनोत्थितःपाणिनात्वापिष्यमाणउत्थितइतिनि
र्धारितस्तेनप्राणेंद्रियादिस्वरूपलिंगसंघातविलक्षणःस्थूलसंघा
ताद्प्यन्यएवात्मेतिप्रतिपन्नमतएवजडविलक्षणत्वात्ज्ञानस्व
भावःतस्यापेषत्वात्प्रतिबुद्धस्यज्ञस्यत्वंपदार्थस्यस्वाभाविकंपदं
परब्रह्मलक्षणमुक्तं ॥ केन नेत्यादिवाक्येन यथातआदेशोने
तिनेत्यारभ्यसत्यस्यसत्यमितिप्राणावैसत्यंतेषामेषसत्यमित्यं
तेनवाक्येनेत्यर्थः ॥ किंविषयेणवाक्येनकल्पितस्याध्यस्त
स्यमूर्त्तामूर्त्ततद्वासनाश्रयरूपस्यापनेतृणाप्रतिषेधकेननेतिनेती
तिवीप्सयासमस्तकारणकार्यात्मकोपाधिप्रतिषेधद्वाराऽखण्डे
ब्रह्मणिपर्यवसितेतेनेत्यर्थः ॥१२॥

महाराजादयो लोका मयि यद्वत्प्र
कल्पिताः॥ स्वप्ने तद्वद्द्वयं विद्याद्रूपं
वासनया सह ॥१३॥ ॥ ॥

नेतिनेत्यादिशास्त्रेणनिषिध्यमानस्यकल्पितत्वंश्रुत्यैवोपपा

दितमित्याह ॥ महाराजादयइति॥स्वप्नेस्वप्नावस्थायांमहाराजादयोलोकायद्वन्मयिद्दगात्मानिप्रकल्पितास्तद्वदेववासनयालिंगाश्रितयासहद्वयंरूपंमूर्तंचैवामूर्तंचमयिकल्पितंविद्यात्॥ तथाचश्रुतिःयत्रैषएतत्सुप्तोभूद्यएषविज्ञानमयःपुरुषइत्युपक्रम्यसयत्रैतत्स्वप्नमाचरतितेहास्यलोकास्तदुतेवमहाराजोभवत्युतेवमहाब्राह्मणउतेवोच्चावचंनिगच्छतीतिइवशब्देनमहाराजत्वादेःस्वप्नदृश्यस्याभासतांमध्येनिर्दिश्यैवमेवैषएतत्प्राणान्गृहीत्वास्वेशरीरेयथाकामंपरिवर्ततेइत्युपसंहरंतीशरीरमध्यएवप्राणशब्दवाच्यलिंगोपाधिम्महाराजाद्यात्मतयागृहीत्वास्वप्नदृग्व्यवहरतीतिदर्शयति ॥अतोनस्वप्नोपलब्धंपरमार्थमित्यर्थः तथाचवासनाश्रयलिंगशरीरसहितस्यमूर्तामूर्तरूपस्थूलस्यापिदृगात्मनिकल्पितत्वंतद्दृश्यत्वादुपपन्नमेवेतियुक्तमितितात्पर्यार्थः ॥ १३ ॥

देहलिंगात्मना कार्या वासनारूपिणा क्रियाः ॥ नेतिनेत्यात्मरूपत्वान्न मे कार्या क्रिया क्वचित् ॥१४॥

स्वप्नप्रपंचवज्जाग्रत्प्रपंचस्यापिप्रत्यगात्मनिकल्पितत्वेसिद्धेप्रत्यक्तत्त्वाभिज्ञस्यकर्मासंभवःसिद्धइत्याह देहलिंगेति॥ क्रियाःकर्म्माणिदेहलिंगात्मनास्थूलसूक्ष्मदेहरूपेणतदभिमानेनतदात्मतामापन्नेनात्मनाकार्याअनुष्ठेयाः नपुनस्तन्निरपेक्षेणतदभिमानहीनेनअसंभवादित्यर्थः॥ किंलक्षणेन वासनारूपिणावासनाःरूपयितुंसंचेतुंशीलमस्यास्तीतिवासनारूपीतेनपुनःपुनःकर्मप्रवृत्तिनिमित्तेनाविच्छिन्नेनेत्यर्थः॥ इदानींमेममनेतिनेत्यादिनोक्तात्मस्वरूपत्वाद्देहद्वयाभिमानाभावात्क्वचित्स्वप्नेवाजागरेवा

नक्रियाकार्याकर्तव्या स्वभावतोविधितोवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ ॥

न ततोमृततताशास्ति कर्मणोऽज्ञान
हेतुतः ॥ मोक्षस्य ज्ञानहेतुत्वान्न त
दन्यदपेक्षते ॥ १५ ॥ ॥छ॥

अज्ञानविलसितदेहाभिमानादेवकर्मेतितस्याज्ञानमूलत्वेसि
द्धेनतेनमोक्षाशाकर्तव्येत्याह ॥ नततइति ॥ ततस्तस्मात्कर्म
णोहेतोरमृततायामोक्षभावस्याशाआशंसनंनास्तिकुतोज्ञानहे
तुतोऽज्ञानहेतुकत्वादविवेकपूर्वकत्वात्कर्मणइत्यर्थः ॥ जडयोर
ज्ञानकर्मणोरित्यर्थः ॥ जडयोरज्ञानकर्मणोर्विरोधाभावान्नाज्ञा
ननिवृत्तिरूपेमोक्षेकर्म्माशाकार्या ब्रह्मात्मनावस्थानरूपस्यच
परमानंदाविर्भावलक्षणस्यमोक्षस्यचतुर्विधक्रियाफलविलक्ष
णत्वान्नतत्रापिकर्मापेक्षेतिभावः ॥ कर्मणःस्वतोमोक्षहेतुत्वाभा
वेपिमोक्षहेतुज्ञानसहायतयातद्धेतुर्भविष्यतीत्याशंक्याज्ञाननि
वृत्तौज्ञानमात्रस्यसमर्थत्वान्नतत्रकर्मसहायतापेक्षोतिनाऽपीतर
त्रतस्यस्वतःसिद्धत्वादित्यभिप्रेत्याह ॥ मोक्षस्येति ॥ १५ ॥

अमृतं चाभयं नार्त्तं नेतीत्यात्मा
प्रियो मम ॥ विपरीतमतोन्यद्यत्त्य
जेत्तत्सक्रियं ततः ॥ १६ ॥ ॥छ॥

यदिकर्मसाध्यममृतत्वंस्यात्तर्हिस्वर्गादिवत्कृष्यादिफलवच्चा
नित्यंसभयंचस्यात्तच्चाऽनिष्टमभयंप्रतिष्ठांविंदतइत्यभयरूपत्व
श्रुतिविरोधादतोन्यदार्त्तमितिमोक्षस्वरूपादन्यस्यार्तत्वोक्त्यात

स्यानार्तत्वपर्यवसानवचनविरोधाच्चेत्यभिप्रेत्याह॥अमृतंचेति॥ चशब्दस्त्वर्थः ॥ अमृतंत्वभयंनार्त्तमित्यर्थः ॥ यद्यपिब्रह्मस्वरूपममृतत्वमुक्तलक्षणमकर्मसाध्यं तथापिजीवोन्यस्तत्कर्मणैव लभेतेत्याशंक्यजीवस्यब्रह्मणोन्यत्राभावान्मैवमित्याह॥ नेतीति ॥ यःप्रियोजायादिःप्रीत्यास्पदतयाविभाव्यते समममात्मा स्वरूपभूतोनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्येत्यादिश्रुतेः ॥ सचनेतीत्यपोढाशेषविशेषइतिमद्रूपत्वान्नतस्यकर्म्मप्राप्यममृतत्वमित्यर्थः अतउक्तादात्मस्वभावाद्यदन्यद्भेदबुद्ध्यागृह्यमाणंविपरीतं दृश्यमनात्मभूतंतत्क्रियासहितंत्यजेत्तदभिमानंपरित्यजेत्तुतत्तस्मात्कारणादित्युपसंहारार्थः ॥ नचायमात्मज्ञस्यविधिस्तस्याविनियोज्यत्वात्तम्प्रत्यनुवादमात्रंसाधकस्यपुनरुपयुज्यते नियोगइतिइहविधिप्रत्ययनिर्देशइतिद्रष्टव्यं ॥ १६ ॥ ॥ इतिईक्षितृत्वप्रकरणमेकादशंविवृतं ॥ ११ ॥

प्रकाशस्थं यथा देहं सालोकमभिमन्यते ॥ द्रष्टाभासं तथा चित्तं द्रष्टाहमिति मन्यते ॥ १ ॥

ननुयदिभोक्ताप्रियशब्दोक्तेर्निर्विशेषब्रह्मस्वरूपएवतर्हिसर्वोलोकोऽहमहमित्यात्मानमनुभवन्नपिब्रह्माऽहमितिकथंनानुभवतीत्याशंकायांपदार्थतत्त्वपरिशोधनाभावापराधादेवेतित्वंपदार्थशोधनप्रधानंप्रकरणमारभमाणःसाभासान्तःकरणाविवेकाद्यथात्म्येनस्वात्मानंनप्रत्येतिसर्वोलोकइतिप्रथमंसदृष्टांतमाह प्रकाशस्थमिति॥यथायंजनःस्फीतालोकमध्यगतंस्थूलंदेहंततोविलक्षणमपि तेनालोकेनव्याप्तत्वात्सालोकमालोकविशिष्टमभिभ

न्यते तथाद्रष्ट्राभासंचित्तंसाक्षिचैतन्यव्याप्तमंतःकरणंसचेतनं मन्यमानोहंद्रष्टेतिसाभासंचित्तमेवात्मानंमन्यते नतद्याथात्म्यं जानातीत्यर्थः ॥अयंभावःयथाऽविशेषेणसर्वत्रप्रसृतमालोकंदेहसंपर्कात्तदाकाराकारितमिवदृश्यमानंदेहाभेदेनपश्यतिलोकस्तथासदास्वरूपेणानवच्छिन्नप्रकाशस्वभावोप्यात्मांतःकरणसंपर्कात्तदाकाराकारितइवभासतइत्यहंकर्ताद्रष्टाभोक्तेत्येवमंतःकरणस्वभावविशिष्टमेवात्मानमनुभवतिलोकोनशुद्धमिति॥

यदेव दृश्यते लोके तेनाभिन्नत्वमात्मनः ॥ प्रपद्यते ततो मूढस्तेनात्मानं न विंदति ॥ २ ॥ ॥ छ ॥

एवमात्मनःसाभासांतःकरणाविवेकमुक्त्वातद्द्वारेणदेहपर्यंतमविवेकंदर्शयन्नात्माप्रतिपत्तिमेवलोकस्यद्रढयाति यदेवेति ॥ यदेवसाभासचित्ताविविक्ततयाहंकारास्पदंप्राणेंद्रियस्थूलदेहपर्यंतंदृश्यतेनुभूयतेलोकेव्यवहारभूमावितियावत् ॥ तेनप्राणादिदेहांतेनात्मनोभिन्नत्वंतादात्म्यंप्रपद्यते ॥ चित्तादिदेहपर्यंतांचिदाभासप्रतीतेस्तदविवेकात्संघातमेवात्मानंमन्यतइत्यर्थः ॥ यतएवंततस्तस्मान्मूढोदेहादेरात्मनश्चान्योन्यमध्यासकर्त्तासंस्तेनमौढयेनहेतुनात्मानंब्रह्मत्वेननविंदतिनप्रत्येतीत्यर्थः ॥ २ ॥

दशमस्य नवात्मत्वप्रतिपत्तिवदात्मनः ॥ दृश्येषु तद्वदेवायं मूढो लोको न चान्यथा ॥३॥ ॥ ॥

उक्तमर्थंदृष्टांतेनसाधयतिदशमस्येति ॥ दशहिमाणवकाः क्वचिन्नदींतीर्त्वापारंगताःसंतोगणयामासुःकतिवयंस्मइतितत्र गणयिता स्वात्मानंविहायनवैवगणयतिस्मेतिप्रसिद्धिःतत्रयद्व द्यथादशमस्यात्मनोमाणवकस्यगणयितुरविवेकान्नवात्मत्वप्र तिपत्तिः ॥ नवभ्योन्यमात्मानंनविंदति नवैववयंदशमोनास्ती तिभ्रांतिरुपलभ्यतइत्यर्थः ॥ तद्वत्तथैवायंलोकोबुद्ध्यादिषुदृ श्येष्वेवात्मतादात्म्यप्रतिपत्त्यामूढःशास्त्राचार्योपदेशेनहीनःस्वा त्मानमन्यथाप्रतिपद्यतेनचान्यथावैपरीत्येनबुद्ध्याद्यपोहेनब्र ह्मास्मीतिस्वरूपयाथात्म्यंनवेत्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

त्वं कुरु त्वं तदेवेति प्रत्ययावेकका लिकौ ॥ एकनीडौ कथं स्यातां वि रुद्धौ न्यायतो वद॥४॥ ॥ ॥

ननुप्रत्यक्षानुभवस्यश्रुतेश्चाविरोधायप्रत्यगात्मनएवकर्तृ त्वादिधर्मवत्वंब्रह्मरूपत्वंचास्तुकिमाविवेककल्पनयामूढत्वमा स्थीयतइत्यतआह ॥ त्वंकुर्विति ॥ यद्वाशास्त्राचार्योपदेशही नोबुद्ध्यादिवैपरीत्येनात्मयाथात्म्यंनजानातीतितस्यपदार्थविवे काभावान्मोक्षोनोपपद्यतइतिसूचितं तत्रकिंपदार्थविवेकेनकृ त्यंशास्त्रात्ब्रह्मत्वेप्रतिपन्नेसतिब्रह्माहमस्मीतिप्रसंख्यानादेवा त्मयाथात्म्यापरोक्ष्यान्मोक्षउपपद्यतइतिप्रसंख्यानविध्यवसर माशंक्यपरिहरति ॥ त्वंकुर्विंतित्वंतदेवेतिएकनीडौएकस्मिन्वि षयेविरुद्धौप्रत्ययौएककालिकावेकावस्थाभाजौकथंस्यातामि तिन्यायतोयुक्तितोवदेत्यन्वयः तथाचैकस्मिन्नात्मनिकुरुतदेव त्वामितिकर्तृत्वाकर्तृत्वप्रकारकाविरुद्धबुद्ध्योःसमासमयोर्मध्ये

तादृशशीतोष्णबुद्धिवद्वश्यमन्यतरबुद्ध्या अन्यतरबाधएवयु
क्तोनोभयोःप्रामाण्यमित्यभिप्रायः ॥ ४ ॥

देहाभिमानिनोदुःखं नादेहस्य स्व
भावतः॥ स्वापवत्तत्प्रहाणायतत्त्व
मित्युच्यते दृशेः॥५॥ ॥ ॥

तर्हिदुःखित्वादिभानेनप्रत्यक्षानुभवेनशाब्दस्यज्ञानस्यबा
ध्यत्वोपपत्तेस्तदीयस्थैर्यायप्रसंख्यानविधिःस्यादतआह ॥ देहे
ति ॥ यदिदुःखित्वादिकमात्मनःस्वाभाविकंस्यात्तदातन्नज्ञाना
भ्यासशतेनापिनिवर्त्तयितुंशक्यतेज्ञानस्याज्ञानमात्रविरोधित्वा
त्तथाचतद्विधिप्रकारोऽनर्थकः ॥ यदात्वविद्याप्रयुक्तदेहाद्यभिमा
ननिबंधनंदुःखित्वादितदाविद्यानिवृत्त्यैवतन्निवृत्तेरविद्यानिवृत्ते
श्चज्ञानमात्रायत्तत्वान्नकर्मविध्यवकाशइतिश्लोकतात्पर्यार्थः ॥
नादेहस्यदेहाभिमानरहितस्येत्यर्थः ॥ तत्रहेतुःस्वभावतइति ॥
अदेहत्वमात्मनःस्वाभाविकंरूपमित्यत्रनियामकमाह ॥ स्वाप
वदिति ॥ यद्वानादेहस्येत्यनेनदेहाभिमानव्यतिरेकेणनदुःखम
स्तीत्युक्तंव्यतिरेकमाह ॥ स्वापवदिति ॥ सुषुप्ताविवेत्यर्थः ॥ दृ
शेरात्मनस्तत्प्रहाणायसमूलाभिमाननिवृत्तयेतत्त्वमितिश्रुत्यो
च्यते ॥ ऐक्यमात्रंबोध्यतेनकर्मेत्यक्षरार्थः ॥ ५ ॥

दृशेश्छाया यदारूढा मुखछायेव
दर्शने ॥ पश्यंस्तं प्रत्ययं योगी दृष्ट
आत्मेति मन्यते ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्याद्देहादिव्यतिरिक्तमात्मानमवगच्छतोपि दुःख्यहमितिप्रतीतेरनुवृत्तेर्नाभिमानानिबंधनंदुःखमित्याशंक्य तद्विशिष्टात्मदर्शनस्याभासत्वान्नैवमित्याह ॥ दृशोरिति ॥ दर्शयतीतिदर्शनम् दर्पणादि तस्मिन्मुखच्छायामुखाभासोमुखप्रतिबिम्बरूपायथा आरूढाभवतितद्वद्दृशः प्रत्यगात्मनःछाया आभासोयदारूढायस्मिन्संक्रांन्तैवभवतितम्प्रत्ययम्प्रत्याययतीतिप्रत्ययोहंकारस्तंसाभासमंतःकरणंपश्यन्नहमित्युपलभ्यमानोयोगीअग्रहणाविद्यादियोगवान्पुमानात्माहष्टइतिमन्यते॥ यथा कश्चिद्दर्पणमुखस्वभावाविवेकाद्यथादृष्टंदर्पणदोषमालिन्याल्पत्वादिविशिष्टमेवस्वमुखम्मन्यते तथायंमहाजनउपाधिदोषैरास्कंदितमिवतदविवेकादात्मानंपश्यन्नहंकर्त्तादुःखीत्यभिमन्यतइत्यर्थः ॥ तथाचाहमितिदर्शनस्यकल्पितात्मविषयत्वादुक्तंदुःखित्वस्याविवेकाभिमाननिबन्धनत्वमितिनसम्यगात्मानंवाक्यादवगच्छतोदुःखित्वाद्यनुवृत्तिरुपपद्यतेकदाचित्प्रतिभासस्यबाधितानुवृत्तिमात्रत्वादितिभावः ॥ ६ ॥

तं च मूढं च यद्यन्यं प्रत्ययं वेत्ति नो दृशेः ॥ स एव योगिनां श्रेष्ठो नेतरः स्यान्न संशयः ॥७॥ ॥छ॥

यदिसाभासाहंकारमात्मानंपश्यन्नसम्यग्दर्शी कस्तर्हिसम्यग्दर्शीत्यपेक्षायामाह ॥ तंचेति ॥ तमुपाधिभूतम् प्रत्ययमहंकारं मूढंचमोहात्मकमविवेकमन्यंचोपाधिगतमाभासं दुःखादिकंवा यदिवेत्तिसाक्ष्यमेवेदंसर्वमितिसाक्ष्यत्वेनैवजानाति नदृशेरात्मनःसाक्षिणःसंबंधीत्येवंनवेत्ति यएवंविवेकमातिः सएव

योगिनांयुज्यतेऽनेनेतियोगस्तत्त्वज्ञानंतद्विद्यतेयेषांतेयोगिनस्ते षांप्रेष्ठः प्रियतमःसम्यग्दर्शीत्यर्थः ॥ नेतरःपूर्वोक्तसाहंकारा त्मदर्शीनसंशयःसंशयोत्रनकर्तव्यः अज्ञश्चाश्रद्दधानश्चसंशया त्माविनश्यतीतिभगवद्वचनादित्यर्थः ॥ ७ ॥

विज्ञातेर्यस्तु विज्ञाता सत्वमित्यु च्यते यतः ॥ स स्यादनुभवस्तस्य ततोऽन्योऽनुभवो मृषा ॥८॥ ॥

सर्वस्यलोकस्यात्मत्वेनभासमानोऽप्यहंकारश्चेदनात्मत्वेन त्यज्यते तदातदन्यस्यत्वंपदार्थस्याऽदर्शनात्तत्त्वमस्यादिवाक्य स्यनिरालम्बनत्वापत्तिरित्याशंक्याऽहंकारादिविविक्तस्यत्वमर्थ स्यश्रुत्यैवोपपादितत्वान्मैवमित्याह ॥ विज्ञातेरिति ॥ नहिवि ज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपोविद्यतेविज्ञातेर्नविज्ञातारंविजानीया इ तिश्रुतौषष्ठ्यंतशब्दनिर्दिष्टायाबुद्धिवृत्तिरूपायाविज्ञातेरनित्या याविज्ञातारंनित्यविज्ञप्तिरूपेणज्ञातारंत्वंनाविजानीयाइति ॥ यस्तु विज्ञातेर्विज्ञातरूपोविषयभूतःसर्वसाक्षीप्रतिपन्नःससर्वा वभासकएवत्वमितित्वंशब्देनतत्त्वमसिवाक्येउच्यते ॥ ना हंकारात्मतया यतोयस्मात्ततस्तमवलंब्यतत्त्वमस्यादिवाक्यप्र वृत्तेर्ननिरालंबनत्वशंकावकाशइतिशेषः ॥ तस्यत्वंपदार्थस्यस एवश्रुत्युक्तमकारोनुभवःसम्यगनुभवः स्यात्ततोन्योबुद्धितत्स्था भासविशिष्टरूपतयानुभवोमृषा मिथ्याध्यासइत्यर्थः ॥८॥ ॥

दृशिरूपे सदानित्ये दर्शनादर्शने मयि॥क थं स्यातां ततो नान्य इष्यतेनुभवस्ततः ९

नन्वविषयश्चेदात्माश्रुत्यानिवेद्यते ॥ कथंतर्हितस्यानुभवो नुभवरूपत्वात्तस्यनानुभवापेक्षेतिचेन्न अन्यत्रानुभाव्यानुभवयोर्भेददर्शनादित्याशंक्य जडाजडत्वाभ्यांविशेषोपपत्तेर्मैवमित्याह ॥ दृशिरूपेति ॥ यस्यस्वसत्तायांप्रकाशव्यभिचारस्तस्यागंतुकज्ञानसापेक्षत्वात्स्वान्यज्ञानागमापायनिबंधनेदर्शनादर्शनेस्यातांसदादृशिरूपेज्ञानस्वरूपेमयिसत्येनित्येन्यनिरपेक्षसत्ताकेस्वरूपतोज्ञानतश्चनित्येइतियावत्दर्शनादर्शनेकथंस्यातांनकथमपीत्यर्थः ॥ ततस्तस्मात्कारणात्ततःस्वरूपादन्योनुभवोनेष्यतइतियोजना ॥ ९ ॥

यत्स्थस्तापो रवेर्देहे दृशेः स विषयो यथा॥ सत्त्वस्थस्तद्वदेवेह दृशेः स विषयस्तथा ॥ १० ॥

उक्तमेवनित्यदृग्रूपत्वमात्मनःस्फुटयति यत्स्थस्तापइति॥ यद्वा सुखदुःखादियुक्तत्वेनात्मनोभानान्ननित्यदृशिमात्रत्वमित्याशंक्याह ॥ यत्स्थस्तापइति ॥ रवेस्तापोदेहेभवन्यत्स्थो यत्प्रदेशस्थितोभवतिसतापोयथास्वाश्रयप्रदेशविशिष्टएवदृशेरात्मनोविषयस्तद्वदेवेहव्यवहारकालेसत्त्वस्थोंतःकरणस्थएव भवतिसुखदुःखादिरूपस्तापस्तथास्वाश्रयांतःकरणसहितएव दृशेर्विषयोनदृगात्मसमवेतइत्यर्थः ॥ अतस्तापस्यान्यधर्मत्वेनैवानुभवादात्मानित्यःचैतन्यमात्रस्वभावएवेतिभावः ॥ अथ वादेहेभवन्रवेस्तापोयत्स्थोयस्मिन्देहदेशेस्थितःसदेहएवतापविशिष्टस्तप्तोहमितिमन्यमानस्यदृशेर्लौकिकस्यात्मनोविषयोयथातद्वदेवविषयसंपर्कजनितःसुखदुःखादितापःसत्त्वस्थोंतःक

रणस्थइतिसोंतःकरणाख्यःसुखादितापविशिष्टस्तथैवद्दशेःसा
क्षिणोविषयइत्यर्थः ॥ तथाच सुख्यहमित्याद्यभिमानस्यदेह
तापेनतदध्यासात्तप्तोहमित्यभिमानवत्स्वदृश्यांतःकरणाध्यास
निर्बंधनत्वाद्विवेकिनोदुःखादिमत्तयात्माकदापिनभासतइति
भावः ॥ १० ॥

प्रतिषिद्धे द्दगंशोज्ञः खमिवैकरसो
द्वयः ॥ नित्यमुक्तः सदाशुद्धःसोहं
ब्रह्मास्मि केवलः ॥ ११ ॥

आत्मनःसुखादियुक्तांतःकरणसंबंधाभावंस्फुटयन्विविक्त
स्वरूपमनुसंधत्ते प्रतिषिद्धेतिस्पष्टार्थः ॥ ११ ॥

विज्ञातुर्नैव विज्ञाता परोन्यः संभ
वत्यतः॥ विज्ञाताहं परो मुक्तः सर्व
भूतेषु सर्वदा ॥१२॥ ॥छ॥

यस्मादेवंविचार्यमाणेऽहंब्रह्मैवतस्मान्नसाक्षिरूपस्यममकु
त्रापिस्वरूपभेदोस्तीत्यद्वयात्मतत्त्वमाविष्करोति विज्ञातुरिति॥
सर्वविज्ञातृरूपादात्मनोन्योयतःपरोव्यापकोविज्ञातानैवसंभव
ति ॥ अतोहमेवपरोविज्ञातासर्वभूतेषुस्थावरजंगमेषुसदास
र्वदाएवंसर्वविज्ञेयतद्धर्मरहिततयान्मुक्तश्चेत्यर्थः ॥ १२ ॥

यो वेदालुप्तदृष्टित्वमात्मनोकर्तृतां
तथा ॥ ब्रह्मवित्त्वं तथा मुक्त्का स
आत्मज्ञो न चेतरः॥१३॥ ॥छ॥

एवंश्रुत्युपदेशात्सर्वत्रसर्वदाऽद्वयमात्मानमनुसंदधानस्यापिब्रह्मविदहमस्मीत्यभिमानात्स्यात्सविशेषत्वमित्यतआहयोवेदेति ॥ ब्रह्मवित्त्वंमुत्काब्रह्मविदहमस्मीत्यभिमानंत्यक्त्वायथाश्रुत्युक्तंतथात्मनोऽलुप्तचिन्मात्रतयाद्रष्टृत्वंतथाऽकर्तृतांचवेदसआत्मज्ञःआत्मतत्त्वब्रह्मविन्नचेतरोयोभिमानलेशमपिभजतेइत्यर्थः ॥ १३ ॥

ज्ञातैवाहमविज्ञेयः शुद्धो मुक्तः सदेत्यपि ॥ विवेकी प्रत्ययो बुद्धेर्दृश्यत्वान्नाशवान्यतः ॥ १४ ॥

ननुब्रह्मात्मज्ञानस्यात्मनिविद्यमानत्वात्कथंब्रह्मवित्त्वाभिमानत्यागोतोनात्यंतंनिर्विशेषआत्मेत्यतआह ॥ ज्ञातैवेति ॥ ज्ञातैवाहमित्यादिरूपोयोविवेकीविवेकवान्विविक्तात्मनिष्ठइतियावत्प्रत्ययोबुद्धेर्बोधेद्धोयोवृत्तिरूपःसदृश्यत्वात्साक्षिसाक्ष्यत्वान्नश्यत्येव ॥ यतोयस्मात्तस्मान्नास्तिब्रह्मविदोभिमानलेशस्याप्यवकाशइत्यर्थः ॥यथाकतकबीजंरजःकलुषितेजलेप्रक्षिप्तंजलगतसकलरजोविलापयत्स्वयमपिविलीयमानंसलिलमनाविलंकरोति तथा यथोक्तविवेकबुद्धिवृत्तिरपिपरेप्रत्यगात्मनिसंसिद्धातद्गतसकलविशेषमुन्मूलयंतीस्वयमप्युन्मूलिताप्रत्यगात्मानंनिरस्तसमस्तविशेषमनाविलमापादयतीतिभावः॥१४

अलुप्ता त्वात्मनो दृष्टिर्नोत्पाद्या कारकैर्यतः॥दृश्यया चान्यया दृष्ट्या जन्यतास्याः प्रकल्पिता ॥ १५ ॥

नन्वात्मचैतन्यप्रतिभासोपिनाशवानात्मप्रकाशत्वात्मकृतबुद्धिप्रत्ययवदितिचेन्मैवं कारकाधीनात्मलाभत्वस्योपाधित्वादित्याह ॥ अलुप्तेति ॥ उपाधेःसाधनव्यापकत्वमाशंक्यप्रत्याहदृश्ययाचेति ॥ अस्याआत्मस्वरूपायादृष्टेर्जन्यतातुदृश्ययान्ययाबुद्धिवृत्तिरूपयास्वरूपदृष्टेर्विशेषाकाराभिव्यक्त्युपाधिभूतयाप्रकल्पिताआरोपिता घटजन्मनाघटाकाशजन्मवदितिनास्त्यतःसाधनव्यापकत्वमित्यर्थः ॥१५॥

देहात्मबुद्ध्यपेक्षत्वादात्मनः कर्तृता मृषा ॥ नैव किंचित्करोमीति सत्या बुद्धिः प्रमाणजा ॥ १६ ॥

तदेवमात्मन्यव्यभिचाराच्चित्प्रकाशस्यनित्यत्वाद्योवेदालुप्तदृष्टित्वमित्यत्रोक्तंनित्यदृष्टिरूपत्वमुपपाद्याकर्तृतांतथेत्युक्तंनिर्विकारत्वमुपपादयतिद्वाभ्यां ॥ देहात्मबुद्धीति ॥ देहात्मबुद्धिर्मिथ्याबुद्धिस्तत्पूर्वकत्वात्कर्तृत्वादिरात्मनोमृषानैवकिंचित्करोमीत्यकर्त्रात्मबुद्धिर्निष्कलंनिष्क्रियंशांतमित्यादिप्रमाणजाऽतःसत्यादेहात्मबुद्धेरप्रमाणजायाबाधिकेत्यर्थः ॥ १ ॥

कर्तृत्वं कारकापेक्षमकर्तृत्वं स्वभावतः ॥ कर्ता भोक्तेति विज्ञानं मृषैवेति सुनिश्चितं ॥ १७ ॥ ॥

इतोपिकर्तृत्वमात्मनोपरमार्थमित्याह ॥ कर्तृत्वंकारकापेक्षमिति ॥ असंगेनिरवयवेआत्मनिकारकसंसर्गस्यपरमार्थतोऽनुप

पत्तेरकर्तृत्वस्यस्वाभाविकत्वात्कर्ताभोक्तात्मेतिविज्ञानंमृषैवन परमार्थइतिसुनिश्चितंनित्यनिर्मलएवात्मेत्यर्थः ॥ १७ ॥

एवं शास्त्रानुमानाभ्यां स्वरूपेवग
ते सति ॥ नियोज्योहमिति ह्येषा
सत्या बुद्धिः कथं भवेत् ॥ १८ ॥

तदेवंपरिशोधितपदार्थतत्त्वस्यवाक्यादेवाहंब्रह्मास्मीतिनिरपवादेविज्ञानेजातेसतिनियोज्योहमितिबुद्धेरुन्मूलितत्वान्नप्रसंख्यानविध्यवकाशइत्याह ॥ एवंशास्त्रानुमानाभ्यामिति ॥ शास्त्रंविज्ञातेर्यस्तुविज्ञातासत्वमित्युच्यतेयतइत्यत्रदर्शितं यत्स्थस्तापारेवेदहइत्यत्रोक्तमनुमानं ताभ्यामित्यर्थः ॥ १८ ॥

यथा सर्वांतरं व्योम व्योम्नोप्यभ्यं
तरो ह्यहं ॥ निर्विकारोचलः शुद्धो
ऽजरो मुक्तः सदाद्वयः ॥ १९ ॥

ब्रह्मविदोनियोज्यत्वादिबुद्धिर्नैवभवतीत्यत्रनिर्विकारत्वादिकंहेतुंवदन्प्रकरणार्थमुपसंहरति यथासर्वांतरमितिस्पष्टं ॥ १९ ॥

॥ इतिप्रकाशप्रकरणंद्वादशंविवृतं ॥ १२ ॥

अचक्षुष्ट्वान्न दृष्टिर्मे तथाश्रोत्रस्य का
श्रुतिः ॥ अवाक्त्वान्न तु वक्तिःस्या
दमनस्त्वान्मतिः कुतः ॥ १ ॥

तदेवंपदार्थतत्त्वपरिचयाभावादेववाक्यार्थाप्रतिपत्तिर्जनस्ये तितत्परिचयमात्रादेववाक्यात्वाक्यार्थयाथात्म्यावभाससंभवे प्रसंख्यानादिविधिरनर्थकोनुपपन्नश्चेत्युक्तमिदानींपूर्वप्रकरणां तेनिर्विकारोचलः शुद्धइतियदुक्तमात्मनःशुद्धत्वमचलत्वंच तत्स्फुटीकर्तुंप्रकरणांतरंप्रस्तौति ॥ अचक्षुष्ट्वादिति ॥ दृष्टिश ब्देनचक्षुरिंद्रियद्वारकबुद्धिवृत्तिर्बहिःप्रसृतारूपादिविषयोपरंजि ताजानामिक्रियात्मिकोच्यते सादृष्टिर्नमेस्तिमद्विकारतयामद्धर्म भूतासानभवतीत्यर्थः ॥ तत्रहेतुरचक्षुष्ट्वादिति चक्षुर्हिदेहदेशा श्रितंभौतिकंकरणंनमदाश्रितमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यांनिश्चित मितिनहेत्वसिद्धिशंका एवंकाश्रुतिरित्यादिषुयोज्यं तथाचत त्तदिंद्रियद्वारकबुद्धिवृत्तिरूपदृष्ट्यादिक्रियाहीनत्वात्सिद्धमात्मनो चलत्वंचेतिभावः ॥ १ ॥

अप्राणस्य न कर्मास्ति बुद्धयभा
वे न वेदिता ॥ विद्याविद्ये ततो न
स्तश्चिन्मात्रज्योतिषो मम ॥ २ ॥

तथाकर्तृत्वज्ञातृत्वविकारहेतुप्राणबुद्ध्योरभावादपिशुद्धइत्या ह ॥ अप्राणस्येति ॥ चिन्मात्रज्योतिषःसदाप्रकाशमानचिदेकर सस्यविद्याविद्येज्ञानतदभावौज्ञानक्रियेवानस्तस्तयोरपिबुद्ध्य वस्थाविशेषत्वादात्मनश्चबुद्ध्यभावादितिसिद्धाशुद्धतेत्यर्थः ॥२

नित्यमुक्तस्य शुद्धस्य कूटस्थ
स्याविचालिनः ॥ अमृतस्याक्षर

स्यैवमशरीरस्य सर्वदा ॥ ३ ॥ ॥

उक्तधर्मजातस्यात्मन्यभावेनशुद्ध्यादिसिद्धावशरीरत्वमेवहे तुरित्यभिप्रेत्यचिन्मात्रज्योतिःस्वरूपंविशेषणैर्विशदयति ॥ नि त्यमुक्तस्येति ॥ विद्याविद्येनस्तइतिपूर्वेणान्वयः ॥ शुद्धत्वा न्नित्यमुक्तत्वमविचालित्वात्कूटस्थत्वमक्षरत्वादमृतत्वमिति विशेषणानांयोजना ॥ त्रिष्वपिहेतुरशरीरस्येति नहिशरीरसं बंधमंतरेणात्मनोशुद्धिचलनक्षरणानिनिरूपणपथमवतरंति ॥ अतःसर्वदैवाशरीरत्वात्सर्वदाशुद्धइत्यादियोज्यं ॥ ३ ॥

जिघत्सा वा पिपासा वा शोकमो हौ जरामृती ॥ न विद्यंतेऽशरीरत्वा द्व्योमवद्व्यापिनो मम ॥४॥ ॥ ॥

आत्मनः षडूर्मिसंबंधाभावादपिसिद्धाशुद्धतेत्याह ॥ जिघ त्सेति ॥ खादितुमिछाजिघत्सा पातुमिछापिपासा अन्यत्प्रासि द्धमशरीरत्वादित्युपलक्षणमप्राणत्वादमनस्त्वाच्चेत्यर्थः ॥ त थाचोक्तं ॥ प्राणस्यक्षुत्पिपासेद्वेमनसःशोकमोहकौ ॥ जराम त्यूशरीरस्यषडूर्मिरहितः शिवइति ॥ ४ ॥ ॥ ॥

अस्पर्शत्वान्न मे स्पृष्टिर्नाजिव्हत्वा द्रसज्ञता ॥ नित्यविज्ञानरूपस्य ज्ञा नाज्ञाने न मे सदा ॥ ५ ॥ ॥ ॥

इदानीमनुक्तसकलेंद्रियवृत्तिप्रतिषेधोपलक्षणतयास्पर्शरस नसंबंधंप्रतिषिध्याविर्भावतिरोभावहीनतयाविशुद्धचिद्रूपत्वमु

क्तमुपसंहरति ॥ अस्पर्शत्वादिति ॥ स्पर्शनेंद्रियरहितत्वादि त्यर्थः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

या तु स्यान्मानसी वृत्तिश्चाक्षुष्का रूपरंजना॥ नित्यमेवात्मनोदृष्ट्या नित्ययादृश्यते हि सा ॥६॥ ॥ ॥

आत्मनोदृष्ट्यादयोनसंतीत्युक्तेर्थेउपपत्तिमाह ॥ यातुस्यादि ति ॥ चाक्षुष्का चक्षुर्द्वारजनिता रूपरंजना रूपाकाराकारिता यातुमानसीवृत्तिःस्यात्स्याछब्दोभवतीत्यर्थे एवंविधावृत्तिरस्ति सातमरूपयानित्ययादृष्ट्याचैतन्यप्रकाशलक्षणयानित्यमेवदृश्य तेप्रकाश्यते ॥ हिप्रसिद्धमनुभवसिद्धमेवैतदित्यर्थः ॥ ६ ॥

तथान्येंद्रिययुक्ता या वृत्तयोविष यांजनाः ॥ स्मृतीरागादिरूपा च केवलांतर्मनस्यपि ॥ ७ ॥ ॥

तथाचदृष्ट्यादयश्चिदात्मीयास्तदृश्यत्वाद्योयेनदृश्यतेनसत दीयोयथारूपादिरिति सिद्धमात्मनोदृष्ट्यादिराहित्येनशुद्धत्वादी त्यभिप्रेत्यचक्षुर्द्वारकवृत्तावुक्तन्यायंवृत्त्यंतरेष्वतिदिशति ॥तथे ति॥विषयांजनाविषयोपाधिकाःविषयाकाराइतियावत्॥याचके वलाचक्षुरादिद्वारानिरपेक्षाअंतर्मनसिशरीरांतर्वर्तिनिचित्तेस्मृ तिःरागादिरूपा सापिपूर्वोक्तयात्मदृष्ट्यादृश्यतइत्यन्वयः ॥ ७॥

मानस्यस्तद्वदन्यस्य दृश्यंते स्वप्नवृत्तयः ॥ द्रष्टुर्दृष्टिस्ततो

नित्या शुद्धानंता च केवला ॥ ८ ॥

किंच स्वप्नावस्थायांविद्यमानामनःपरिणामरूपाविषयाकारावृत्तयस्ततोऽव्यतिरिक्तस्यैवद्रष्टुर्दृश्यायथासंप्रतिपन्नास्तथाजाग्रद्वृत्तयाअपिदृश्यत्वात्स्वव्यतिरिक्तस्यैवद्रष्टुर्दृश्याइत्याह मानस्यइति ॥ मानस्यःस्वप्नवृत्तयोन्यस्यसाक्षिणोदृश्यंते दृश्यत्वेन विपरिवर्तंतइत्यर्थः ॥ तद्वज्जाग्रद्वृत्तयइतिशेषः सर्वदृष्टीनांकूटस्थदृष्टिभास्यत्वेसिद्धेफलितमाह ॥ द्रष्टुरिति ॥ ८ ॥

अनित्या साऽविशुद्धेति गृह्यतेऽत्राविवेकतः ॥ सुखी दुःखी तथा चाहं दृश्ययोपाधिभूतया ॥ ९ ॥

कूटस्थाचेदात्मदृष्टिरिष्टाकथंतत्रान्यथाप्रथेत्याशंक्यवृत्तिमदंतःकरणाविवेकादेवेत्याह अनित्येति ॥ अविशुद्धेतिछेदः उपाधिभूतयादृश्ययादृष्ट्यासहाविवेकतोविवेकाग्रहादत्रव्यवहारभूमौ सानित्याशुद्धाचात्मदृष्टिरनित्याऽविशुद्धेतिचगृह्यतइतियोजना। तथाहंसुखीदुःखीतिचमन्यतइत्युत्तरश्लोकगतेनान्वयः॥९॥

मूढया मूढ इत्येवं शुद्धया शुद्ध इत्यपि ॥ मन्यते सर्वलोकोयं येन संसारमृच्छति ॥ १० ॥ ॥

अविवेकनिबंधनामिथ्याभिमानादेवसंसारप्राप्तिरित्युक्तमेव स्फुटयतिमूढयेति ॥ स्पष्टम् ॥ १० ॥

अचक्षुष्कादिशास्त्रोक्तंसबाह्याभ्यं
तरं त्वजं ॥ नित्यमुक्तमिहात्मानं
मुमुक्षुश्चेत्सदा स्मरेत् ॥११॥ ॥

कथंतर्हिसंसारनिवृत्तिरित्यपेक्षायां तदुपायमब्रुवन्मुमुक्षुंशिक्षयति अचक्षुष्कादीति ॥ इहप्राणिनांमध्येकश्चिन्मुमुक्षुश्चेत्स्यात्सतर्हिस्वात्मानमुक्तरूपंसदास्मरे श्रुत्याचार्योपदिष्टमनवरतमनुसंदधीतेतियोजना ॥ ११ ॥

अचक्षुष्कादिशास्त्राच्च नेंद्रियाणि
सदा मम ॥ अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र
इति चाथर्वणेर्वचः ॥ १२ ॥ ॥

यदात्मनश्चक्षुरादिराहित्यंप्राक्सिद्धवदुक्तंतत्रप्रमाणमाह अचक्षुष्कादिशास्त्राच्चेति ॥ अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनइत्यादिना बृहदारण्यकेयथात्मरूपमुक्तंतथामुंडकेप्युक्तमित्याह ॥ अप्राणइति ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

शब्दादीनामभावश्च श्रूयते ममका
ठके ॥ अप्राणो ह्यमना यस्मादवि
कारी सदा ह्यहं ॥ १३ ॥ ॥

आत्मनोनिर्विशेषत्वेश्रुत्यंतरमुदाहरति शब्दादीनामिति ॥ अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययंतथारसंनित्यमगंधवच्चयत् ॥ अनाद्यनंतंमहतःपरंध्रुवंनिचाय्यतंमृत्युमुखात्प्रमुच्यत ॥ इतिका

ठकेश्रूयतइत्यर्थः ॥ उक्तंप्रमाणमनूद्यफलितमाह अप्राणइति ॥ एतदचक्षुष्कादेरप्युपलक्षणं ॥ १३ ॥

विक्षेपो नास्ति तस्मान्मे न समाधिस्ततो मम ॥ विक्षेपो वा समाधिर्वा मनसः स्याद्विकारिणः ॥ १४ ॥

अविकारित्वनिश्चयफलमाह विक्षेपइति ॥ तस्मादविकारित्वादित्यर्थः ॥ ततोविक्षेपाभावादित्यर्थः विक्षेपनिवृत्तिरूपत्वात्समाधेस्तदभावेतदभावः ॥ कस्यतर्हिसमाधिविक्षेपावित्यपेक्षायां विकारवतएवेतिवदन् अविकारिणस्तदभावंद्रढयति विक्षेपोवेति ॥ १४ ॥

अमनस्कस्य शुद्धस्य कथं तत्स्याद्द्वयं मम ॥ अमनस्त्वाविकारित्वे विदेहव्यापिनो मम ॥ १५ ॥ ॥

मनोवद्विकारित्वाद्वाविकारिमनस्तादात्म्याद्वाविक्षेपसमाधी आत्मनिसम्भाव्येताम् तदुभयाभावात्तौनस्तइत्याह अमनस्कस्येति ॥ शुद्धस्याविकारिणइत्यर्थः ॥ कथममनस्कत्वमविकारित्वंचेत्यतआह अमनस्त्वाविकारित्वेइति ॥ विदेहश्चासौ व्यापीचेतिविदेहव्यापीतस्येतिविग्रहः ॥ विदेहत्वादमनस्कत्वं व्यापित्वादविकारित्वंचेत्यर्थः ॥ १५ ॥

इत्येतद्यावदज्ञानं तावत्कार्यं ममा

भवत् ॥ नित्यमुक्तस्य शुद्धस्य बु
द्धस्य च सदा मम ॥ १६ ॥ ॥

कथंताहजिज्ञासावस्थायांसमाध्यादिकंकर्तव्यमितितेबुद्धि
रासीदितितत्राऽऽह इत्येतदिति ॥ सदानित्यमुक्तबुद्धस्या
पिममयावत्पर्यन्तमेतन्नित्यशुद्धत्वादिविषयमज्ञानमासीत्तावत्
ममकार्यंसमाधानादिकर्तव्यमभवत् नेदानींतज्जानतःकृत्यम
स्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

समाधिर्वाऽसमाधिर्वा कार्यं चा
न्यत्कुतो भवेत् ॥ मां हि ध्यात्वा च
बुध्वा च मन्यंते कृतकृत्यतां ॥ १७

इदानींकस्मात्समाधानादिनकर्तव्यमित्यपेक्षायांतद्धेत्वभा
वादित्याह समाधिर्वेति ॥ कुतोभवेन्ममेतिशेषः कुतोन
भवेदित्यत्रहेतुमाह मांहीति ॥ यस्मान्मांप्रत्यगेकरसंब्रह्म
ध्यात्वाविचार्यबुध्वासाक्षात्कृत्यकृतकृत्यतांमन्यंतेमुमुक्षवइति
शेषः ॥ तथाचश्रुतिः ॥ एषनित्योमहिमाब्राह्मणस्यनकर्मणाव
र्द्धतेनोकनीयानिति ॥ यस्त्वात्मरतिरेवस्यादात्मतृप्तश्चमानवः ॥
आत्मन्येवचसंतुष्टस्तस्यकार्यंनविद्यतेइतिस्मृतेश्च तस्मादज्ञा
नाभावान्नास्तीदानींकिमपिकर्तव्यमित्यर्थः ॥ १७ ॥

अहं ब्रह्मास्मि सर्वोस्मि शुद्धो बुद्धो
स्म्यतः सदा ॥ अजः सर्वत एवा

हमजरश्चाक्षयोमृतः ॥ १८ ॥छ॥

ननुयद्यपियथोक्तात्मविदःसमाध्यादिकर्तव्यंनास्ति तथाप्या त्मनोब्रह्मत्वंसंपाद्यंप्रपंचस्यविलयःकर्तव्योवशिष्यतइत्याशंक्य ब्रह्मरूपत्वस्यानित्यसिद्धत्वात्प्रपंचस्यचाऽज्ञानमात्रविलसितस्य तन्निवृत्तिसमयएवचाधिष्ठानात्मनाविलीनत्वान्नतदनुष्ठेयमवशि ष्यतइत्यभिप्रेत्याह अहंब्रह्मास्मीति ॥ सदेतिब्रह्मास्मीत्या दिषुसर्वेषुविशेषणेषुयोज्यं अतस्ततोबंधहीनःसर्वतइतिचपदम जोक्षयइत्युभयत्रयोज्यं ॥ जन्मक्षयहेतुरहितइत्यर्थः ॥ १८ ॥

मदन्यः सर्वभूतेषु बोद्धा कश्चिन्न विद्यते ॥ कर्माध्यक्षश्च साक्षी च चेता नित्योऽगुणोऽद्वयः ॥ १९ ॥

ननुप्रतिदेहंचेतनभेदेभासमानेकथंब्रह्मास्मीतिप्रतीचःपूर्ण तानुभवइत्यतआह मदन्यइति ॥ उक्तेर्थेप्रमाणमाह कर्मा ध्यक्षइति ॥ एकोदेवःसर्वभूतेषुगूढःसर्वव्यापीसर्वभूतांतरात्मा ॥ कर्माध्यक्षःसर्वभूताधिवासःसाक्षीचेताकेवलोनिर्गुणश्चेतिश्रु तावेकस्यैवसर्वभूतांतरात्मत्वोपपादनाद्भेदप्रतिभानस्याकाशभे दभानवदुपाधिनिबंधनत्वान्नात्मांतराशंकेतियुक्तंपूर्णब्रह्मात्मानु भवनमित्यर्थः ॥ १९ ॥

न सच्चाहं न चासच्च नोभयं केवलः शिवः ॥ न मे संध्या न रात्रिर्वा नाहर्वा सर्वदा दृशेः ॥ २० ॥

अहंब्रह्मास्मीत्यत्रोक्तमात्मनोब्रह्मत्वमुपपादितं सर्वोस्मीत्युक्तंतुबाधायांसामानाधिकरण्याभिप्रायमित्युपपादयति नसच्चाहमिति ॥ सत्प्रत्यक्षयोग्यंपृथिव्यप्तेजोरूपंभूतत्रयं ॥ असत्प्रत्यक्षायोग्यंत्यच्छब्दनिर्दिष्टंवाय्वाकाशात्मकंभूतद्वयं॥ उभयंपंचभूतपरिणामात्मकंशरीरसंस्थानंतत्सर्वंनाहमित्युक्ते नेतिनेतीतिमय्येवारोप्यनिषिद्धत्वान्मदन्यत्रमयिचासत्त्वादहमेवेदंसर्वमितियुक्तमेवोक्तमित्यर्थः ॥ केवलःसर्वविशेषशून्यः शिवोनिस्त्रैगुण्यः ॥ संध्यादिकालविशेषयोगात्कथंकेवलत्वमित्यत आह ॥ नमेसंध्येति ॥ तत्रहेतुः सर्वदाहशोरिति ॥ अलुप्तप्रकाशात्मत्वादित्यर्थः ॥ यद्वा संध्यादिशब्दैःक्रमेणस्वप्नसुषुप्तिजागरणान्युच्यंते सदैवैकरूपेणप्रकाशमानस्यस्वरूपावरणविक्षेपरूपावस्थाःकुतस्त्याइत्यर्थः ॥ २० ॥

सर्वमूर्तिवियुक्तं यद्यथा खं सूक्ष्ममद्वयम् ॥ तेनाप्यस्मि विनाभूतं ब्रह्मैवाहं तथाद्वयम् ॥ २१ ॥ ॥

तस्माच्चिदेकतानस्यात्मनोनिर्विषयस्ययुक्तंब्रह्मरूपेणपूर्णत्वमितिसदृष्टांतमाह सर्वमूर्तीति ॥ यथाकाशंसर्वस्मात्परिच्छिन्नाकाराद्विलक्षणमितिसूक्ष्ममालक्ष्यतेतथेदंब्रह्मपरिपूर्णमत्यंतसूक्ष्मंद्वैताभावोपलक्षितमिष्यते तस्माद्ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वादात्मनश्चतदनन्यत्वाद्ब्रह्मैवास्मीत्यर्थः ॥ तर्हिब्रह्माकाशयोरुपमानोपमेयभावेनभेदात्कथंब्रह्माद्वितीयमित्यतआह तेनापीति ॥ तेनाकाशेनापिविनाभूतंसिद्धंब्रह्मास्मि व्यवहारदृष्ट्योपमानादि

भेदेपिपरमार्थतस्तदभावान्नाद्वैतक्षतिरित्यर्थः ॥ एकमद्वयपदमाकाशेनसंबध्यते द्वितीयंब्रह्मणेत्यपौनरुक्त्यम् ॥ २१ ॥

ममात्मा स्वत आत्मेति भेदो व्योम्नो यथा भवेत् ॥ एकस्य सुषिभेदेन तथा मम विकल्पितः ॥२२॥

पूर्वमाकाशदृष्टांतेनपूर्णत्वनिरूपणात्परमार्थतःपरिच्छेदाशंका निराकृता इदानींतेनैवदृष्टांतेनभेदपरिच्छेदप्रतीतेर्गतिमाह ममात्मेति॥ममज्ञातुरात्मास्वरूपंब्रह्मेतिस्वतःस्वस्यात्मेतिचयोयमात्मात्मीयभावेनभेदप्रतिभासः सएकस्यममांतःकरणाद्युपाधिकृतभेदपरिच्छेदापेक्षयाविकल्पितःआरोपितोभवेद्यथैकस्य व्योम्नःसुषिभेदेनछिद्रभेदेनांशांशिभावरूपोभेदोविकल्पितोभवतितद्वदित्यर्थः ॥ २२॥

भेदोभेदस्तथा चैको नाना चेति विकल्पितः ॥ ज्ञेयं ज्ञाता गतिर्गन्ता मय्येकस्मिन् कुतो भवेत्॥२३

तस्मादविद्यादशायांभेदव्यवहारेपीदानीमवगतात्मतत्त्वस्य सोपिनास्तीतिसिद्धमित्याह भेदोभेदइति ॥ मय्येवैकस्मिन्पूर्वं भेदोभेदश्चविकल्पितोव्यवहृतः ॥ तथाएकोनानाचेतिचाहमेव विकल्पितोज्ञेयंज्ञातागतिःफलंगंताफलप्राप्तिकर्त्ताभोक्तेतिचाहं विकल्पितइतियोजना एतत्सर्वंकुतोभवेद्विचार्यमाणेनभवेदेवेत्यर्थः ॥ २३ ॥

न मे हेयं नचादेयमविकारी यतो त्यहं ॥ सदामुक्तस्तथा शुद्धः सदा बुद्धोऽगुणोऽद्वयः ॥ २४ ॥

ननुतथापिसंसारित्वंहेयंब्रह्मत्वंचोपादेयमितिननिर्विशेषत्व मात्मनइतिचेत्तत्राह ॥ नमेहेयमिति ॥ तत्रहेतुमाह ॥ अवि कारीति ॥ यतोयस्मादहमविकारी कुतोऽविकारीत्यपेक्षायां तत्रप्रमाणम् हिशब्देनसूच्यते॥ अविकार्योयमुच्यतइतिस्मृते रित्यर्थः ॥ फलितमाह ॥ सदामुक्तइति ॥ सदैवबंधसंसर्गशू न्यइत्यर्थः ॥ तथाशुद्धस्तद्धेत्वविद्यासंबंधरहितोयतःसदाबुद्धः तर्हिकिंबोधगुणोनेत्याह ॥ अगुणोबोधरूपएवेत्यर्थः ॥ तर्हि बोध्यंकिंचिदन्यदस्ति नेत्याह अद्वयइति ॥ २४ ॥

इत्येवं सर्वदात्मानं विद्यात्सर्वं स माहितः ॥ विदित्वा मां स्वदेहस्थ मृषिर्मुक्तो ध्रुवो भवेत् ॥ २५ ॥

तदेवमुक्तलक्षणेनात्मतत्त्वंशास्त्राचार्यप्रसादाच्छ्रवणमनननि दिध्यासननिष्ठांप्राप्तःसन्सदामुमुक्षुरहंब्रह्मास्मीत्यनुसंदध्यादि तिमुमुक्षुंप्रोत्साहयति इत्येवमिति ॥ सर्वंपूर्वमुक्तं वेदनफलमा ह विदित्वेति ॥ ऋषिःसर्वदर्शी ॥ २५ ॥

कृतकृत्यश्च सिद्धश्च योगी ब्राह्म ण एव च ॥ य एवं वेद तत्त्वार्थ मन्यथा ह्यात्महा भवेत् ॥२६॥

उक्ततत्त्वविदउक्तांमुक्तिंप्रपंचयति कृतकृत्यश्चेति ॥ सब्रा ह्मणइतिश्रुतेर्मुख्योब्राह्मणएवचभवेदितिसंबंधः ॥ एवंनिष्ठाही नस्यप्रत्यवायमाह अन्यथेति ॥ उक्तंश्रीभागवतेभगवता ॥ नृदे हमाद्यंसुलभंसुदुर्लभंप्लवंसुकल्पंगुरुकर्णधारं ॥ मयानुकूलेन नभस्वतेरितंपुमान्भवाब्धिंनतरेत्सआत्महेति ॥ २६ ॥

वेदार्थो निश्चितो ह्येष समासेन मयोदितः ॥ संन्यासिभ्यः प्रवक्त व्यः शांतेभ्यः शिष्टबुद्धिना ॥२७॥

उक्तस्यप्रकरणार्थस्यप्रामाणिकत्वंदर्शयन्प्रतिपत्तिसौकर्य माह वेदार्थइति ॥ अस्यग्रहणेमुख्याधिकारिणोदर्शयति ॥ संन्यासिभ्यइति ॥ नकेवलंप्राप्तसंन्यासाश्रममात्रेभ्यःकिंतुशां तेभ्यःशमादिसाधनसंपन्नेभ्यइत्यर्थः ॥ उपदेष्टारंविशिनष्टि शि ष्टबुद्धिनेति ॥ शास्त्राचार्यानुशिष्टबुद्धिनेत्यर्थः ॥ २७ ॥ ॥ इत्यचक्षुष्ट्वप्रकरणंत्रयोदशंविवृतं ॥ १३ ॥

स्वप्नस्मृत्योर्घटादेर्हि रूपाभासः प्र दृश्यते ॥ पुरा नूनं तदाकारा धीर्दृष्टे त्यनुमीयते ॥ १ ॥ ॥छ॥

पूर्वस्मिन्प्रकरणेंतःकरणाविवेकादात्मनिसंसारित्वप्रतीति र्नस्वतइतिशास्त्रप्रामाण्याद्बाधिताज्ञानतत्कार्योब्रह्मरूपएवात्मे तिनिर्द्धारितम् इदानीमंतःकरणस्यपरोक्षत्वात्संसारप्रतिभास

स्यचापरोक्षत्वान्नतत्प्रतिभासोबुद्ध्यविवेककृतइत्याशंक्यान्तः करणस्यापरोक्षत्वप्रतिपादनपूर्वकंपूर्वोक्तशास्त्रार्थेयुक्तिप्रदर्शनप रम्प्रकरणम्प्रक्रमते स्वप्नस्मृत्योरिति ॥ हियस्मात्स्वप्नेस्मृतौ चघटादेर्विषयजातस्यंरूपाभासआकारावभासोदृश्यते अनुभू यते तस्मात्पुरापूर्वंजाग्रदवस्थायामनुभवावस्थायामपि नूनम वश्यंतदाकाराघटाद्याकाराधीरंतःकरणवृत्तिर्दृष्टा साक्षादनुभूते त्यनुमीयतइत्यर्थः ॥ स्वप्नस्मृत्योर्दृष्टार्थविषयत्वनियमात्पूर्व दृष्टस्यबाह्यार्थस्यतत्राऽभावात्स्वप्नस्मृत्योरुपलभ्यमानोविषयो र्थाकारवृत्तिमदंतःकरणमेवेतिजाग्रत्पूर्वानुभवयोरप्यन्तःकरण मेवार्थाकारवृत्तिमदपरोक्षमनुभूतमितिकल्प्यते ॥ तस्मात्सर्वा स्वप्यवस्थासुवृत्तिमदंतःकरणस्यापरोक्षत्वात्तद्गतचिदाभासावि वेकादात्मनःसंसारित्वावभासोऽपरोक्षोयुक्तइतिभावः ॥ १ ॥

भिक्षामटन्यथा स्वप्ने दृष्टो देहो न
स स्वयं ॥ जाग्रद्दृश्यात्तथा देहाद्द्रष्टृ
त्वादन्य एव सः ॥ २ ॥ ॥छ॥

एवमंतःकरणस्यापरोक्षत्वेनिरूपितेकिमायातमात्मनइत्य पेक्षायांदृश्यादन्तःकरणादिसंघाताद्विवेकसिद्धिरायातेतिसदृष्टां तमाह भिक्षामिति ॥ सषुप्तस्ययतेःस्वप्नेभिक्षामटन्दृष्टोयोदेहः सस्वयंद्रष्टानभवति यथा तद्देहात्मत्वमभिमन्यमानोपितदात्म कोनभवति ॥ तथा जाग्रद्दृश्यादपिदेहात्सआत्मान्यएवद्रष्टृत्वा दित्यर्थः ॥ देहपदमुपलक्षणमिंद्रियांतःकरणयोरपि तथाचप्र योगोविमतोदेहादिनात्मादृश्यत्वात्स्वप्नदृश्यदेहादिवदिति ॥२॥

मूषासिक्तं यथा ताम्रं तन्निभं जा
यते तथा ॥ रूपादीन्व्याप्नुवच्चित्तं
तन्निभं दृश्यतेध्रुवम् ॥ ३ ॥ ॥

बुद्धिरेवसर्वावस्थासुअर्थाकाराद्दृश्यतइत्युक्तमर्थंदृष्टांतेनस्पष्टयति मूषेति ॥ मूषांतःसुषिराम्रृत्प्रतिमा यथाग्निसंपर्काद्द्रवीभूतंताम्रंमूषायांनिषिक्तंनिक्षिप्तंसत्तन्निभंजायते तत्समानाकृतिर्भवति तथाचित्तमपिरूपादीन्विषयान्व्याप्नुवत्तन्निभंदृश्यते तदाकारंजायतइत्यर्थः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥

व्यंजको वा यथा लोको व्यंग्य
स्याकारतामियात् ॥ सर्वार्थव्यंज
कत्वाद्धीरर्थाकारा प्रदृश्यते ॥ ४ ॥

ननुमूषासिक्तताम्रस्यकठिनमूषाभिघातेनशैत्यापत्तौतदाकारापत्तिरितियुज्यते चित्तस्यत्वमूर्तत्वाद्विषयव्याप्तावपिकथंतदाकारापत्तिसंभवइत्याशंक्यदृष्टांतांतरमाह व्यंजकोवेति ॥ व्यंजकोग्न्यादिरयःपिंडादेरालोकोवाघटादेः स्पष्टार्थः ॥ ४ ॥

धीरेवार्थस्वरूपा हि पुंसा दृष्टा पु
रापि च ॥ न चेत्स्वप्ने कथं पश्ये
त्स्मरतो वा कृतिः कुतः ॥ ५ ॥ ॥

बुद्धेरन्वयमुखेनस्वप्नस्मृत्योरित्यत्रोपपादितमपरोक्षत्वमनूद्यव्यतिरेकमुखेनोपपादयति धीरेवेति ॥ स्पष्टम् ॥ ५ ॥

व्यंजकत्वं तदेवास्या रूपाद्याकारदृ
श्यता ॥ द्रष्टृत्वं च दृशेस्तद्वद्व्याप्तिः
स्याद्धिय उद्भवे ॥ ६ ॥ ॥ छ ॥

आलोकादिवद्व्यंजकत्वाद्बुद्धेर्व्यंग्याकारत्वमुक्तंस्पष्टयति ॥ व्यंजकत्वमिति ॥ अस्याबुद्धेर्यारूपाद्याकारेणदृश्यतादर्शनयोग्यतापत्तिस्तदेवविषयव्यंजकत्वमित्यर्थः ॥ चैतन्यंहिविषयावभासोविषयश्चनबुद्धेरन्यत्रस्वातंत्र्येणस्फुरति तथाचबुद्धेर्विषयाकारत्वाभावेचैतन्यस्यविषयात्मनास्फूर्त्तिरनुपपन्नेतिविषयाभिव्यक्त्यर्थंतयातदाकारापत्तिरेवबुद्धेर्व्यंजकत्वमित्यभिप्रायः ॥ यथारूपाद्याकारेणावभासमानत्वमेवधियोरूपादिव्यंजकत्वंतथा दृशेःआत्मनोधियउद्भवेधर्माधर्मवशादुत्पत्तौसत्यांतद्व्याप्तिस्तदात्मनास्फुरणमेवद्रष्टृत्वंनपरिणामइत्याह द्रष्टृत्वंचेति ॥ यद्यपिधियोविषयव्याप्तिःपरिणाममंतरेणनभवति विषयदेशेतस्याःप्रागेवासत्त्वात्तथापिचैतन्यात्मनोधीवृत्तिव्याप्तौनपरिणामापेक्षा चिदात्मन्येवतत्प्रकाशकवलितायाएवधियःसदोत्पत्तेरितिभावः ॥ ६

चिन्मात्रज्योतिषा सर्वाः सर्वदेहेषु
बुद्धयः ॥ मया यस्मात्प्रकाश्यंते
सर्वस्यात्मा ततो ह्यहम् ॥ ७ ॥

बुद्धितद्वृत्तिसाक्षित्वेनचिदात्मनःपरिणामाभावेपिनतस्यब्रह्मरूपतयैकत्वंयुक्तम् प्रतिदेहंतत्तद्बुद्धिसाक्षिभेदादित्याशंक्य प्रमाणाभावान्मैवमित्याह चिन्मात्रेति ॥ यथैकस्मिञ्छरीरे बुद्ध्यवभासोविकृतचिद्व्याप्तिमात्रस्तथासर्वशरीरगतबुद्ध्यवभासइ

तिभास्यबुद्धिभेदेपिनतदवभासस्वरूपभेदःप्रमाणपथमवतरति ॥ भेदस्यापिसाक्ष्यत्वेनसाक्षिधर्मत्वाभावान्नसाक्षिभेदाशंकावकाशइत्यर्थः ७॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

करणं कर्म कर्त्ता च क्रिया स्वप्ने फलं च धीः ॥ जाग्रत्येवं यतो दृष्टा द्रष्टा तस्मादतोन्यथा ॥ ८॥

चैतन्यस्यसर्वत्रैकत्वेपिदृश्यस्यबुद्ध्यादेरनेकत्वान्नाद्वयब्रह्मात्मतासिद्धिरित्याशंक्यसकलदृश्यस्यानाद्यनिर्वाच्याविद्याविलासबुद्धिमात्रत्वाच्चेतनस्याऽद्वयब्रह्मत्वमविरुद्धमित्युपपादयति ॥ करणमिति ॥ यथाक्रियाकारकफलानिस्वप्नेधीरेवबाह्यार्थस्यतदातत्राभावादितिनिश्चितं एवमेवजाग्रतिजाग्रदवस्थायांचयतोधीरेवक्रियाकारकफलरूपादृष्टातयैवबहिःपदार्थसत्त्वमवगतं॥ तथासतिसुषुप्तावपितदाकारविशेषस्फुरणंकदाचित्स्यात्तस्माद्विषयैःसहैवात्मनिबुद्धेरध्यस्तत्वात्तस्याश्चाद्यंतवत्त्वेनमिथ्यात्वाद्द्रष्टात्माततोबुद्धेरन्यथाऽन्यादृशःसत्योऽखंडैकरसइत्यर्थः ॥ ८॥

बुद्ध्यादीनामनात्मत्वं हेयोपादेयरूपतः ॥ हानोपादानकर्तात्मा न त्याज्यो न च गृह्यते ॥ ९॥ ॥

अन्यथेत्युक्तंस्फुटयति ॥ बुद्ध्यादीनामिति ॥ बुद्ध्यादयोनात्मस्वरूपधर्म्माआगमापायित्वाद्वस्त्रादिवदित्युक्तेचिदात्मनिव्यभिचारमाशंक्यपरिहरति हानोपादानेति ॥ बुद्ध्यादेर्हानोपादानयोर्लयविक्षेपयोः कर्त्तात्मातदधिष्ठानमात्रेणकर्त्तेत्युच्यते

सनकेनचित् त्याज्योनविलाप्योनचगृह्यते नविक्षिप्यतेआत्म
नःसर्वाधिष्ठानत्वात्तस्यचाधिष्ठानांतराभावादित्यर्थः ॥ ९ ॥

सबाह्याभ्यंतरे शुद्धे प्रज्ञानैकरसे
घने ॥ बाह्यमाभ्यंतरं चान्यत्कथं
हेयं प्रकल्प्यते ॥ १० ॥ ॥छ॥

आत्मनःस्वरूपेणाहेयानुपादेयत्वेपितत्संबंधित्वेनप्राप्तस्यबा
ह्यस्यवस्त्राभरणादेरान्तरस्यचपापादेर्हेयत्वमान्तरस्यचयोगध्या
नादेरुपादेयत्वंचभविष्यतीतिनविशुद्धिरात्मनइत्याशंक्याहस
बाह्येति ॥ बाह्याभ्यंतरसहितेबाह्यमाभ्यंतरंचात्मैव नततःपृ
थगित्यर्थः॥ यतःशुद्धःकेवलोऽतोबाह्याभावः यतश्चप्रज्ञानैकर
सोऽतोनांतरमपिपृथगस्ति ॥ एकरसत्वंस्पष्टयति घनइति॥ सैं
धवघनवद्विज्ञानघनइत्यर्थः ॥ हेयमित्युपलक्षणं एवंभूतेआ
त्मनिकथंहेयमुपादेयंवाकल्प्यतइत्यर्थः॥ सत्तास्फूर्त्यनालिंगि
तस्यबाह्यस्याभ्यंतरस्यचोल्लिखितुमशक्यत्वात्तयोश्चात्मस्वरू
पत्वान्नततोबहिरंतर्वाकिमप्यस्ति परमार्थतोयदुपादेयंहेयंवाभ
वेदितिनात्मनोविशुद्धिसंकोचावकाशइतिभावः ॥ १० ॥

य आत्मा नेतिनेतीति परापोहेन
शेषितः ॥ स चेद्ब्रह्मविदात्मेष्टो य
तेतातः परं कथं ॥ ११ ॥ ॥

वस्तुस्वभावानुसारेणविचार्यमाणेनात्मनिहेयाद्यस्तीत्युक्तमि
दानींविद्वदनुभवेनाप्ययमर्थोवगम्यतइत्याह यआत्मेति ॥ब्रह्म

विदोज्ञानिनःआत्मास्वरूपंकथंयतेतकृतकृत्यत्वादित्यर्थः ११

अशनायाद्यतिक्रांतं ब्रह्मैवास्मि निरंतरं ॥ कार्यवान्स्यां कथं चाहं विमृशेदेवमंजसा ॥ १२ ॥ ॥

एवंविधमात्मतत्त्वंनपरानुभवगम्यमितिस्वयमेवात्मविदा शास्त्राचार्योपदेशानुसारेणविवेक्तव्यमित्याह अशनायादीति ॥ षडूर्मिरहितमित्यर्थः ॥ १२ ॥

पारगस्तु यथा नद्यास्तत्स्थः पारं यियासति ॥ आत्मज्ञश्चेत्तथा कार्यं कर्त्तुमन्यदिहेच्छति ॥ १३ ॥

एवंविमर्शेप्राप्तंप्रापणीयमितिकर्त्तव्यबुद्धिरेवनभवेदितिदृष्टांतेनाह पारगइति ॥ नद्याःपारंपरतीरंगतोयथातत्स्थःपरतीरस्थएवतमेवपारंयियासतियातुंप्राप्तुमिच्छतिचेदित्यन्वयः ॥ तथायथोक्तात्मज्ञोन्यत्कार्यंकर्त्तुमिहश्रेयोमार्गइच्छतीतियोजना नैवयियासतिनैवेच्छतिचेत्यर्थः ॥ १३ ॥

आत्मज्ञस्यापि यस्य स्याद्धानोपादानता यदि ॥ न मोक्षार्हः स विज्ञेयो वांतोसौ ब्रह्मणा ध्रुवम् ॥ १४ ॥

यःपुनरात्मज्ञोपिकार्यवान्स्यात्सनसम्यग्दर्शीति तंनिंदति ॥ आत्मज्ञस्यापीति ॥ स्पष्टार्थः ॥ १४ ॥

सादित्यं हि जगत्प्राणस्तस्मान्नाह
र्निशैव वा ॥ प्राणज्ञस्यापि न स्या
तां कुतो ब्रह्मविदोऽद्वये ॥१५॥ ॥

अनागतांतुयेपूर्वामनक्षात्रांतुपश्चिमां संध्यांनोपासतेविप्रास्ते कथम्ब्राह्मणाः स्मृताइतिस्मृतेर्ब्रह्मविदोपिविप्रस्यसंध्यावंदनमस्तिकार्यमित्याशंक्य कैमुतिकन्यायेननिराकरोति सादित्यमिति ॥ आदित्यः सूर्यस्तत्सहितमिदंजगत्सर्वंहियस्मात्प्राणोहिरण्यगर्भः तस्मात्प्राणज्ञस्यापिप्राणोहमस्मीति प्राणात्मभावमापन्नस्याप्युपासकस्येतियावत् ॥ अहर्निशैववानस्यातामुदयास्तमयरहितसूर्यरूपत्वात्तस्याहोरात्रेनस्यातामित्यर्थः ॥ तथाचश्रुतिः ॥ नहवाअस्माउदेतिननिम्लोचतिसकृद्दिवा हैवास्मैभवंतीति ॥तथाचप्राणज्ञस्यापिप्राणविदोपिभेददर्शिनो यद्यहर्निशेनस्यातांतदास्यब्रह्मविदोमुख्यब्रह्मभूतस्याद्वयेसर्वद्वैताभासरहितेस्वरूपेसतितेकुतःस्यातांनकुतोपीतिकालभेददर्शनाभावादेवतन्निमित्तकर्तव्याभावइत्यर्थः ॥ १५ ॥

न स्मरत्यात्मनो ह्यात्मा विस्मरेद्वा
प्यलुप्तचित् ॥ मनोपि स्मरतीत्येत
ज्ज्ञानमज्ञानहेतुजम् ॥ १६ ॥ ॥

ब्रह्मविदोबाह्यक्रियाभावेपिसंध्यंसमाधावात्मन्याचरेदितिश्रुतेःस्वात्मनिविस्मृतिंपरित्यज्यमोक्षायस्मृतिःकर्तव्येत्यतआह ॥ नस्मरतीति॥स्मरतियोगात्षष्ठीद्वितीयार्थे स्मरणाविस्मरण

योरभावे हेतुरलुप्तचिदिति॥ यद्यशक्यत्वादात्मनःस्मरणंविधा तुंनयुक्तं तर्हितत्त्वज्ञानादूर्ध्वमाविर्भावतिरोभावादिविकारशांत येमनएवात्मानंस्मरेदितिविधिःस्यादित्यतआह ॥ मनोपीति ॥ मनसोऽचेतनत्वात्स्मर्तृत्वानुपपत्तेर्मनःस्मरतीतिज्ञानमप्य ज्ञानहेतुजमाविवेकविलसितमित्यर्थः ॥ तथाचासम्यग्ब्रह्मावि दआत्मव्यतिरेकेणमनः पश्यतःसंध्यंसमाधाविति विधिर्नसम्य ग्ब्रह्मविदइतिभावः ॥ १६ ॥

ज्ञातुर्ज्ञेयः परो ह्यात्मा सोविद्याक ल्पितः स्मृतः॥ अपोढे विद्यया त स्मिन् रज्ज्वां सर्प इवाद्वयः॥१७

यद्यप्यात्माऽलुप्तचिद्रूपत्वान्नात्मानंस्मरति तथापि परमा त्मानंस्मरेदेवेत्याशंक्याह ॥ ज्ञातुरिति ॥ यदिपरआत्माज्ञा तुर्ज्ञेयोविषयःस्यात्तदासोऽविद्याकल्पितःस्वाज्ञानकल्पितोहि निश्चितंस्मृतोज्ञातोविद्वद्भिः ज्ञानविषयस्यरज्जुसर्पवदविद्या कल्पितत्वनियमात्सआत्मैवनभवतीत्यर्थः ॥ तथाचतस्मि न्नात्मनःपरत्वज्ञेयत्वादिकेविद्ययाआत्मविद्ययाऽपोढेबाधितेस तिज्ञातृज्ञेयविभागाभावादद्वयएवात्माभवतीत्यर्थः ॥ तत्रदृष्टां तोरज्ज्वांसर्पइवेति ॥ यथारज्जुविद्ययासर्पेबाधितेरज्जुरेवा वशिष्यतेतद्वदित्यर्थः ॥ १७ ॥

कर्तृकर्मफलाभावात्सबाह्याभ्यंत रं ह्यजं ॥ ममाहं वेत्ति यो भाव स्तस्मिन्कस्य कुतोभवत् ॥ १८ ॥

प्रत्यगात्मनोवस्तुतोद्वितीयत्वेपितस्मिन्ममाहमित्यादिसं सारप्रतिभासात्तन्निवृत्तयेकिमपिकर्तव्यंभविष्यतीत्यतआह ॥ कर्तृकर्मेति ॥ कर्तृकर्मफलभेदाभावात्सबाह्याभ्यंतरमजमेवा त्मस्वरूपंहियतोतस्मिन्नात्मनिममाहमित्यादिरूपोयोभावःप्र तिभासःसकस्यभवेत्कुतोवाहेतोर्भवेत्नभवेदेवेतियोजना॥ त स्मात्तज्ज्ञानोत्पत्तेःप्रागेवसर्वकर्तव्यतानोर्ध्वमितिभावः ॥१८॥

आत्मा ह्यात्मीय इत्येष भावोऽवि द्याप्रकल्पितः ॥ आत्मैकत्वे ह्यसौ नास्ति बीजाभावे कुतः फलं॥१९॥

आत्मविदोदेहादावहंकारममकाराभावेहेतुमाह ॥ आत्मा ह्यात्मीयइति ॥ आत्मैकत्वेज्ञातेसतीतिशेषः ॥ १९ ॥

द्रष्टृ श्रोतृ तथा मंतृ विज्ञात्रेव तद क्षरं ॥ द्रष्ट्राद्यन्यन्न तद्यस्मात्तस्मा द्द्रष्टाहमक्षरं ॥ २० ॥ ॥ छ ॥

केनप्रमाणेनतदात्मकत्वंज्ञातुंशक्यमित्यपेक्षायांवेदांतवा क्यप्रमाणबलादित्याह ॥ द्रष्टृश्रोत्रितिद्वाभ्यां ॥ यद्द्रष्टृश्रोतृ मंतृविज्ञातृप्रसिद्धंप्रत्यग्रूपं तदक्षरमेवसर्वाधिष्ठानंब्रह्मैवेतियो जना ॥ तथाचश्रुतिरक्षरंप्रकृत्यअदृष्टंद्रष्टृश्रुतंश्रोत्रमतंमंत्रवि ज्ञातंविज्ञात्रिति ॥ तथानान्यदतोस्तिद्रष्टृनान्यदतोस्तिश्रोतृ नान्यदतोस्तिविज्ञात्रित्युत्तरवाक्यार्थमाह ॥ द्रष्ट्रादीति ॥ तत् द्रष्ट्रादिप्रत्यक्स्वरूपंतस्मादक्षरादन्यन्नभवतीत्यर्थः यस्मादेव

मविषयभूतमेवाद्वयमात्मतत्त्वंश्रुतिसिद्धंतस्माद्द्रष्टाहमक्षरमि त्युपसंहारः ॥ २० ॥

स्थावरं जंगमं चैव द्रष्टृत्वादिक्रि यायुतं ॥ सर्वमक्षरमेवातः सर्व स्यात्माक्षरं त्वहं ॥२१॥ ॥ छ ॥

प्रत्यगात्मनोऽक्षरब्रह्मात्मत्वेपिकथमद्वयात्मत्वसिद्धिरित्या शंक्यैतस्मिन्नुखल्वक्षरेगार्ग्याकाशओतश्चप्रोतश्चेतिश्रुत्यर्थंवद नूअद्वयात्मत्वंसाधयति ॥ स्थावरमिति ॥ उपाधिरुपाहितमु पाध्याधारश्चेतिसर्वमक्षरमेवातोहमक्षरंसर्वस्यात्मास्वरूपंनम दन्यत्किमप्यस्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

अकार्यशेषमात्मानमक्रियात्मक्रि याफलं ॥ निर्ममं निरहंकारं यः प श्यति स पश्यति ॥ २२ ॥ ॥

स्थावरादिसर्वमक्षरमित्युक्तेसप्रपंचमेवाक्षरमात्मेतिप्रातिभा सशंकांवारयन्नागमिकमात्मज्ञानंस्फुटयत्यकार्यशेषमिति ॥ अ कार्यशेषत्वमकर्तृत्वंतत्रहेतुरक्रियात्मेति ॥ क्रियास्वरूपतत्फ लविलक्षणमित्यर्थः ॥ क्रियातत्फलसंसर्गशून्यमितिवा ॥ कु तोयतोनिर्ममंतदपिकुतोयतोनिरहंकारंएवंविधमात्मानंयःस म्यग्पश्यतिसएवतत्त्वदर्शीत्यर्थः ॥ २२ ॥

ममाहंकारयत्नेछाः शून्या एव स्व भावतः ॥ आत्मनीति यदि ज्ञात

माध्वं स्वस्थाः किमीहितैः ॥२३॥

आत्मविदोहंकाराद्यभावादकर्मशेषत्वमुक्तंमपंचयंस्तस्यकृत कृत्यतामाह ॥ ममाहंकारेतिआत्मनिस्वभावतःशून्याएवावि द्याप्रयुक्तदेहाद्यभिमानंविनानसंतीत्यर्थः ॥ हेमुमुक्षवोयद्येवं ज्ञातंतर्हिस्वस्थानिर्व्यग्राःसंतःआध्वंतिष्ठतकिमीहितैःकर्मभिः कृत्यं ज्ञानेनैवकृतकृत्यत्वात्कर्मणांचानधिकृतकृतानांविफल त्वाच्चेत्यर्थः ॥२३ ॥ ॥ ॥ ॥

योहंकर्तारमात्मानं तथा वेत्तारमेव च ॥ वेत्ति नात्मज्ञ एवासौ योन्य थाज्ञः स आत्मवित् ॥२४॥ ॥

देहाद्यतिरिक्तात्मज्ञानवतःसर्वेषुपारलौकिककर्मस्वधिका राभ्युपगमादस्त्यात्मविदोपिसफलंकर्मेत्याशंक्यतस्यात्मतत्त्व वित्त्वमेवनास्तीत्याह ॥ योहंकर्तारमिति ॥ कस्तर्हिआत्मविदि त्यतआह ॥ योन्यथाज्ञइतियोऽकर्त्तारमज्ञातारमभोक्तारंचा त्मानंजानातिसआत्मतत्त्वविदित्यर्थः ॥ २४ ॥

यथान्यत्वेपि तादात्म्यं देहादिष्वा त्मनो मतं ॥ तथा कर्तु रविज्ञाना त्फलकर्मात्मतात्मनः ॥ २५ ॥ ॥

किमितिकर्त्तात्मेतिजानतोनात्मवित्त्वमात्मन्येवकर्तृत्वादिप्र तिभासादित्याशंक्य कर्त्रविवेकनिबंधनोयंभ्रमइत्यभिप्रेत्याह॥ यथान्यत्वेपीति ॥ यथापरमार्थतोदेहादिभ्योन्यत्वेप्यात्म

नस्तेषुतादात्म्यमाध्यासिकंमतमिष्टं तथाऽकर्त्तुरभोक्तुरविज्ञाना दात्मनःफलकर्मात्मतामता यथास्थूलदेहात्मनोरभेदाध्यासान्मनुष्यत्वाद्यभिमानस्तथाहंकारप्रधानलिंगदेहाविवेकात्कर्तृत्वाद्यभिमानोमिथ्याबुद्धिरित्यर्थः ॥ २५ ॥ ॥

दृष्टिः श्रुतिर्मतिर्ज्ञातिः स्वप्ने दृष्टा
जनैः सदा ॥ तासामात्मस्वरूप
त्वादतः प्रत्यक्षतात्मनः ॥ २६ ॥

नन्वहंकारस्यैवात्मत्वात्कथमहंकारात्मनोराविवेकइत्युच्यतइत्यतआह ॥ दृष्टिरिति ॥ दृष्ट्यादिशब्दैश्चक्षुरादिद्वारकांतःकरणवृत्तयोनिर्दिश्यंते ॥ तास्तुसदैवस्वप्नेजनैर्दृष्टाः सवृत्तिकस्यांतःकरणस्य स्वप्नेवेद्याकारत्वात्तद्भेदितान्यःसाक्षीसिद्धइत्यभिप्रायः ॥ किंचतासांदृष्ट्यादीनामात्मस्वरूपत्वादित्ययमर्थःसुषुप्तेसवृत्तिकस्यांतःकरणस्याविद्यामात्रतयात्मन्यस्तमयादात्मनश्चानस्तमयात्स्वतस्तस्याद्वितीयापरोक्षचिन्मात्रतयावभासमानत्वाद्युक्तांतःकरणादहंकारादिरूपादात्मनोऽव्यतिरेकसिद्धिरिति ॥ यतएवमतआत्मनःप्रत्यक्षतासाक्षिमात्रेणस्वयंप्रकाशमानतयानित्यापरोक्षब्रह्मरूपतासिद्धेत्यर्थः ॥ २६ ॥

परलोकभयं यस्य नास्ति मृत्यु
भयं तथा ॥ तस्यात्मज्ञस्य शोच्याः
स्युः सब्रह्मेंद्रा अपीश्वराः ॥ २७ ॥

एवमशेषप्रमातृसाक्षिभूततयाप्रत्यगात्मनोब्रह्मत्वापादनेला

भंदर्शयन्योन्यथाज्ञःसआत्मविदित्यत्रोक्तमात्मवित्त्वंस्पष्टीकरोति॥परलोकभयमिति ॥ यस्यपरलोकभयंपरलोकनिमित्तंभयं किमहंसाधुनाकरवंकिमहंपापमकरवमित्यादिरूपंनास्ति नैनंकृताकृतेतपतइतिश्रुतेः॥तथायस्यमृत्युभयंमरणभयंनास्ति॥नजीवोम्रियतइतिश्रुतेः ॥ आत्मव्यतिरिक्तस्यद्वितीयस्यादर्शनाद्वितीयदर्शननिमित्तंहिभयं द्वितीयाद्वैभयंभवतीतिश्रुतेः ॥ तस्यात्मज्ञस्यब्रह्मेंद्राद्या अपिज्ञानैश्वर्यसंपन्नतयाईश्वराअपिशोच्याःशोचनीयाःस्युरहोएतेऐश्वर्यासक्ततयाव्यग्राःकथंस्वस्थाः स्युरिति ॥ तस्माद्यःपरलोकमरणनिमित्तव्यग्रताहेत्वहंकारादिशून्यतयाब्रह्मनिष्ठःसएवात्मविन्नविपरीतइतिसिद्धं ॥ २७ ॥

ईश्वरत्वेन किं तस्य ब्रह्मेंद्रत्वेन
वा पुनः॥ तृष्णा चेत्सर्वतश्छिन्ना
सर्वदैन्योद्भवाशुभा ॥२८॥ ॥

ब्रह्मेंद्रादिभावस्यसर्वैःप्रार्थ्यमानत्वात्कथंशोच्यतेत्याशंक्य ब्रह्मात्मज्ञानादूर्ध्वंनकिमपिप्रार्थ्यमस्तीत्याशयेनाह ॥ ईश्वरत्वेनेति सर्वत्रदैन्यस्योद्भवोयस्याःसातथाअतएवाशुभापापप्रवृत्तिद्वारत्वात्सातृष्णाचेत्सर्वतःसर्वात्मनासहमूलेनछिन्नेत्यर्थः ॥ तथाचश्रुतिः ॥ यदासर्वेप्रमुच्यंतेकामायस्यहृदिश्रिताःअथमर्त्योऽमृतोभवत्यत्रब्रह्मसमश्नुतइति ॥ २८ ॥

अहमित्यात्मधीर्या च ममेत्यात्मी
यधीरपि ॥ अर्थशून्ये यदा यस्य
स आत्मज्ञो भवेत्तदा ॥ २९ ॥ ॥

निर्ममंनिरहंकारंयःपश्यतिसपश्यतीत्युक्तंस्पष्टयन्नात्मज्ञस्य लक्षणमात्मेवाअहमितीति॥ यस्यशास्त्राचार्यानुगृहीतस्यपदार्थ द्वयविवेकतोहंममेति चात्मात्मीयविषयधियावर्थशून्येप्रयोज नशून्येयदास्यातांतत्प्रयुक्तव्यवहारहीनःपुमान्यदास्यादित्यर्थः तदासआत्मविद्भवेद्देहादौतदनुबंधेचव्यवहारकालेपिपूर्ववद्वस्तु त्वोल्लेखरहिततयाआत्ममात्रदर्शीसम्यगात्मविदित्यर्थः ॥२९॥

बुद्ध्यादौ सत्युपाधौ च तथासत्य विशेषता ॥ यस्य चेदात्मनो ज्ञा ता तस्य कार्यं कथं भवेत् ॥३०॥

यदैवमात्मज्ञानंवाक्याद्भवतितदाकृतकृत्यत्वान्नतस्यकार्यशेष तासंभवतीतिप्रागुक्तमकार्यशेषत्वंप्रपंचयतिबुद्ध्यादाविति॥जा ग्रत्स्वप्नयोर्बुद्ध्यादावुपाधौसतितथासुषुप्तावसतिच यस्यात्मनो ऽविशेषताचेज्ज्ञाताचेच्छब्दोऽसंदेहेपिसंदेहवचनोवेदाश्चेत्प्रमाण मितिवत्तस्याविशेषात्मज्ञस्यकार्यंकथंभवेन्नकथंचिदित्यर्थः॥३०

प्रसन्ने विमले व्योम्नि प्रज्ञानैकरसे द्वये ॥ उत्पन्नात्मधियो ब्रूत किम न्यत्कार्यमिष्यते ॥ ३१ ॥ ॥ छ ॥

आत्मविदोनास्तिकार्यमित्यत्रहेत्वंतरमाह ॥ प्रसन्नइति॥ व्योम्निव्योमसदृशेप्रसन्नेस्वतोदोषरहितेविमले आगंतुकमलव र्जितेउक्तविशेषणद्वयसाधकंक्रमेणविशेषणद्वयं प्रज्ञानैकरसेऽ द्वयइति ॥ एतस्मिन्ब्रह्मण्युत्पन्नाआत्मधीरात्मेतिमतिरेवंवि

धंब्रह्मैवात्मेतिबुद्धिर्यस्यतस्यात्मस्वरूपज्ञानादन्यत्किंकार्यमि ष्यतेतद्भूतनकिमपीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

आत्मानं सर्वभूतस्थममित्रं चात्म नोपियः ॥ पश्यन्निछत्यसौ नूनं शीतीकर्तुं विभावसुं॥ ३२ ॥ छ ॥

ननुशास्त्राचार्यप्रसादादेवंतत्वेवगम्यमानेपिश्रेयोमार्गप्राप्ति प्रतिबंधकस्यशत्रोःसंभवात्तत्परिहारार्थंकिमप्यनुष्ठेयं स्यादिति चेन्नेत्याह ॥ आत्मानमिति ॥ यथोष्णस्वभावस्यविभावसोः शीतस्वभावतापादनंनसंभाव्यतेतथासर्वभूतात्मभूतस्यशत्रुमि त्रादिसंभावनादुःसंपाद्येतिनानुष्ठेयकल्पनावसरइत्यर्थः ॥३२॥

प्रज्ञाप्राणानुकार्यात्माछायेवाक्षादि गोचरः ॥ ध्यायतीवेति चोक्तो हि शुद्धो मुक्तः स्वतो हि सः ॥ ३३ ॥

आत्मनःकर्मशेषत्वंकिंसोपाधिकस्येष्यतेनिरुपाधिकस्यवे तिविकल्प्याद्यमंगीकृत्यद्वितीयंदूपयाति ॥ प्रज्ञेति ॥ प्रज्ञाबु द्धिःप्रज्ञाप्राणावनुकर्तुंशीलमस्तीतिप्रज्ञाप्राणानुकारीप्रज्ञाप्राणो पाधिकइत्यर्थः ॥ छायेवसूर्यादिप्रतिबिंबमिवजलेष्वक्षादिगो चरःइंद्रियतद्वारकवृत्तिषुप्रतिबिंबितआत्मातदविवेकात्करोतीवे तिध्यायतीवलेलायतीवेतिश्रुत्योक्तस्तस्यांदशायांकर्मशेषत्वम श्नुवानोपिस्वतःशुद्धोमुक्तश्चहिसआत्माभवति ॥ उदकानुगत्वे नसूर्यस्यकंपादिमत्तयाभासमानत्वेपिनपरमार्थतःसूर्यःकंपादि

मानुभवतितथाचोपाधिविगमेभेदविपर्यासादिविगमाद्वारहीनं कर्मात्मतत्त्वविदंनढौकतइत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अप्राणस्यामनस्कस्य तथाऽसंस गिणो दृशेः ॥ व्योमवद्व्यापिनो ह्य स्य कथं कार्यं भवेन्मम॥ ३४ ॥

निरुपाधिकस्यात्मनोनकर्मशेषत्वमित्युक्तमुपपादयन्प्राणायामान्षडाचरेदित्यादियतिधर्मविधिशेषतापिनास्यास्तीत्याह ॥ अप्राणस्येति ॥ क्रियाशक्तिप्राणहीनस्यज्ञानशक्तिमनोहीनस्यस्वभावतोऽसंसर्गिणोऽसंगस्यव्योमवदपरिछिन्नस्यस्वतश्चलनशक्तिरहितस्येतियावत् ॥ दृशेश्चिदेकरसस्यास्यैवंविधस्य ममकथं कार्यंभवेन्नकथमपीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

असमाधिं न पश्यामि निर्विकारस्य सर्वदा ॥ ब्रह्मणो मे विशुद्धस्य शोध्यं नान्यद्विपाप्मनः ॥ ३५ ॥ ॥ छ ॥

तत्रैकाग्रंमनःकृत्वायतचित्तेंद्रियक्रियः उपविश्यासनेयुंज्यायोगमात्मविशुद्धयइत्यादिभगवद्वचनान्मनःसमाधानांनुष्ठानेनात्मशुद्धिःसंपाद्यावशिष्यतइत्याशंक्य तस्याःप्रागेवसिद्धत्वान्नेदानीमस्त्यवसरइत्यभिप्रेत्याह ॥ असमाधिमिति॥विकारोह्यसमाधिर्नाम तद्धेतूपाधिशून्यतयासदानिर्विकारस्यतन्नपश्यामिब्रह्मभूतस्यातएवसर्वदाविशुद्धस्यप्रागेवविपाप्मनानित्यनिवृत्तकल्मषस्यशोध्यंचान्यन्नपश्यामीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

गंतव्यं च तथा नैव सर्वगस्याचल
स्य च॥नोर्ध्वं नाधस्तिरो वापि नि
ष्कलस्यागुणत्वतः ॥ ३६ ॥

नन्वन्यन्नपश्यामीत्ययुक्तंगंतव्यब्रह्मलोकादेर्गमनसाधनस्यार्चिरादिमार्गस्यचब्रह्मविदोपिज्ञातव्यत्वादित्याशंक्य सगुणब्रह्मविदस्तत्सत्त्वेपिननिर्गुणब्रह्मविदस्तथात्वमितिसहेतुकमाह ॥गंतव्यमिति॥ गंतव्यमितिभावकर्मणोस्तंत्रेणग्रहणं तथाचसर्वगत्वेनचलनासामर्थ्याद्गंतव्यंनैवपश्यामि गमनधात्वर्थंनैव पश्यामीत्यर्थः ॥ तथागंतव्यंगत्याप्राप्यंदेशंस्थानविशेषंनपश्यामिकुतइत्यतआह ॥ नोर्ध्वमिति तिरइतिपुरस्तात्पश्चाद्दक्षिणंचोत्तरंचनैवपश्यामीत्यनुषंगः कुतोदेशभेदाभावइत्यतआह ॥ निष्कलस्येति ॥ पूर्णस्येत्यर्थः ॥ कुतोनिष्कलत्वंज्ञानसुखादिगुणात्मकावयवयोगादित्यतआह ॥ अगुणत्वतइति ॥ ज्ञानसुखयोः स्वरूपत्वात्संसर्गिगुणस्यचासंगेमय्यसंभवाद्गुणतोपि विभागशून्यस्यनगंतव्यंप्राप्यंगतिःप्राप्तिर्वाविद्यतइति नतत्साधननिष्पादनविधानावकाशइत्यर्थः ॥ ३६ ॥

चिन्मात्रज्योतिषो नित्यं तमस्त
स्मिन्न विद्यते ॥ कथं कार्यं ममैवा
द्य नित्यमुक्तस्य शिष्यते॥ ३७ ॥

किंवाज्ञानोपाधिंविनात्मनिनित्यमुक्तेकस्यापिविशेषस्योत्प्रेक्षितुमशक्यत्वादज्ञानस्यच ज्ञानस्वभावेवस्तुतोसंभाव्यमानत्वा

न्नकदाप्यात्मनःक्रियायोग्यतेतिस्थितेकुतइदानीमज्ञानप्रतिभासस्याप्यभावेकर्मविधिशेषतास्यादित्यभिप्रेत्याह॥चिन्मात्रेति॥ तस्मिन्नात्मनितमःस्वरूपतःप्रतिभासतोपिनाविद्यते कुतश्चिन्मात्रज्योतिषःज्योतिष्ट्वतइतिभावप्रधानोनिर्देशः सुगममन्यत्॥३७

अमनस्कस्य का चिंता क्रिया वा निंद्रियस्य का ॥ अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इति सत्यं श्रुतेर्वचः ३८॥ ॥

किंचाज्ञानाभावेबाह्यांतःकरणएतत्संसर्गाभावात्तंविनाप्रवृत्त्यभावान्नमेकर्मावसरइत्याह ॥ अमनस्कस्येति ॥ प्राणमनोविहीनत्वेप्रमाणमाह ॥ अप्राणोहीति ॥ श्रुतेर्वचःसत्यंसत्यार्थंनिर्दोषतयास्वतःप्रमाणत्वादित्यर्थः ॥ ३८ ॥

अकालत्वाददेशत्वाददिक्त्वादनिमित्ततः ॥ आत्मनो नैव कालादेरपेक्षा ध्यायतः सदा ॥ ३९ ॥

अपरात्रादिकालस्यविविक्तपूतादिदेशस्यप्राच्यादिदिग्विशेषस्यमनोविक्षेपराहित्यराहूपरागादिनिमित्तस्यच प्रतीक्षायाआत्मचिंतनेकर्तव्यत्वात्कथंकार्याभावइत्याशंक्याह ॥ अकालत्वादिति ॥ सदात्मानंध्यायतोयतेर्नैवकालादेरपेक्षास्तीतियोजना तत्रहेतुरात्मनोऽकालत्वादित्यादिःआत्मस्वरूपस्यकालाद्यनिबंधनत्वान्नतद्ध्यानेतदपेक्षेत्यर्थः ॥तथाचाहभगवान्सूत्रकारः यत्रैकाग्रतातत्राविशेषादिति ॥३९॥

यस्मिन्देवाश्च वेदाश्च पवित्रं कृत्स्नमेकतां ॥ व्रजेत्तन्मानसं तीर्थं यस्मिन्स्नात्वामृतो भवेत् ॥ ४० ॥

ब्रह्मविदोदेशकालादिसव्यपेक्षेकर्मण्यपेक्षाभावेपिप्रयागादितीर्थेस्यादपेक्षा गंगातीरेवसेन्नित्यंभिक्षुर्मोक्षपरायणइत्यादिस्मृतिविहितत्वादित्याशंक्य ब्रह्मात्मज्ञानरूपेतीर्थेसाक्षान्मुक्तिहेतौस्नातस्यात्मविदोनतीर्थांतरापेक्षास्तीत्याह ॥ यस्मिन्निति॥ यस्मिन्ब्रह्मात्मस्फूर्तिरूपेदेवास्तत्तत्तीर्थस्थानविशेषाधिष्ठातारो माधवविश्वेश्वररामेश्वरत्रिविक्रमादयःपूजादर्शनस्पर्शनस्मरणादिभिर्भक्तपावनाः प्रसिद्धास्तथावेदाश्चऋग्यजुसामाथर्वाख्या अध्यनब्रह्मयज्ञपाठानुष्ठानादिभिःपावयंति तथाकृत्स्नंपवित्रं पावनंतीर्थविशेषंहरिहरनामोच्चारणादिएतत्सर्वमेकत्वंव्रजेद्यस्मिन्त्सरितइवसागरेंतर्भवंतीत्यर्थः ॥ सर्वात्मकब्रह्माविर्भावरूपत्वादितिपरमोहेतुरत्रानुसंधेयः ॥ तन्मानसंमनसिवेदांतमहावाक्यजनितांतःकरणवृत्तिरूपेसमुल्लसितंमानसंतीर्थंसंसारपापमूलाविद्यातारकं तीर्थत्वंस्पष्टयाति ॥यस्मिन्निति यस्मिन् स्नात्वानिमज्ज्योदकराशौनिक्षिप्तोदकबिंदुवत्तदेकतांप्राप्यइत्येतत् अमृतोभवेन्निर्विशेषनित्यात्मस्वरूपएवभवेत्तस्मिंस्तीर्थेनित्यंनिमग्नस्यनतीर्थांतरापेक्षेतिभावः ॥ तथाचश्रुतिः ॥ शतं शुक्राणियत्रैकंभवंतिसर्वेवेदायत्रैकंभवंतिसर्वेहोतारोयत्रैकंभवंतिसमानसीनआत्माजनानांइति॥यथोदकंशुद्धेशुद्धमासिक्तंतादृगेवभवति एवंमुनेर्विजानतआत्माभवतिगौतमेतिच ॥ ४०॥

न चास्ति शब्दादिरनन्यवेदनः पर स्परेणापि न चैव दृश्यते ॥ परेण दृश्यास्तु यथा रसादयस्तथैव दृश्यत्वत एव दैहिकाः॥ ४१ ॥ ॥

एवंकृतार्थत्वापादकंज्ञानतीर्थंकेनोपायेनप्राप्यमित्यपेक्षायांपूर्वोक्तःपदार्थविवेकएवतल्लाभोपायइति वक्तुंप्रथमंस्थूलदेहान्यत्वमात्मनोविशदयति ॥ नचास्तीति ॥ शब्दादिर्गंधांतोविषयोऽनन्यवेदनोनचास्तिस्वयंप्रकाशस्तावन्नास्तीत्यर्थः ॥ तथा परस्परेणापिशब्देनस्पर्शः स्पर्शेनशब्दइत्येवंपरस्परेणापिनचैव दृश्यतेप्रकाश्यतेजडत्वादेवेत्यर्थः दर्शनमंतरेणव्यवहारानुपपत्तेर्दर्शनस्यस्वतः परस्परतश्चाभावेपरिशेषात्परेणस्वविलक्षणेनाजडेनप्रकाश्याएवतुशब्दोवधारणार्थः तथाचदैहिकाअपिरसादयः परेणदृश्याः दृश्यत्वाद्यथाबाह्यरसादयस्तथैवेमेतस्मात्तथेत्यक्षरार्थः ॥ ४१ ॥

अहंममेत्येषणयत्नविक्रियासुखादयस्तद्वदिह प्रदृश्यतः ॥ दृश्यत्वयोगाच्च परस्परेण ते नदृश्यतां यांति ततः परो भवान् ॥ ४२ ॥

तदेवंपंचभूतात्मकात्स्थूलाद्देहात्तद्रष्टारमात्मानंविविच्यसूक्ष्मादपिदेहात्तंविविनक्ति ॥ अहंममेति ॥ अहमहंकारःएषण

यत्नविक्रियासुखादयः कामप्रयत्नकर्तृत्वभोक्तृत्वसुखदुःखमोहद्वेषादयोममेति निर्दिश्यमानामनोवृत्तयस्तद्वच्छब्दादिवन्नानन्यवेदनाः कुतःइहव्यवहारभूमौप्रदृश्यतोदर्शनकर्मत्वात्तेपरस्परेणापिदृश्यतांनयांतिनप्राप्नुवंति दृश्यत्वयोगादेवपरिशेषात्तेषांद्रष्टाततस्तेभ्योहंकारादिभ्यस्तत्संघातरूपाल्लिंगदेहादिति यावत् भवानात्मापरोन्यइतियोजना ॥ ४२ ॥

अहंक्रियाद्या हि समस्तविक्रिया
सकर्तृका कर्मफलेन संहता ॥ चि
तिस्वरूपेण समंततोर्कवत्प्रकाश्य
मानाऽसितताऽऽत्मनो ह्यतः ॥ ४३ ॥

यद्यप्येवंदेहद्वयग्राहकत्वात्तदतिरिक्तएवात्मातथापितत्संबंधप्रतीतेस्तस्यननित्यमुक्तरूपतेत्याशंक्याह अहंक्रियेति॥अहंक्रियाहंकरणमहंममेत्येवमाद्यासमस्तविक्रियाचितिस्वरूपेण चैतन्यप्रकाशात्मनाऽर्कवदर्केणेवसमंततःप्रकाश्यमाना हियतोऽतआत्मनोऽसितताऽबद्धतासिद्धा विक्रियासंबंधस्यापिदृश्यत्वाद्दृष्टृधर्मत्वानुपपत्तेर्नमुक्तिविरोधइत्यर्थः ॥ ४३ ॥

दृशिस्वरूपेण हि सर्वदेहिनां विय
द्यथा व्याप्य मनांस्यवस्थितः॥अ
तो न तस्मादपरोस्ति वेदिता परो
पि तस्मादत एक ईश्वरः ॥ ४४ ॥

एवंदेहद्वयाविविक्तस्याप्यात्मनःप्रतिदेहंपरिछिन्नत्वान्नब्रह्मात्मनापूर्णतासिध्येदित्याशंक्याह ॥ दृशिस्वरूपेणहीति ॥ हियतःआत्मासर्वदेहिनांमनांसिदृशिस्वरूपेणैवव्याप्यघटादीनिवियदिवावस्थितोनपरिछिन्नरूपेण॥अतस्तस्मादात्मनश्चितिस्वरूपादपरोजीवोवेदितानास्तितथा परईश्वरोपितस्मादन्योवेदितानास्तिचितिस्वभावत्वाविशेषत्वात्तस्मादेकएवात्मेत्यर्थः आत्मानस्वरूपभेदवानुपाधिपरामर्शमंतरेणाविभाव्यमानभेदत्वादाकाशवदितिभावः ॥ ४४ ॥

शरीरबुद्ध्योर्यदि चान्यदृश्यता नि
रात्मवादाः सुनिराकृता मया ॥ प
रश्च शुद्धो ह्यविशुद्धिकर्मतः सुनि
र्मलः सर्वगतोऽसितोद्वयः ॥ ४५ ॥

देहद्वयसाक्षीब्रह्मस्वभावश्चेदात्माकथंतर्हितस्यनास्तितार्शकाकेषांचिदित्याशंक्यस्वदोषवशादेवेत्यभिप्रेत्याह ॥ शरीरेति ॥शरीरबुद्ध्योःस्थूलसूक्ष्मदेहयोर्यद्यन्येननित्यसद्रूपेणदृश्यतापूर्वोक्तन्यायेनसिद्धातदानिरात्मवादाः शून्यक्षणिकाद्यात्मवादामयानिराकृताएवेत्यर्थः ॥ तथाचअविशुद्धिकरात्कर्मतोधर्माधर्मादिलक्षणात्कर्मणःपरोव्यतिरिक्तस्तत्साक्षित्वादतश्चशुद्धोऽकर्ताऽतश्चसुनिर्मलः॥ कर्मफलभोगमललेशेनापिरहितःसर्वगतोऽपरिछिन्नोऽतएवासितोबंधनशून्यश्चेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

घटादिरूपं यदि तेन गृह्यते मनः प्रवृत्तं

बहुधा स्ववृत्तिभिः ॥ अशुद्धयचि
द्रूपविकारदोषता मतेर्यथा वारयि
तुं न पार्यते ॥ ४६ ॥ ॥छ॥

भवेदेतदेवंयदिशरीरबुद्ध्योरात्मदृश्यतासिद्ध्येत्सातुनसंप्रतिपन्नेत्याशंक्यतयोरात्मदृश्यत्वाभावेबाधकमाह ॥ घटादीति ॥ यदितेतवमतेस्ववृत्तिभिर्बहुधाप्रवृत्तंघटादिरूपंविषयाकारंमनोन्येनात्मनानगृह्यतेनप्रकाश्यतेतदात्मनोमनोन्यत्वासिद्धावशुद्ध्यचिद्रूपविकारदोषदुष्टतायथामतेर्बुद्धेस्तथावारयितुंनशक्यतेतस्यसाक्षित्वानभ्युपगमेसतिमातिदोषाणांतस्मिन्नवश्यंभावात्तथाचानिर्मोक्षप्रसंगइत्यर्थः ॥ अथवायद्यपिशरीरद्वयग्राहकतयातदन्यआत्मानित्यसद्रूपस्तथापिदृश्यसंसर्गकृतदोषोनपरिहर्तुंशक्यतेस्वचैतन्याभेदेनहिदृश्यमवभासयन्द्रष्टाभवति ॥ अन्यथादृश्यस्यापरोक्षानुपपत्तेरतोविशुद्धत्वाद्यनुपपन्नमितिशंकते ॥ घटादिरूपमिति ॥ स्ववृत्तिभिर्बहुधाप्रवृत्तंघटाद्याकारंमनोयदितेनचेतनात्मनागृह्यतेतदातस्यदृश्यसंबंधादशुद्ध्यादिदोषतावारयितुंनपार्यतेयथामतेश्चैतन्यसंसर्गाच्चिच्छायतांवारयितुंनपार्यतेतद्वदित्यर्थः ॥ ४६

यथा विशुद्धं गगनं निरंतरं न सज्जते
नापि च लिप्यते तथा॥ समस्तभूते
षु सदैव तेष्वयं समः सदात्मा ह्य
जरोऽमरोऽभयः ॥ ४७ ॥ ॥छ॥

स्यादेतदेवंयदिमातिवत्सावयवंपरिछिन्नंपरिणामिचात्मस्वरूपंस्यान्नैवमात्मस्वरूपमतोनास्याशुद्ध्यादिशंकावकाशइतिदृष्टांतेनोपपादयन्नुत्तरमाह ॥ यथाविशुद्धमिति ॥ विशुद्धंपरिणामविक्रियामलरहितंनिरंतरमपरिछिन्नमतएवनिरवयवं चेतिद्रष्टव्यं ॥ एवंविधंयथागगनंनसज्जतेकाष्ठेनजतुवन्नसंलग्नंभवतिनापिलिप्यतेभल्लातकरसेनेववस्त्रादि ॥ तथात्मापिविशुद्धोनिरंतरोनिरवयवश्चशास्त्रान्निश्चितोनबुध्यादिषुसज्जतेनापितद्दोषेणालिप्यतेइत्यर्थः ॥ अत्रशास्त्रप्रसिद्धिंहिशब्देनद्योतयन्हेतुमाह समस्तभूतेष्विति ॥ तत्तदभिमानिदेवतासहितेष्वपिसमस्तभूतेषुअयमात्मासदासमोहियस्मात्तस्मादजरोमरोभयोनित्यशुद्धइत्यर्थः ॥ तथाचशास्त्रं ॥ यःसर्वेषुभूतेषुतिष्ठन्सर्वेभ्योभूतेभ्योंतरोयंसर्वाणिभूतानिनविदुर्यस्यसर्वाणिभूतानिशरीरंयःसर्वाणिभूतान्यंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतइति ॥ समंसर्वेषुभूतेषुतिष्ठंतंपरमेश्वरं ॥ विनश्यत्स्वविनश्यंतंयःपश्यतिसपश्यति ॥ नलिप्यतेलोकदुःखेनबाह्यइत्यादि ॥ ४७ ॥

अमूर्त्तमूर्त्तानि च कर्मवासना दृशि
स्वरूपस्य बहिः प्रकल्पिताः ॥ अ
विद्यया ह्यात्मनि मूढदृष्टिभिरपोह्य
नेतीत्यवशेषितो दृशि ॥ ४८ ॥ ॥

किंचदृश्यस्यबाधितत्वादपिनतत्कृतदोषसंबंधआत्मनःसंभाव्यते नहि मिथ्यार्थेनसत्यंवस्तुसंसृज्यते॥कथंबाधितत्वमितिचेत्प्रतिपन्नोपाधौनिषिध्यमानत्वाद्रज्जुसर्पादिवदित्यभिप्रेत्याह ॥

अमूर्तेति॥ अमूर्तंचमूर्तानिच अमूर्तमूर्तानिपंचमहाभूतात्मकानि स्थूलानिद्वेवावब्रह्मणोरूपेमूर्तंचैवामूर्तंचेतिश्रुतौदृशिस्वरूपस्य ब्रह्मणःसंबंधीनिश्रुतानिच अपरंकर्मवासनाश्रयंलिंगमितियावत्तदपितस्यहैतस्यपुरुषस्यरूपंयथामाहारजनंवासइत्यत्रोक्तं एतत्सर्वंसकारणंमूढबुद्धिभिरविद्ययामोहरूपयाआत्मनिदृशिस्वरूपेप्रत्यगात्मनिब्रह्मणिप्रकल्पितं॥वासनाप्रकल्पिताऽमूर्तमूर्तानिप्रकल्पितानीतियोजना हियस्मादविद्ययाध्यस्तमात्मनि सप्रपंचत्वं तस्मान्नेतिनेतीतिविप्सयातत्सर्वमात्मनोबहिरपोह्यात्मविशेषणतारूपंबाधित्वाकेबलंदृशिश्चिन्मात्रएवावशेषितः सत्यस्यसत्यमितिश्रुत्येतियोजना ॥ यदाप्रकल्पिताइतितिसर्गांतपाठस्तदैवंयोजना ॥ अविद्ययामूढदृष्टिभिरात्मनिप्रत्यग्रूपेप्रकल्पिताःआरोपिताः कर्मवासनाअमूर्तमूर्तानिचभूतानि दृशिस्वरूपस्यप्रत्यक्स्वरूपस्यब्रह्मणोबहिर्नेतिनेतीत्यपोह्यदृशिरेवावशेषितोनिषेधावधिभूतः श्रुत्याहियस्मात्तस्मान्नास्त्यात्मनिदोषसंसर्गइति ॥ ४८ ॥ ॥छ॥

प्रबोधरूपं मनसोर्थयोगजं स्मृतौ च सुप्तस्य च दृश्यतेर्थवत् ॥ तथैव देहप्रतिमानतः पृथक् दृशेः शरीरं च मनश्च दृश्यतः ॥ ४९ ॥ ॥

स्थूलसूक्ष्मप्रपंचस्यश्रुत्याबाधमुक्त्वादृश्यत्वादितियुक्त्यापि बाधमाह ॥ प्रबोधेति ॥ अर्थयोगाद्विषयसंबंधाज्जातंमनसःप्रबोधरूपंविषयाकारवृत्तिरूपंयत्तत्स्मृतौस्मृत्यवस्थायांसुप्तस्यपुंसःस्वप्नावस्थायांचार्थवदर्थाकारमेवदृश्यतेतद्यथास्वप्नस्मृत्यो

र्थाभावेप्यर्थाकारंदृश्यमानमात्मनःपृथगेवनात्मविशेषणंतद्दृश्यत्वात्तथैवदृश्यतोदृश्यत्वहेतोः शरीरंमनश्चदेहप्रातिमानतोदेहप्रतिमानंचतसेःसार्वविभक्तिकत्वांगीकारात्प्रथमार्थःसइहगृह्यतेदेहद्वयवासनारूपंचदृशेरात्मनःपृथक्नदृशिविशेषणमितियोजना ॥ अतआत्मन्येवदृश्यस्यात्मानिनिषेधान्मिथ्यात्वंशुक्तिरूप्यादिवत्सिद्धमितिभावः ॥ ४९ ॥ ॥ ६८ ॥

स्वभावशुद्धे गगने घनादिकेमलेऽपयाते सति चाविशेषता ॥यथाच तद्वच्छ्रुतिवारितद्वयेसदाविशेषोगगनोपमेदृशौ ॥५०॥ ॥

ननुश्रुत्यायद्यध्यस्तनिषेधेनात्माप्रतिपाद्यतेतदानिवृत्तसंसारत्वविशेषयोगाद्विक्रियावत्त्वेनानित्यत्वादिदोषप्रसंगइतिचेन्नेत्याह॥स्वभावेति॥यथास्वभावशुद्धेशुद्धस्वभावेगगनेअधिष्ठानेघनादिकेमलेसातितस्मिन्नपयातेवाऽविशेषतानविशेषःकश्चिदस्ति ॥ अविक्रियमेवसदागगनमित्यर्थः ॥ तद्वद्दृशावात्मन्यधिष्ठानेगगनोपमेस्वभावशुद्धेश्रुत्यावारितंबाधितंद्वयंयस्मिंस्तस्मिन्सदैवाविशेषःकूटस्थतेतियोजनातथाचसंसारनिवृत्तेर्मिथ्यार्थप्रातियोगिकायाअधिष्ठानदृगात्मव्यतिरेकेणानिरूणान्नकोपिविशेषइतिभावः ॥ ५० ॥ इतिस्वप्नस्मृतिप्रकरणंचतुर्दशंविवृतं ॥१॥

नान्यदन्यद्भवेद्यस्मान्नान्यत्किंचिद्विचिंतयेत् ॥ अन्यस्यान्यत्वभा

वे हि नाशस्तस्य ध्रुवो भवेत् ॥ १ ॥

ननुस्वभावशुद्ध आत्मातथासतिसाधनवैयर्थ्यात्किंतुसंसारिस्वभावएवसन्ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानेनस्वभावशुद्धब्रह्मस्वरूपोभविष्यतीतिकेचिदेकदेशीयाःप्रतिपेदिरेतन्नश्रद्धेयंमुमुक्षुभिस्तस्यश्रुतियुक्तिबाधितत्वादित्याह ॥ नान्यादिति॥जीवब्रह्मणोरत्यंतंभेदइष्यतेकिंवाभेदाभेदौ नांत्यौविरुद्धस्वभावतया ब्रह्माहमित्येकरूपध्यानज्ञानयोरसंभवात्तदसंभवेचासंसारिब्रह्मभावफलानिष्पत्तेरितिमनसिनिधायाद्येदोषमाह ॥नान्यदन्यद्भवेद्यस्मादिति यस्मादन्यज्जीवरूपंस्थितंसदन्यद्ब्रह्मनभवेत्तद्रूपस्थितिविरोधात्तथातदेवब्रह्मणोन्यज्जीवरूपंवस्तुनष्टंसदन्यद्ब्रह्मनभवेन्नष्टत्वादेवतस्यब्रह्मभावंप्रापुरभावादितियोजना ॥ ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येतीतिश्रुतिविरोधः स्फुटएवेतिनात्रोदाहृतःयस्मादेवंश्रुतियुक्तिविरुद्धमिदंमतंतस्मात्किंचिदीषन्मात्रमप्यन्यद्ब्रह्मेतिनाविचिंतयेन्मुमुक्षुरितिशेषः ॥ किंत्वहमेवब्रह्मब्रह्मैवाहमितिभेदोपमर्देनैकरूपमेवात्मवस्तुचिंतयेदित्यर्थः ॥ नन्वन्यस्याप्यन्यात्मतादृष्टासाधनविशेषसाध्या यथौषधविशेषयोगात्ताम्रादेरपिसुवर्णात्मतातद्वदिहापिस्यादित्याशंक्याह ॥ अन्यस्येति ॥ जीवस्यस्वविरुद्धस्वभावस्यान्यब्रह्मण्येकीभावेतप्तायोगोलकप्रविष्टोदकबिंदुवत्तस्यनाशोध्रुवोभवेत् ॥ तथाचनब्रह्मभावःपुरुषार्थः ॥ किंत्वनर्थार्थःस्यादित्यर्थः ॥ दृष्टांतोसंप्रतिपन्नोवस्तुरूपाभिभावकनील्यादिवत्रसविशेषस्यताम्ररूपाभिभावकमात्रत्वात्कालांतरेसुवर्णाकारतापगमदर्शनाच्चताम्रादेस्ततश्चभ्रममात्रंतदित्यभिप्रायः ॥ १ ॥

स्मरतो दृश्यते दृष्टं पटे चित्रमिवार्पि

तं ॥ यत्र येन च तौ ज्ञेयौ सत्त्व क्षेत्रज्ञ संज्ञकौ ॥ २ ॥ ॥ ॥

ननुयद्येवमन्यन्नध्येयंस्वात्मनिचध्यानंनसंभवत्येकस्मिन् ध्यातृध्येयभावायोगात्कथंतर्हिनिदिध्यासनविधिरितिचेदन्यथै वोपपत्तेर्नतदर्थंभेदआस्थेयइत्याह ॥ स्मरतइति ॥ दृष्टंनील पितादिस्मरतःपुंसोयत्रांतःकरणेतद्वासनारूपंपटेर्पितांचित्रमिव दृश्यते येनचचैतन्यात्मनादृश्यतेउपलभ्यते तौसत्वक्षेत्रज्ञसं ज्ञकौ यत्रदृश्यतेतत्सत्त्वंयेनदृश्यतेसक्षेत्रज्ञइत्यर्थः ॥ तथाचा त्मानिदिध्यासितव्यइतिविधिनानैरंतर्येणत्वंपदार्थविवेकसंपाद नमेवकर्तव्यतयोच्यते विविक्तत्वमर्थस्यैवब्रह्मत्वादहंब्रह्मास्मी त्यपरोक्षानुभवसंभवात्संसारनिवृत्तिफलसिद्धिः अन्यभावना यांतुप्रागुक्तन्यायेनान्यस्यान्यात्मताऽयोगात्संसारानिवृत्तेर्नि ष्फलोविधिःस्यादितिभावः ॥ २ ॥

फलांतं चानुभूतं यद्युतं कर्त्रादि कारकैः ॥ स्मर्यमाणं हि कर्मस्थं पूर्वं कर्मैव तच्चितः ॥ ३ ॥ ॥

अंतःकरणस्याप्रत्यक्षत्वात्कथंस्मृत्यवस्थायांतस्मिन्नीलपी ताद्युपलंभइत्यतआह ॥ फलांतमिति ॥ फलांतंसुखादिफला वसानंकर्त्रादिकारकैर्युतंयद्वैतम्पूर्वमनुभूतन्तदिदानींस्मर्यमाणं कर्मस्थंदृश्यनिष्ठंदृश्यते नद्रष्टृनिष्ठं हियस्मात्तस्मात्पूर्वमपितत्स्म र्यमाणस्याधिकरणमंतःकरणंचितआत्मनः कर्मैवदृश्यमेवेत्य र्थः ॥ अयंभावः॥ पूर्वानुभूतविषयाकाराद्धिवृत्तिरंतःकरणपरिणा

मात्मिकास्मृतिरित्युच्यते तस्यांहिविषयोभासमानःसाश्रयो भासते नहितदासाक्षिणानुभूयमानस्यविषयस्यबहिराश्रयेऽव स्थानमस्ति तथाचेदंस्मरामीतिपरामर्शयोग्यतयादृश्यस्थतयानुभवस्यावश्यंभावात्तदाचित्तमेवस्मर्यमाणाधिकरणतयादृश्यतेइतिसिद्धमंतःकरणस्यसाक्षिप्रत्यक्षत्वमिति ॥ ३ ॥

द्रष्टुश्चान्यद्भवेदृश्यंदृश्यत्वात्घटव
त्सदा ॥ दृश्याद्द्रष्टासजातीयो न
धीवत्साक्षितान्यथा ॥ ४ ॥ ॥

आत्मैवद्रष्टादृश्यंचेतिभाट्टामेनिरेऽतःस्वगतमेववासनारूपमात्मापश्यतीतीदंस्मरामीत्यनुभवस्यान्यथासिद्धत्वान्नान्तःकरणस्यसाक्षिप्रत्यक्षतेत्याशंक्याहद्रष्टुश्चेति ॥ विमतंदृश्यंद्रष्टुरत्यंतंभिन्नंदृश्यत्वाद्धटवदित्युक्तेद्रष्टृदृश्ययोर्भेदेपिपरिणामत्वेनसाजात्यसंभवाद्द्रष्टुःसजातीयमेतद्दृश्यमित्याशंक्याह दृश्यादिति द्रष्टासदैवदृश्यासजातीयोदृश्यांशस्याचेतनत्वादात्मत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ विपक्षेदोषमाह ॥ नधीवदिति ॥ अन्यथा द्रष्टृदृश्ययोरसजातीयत्वानंगीकारेद्रष्टुःपरिणामित्वाद्धीवत्साक्षिताआत्मनोनस्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥

स्वात्मबुद्धिमपेक्ष्यासौ विधीनां स्या
त्प्रयोजकः ॥ जात्यादिः शववत्तेन
तद्वानात्मतान्यथा ॥ ५ ॥ ॥

ननुभवत्येवात्मासाक्षीतस्यब्राह्मण्यादिजातिमत्तयासविशेष

त्वात्कर्माधिकारित्वेनपरिणामित्वोपपत्तेरित्याशंक्याह ॥ स्वा त्मेति ॥ असौजात्यादिर्ब्राह्मणत्वादिआदिशब्दाद्वयोवस्था दिग्गृह्यते ॥ स्वात्मबुद्धिंस्वस्मिन्नात्मीयाभिमानलक्षणांमिथ्या दृष्टिमपेक्ष्यविधीनांप्रयोजकः प्रवर्तकःस्यान्नान्यथायथाशवउ त्क्रांतप्राणोदेहोममभाताममपितावेत्यध्यासानुसारेणसंस्कारप्र योजकोदृश्यतेतदभावेनदृश्यतइतियोजना तेनहेतुनातद्वच्छव वदेवजात्यादिरात्मधर्मोनभवतीत्यर्थः ॥अन्यथाजात्यादिमत्वे त्वात्मनोघटादिवदनात्मताप्रसज्येतेतियोजनीयं तस्मात्साक्ष्ये वात्मानकर्माधिकारितयापरिणामीतिभावः ॥ ५ ॥

न प्रियाप्रियइत्युक्तेर्नादेहत्वं क्रिया फलं ॥ देहयोगः क्रियाहेतुस्तस्मा द्विद्वान् क्रियास्त्यजेत्॥ ६ ॥ ॥

ननुनाध्यासनिबंधनंकर्तृत्वंविदुषोपिमोक्षायक्रियानुष्ठानादि तिचेन्नेत्याह ॥ नप्रियेतिअदेहत्वमशरीरत्वंहिमोक्षस्तत्रक्रियाफ लंतुसुखदुःखेप्रसिद्धेतेतुनाशरीरस्यदृष्टेश्रुतेवा ॥ अशरीरंवाव संतंनप्रियाप्रियेस्पृशतइत्युक्तेःश्रुत्यैवमुक्तत्वादित्यर्थः ॥ क्रि याहेतुर्यस्यसःक्रियाहेतुर्देहयोगःक्रिययादेहसंबंधएवसाध्योन मोक्षइत्यर्थः ॥ यस्मादेवंतस्माद्विद्वान्नकर्मसाध्यामुक्तिःकिंतु ज्ञानैकसाध्येतिजानन्क्रियाः सर्वाणिसाहंकाराणिकर्माणित्य जेत्सन्यस्यश्रवणादिनिष्ठोभवेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

कर्मस्वात्मा स्वतंत्रश्चेन्निवृत्तौ च तथेष्यतां ॥ अदेहत्वे फलेऽकार्ये

ज्ञाते कुर्यात्कथं क्रियाः ॥ ७ ॥

ननुसर्वेषांकर्मणामात्मकर्तव्यत्वप्रतीतेर्नविद्वान्क्रियास्त्य क्तुंशक्नुयादितिचेन्नेत्याहकर्मास्विति ॥ आत्माचेत्कर्मसुस्वतं त्रःकर्त्तातर्हिनिवृत्तंचकर्मत्यागरूपंचतथेष्यतां ॥ यथारागादि मान्प्रवृत्तिलक्षणेकर्मणिस्वतंत्रः तथाविशुद्धसत्त्वोवीतरागस्त त्यागेपिस्वतंत्रइष्यतांकर्मसाध्यफलाभिलाषाभावेकर्मत्याग स्यार्थप्राप्तत्वादित्यर्थः ॥ एतदेवस्पष्टयत्यदेहत्वइति ॥ देहसं बंधशून्येफलेमोक्षलक्षणेअकार्येकेनापिकर्मणाऽसाध्येशास्त्रा दिनाज्ञातेसतिक्रियाःकथंकुर्यान्नकुर्यादेवताभिःप्रयोजनाभावा दित्यर्थः ॥ ७ ॥

जात्यादीन्संपरित्यज्य निमित्तं क र्मणां बुधः ॥ कर्महेतुविरुद्धं यत्स्व रूपं शास्त्रतः स्मरेत् ॥ ८ ॥ ॥

किंक्रियापरित्यागमात्रेणाकार्यंविदेहकैवल्यंप्राप्यतेनेत्याह ॥ जात्यादीनिति ॥ बुधःपंडितोबुद्धिमान्कर्मणांनिमित्तभूतान् जात्यादीन्संपरित्यज्यजात्याद्यभिमानंपरित्यज्ययत्स्वरूपंकर्म हेतुविरुद्धंकर्मनिमित्तोपमर्दकंशुद्धात्मस्वरूपंतच्छास्त्रतोयथा शास्त्रोक्तंतथास्मरेदनुचिंतयेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

आत्मैकः सर्वभूतेषुतानितस्मिंश्च खे यथा ॥ पर्यगाद्व्योमवत्सर्वं शुक्रं दीप्तिमदिष्यते ॥ ९ ॥ ॥ ॥

शास्त्रमेवोदाहरन्स्मर्तव्यमात्मरूपंविशदयत्यात्मैकइत्या दिना यस्तुसर्वाणिभूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ॥सर्वभूतेषुचात्मा नंततोनविजुगुप्सतइतिमंत्रार्थःपूर्वार्द्धेनोच्यते ॥ सपर्यगाच्छुक्र मकायमव्रणमस्नाविरंशुद्धमपापविद्ध मितिमंत्रार्थंसार्धश्लोकेना ह ॥ पर्यगादिति ॥ एषाक्षरयोजनासर्वभूतेष्वहमेकएवात्मा नचेतनभेदोस्तितर्हिकिंभूतान्यधिकरणमात्मनोनेत्याह ॥ ता नीति ॥ तानिचभूतानितस्मिन्नात्मन्येवाध्यस्तानिनततःपृ थक्वर्ततेतथाचस्वाध्यस्तसकलविकारानुस्यूतसत्तास्फूर्तिरूपो विकारोपमर्देनानुसंधेयइत्यर्थः ॥ खेयथेति ॥ अंतःसुषिरूपे णबहिरवकाशरूपेणवर्तमानेआकाशेयथाभूतसंबंधस्तथेत्यर्थः ॥ पर्यगादात्माव्योमवत्स्वसत्तामात्रेणपरिसमंतादगाद्गतवान्स र्वमशेषमात्मनानकिंचिदव्याप्तमस्तीत्यर्थः ॥ तथाचब्राह्मणं ॥ नैनेनकिंचनानावृतंनैनेनकिंचनासंवृतमिति ॥ शुक्रमितिमं त्रपदंतस्यव्याख्यानंदीप्तिमदितिप्रकाशस्वभावंशुद्धंतदात्मस्व रूपमिष्यतइत्यर्थः ॥ ९ ॥

व्रणस्नाय्वोरभावेन स्थूलं देहं नि वारयेत् ॥ शुद्धापापतयालेपं लिं गं चाकायमित्युत ॥ १० ॥

अव्रणमस्नाविरमितिपदयोरर्थमाह ॥ व्रणेति ॥ क्षत शिराजालनिरासेनस्थूलदेहात्मत्वमात्मनोपोह्यमित्यर्थः शुद्ध मपापविद्धमित्यनयोरर्थमाह॥शुद्धेति ॥ शुद्धंरागादिदोषहीनम तएवापापंपुण्यपापहीनंतस्मात्कारणाभावादेवसुखदुःखादित दनुभवसंस्कारलेपहीनमित्यर्थः ॥ अकायमितिमंत्रपदेनसू

क्ष्मदेहात्मतानिरसनीयेत्याह ॥ लिंगमिति ॥ निवारयेदितिस र्वत्रानुषंगः ॥ स्थूलसूक्ष्मदेहतत्कार्यतद्वासनाभ्योऽव्यावृत्तःस मएकोऽपरिछिन्नआत्मेतिसदाचिंतयेदित्यर्थः ॥ १० ॥

वासुदेवो यथाश्वत्थे स्वदेहे चा
ब्रवीत्समं ॥ तद्वद्वेत्ति य आत्मा
नं समं स ब्रह्मवित्तमः ॥ ११ ॥

यएवंयथोक्तमात्मानंवेत्तिसब्रह्मविदामुत्तमइत्याह ॥ वासु देवइति ॥ वासुदेवोभगवान्कृष्णोश्वत्थेनिकृष्टोपाधौस्वदेहे चाविर्भूतविज्ञानैश्वर्यशक्तिमदात्माधिष्ठितेउत्कृष्टोपाधौच यथा सममाविशिष्टमात्मानमब्रवीदश्वत्थःसर्ववृक्षाणामितिवृष्णीनां वासुदेवोस्मीतिचतद्वद्यआत्मानंसममुपाधिकृतवैषम्यापोहेनै करूपंवेत्तिंसोतिशयेनब्रह्मविदित्यर्थः ॥ ११ ॥

यथा ह्यन्यशरीरेषु ममाहंता न चे
ष्यते ॥ अस्मिंश्चापि तथा देहे धी
साक्षित्वाविशेषतः ॥ १२ ॥

वासुदेवस्ययुक्तंसर्वत्रसमात्मदर्शनंतस्योपाधिषुममाहंकार रहितत्वान्नतुमुमुक्षोस्तस्यतद्वैपरीत्यादित्यतआह ॥ यथाही ति ॥ अन्यशरीरेषुबहिर्दृश्यमानेषुदेहेषुयथाममाहंताममाहमो भावोनचेष्यतेतस्यदृश्यत्वेनानात्मत्वनिश्चयात्तथास्मिंश्चापि स्वत्वाभिमतेदेहेममाहंतानेष्यतेकुतःधीसाक्षित्वाविशेषतः ॥ उभयत्रदेहाकारपरिणतबुद्धिसाक्षित्वाविशेषादित्यर्थः ॥ तथा

चात्मतत्त्वालोचनायामहंकारादेरनवसरत्वाद्वासुदेववत्समात्म दर्शनंयुक्तमेवेतिभावः ॥ १२ ॥

रूपसंस्कारतुल्याधीरागद्वेषौ भयं च यत् ॥ गृह्यते धीश्रयं तस्माज्ज्ञाता शुद्धोऽभयः सदा ॥ १३ ॥

रागद्वेषभयोपलंभान्नास्तिमुमुक्षोरभिमानाभावइतिचेन्नेत्याह ॥ रूपेति॥नीलादिरूपसंस्कारेणतुल्यःसमानआधिःआश्रयोययोस्तौरागद्वेषौरूपसंस्कारतुल्याधीयच्चभयंतदपितत्समानाश्रयमिति ॥ संस्कारोनामस्वाश्रयस्यप्रागुद्भूतावस्थासमानावस्थांतरापादकोतींद्रियोधर्मःततश्चायमर्थःरूपाद्याकारपरिणतांतःकरणेहिरूपादिसंस्कारः पुनरपिरूपाद्याकारपरिणामहेतुर्विद्यतेतत्रैवचरागद्वेषौरूपादिदर्शननिमित्तौतान्निमित्तकंचभयंतत्रैवकामः संकल्पोविचिकित्साश्रद्धाश्रद्धाधृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वंमनएवेतिश्रुतेः ॥ यस्माद्धीश्रयंबुद्धिसंश्रयमेवरागद्वेषौभयंचेतित्रयमात्मनागृह्यतेनात्मसंश्रयंतस्माज्ज्ञाताशुद्धोरागादिरहितोऽभयश्चसदेति ॥ ॥ १३ ॥ ॥ ॥

यन्मनास्तन्मयोन्यत्वे नात्मत्वाप्तौ क्रियात्मनि ॥ आत्मत्वे चानपेक्षत्वात्सापेक्षं हि न तत्स्वयं॥१४

ननुसदाशुद्धआत्माकिंतुयथाक्रतुरस्मिंल्लोकेपुरुषोभवतितथेतःप्रेत्यभवतिइतिश्रुतेःयंयंवापिस्मरन्भावंत्यजत्यंतेकलेवरं ॥

तंतमेवैतिकौंतेयसदातद्भावभावितइतिस्मृतेश्चपूर्वमशुद्धोपिपुरुषोब्रह्मभावनयाशुद्धःपश्चाद्ब्रह्मभविष्यतीत्याशंक्याह ॥ यन्मनाइति ॥ यस्मिन्ध्येयेदेवादौमनोयस्यसयन्मनाध्यायीपुरुषःसतन्मयोध्येयदेवादिमयोभवतिध्यातृध्येययोरन्यत्वेसतिध्यानक्रियायास्तत्रार्थवत्वसंभवादित्यर्थः॥नपुनरात्मत्वाप्तौआत्मस्वरूपावस्थानप्राप्त्यर्थमात्मनिक्रियाध्यानादिरूपापेक्ष्यतइत्यर्थः॥तत्रहेतुः आत्मत्वेतिमोक्षरूपस्यब्रह्मणआत्मत्वेसतितस्यचतुर्विधक्रियाफलविलक्षणत्वात्क्रियायाअनपेक्षत्वादित्यर्थःमोहमात्रव्यवधानाच्चात्रनक्रियापेक्षेतिचकारार्थः॥विपक्षेदोषमाह॥सापेक्षंहीति॥यदिक्रियासापेक्षंकैवल्यंभवेत्तर्हितत्स्वयमात्मरूपंनस्यात्॥क्रियासाध्यस्यानात्मत्वादनित्यत्वाच्चेत्यर्थः॥तस्मात्सदाशुद्धएवात्मातस्मिन्नशुध्याभासोमिथ्याध्यासइतिभावः ॥ १४ ॥

खमिवैकरसा ज्ञप्तिरविभक्ताजराऽ
मला ॥ चक्षुराद्युपधानात्सा विप
रीता विभाव्यते ॥ १५ ॥ ॥

विभागादिमलाभावाच्चिदेकरसत्वाच्चात्मासदाशुद्धएवाभ्युपेयइत्याह ॥ खमिवेति ॥ यद्येवंस्वभावैषाज्ञप्तिस्तर्हितस्यांजन्मविनाशभेदप्रतिभासाःकथमित्याशंक्यचक्षुराद्युपाधिसंसर्गदोषादित्याह ॥ चक्षुरादीति ॥ १५ ॥ ॥

दृश्यत्वादहमित्येषो नात्मधर्मो घ
टादिवत् ॥ तथान्ये प्रत्यया ज्ञेया
दोषाश्चात्माऽमलो ह्यतः ॥ १६ ॥

आत्मनःप्रतिपादितममलत्वंविशदयति ॥ दृश्यत्वादिति ॥ अहमित्येषोहमितिप्रत्ययोऽनात्मधर्मोनात्मनिष्ठोदृश्यत्वाद्धटादिवत्तथान्येपिप्रत्ययाःपरिणामादोषाःदोषरूपारागद्वेषादयोऽनात्मधर्माज्ञेयाहियस्मादतआत्माऽमलोहिनिर्मलएवेत्यर्थः॥१६॥

सर्वप्रत्ययसाक्षित्वादविकारी च सर्वगः ॥ विक्रियेत यदि द्रष्टा बुध्यादीवाल्पविद्भवेत् ॥१७॥

अहंकारादीनामात्मधर्मत्वाभावेपिनात्मनोविशुद्धिःसिध्यति विकारित्वात्परिछिन्नत्वाच्चेत्याशंक्याह ॥ सर्वप्रत्येति ॥ विपक्षेदोषमाह ॥ विक्रियेतेति ॥ विक्रियेतपरिछिन्नोवायद्यात्मा तदाल्पविद्विषयमात्रावभासकोभवेद्बुध्यादिवद्बुद्धिचित्तमनोवदित्यक्षरार्थः बुध्यादिशब्देनतद्गताभासोलक्ष्यतेअन्यथास्वरूपतो चेतनत्वाद्वेदनयोगवत्वेनाल्पवित्ववचनमनुपपन्नंस्यात्तत्रबुद्धेः साभासायाविषयावभासनमात्रेउपक्षीणपरिणामायायथापूर्वापरानुभूतितदवस्थातत्प्रचारानुसंधानाभावोविक्रियावत्वात्तथा द्रष्टुरपिविक्रियावत्वात्तथाद्रष्टुरपिविक्रियावत्वेनुसंधानाभावप्रसंगात्सर्वव्यवहारविलोपप्रसंगइतिभावः ॥१७॥

न दृष्टिर्लुप्यते द्रष्टुश्चक्षुरादेर्यथैवतत् ॥ नहि द्रष्टुरितिह्युक्तं तस्माद्द्रष्टा सदैकदृक् ॥१८॥ ॥॥ ॥छ॥

द्रष्टुरात्मनोपिबुद्धिवदल्पवित्त्वमेवज्ञानस्यसाधनाधीनस्यो

त्पत्तिविनाशवत्वादितिचेन्नेत्याह ॥ नदृष्टिरिति ॥ यथैवचक्षु रादिद्वारकदृष्टिर्लुप्यतेपरिणामित्वान्नथाद्रष्टुरात्मनोदृष्टिर्लुप्यते अपरिणाम्यात्मस्वरूपत्वात्तस्याइत्यर्थः ॥ तद्दृष्टेर्नित्यत्वंनहिद्र ष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्यतेऽविनाशित्वादितिहिश्रुत्योक्तमित्यर्थः॥ यस्मात्प्रमाणसिद्धमिदंतस्मादित्यर्थः ॥ सदेकदृक्एकरूपदृष्टि स्वभावइत्यर्थः ॥ सदैकभुगितिपाठेभुंक्तेपश्यतीतिभुक्साक्षी त्यर्थः ॥ १८ ॥

संघातो वास्मि भूतानां करणानां तथैव च॥व्यस्तं वान्यतमो वास्मि को वास्मीति विचारयेत्॥१९॥

यस्मादेवमात्माशुद्धस्वभावोपिसन्नुपाधिसंबंधादन्यथाप्रती यतेतस्मादात्मानंब्रह्मत्वेनप्रातिपत्तुंपदार्थविवेकं कुर्यान्मुमुक्षुरि त्याह ॥ संघातोवेति ॥ अयमर्थः ॥ अहमितितावदात्माव भासतेसभासमानोहंमनुष्यःकृशःस्थूलइत्यादौ भूतसंघातात्म कदेहरूपःस्फुरतितदिदमुच्यते संघातोवास्मिभूतानामिति ॥ तथाहंद्रष्टाश्रोतारसयिताकाणोबधिरइतिकरणेष्वप्यहमुल्लेखो दृश्यतेअंतःकरणसंघातोवाहमितितत्रापिपृथक्पृथगेवाहंकार दर्शनाद्व्यस्तमेकैकंचेंद्रियमहमस्मि ॥ अथवैकस्मिन्देहेऽनेका त्मत्वकदाचिद्देमत्यसंभवाद्भोगव्यवस्थानुपपत्तेरन्यतमोवास्मीं द्रियसंघातादन्योवातदधिष्ठातास्मियद्यन्यतमस्तर्हिसकोवांतः करणप्राणाद्यन्यतमःकिंवातत्साक्षीतद्विलक्षणस्वभावइतिवि चारयेत् ॥ १९ ॥

व्यस्तं नाहं समस्तं वा भूतमिंद्रिय

मेव वा॥ज्ञेयत्वात्करणत्वाच्च ज्ञाता न्योऽस्माद्धटादिवत् ॥ २० ॥ ॥

विचारफलंपदार्थविवेकंकथयति ॥ व्यस्तंनाहमिति ॥ भूतंचेंद्रियंवासमस्तंव्यस्तंवानाहमस्मिज्ञेयत्वादचेतनत्वात् घटादिवत्करणत्वात्कुठारादिवदितियथायोगंयोज्यं ॥ तस्मात्ज्ञाताचेतनोन्योंतःकरणप्राणादिभ्योप्यचेतनेभ्यइतिद्रष्टृदृश्यान्वयव्यतिरेकालोचनेनविवेकःकार्यइत्यर्थः ॥ २० ॥

आत्माग्नेरिंधना बुद्धिरविद्याकामकर्मभिः ॥ दीपिता प्रज्वलत्येषा द्वारैः श्रोत्रादिभिः सदा ॥ २१ ॥

इदानींसाक्षिसाक्ष्यान्वयव्यतिरेकालोचनेनावस्थात्रयविवेकद्वारातत्साक्षिणस्तुरीयस्याधिगमप्रकारमाह ॥ आत्माग्नेरित्यादिनातत्रैवंसतीत्यतःप्राक्तनैःश्लोकैः ॥ आत्मैवाग्निस्तस्येंधनाइध्यतेप्रकाश्यतेव्यवहारयोग्यःक्रियतेअनयेतींधनाबुद्धिरात्मचैतन्यस्याविशेषाकारतयाभिव्यक्तिकारणभूतेत्यर्थः ॥ साविद्याकामकर्मभिर्दीपिताउत्तेजितावायुनेवाग्निस्थमिंधनमाध्मातासतीप्रज्वलतिचैतन्यग्रस्ततयाप्रकाशमानाजायतेऽभिव्यक्ताग्निनादह्यमानमिंधनमिवेत्यर्थः ॥ गवाक्षेभ्योनिःसृतदीर्घप्रभान्यायेनश्रोत्रादिभिर्द्वारैर्निःसृतासतीसदाप्रज्वलत्येषेतियोजना ॥ अत्राग्नींधनादिरूपकनिर्देशप्रयोजनंव्यवहारकालेविषयग्रहणस्यहोमत्वभावनातत्फलंचविषयेसक्तिनिवृत्तिरितिद्रष्टव्यं ॥ २१ ॥ ॥

दक्षिणाक्षिप्रधानेषु यदा बुद्धिर्वि
चेष्टते ॥ विषयैर्हविषा दीप्ता आ
त्माग्निः स्थूलभुक्तदा ॥ २२ ॥

एवंविधबुध्यवस्थाजागरणंतस्यामात्मास्थूलपदार्थभुग्भव
तीत्याह ॥ दक्षिणाक्षीति ॥ दक्षिणस्यांगस्यपुरुषेश्रेष्ठत्वप्र
सिद्धेरिदंविशेषणंदक्षिणमक्षिप्रधानंमुख्यंयेषामिंद्रियाणांतेषुबु
द्धिर्यदाविचेष्टतेव्यापारवतीभवतिहविःस्थानीयैर्विषयैर्दीप्ताविं
षयंव्याप्यतदाकारेणदीप्यमानासतीतियावत्तदात्माग्निः स्थूल
भुक्स्थूलविषयाणांभोक्ताजागर्तीत्युच्यतेइत्यर्थः ॥ २२ ॥

हूयंते तु हवींषीति रूपादिग्रहणे
स्मरन् ॥ अरागद्वेष आत्माग्नौ जा
ग्रद्दोषैर्नलिप्यते ॥ २३ ॥ ॥

रूपकनिरूपणफलंस्पष्टयति ॥ हूयंतइति ॥ रूपादिग्रह
णेविषयग्रहणसमयेअरागद्वेषःशोभनाशोभनाध्यासेनरागद्वेषा
वकुर्वन् हवींषीमान्यात्माऽग्नौहूयंतइतिस्मरन्ध्यायन्नात्माजाग्र
द्दोषैर्विषयोपलब्धिनिबंधनैःपुण्यापुण्यलक्षणैर्नलिप्यतेनसं
श्लिष्यतइत्यर्थः ॥ २३ ॥

मानसे तु गृहे व्यक्तः सोविद्याकर्म
वासनां ॥ पश्यंस्तैजस आत्मोक्तः
स्वयंज्योतिः प्रकाशिता ॥ २४ ॥

इदानींस्वप्नावस्थामाह ॥ मानसेत्विति ॥ मनसःपरिणा मोपाधिर्मानसंगृहंसःतत्राभिव्यक्तआत्माऽविद्याप्रयुक्तकर्मोद्भ द्भावासनाविद्याकर्मवासनेत्युच्यते ॥ तांविषयाकारांपश्यंस्तैज सइत्युक्तोविद्वद्भिःतेजसिवासनामये विषयेऽभिव्यक्तइतिव्युत्प त्तेरित्यर्थः ॥ तत्रभासमानकर्मसुखदुःखादीनांमनोमात्रत्वात्त स्यचदृश्यत्वेनैवतदावस्थानादात्मनः उपाध्यंतराभावेसतिबाह्य स्यचादित्यादिज्योतिषस्तदानीमुपरमादात्मैवस्वयंज्योतिः स न्प्रकाशितासाक्षीभवतीत्यर्थः ॥ तथाचश्रुतिःदृष्ट्वैवपुण्यंचपापं चेति ॥ अत्रायंपुरुषःस्वयंज्योतिर्भवतीति ॥ २४ ॥

विषया वासना वापि चोद्यंते नैव कर्मभिः ॥ यदा बुद्धौ तदा ज्ञेयः प्राज्ञ आत्मा ह्यनन्यदृक् ॥ २५ ॥

सुषुप्तिमाह ॥ विषयाइति ॥ यदाबुद्धावंतःकरणेविषयाःस्थू लाःवासनाश्चसूक्ष्माःस्वप्नदृश्याश्चकर्मभिर्नचोद्यंतेनोद्भूताः क्रि यंतेतदात्माप्राज्ञोज्ञेयस्तत्संज्ञकस्तदाभवतीत्यर्थः प्रज्ञातिशया त्तदाप्राज्ञइतिव्युत्पत्तिमभिप्रेत्यविशिनष्टि ॥ ' .नन्यदृगिति ॥ अन्यदात्मव्यतिरिक्तंविषयंवासनांवानपश्यतीत्यनन्यदृक्अप रिछिन्नप्रज्ञइत्यर्थः ॥ २५ ॥

मनोबुद्धींद्रियाणां या अवस्थाः क र्मचोदिताः ॥ चैतन्येनैव भास्यंते रविणेव घटादयः ॥२६॥ ॥ ॥

एवमवस्थात्रयंतदवस्थंचात्मानंद्रष्टृदृश्यभावेनविविच्येदा नींअभिमानिसहितावस्थात्रयसाक्षितयाविश्वादित्रयापेक्षया तुरीयंप्रत्यंचमात्मानंनित्यविज्ञप्तिस्वभावमुपलंभयति ॥ मनो बुद्धीति ॥ इंद्रियाणामवस्थाजागरणं ॥ मनोवस्थास्वप्नः ॥ बु ध्यवस्थाकारणावस्थासासुषुप्तिरितिविभागः॥स्पष्टमन्यत् ॥२६

तत्रैवं सति बुद्धीर्ज्ञ आत्मभासाव
भासयन् ॥ कर्त्ता तासां यदर्था
स्ता मूढैरेवाभिधीयते ॥ २७ ॥

ननुयद्यात्मानिर्विकारएवसाक्षीकथंतर्हिबुध्यादीनांकर्त्तो च्यतेतत्राह ॥ तत्रैवंसतीति ॥ तत्रतस्मिन्नात्मनिएवंसतिअव स्थात्रयेध्यस्तेसावस्थाःबुद्धीः आत्मभासास्वचैतन्याभासेना वभासयन्ज्ञआत्मातासांकर्तेत्ति[illegible]शास्त्राचार्योपदेशरहितैर भिधीयतेऽव्यपदिश्यते[illegible] ॥ना ॥ तथाऽव्यवहारप्रवृत्तौनि मित्तंसूचयन्बु[illegible]फलंस्पष्ट[illegible] ॥ यदर्थास्ताइतियस्यात्मनःसुख दुःखप्रतिभास[illegible]मयेस्ताभासयन्निति कर्मोद्भासितबुध्यवस्थानुग तःचिदाभासा[illegible]विवेकादात्मादर्शनकर्तेत्युच्यतेमूढैरित्यर्थः॥ २७

सर्वज्ञो[illegible]प्यत एव स्यात्स्वेन भासाव
भासयन् ॥ सर्वं सर्वक्रियाहेतोः
सर्वकृत्त्वं तथात्मनः ॥ २८ ॥

एवमज्ञानेतत्कार्येचप्रतिबिंबितस्यचिदात्मनोज्ञातृत्वमुपा धिनिबंधनंव्युत्पाद्यसर्वज्ञत्वंसर्वकर्तृत्वंचतस्यैवमायोपाधिमति

बिंबवशादिति॰व्युत्पादयति ॥ सर्वज्ञोपीति ॥ अतएवेत्युक्तमे
वविशदयति ॥ स्वेनेति ॥ स्वात्माश्रयविषयकमायाविवर्त्तंसर्वं
स्वचैतन्येनादित्यप्रकाशवदविकृतेनभासयन्सर्वज्ञउच्यतेनपु
नःसर्वविषयज्ञानकर्तृत्वेनेत्यर्थः ॥ तथातद्वन्मायानिबंधनमे
वात्मनःसर्वकृत्त्वंसर्वकर्तृत्वंतदेवाहसर्वक्रियाहेतोरिति ॥ सन्नि
धिसत्तामात्रेणभ्रामकवत्सर्वकारकप्रवृत्तिहेतुत्वादित्यर्थः ॥२८

सोपाधिश्चैवमात्मोक्तोनिरुपाख्यो
नुपाधिकः ॥ निष्कलो निर्गुणः
शुद्धस्तं मनो वाक्च नाप्नुतः ॥२९॥

तदेवमवस्थात्रयसाक्षितयाविविक्तशुद्धचिद्रूपस्यात्मनःका
र्यकारणात्मकमायोपाधिवशाज्ज्ञातृत्वकर्तृत्वसर्वज्ञत्वादि॰व्यव
हारास्पदत्वंनस्वभावतइत्युक्तमर्थमनूद्यकिंतत्स्वाभाविकंबिंब
तुल्यमात्मस्वरूपमित्यपेक्षायां तदाह ॥ सोपाधिश्चेति ॥ य
स्तुनिरूपाख्योविषयतयोल्लेखयोग्योनभवतिसोनुपाधिकः सर्व
॰व्यवहारातीतइत्यर्थः ॥ गुणावयवशून्यत्वाच्छुद्धःकूटस्थइत्य
र्थःनिरूपाख्यत्वमुक्तं॰व्यनक्तितमिति ॥ २९ ॥

चेतनोऽचेतनो वापि कर्ताऽकर्ता
गतोगतः ॥ बद्धो मुक्तस्तथा चै
कोऽनेकः शुद्धोऽन्यथेति वा॥३०॥

मनोवागगम्यत्वंसाधयति ॥ चेतनइति ॥ अयमर्थः ॥
अहमितिशब्दप्रत्ययोतावत्पराग्व्यावृत्ततयात्मानंप्रत्यंचमव

गाहेतेइत्यविवादंतौचेच्छुद्धमेवात्मानंगोचरयेतांतदाप्रत्यक्षोप
लब्धेघटादाविवविवादिनांविप्रतिपत्यभावएवस्यात् ॥ विमति
पद्यंतेतुतदेहेंद्रियमनोबुद्धीनामन्यतमोऽचेतनएवचेतनोवाना
त्मेतिवेदबाह्याः तदन्यश्चेतनइतिवेदवादिनस्तेष्वपिकेचित्कर्ते
तिकेचिदकर्तेतिगतोऽव्यापकोऽगतोऽव्यापकोऽणुपरिमाणोदेह
परिणामोवेतिकेचिद्बद्धोजीवोमुक्तोन्यईश्वरस्तथासर्वशरीरेष्वे
कोऽनेकोवाशुद्धोरागादिगुणरहितोऽन्यथातद्युक्तश्चेति ॥३०॥

अप्राप्यैव निवर्तंते वचोधीभिः
सहैव तु ॥ निर्गुणत्वात्क्रियाभावा
द्विशेषाणामभावतः ॥ ३१ ॥ ॥

अतोविप्रतिपत्तेरयथाभूतात्ममात्रगोचरत्वादसमर्थौशब्दप्र
त्ययौशुद्धात्मनीत्याह ॥ अप्राप्यैवेति ॥ कथमात्मप्राप्तिर्वाचां
धियामितिचेत्परमार्थतः प्रवृत्तिबीजाभावादित्याह ॥ निर्गुण
त्वादिति रूपादिगुणहीनत्वाद्बाह्येंद्रियद्वारकधीभिस्तावदात्मा
नप्राप्यतेमनसश्चबाह्येंद्रियद्वारोपलब्धविषयातिरेकेणस्वतंत्र
स्याविषयानिरूपणात्तदगोचरमात्मानंतत्रप्राप्नोतिक्रियाभावाद्वा
त्मनोगोचरत्वाभावः॥ नहिक्रियाहीनेऽनवच्छिन्नेवस्तुनिक्रियाव
दनुगतिमात्रेणापूर्वधर्मोपजनिःसंभवति घटादिनानुगतेगगनेत
ददर्शनात्तस्मान्मनःसंयोगजज्ञानासंभवान्नमनसापिप्राप्यआ
त्मेत्यर्थः॥तथाविशेषाणांगोधनरूपाणांबाह्यानांस्वगतानांवाजा
त्यादीनां प्रवृत्तिनिमित्तानामभावान्नशब्दोपिप्राप्नोत्यात्मानमि
त्यर्थः॥तथाचश्रुतिः॥ यतोवाचोनिवर्तंतेअप्राप्यमनसासहेति॥
नचक्षुषागृह्यतेनापिवाचानान्यैर्देवैस्तपसाकर्मणावेतिच ॥३१॥

व्यापकं सर्वतो व्योम मूर्त्तैः सर्वै
र्वियोजितं ॥ यथा तद्वदिहात्मानं
विद्याच्छुद्धं परं पदं ॥ ३२ ॥

अविषयस्यात्मनःकथंवेदांतवेदनीयत्वमित्याशंक्यलक्षणा वर्त्मनेत्यभिप्रेत्याह ॥ व्यापकमिति ॥ सर्वैःमूर्तैःसर्वतोवियो जितंपरिछेदप्रतिभासहेतूपाधिवर्जितंव्यापकंस्वरूपतोऽपरिछि न्नंचव्योमयथातद्वदेवशुद्धमवस्थात्रयोपाधिवियोजितमवस्था त्रयसाक्षितयालक्षितंशुद्धमात्मानमिहवेदांतसमयेपरंपदंपरमा त्मानंब्रह्मविंद्यादितियोजना ॥ ३२ ॥

दृष्टं हित्वा स्मृतिं तस्मिन् सर्वग्रश्च
तमस्त्यजेत् ॥ सर्वदृग्ज्योतिषा यु
क्तो दिनकृच्छार्वरं यथा ॥ ३३ ॥

एवमात्मतत्त्वेवधारितेपुनरवस्थात्रयाभिमानंनकुर्यादित्याह॥ दृष्टमिति ॥ दृष्टंजागरितंतद्धित्वाद्रष्टाश्रोतामंतेत्येवमेकैकक्रियो परक्तत्यात्माभिमानंत्यक्त्वेत्यर्थः ॥ दर्शनाद्यवस्थायामपिनिर्वि शेषमेवात्मानंमन्वीतेतिभावः ॥ तस्मिन्दृष्टेर्थेस्मृतिंस्वप्नंहित्वा संस्कारद्वारकत्वात्स्वप्नएवेहस्मृतिरुच्यतेअहंस्वप्नेदेवोभूवंव्या घ्रोवाभूवमितितदभिमानंहित्वेत्यर्थः ॥ दृश्यस्यसवासनस्यमन सोविकारोऽसौनात्मनइत्यसंगतामात्मनोनुसंदधीतेतिभावः ॥ तथातमःसुषुप्तिंत्यजेत्तमसोविशेषणंसर्वग्रइतिसर्वंग्रसतीतिस र्वग्रःसांतमिदंपदंसुषुप्तेरप्यवभासकतयाऽलुप्तप्रकाशस्वभावए

वात्मानतु मूढोऽज्ञानवान्वेतिमन्वीतेत्यर्थः ॥कोसाववस्थात्रयत्य
क्तेतितमाह ॥ सर्वदृगिति ॥ सर्वदृक्सर्वसाक्षीप्रत्यगात्माज्यो
तिषायुक्तोज्योतिषांज्योतिरित्युक्तेनब्रह्मणैकीभूतइत्यर्थः ॥ य
थादिनकृत्सविताशर्वर्यांभवंशार्वरंतमःस्वतेजसाग्रसित्वानिस्त
मस्कएवावतिष्ठते ॥ तथाऽवस्थाविकारहेत्वज्ञानंब्राह्मणज्योति
षाऽभिभूयाद्वयानंदस्वभावएवावतिष्ठतेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

रूपस्मृत्यंधकारार्थाः प्रत्यया य
स्य गोचराः ॥ स एवात्मा समो
द्रष्टा सर्वभूतेषु सर्वगः ॥ ३४ ॥

उक्तमेवत्यागप्रकारंप्रकटयतिरूपस्मृतीति ॥ रूपस्मृत्यंध
काराजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयोऽर्थाविषयायेषांप्रत्ययानांतेतथोक्ताःते
यस्यसाक्षिणोगोचराःप्रतिभास्याःसएवात्मासर्वभूतेषुद्रष्टातथा
पिसमोनिर्विशेषोयतःसर्वगःपरिच्छेदकरहितइत्यर्थः ॥ ३४ ॥

आत्मबुद्धिमनश्चक्षुर्विषयालोकसं
गमात् ॥ विचित्रो जायते बुद्धेः
प्रत्ययोऽज्ञानलक्षणः ॥ ३५ ॥ ॥

यद्येवमुक्तस्वभावएवात्माकुतस्तस्मिन्विचित्रःसंसारप्रत्ययो
दयस्तत्राह ॥ आत्मबुद्धीति ॥ अज्ञानलक्षणोऽज्ञानोपाधिनिबं
धनइत्यर्थः ॥ ३५ ॥

विविच्यास्मात्स्वमात्मानं विद्या

च्छुद्धं परं पदं ॥ द्रष्टारं सर्वभूत
स्थं समं सर्वभयातिगं ॥ ३६ ॥

अविद्यातत्कार्योपाधीनामात्मनश्चाविवेकानुपलंभादेवसं
सारप्रतिभासइतिस्थितेमुमुक्षोःकर्तव्यमुपदिशति ॥ विविच्ये
ति ॥ अस्माद्बुध्यादिसंघाताद्विविच्यस्वमात्मानंविंद्यादितिसं
बंधःस्पष्टमन्यत् ॥ ३६ ॥

समस्तं सर्वगं शांतं विमलं व्योम
वत्स्थितं ॥ निष्कलं निष्क्रियं स
र्वं नित्यं द्वंद्वैर्विवर्जितं ॥ ३७ ॥

वेद्यमेवात्मरूपंपुनर्विशिनष्टिसमस्तमिति ॥ समस्तमात्मा
नंसर्वंपरंपदंब्रह्मेतिपृथक्योज्यमपुनरुक्ततायैअत्रविधिमुखेन
प्रतिषेधमुखेनचयेविशेषानिर्दिष्टाःतानशेषान्साक्षिणित्वंपदार्थे
तत्पदार्थेचब्रह्मण्यनुसंधायानयोस्तुल्यलक्षणत्वंनिश्चित्यतत्त्व
मसिवाक्यादहंब्रह्मेतिनिश्चिनुयादितितात्पर्यार्थः ॥ ३७ ॥

सर्वप्रत्ययसाक्षी ज्ञः कथं ज्ञेयो म
येत्युत ॥ विमृश्यैवं विजानीयाज्ज्ञा
नकर्म न वेत्ति वा ॥ ३८ ॥ ॥

एवंब्रह्मात्मरूपेणैवज्ञातव्यमित्युक्तेपुनर्मुमुक्षुंशिक्षयति॥सर्वे
ति॥सर्वप्रत्ययसाक्षीज्ञानैकस्वभावोयउक्तःसकथंकीदृक्स्वभा
वइतिविमृशेदितियोजनीयंकथंशब्दसूचितंविमर्शमेवविभजते

ज्ञेयइति ॥ मयाज्ञेयउतनज्ञेयइतिशेषः यदिज्ञेयस्तदापिज्ञानंप्र तिकर्मवानवेत्येवंविमृश्यविजानीयात्तत्त्वमात्मनइत्यर्थः ॥३८॥

अदृष्टं द्रष्टृविज्ञातं दृष्टमित्यादिशा
सनात् ॥ नैव ज्ञेयं मयान्यैर्वा परं
ब्रह्म कथंच न ॥३९॥ ॥ छ ॥

एवंविमर्शेज्ञेयत्वपक्षस्तावन्नसंगच्छतइत्याह ॥ अदृष्टमिति॥ यदिमन्यसेसुवेदेति दभ्रमेवापिनूनंत्वंवेत्थब्रह्मणोरूपमितिज्ञेय स्याल्पत्वोपदेशादब्रह्मत्वापत्तेरदृष्टमविज्ञातमितिचश्रुतिशास नान्नब्रह्मात्मतत्त्वंज्ञानकर्मत्वेनमया अन्यैर्वाकथंचनज्ञेयमित्य र्थः ॥ ३९ ॥

स्वरूपाव्यवधानाभ्यां ज्ञानालो
कस्वभावतः ॥ अन्यज्ञानानपेक्ष
त्वाज्ज्ञातं चैव सदा मया॥ ४० ॥

यद्येवंज्ञेयत्वंनसंभवतिकथंतर्हिआत्मन्येवात्मानंपश्येदि त्याद्युपदेशइत्याशंक्याविषयत्वेनाविर्भावमात्रमेवात्मतत्त्वज्ञा नंनविषयत्वेन यस्यामतंतस्यमतंमतंयस्यनवेदसइतिश्रुतिरि तिमन्वानोऽज्ञेयत्वंपक्षमपिप्रतिक्षिपति ॥ स्वरूपेति ॥ यज्ज्ञा नस्वरूपादन्यज्जडंयच्चव्यवहितंज्ञानदेशात्तदागंतुकज्ञानसापे क्षसिद्धिकत्वाज्ज्ञानविषयतयाज्ञेयंभवति ॥ नतथेदमात्म तत्त्वंकथंतर्हिशृणु ॥ ज्ञानालोकस्वभावतोज्ञानप्रकाशस्वरू पत्वात्स्वरूपाव्यवधानाभ्यांहेतुभ्यामन्यज्ञानानपेक्षत्वादविष

यत्वेनविज्ञातंभवत्यात्मतत्त्वमितियोजना ॥ ज्ञातुरेवब्रह्मत्वोपदेशाज्ज्ञातुश्चस्वज्ञेयत्वानुपपत्तेरविज्ञातत्वाभावाच्चसदामयाज्ञातंचब्रह्मात्मतत्त्वमित्यर्थः ॥ ४० ॥

नान्येन ज्योतिषा कार्यं रवेरात्म
प्रकाशने ॥ स्वबोधान्नान्यबोधेछा
बोधस्यात्मप्रकाशने ॥ ४१ ॥ ॥

ज्ञानस्वरूपस्यनान्यज्ञानापेक्षेत्येतद्दृष्टांतेनसाधयाति ॥ नान्येनेति ॥ स्पष्टार्थः ॥ ४१ ॥

न तस्यैवान्यतोपेक्षा स्वरूपं यस्य
यद्भवेत् ॥ प्रकाशांतरदृश्यो न प्रका
शो ह्यस्ति कश्चन ४२ ॥ ॥

दृष्टांतस्यदार्ष्टांतिकस्यचनैरपेक्ष्यमुक्तंसाधयाति ॥ नतस्येति ॥ आत्मानान्यतोज्ञानमपेक्षतेतत्स्वरूपत्वाद्यद्यस्यस्वरूपंतन्नान्यतस्तदपेक्षते यथाप्रकाशरूपःसवितानप्रकाशमन्यतोऽपेक्षतेतथाचायंतस्मादेवमित्यर्थः किंचनात्माप्रकाशांतरदृश्यः प्रकाशरूपत्वादादित्यवदित्याह प्रकाशांतरेति ॥ ४२ ॥

व्यक्तिः स्यादप्रकाशस्य प्रकाशा
त्मसमागमात् ॥ प्रकाशस्त्वर्ककार्यः
स्यादिति मिथ्या वचो ह्यतः ॥ ४३ ॥

ननुप्रकाशांतरदृश्यत्वाभावेपिस्वरूपप्रकाशदृश्यएवकिंन

स्याद्यथासविताघटादिप्रकाशयन्स्वात्मानमपिप्रकाशयत्येवत थात्मापिदृश्यमवभासयन्स्वात्मानमपिभासयेदितिचेन्नेत्याह॥ व्यक्तिःस्यादिति ॥ अप्रकाशस्वरूपतःप्रकाशहीनस्यप्रका शात्मसमागमात्प्रकाशस्वभावसंसर्गमात्रात्व्यक्तिरभिव्य क्तिस्तमोनिवृत्तिलक्षणास्यात्नतत्रप्रकाशगुणोदयइत्यर्थः ॥ अतःप्रकाशोर्ककार्यइतिमृषाव्यपदेशःप्रकाशावगुंठितेवस्तुनि प्रकाशोदयाभावेभिव्यक्त्यभावादर्शनादित्यर्थः॥तस्माद्भासमा नस्वरूपसंसर्गएवभासस्याभिव्यक्तिरितिप्रकाशस्वभावस्यस वितुर्नान्यप्रकाश्यतास्वप्रकाश्यतावास्तीतिनदृष्टांतत्वसिद्धिर तोनदार्ष्टांतिकसिद्धिस्त्वत्पक्षइतिभावः ॥ ४३ ॥

यतोऽभूत्वा भवेद्यच्च तस्य तत्कार्य
मिष्यते॥स्वरूपत्वादभूत्वानप्रका
शो जायते रवेः॥ ४४ ॥ ॥ छ॥

घटादिप्रकाशःकस्मादर्ककार्योनभवतीतिचेत्तत्राह ॥ यतो भूत्वेति ॥ यत्तुप्रागभूत्वायतोभवेत्तत्तस्यकार्यमिष्यतइतिसंबं धः ॥ स्पष्टमन्यत् ॥ ४४॥

सत्तामात्रे प्रकाशस्य कर्त्तादित्या
दिरिष्यते ॥ घटादिव्यक्तितो यद्व
त्तद्वद्बोधात्मनीष्यतां ॥ ४५ ॥ ॥

कथंतर्हिप्रकाशस्वरूपस्यादित्यस्यप्रकाशयितृत्वमात्मनश्चबो धमात्रस्वभावस्यबोद्धृत्वंव्यपदिश्यतेतत्राह ॥ सत्तामात्रइति॥

प्रकाशस्यसन्निधिसत्तामात्रेसतिघटादिव्यक्तितोघटाद्यभिव्य
क्तेर्दर्शनादादित्यादिःप्रकाशस्यकर्तेष्यतेयद्वत्तद्वद्बोधरूपेप्यात्म
निस्वाध्यस्तवस्तुसन्निधिसत्तामात्रेसतिबोद्धृत्वमिष्यतामंगीकि
यतामितियोजना ॥ ४५ ॥

बिलात्सर्पस्य निर्याणे सूर्यो यद्व
त्प्रकाशकः ॥ प्रयत्नेन विना तद्व
ज्ज्ञातात्मा बोधरूपतः ॥ ४६ ॥

स्वगतविकारमंतरेणैवात्मनोऽर्थप्रकाशकत्वमित्येतदपिरविद्द
ष्टांतेनस्पष्टयाति ॥ बिलादिति ॥ सर्पस्याबिलद्वारान्निर्गमेज्ञाय
मानेयद्वत्सूर्यःप्रयत्नेनविनापूर्वसिद्धेनैवस्वज्योतिषातंभासयन्
प्रकाशकोव्यपदिश्यते तद्वदात्माबोधरूपत्वात्प्रयत्नेनविनावि
कारमंतरेणज्ञाताव्यपदिश्यतइत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ॥

दग्धैवमुष्णः सत्तायां तद्वद्बोद्धात्म
नीष्यतां ॥ सत्येव यदुपाधौ तु
ज्ञाते सर्प इवोत्थिते ॥ ४७ ॥ ॥

इदानीमुपाधिभावेज्ञातृत्वव्यपदेशात्तदभावेतदभावादौपाधि
कमेवज्ञातृत्वमितिदर्शयितुंपरमुदाहरणमाह ॥ दग्धैवमिति ॥
यथादाह्यसन्निधावुष्णस्वरूपस्याग्नेःसत्तामात्रेणदाहकत्वंतथा
बोधस्वरूपस्याप्यात्मनोबोध्यसन्निधिमात्रेणबोद्धृत्वमिष्यतां य
द्यस्मादुपाधौज्ञातेसत्येवात्माज्ञातोच्यतेयथाबिलादुत्थितेसर्पे

उपाधौज्ञातेसत्येवसवितामकाशकःकथ्यतेनतदभावेतस्मादौ पचारिकएवात्मनोज्ञातृत्वव्यपदेशइत्यर्थः ॥ ४७ ॥

ज्ञाताऽयत्नोपि तद्वज्ज्ञः कर्ता भ्राम कवद्भवेत् ॥ स्वरूपेण स्वयं नात्मा ज्ञेयोऽज्ञेयोथवा ततः ॥ ४८ ॥

औपाधिकत्वंज्ञातृत्वमात्मनःरविदृष्टांतेनप्रतिपाद्यतेनैवदृष्टांतेनकर्तृत्वमप्यौपाधिकंप्रतिपादयति॥ज्ञातेति ॥ यद्वदयंज्ञ आत्मायत्नरहितोपि ज्ञाताव्याख्यातस्तद्वत्स्वगतविशेषशून्योपिसन्निधिमात्रेणकारकाणिप्रवर्तयन्क्रियाणां कर्तेतिव्यपदिश्यतेभ्रामकवदित्यर्थः ॥ भ्रामयतिप्रवर्तयतिप्राक्सुप्तंजनसमूहमितिभ्रामकःसूर्यःयद्वाभ्रामकोऽयस्कांतःसयथास्वयंचलनादिव्यापाररहितोपिलोहकीलादीनांचालकोदृष्टस्तथायमपीत्यर्थः तदेवंव्यक्तिःस्यादप्रकाशस्येत्यारभ्योक्तंप्रासंगिकमात्मनोज्ञातृत्वंकर्तृत्वंचौपाधिकंव्यवस्थाप्यप्रक्रांतमात्मनोज्ञानकर्मत्वाकर्मत्वाभ्यामज्ञेयज्ञेयत्वपक्षद्वयसमर्थनमुपसंहरति ॥ स्वरूपेणेति ॥ यतोयमात्मानिर्विशेषःस्वभावतोलुप्तप्रकाशस्वरूपश्चततःस्वयंस्वरूपेणासाधारणस्वभावेननज्ञेयोज्ञानक्रियया व्याप्तो नभवति ॥ तथानाज्ञेयोव्यवहितवस्तुवन्नज्ञानप्रकाशरहितइत्यर्थः ॥ अथवेत्यनेनज्ञातावान्यस्याज्ञातावानभवत्यात्मानिविकारत्वाच्चैतन्ययोगाच्च तथाकर्ताकारकाध्यासाधिष्ठानत्वान्नकर्ताचनिर्व्यापारत्वादित्यादिविरुद्धप्रतिभासव्यवस्थोपसंहारउक्तोवेदितव्यः ॥ ४८ ॥

विदिताविदिताभ्यां तदन्यदेवेति शासनात् ॥ बंधमोक्षादयो भावा स्तद्वदात्मनि कल्पिताः ॥ ४९ ॥

आत्मनःउक्तेज्ञेयत्वाद्यभावेप्रमाणमाह ॥ विदिताविदिताभ्यांतदिति ॥ अन्यदेवतद्विदितादथोअविदितादधीतिश्रुत्या विदिताविदिताभ्यांकार्यकारणाभ्यामन्यदात्मतत्त्वंब्रह्मेतिशासनात्कार्यकारणधर्मविलक्षणस्वभावएवायमात्मेत्यर्थः ॥ तथाच यथात्मनिज्ञातृत्वंकारणत्वमित्यादिसर्वमविद्यावशादेवकल्पितंतथाबंधोमोक्षश्छिन्नोभिन्नःसुखीत्यादयोपिभावाआत्मनिकल्पिताएवेत्याह बंधेति ॥ ४९ ॥

नाहोरात्रे यथा सूर्ये प्रभारूपाविशेषतः ॥ बोधरूपाविशेषान्न बोधाबोधौ तथात्मनि ॥ ५० ॥ ॥

बंधादीनामात्मनिकल्पितत्वेसदृष्टांतंहेतुमाह ॥ नाहोरात्र इति ॥ अबोधनिबंधनोबंधोबोधनिबंधनोमोक्षस्तयोरभावेतत्रतयोरप्यभावइत्यर्थः ॥ ५० ॥

यथोक्तं ब्रह्म यो वेद हानोपादानवर्जितं ॥ यथोक्तेन विधानेन स सत्यं नैव जायते ॥ ५१ ॥ ॥

उक्तेनोपायेनोक्तस्वरूपंब्रह्मविजानतःफलमाह ॥ यथोक्त

मिति ॥ हानोपादानवर्जितमिति हानोपादानकर्तृत्वंकर्मत्वंच व्यावर्त्यते ॥ अनेनसर्वविशेषाःप्रतिषिद्धाभवंतिपरिग्रहपरित्यागात्मकत्वात्सर्वविशेषाणामित्यर्थः ॥ यथोक्तविधानंपदार्थपरिशोधनप्रकारःसनैवजायतइतिसत्यमितिसंबंधः ॥ नसभूयोभिजायतइतिस्मृतेरित्यर्थः ॥ ५१ ॥

जन्ममृत्युप्रवाहेषु पतितो नैव श
क्नुयात् ॥ इत उद्धर्तुमात्मानं ज्ञाना
दन्येन केनचित् ॥ ५२ ॥ ॥ ॥

यथोक्तब्रह्मवेदनेनविनापियथोक्तफलसिद्धेःकृतंज्ञानेनेत्याशंक्यनान्यःपंथाविद्यतेयनायेतिश्रुतिविरोधान्मैवमित्याह ॥ जन्मेति॥इतएभ्योजन्ममृत्युप्रवाहेभ्यःकेनचित्साधनांतरेण ॥५२

भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यंते सर्वसंश
याः ॥ क्षीयंते चास्य कर्माणि त
स्मिन्दृष्ट इतिश्रुतेः ॥ ५३ ॥ ॥

उक्तेर्थेऽथर्वोपनिषद्वाक्यंप्रमाणयति॥भिद्यतइतिस्पष्टं ॥५३॥

ममाहमित्येतदपोह्य सर्वतो विमु
क्तदेहं पदमंबरोपमं ॥ सुदृष्टशास्त्रानु
मितिभ्य ईरितं विमुच्यतेऽस्मिन्य
दिनिश्चितो नरः ॥ ५४ ॥ ॥ ॥

प्रकरणार्थंसंक्षिप्योपसंहरति ॥ ममाहमितिसर्वतःसर्वात्म नाममाहमित्येतत्सविषयमपोह्यत्यक्त्वानरोमनुष्योस्मिन्यदिनि श्चितोनिश्चितमतिः स्यात्तदासविमुच्यतइतियोजना ॥ अस्मि न्कस्मिन्विनिश्चितइतितदाह ॥ विमुक्तदेहमिति ॥ देहद्वय संबंधशून्यंप्रत्यक्तत्त्वंपदंब्रह्मांबरोपमंनिरतिशयं निःप्रपंचमि तियावत् कुतएवंविधंब्रह्मात्मस्वरूपमित्यपेक्षायांश्रुतियुक्ति भ्यांनिर्धारितत्वादत्रासंभावनानास्तीत्यभिप्रेत्यतद्विशिनष्टिसु दृष्टेत्यादिईरितमित्यंतेन यदेवंविधंसम्यग्विचारितशास्त्रानुमा नेभ्योऽस्माभिरीरितमस्मिन्निितिसंबंधः ॥ ५४ ॥ इतिना न्यदन्यत्प्रकरणंपंचदशंविवृतं ॥ १५ ॥

पार्थिवः कठिनो धातुर्द्रवो देहे स्मृ तोऽम्मयः ॥ पक्तिश्चेष्टावकाशाः स्युर्वन्हिवाय्वंबरोद्भवाः ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन्प्रकरणेएकदेशिमतप्रतिक्षेपमुखेनब्रह्मैकत्वज्ञानमे वस्वरूपावस्थानलक्षणमोक्षसाधनंनभेदाभेदज्ञानमितिप्रति पादितं॥ अधुनासर्वतार्किकमतप्रतिषेधेनमुमुक्षुंस्वाराज्येभिषे क्तुंप्रकरणांतरमारभमाणः प्रथमंस्थूलशरीरात्मवादिमतंनिरा करोतिपार्थिवइति ॥ यःस्थूलदेहेकठिनोधातुर्मांसादिरूपःस पार्थिवः पृथिव्यंशःपृथिवीपरिणामात्मकःस्मृतोज्ञातोविद्वद्भिरि त्यर्थः ॥ एवंद्रवोऽम्मयोऽपांपरिणामः॥ पक्तिःपाकश्चेष्टास्पंदन मवकाशोन्नपानमनसांसंचारमार्गोदेहगतसुषयोयेस्युः एतेक्र मेणवन्हिवाय्वंबरोद्भवादेहानुगतवन्ह्याद्यंशकार्यभूताः स्मृताइ त्यक्षरार्थःदेहोनात्माभूतपरिणामत्वाद्वल्मीकादिवदितिभावः १

घ्राणादीनि तदर्थाश्च पृथिव्यादिगु
णाः क्रमात् ॥ रूपालोकवदिष्टं
हि सजातीयार्थमिंद्रियं ॥ २ ॥

इंद्रियात्मवादिनंप्रत्याह ॥ घ्राणादीनीति ॥ घ्राणादीनींद्रियाणितदर्थास्तेषांविषयाः गंधादयश्चक्रमात्पृथिव्यादीनांगुणाः कार्याणीत्यर्थः ॥ गंधरसरूपस्पर्शशब्दास्तावत्पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानांक्रमेणधर्माः प्रसिद्धास्तेषांघ्राणाद्येकैकेंद्रियग्राह्यतान्वयव्यतिरेकसिद्धा ॥ तथाचयदिंद्रियंयस्यधर्मंग्राहयतितदिंद्रियंतस्यसजातीयंभवितुमर्हतियथातैजसस्यरूपस्यप्रकाशकोदीपादिस्तैजसोदृष्टस्तथेंद्रियाण्यपिभौतिकानांप्रकाशकत्वाद्भौतिकान्येवेत्यनुमानमाह ॥ रूपालोकवदिति ॥ एवमिंद्रियाणांभौक्तिकत्वेसिद्धेदेहवदेषामप्यनात्मत्वमितिभावः ॥ २ ॥

बुध्यर्थान्याहुरेतानि वाक्पाण्या
दीनिकर्मणे ॥ तद्विकल्पार्थमंत
स्थं मन एकादशं भवेत् ॥ ३ ॥

किंचेंद्रियाणिनात्मानःकरणत्वात्कुठारवदित्यनुमानांतरंसूचयन्कार्यवशादिंद्रियाणामेकादशत्वनियममाह ॥ बुद्ध्यर्थानीति ॥ एतानिघ्राणादीनिबुद्ध्यर्थानिज्ञानकरणान्याहुःवाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानींद्रियाणिकर्मणेकर्मार्थंवचनादानगमनविसर्गानंदार्थंतत्करणान्याहुरित्यर्थः ॥ तेषांदशानामिंद्रियाणांविकल्पार्थंयुगपद्विषयसंनिधानेक्रमेणतत्तद्विषयज्ञानादिनियमा

र्थंयदिंद्रियंतन्मनउक्तदशापेक्षयाएकादशंभवेत् मनश्चैकंसाधारणंकरणमवश्यमंगीकार्यं॥अन्यथात्मनोयुगपदनेकेंद्रियविषयसंप्रयोगेसतियुगपदेवानेकज्ञानानिजायेरन्॥ नचैवमस्ति ॥ तथाचतस्यापिमनसःकरणत्वादनात्मत्वमिंद्रियवदितिसिद्धं ॥३॥

निश्चयार्था भवेद्बुद्धिस्तां सर्वार्थानुभाविनीं ॥ ज्ञातात्मोक्तः स्वरूपेण ज्योतिषा व्यंजयन्सदा ॥४॥

बुद्धिरपिनात्माकरणविशेषत्वान्मनोवदितिबौद्धमतंनिराकुर्वंस्तस्याःस्वभावंदर्शयति ॥ निश्चयार्थेति ॥ निश्चयोर्थपरिछेदःसोर्थःप्रयोजनंयस्याअंतःकरणवृत्तेःसानिश्चयार्थाबुद्धिर्भवेत् ॥ निश्चयकरणंबुद्धिरित्यर्थः ॥ अन्यदृश्यत्वादपितस्याःअनात्मत्वमित्याह ॥तामिति॥बुद्धिज्ञातुरपिबुद्धिवदन्यज्ञेयत्वशंकांवारयति स्वरूपेणज्योतिषेति ॥ तथाचभास्यभासकयोरूपालोकयोरिवभेदाद्भास्यायाबुद्धेरन्योभासकआत्मेत्यर्थः ॥ ४ ॥

व्यंजकस्तु यथाऽलोको व्यंग्यस्याकारतां गतः॥ व्यतिकीर्णोप्यसंकीर्णस्तद्वज्ज्ञः प्रत्ययैःसदा ॥५॥

यदिबुद्धेरात्माभासकस्तर्हितयासंसर्गादशुद्धिरापद्येतेत्याशंक्य दृष्टांतेनपरिहरत्याह ॥ व्यंजकास्त्विति ॥ यथाऽऽलोकोव्यंजकोदीपालोकादिःव्यंग्यस्यघटादेराकारतांगतःसन्व्यतिकीर्णोपिःव्यामिश्रतयाभासमानोपिवस्तुतोऽसंकीर्णोवि

विक्तस्वभावएवभवतितद्वदेवज्ञः आत्मासदाप्रत्ययैर्बुद्धिवृत्तिभि रित्यर्थः ॥ अतोनित्यशुद्धएवात्मेतिभावः ॥ ५ ॥

स्थितो दीपो यथायत्नः प्राप्तं सर्वं
प्रकाशयेत् ॥ शब्दाद्याकारबुद्धीर्ज्ञः
प्राप्तास्तद्वत्प्रपश्यति ॥ ६ ॥ ॥

यदिबुध्यादेरत्यंतविलक्षणोनिर्व्यापारआत्माकथंतर्हितस्य तदवभासकत्वमित्याशंक्यतदपिदृष्टांतेनाह ॥ स्थितइति ॥स्प ष्टार्थः॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

शरीरेंद्रियसंघात आत्मत्वेन गतां
धियं ॥ नित्यात्मज्योतिषा दीप्तां
विशिंषंति सुखादयः ॥ ७ ॥ ॥

तथापिकथंशुद्धिःसुखित्वादिस्फुरणादित्याशंक्याह॥ शरीं रेति ॥सुखादयःशरीरादिसंघातेआत्मत्वेनप्रवृत्तांधियंबुद्धिंवि शिंषंति नत्वात्मानं किंलक्षणांनित्यात्मज्योषादीप्तांप्रकाशितां तथाचभास्यभासकबुध्यात्मनोरविवेकादात्मासुखादिमानिति भ्रांतिरित्यर्थः ॥ ७ ॥ ॥ ॥

शिरोदुःखादिनात्मानं दुःख्यस्मी
ति हि पश्यति ॥ द्रष्टान्यो दुःखि
नो दृश्याद्द्रष्टृत्वाच्च न दुःख्यसौ॥८

कुतएवंनिश्चयइत्यतआह शिरइति ॥ शिरआदिदेहावय

वगतेनदुःखेनहियस्माद्दुःख्यहमस्मीत्यात्मानंपश्यतितस्माद्देह मात्मत्वेनगताबुद्धिरितियोजना ॥ अयमाशयः आत्मनोवि शेषविज्ञानंबुध्यध्यासानिबंधनमितिहिस्थितिः ॥ तथाचशिरो दुःखेनोदरदुःखेनवादुःख्यहमस्मीत्यभिमानात्मकबुध्यवस्था पन्नविशेषस्यैवदुःखित्वात्सुखदुःखादयोबुद्धिंविशिंषंतीतियुक्तं वक्तुमिति द्रष्टातुदुःखिनोदृश्यादन्यःआत्मत्वेनाभिमन्यमानदे हावयवोपघातादिजनितदुःखाकारसाभासबुद्धेर्दृश्यायाः सा क्षीतदन्यएवासौद्रष्टृत्वादेवनदुःखीत्यर्थः ॥ ८ ॥

दुःखी स्याद्दुःख्यहंमानाद्दुःखिनो
दर्शनान्न वा ॥ संहतेंगादिभिर्द्रष्टा
दुःखी दुःखस्य नैव सः ॥ ९ ॥

द्रष्टृत्वादसौनदुःखीत्युक्तमेवस्पष्टयाति ॥ दुःखीस्यादिति॥ अयमात्मादुःख्यहंमानाद्दुःखाकारपरिणामवत्यंतःकरणेहमि त्यभिमानाद्दुःखीस्यान्नतुदुःखिनोदुःखाकारपरिणामवतोदर्शना त्तथासत्युदासीनानामपिदुःखिनंपश्यतांदुःखित्वप्रसंगइत्यर्थः प्रकृतेकिमायातंतदाह संहतइति ॥ अंगादिभिर्हस्ताद्यंगैश्च क्षुरादींद्रियैश्चसंहतेदेहेयद्दुःखंतस्यदुःखस्यद्रष्टायआत्मासाक्षी सनैवदुःखीतिसिद्धमितिशेषः ॥ ९ ॥

चक्षुर्वत्कर्मकर्तृत्वं स्याच्चेन्नानेकमे
व तत् ॥ संहतं च ततो नात्मा द्रष्टृ
त्वात्कर्मतां व्रजेत् ॥ १० ॥ ॥

दुःखिनोद्रष्टृत्वेपिदुःखित्वंआत्मनोयुज्यतइतिदृष्टांतेनशंकते चक्षुर्वदिति ॥ यथाचक्षुषोदर्पणादिनिष्ठतयादृश्यत्वंतस्यैवमुख देशस्थतयाद्रष्टृत्वंच तथात्मनोदुःखसंभिन्नतयादृश्यत्वंस्वरूप चैतन्यावस्थतयाद्रष्टृत्वंचेति कर्मकर्तृत्वंघटतइत्यर्थः ॥ सि द्धांतीपरिहरति ॥ नेति कुतइत्यतआह ॥ अनेकमेवतदिति तच्चक्षुरनेकमनेकाकारमेवसंहतंचभवतीत्यतोघटतेतस्यकर्म त्वंकर्तृत्वंचांशभेदोपपत्तेरित्यक्षरार्थः गोलकांशस्यदर्पणस्थस्य दृश्यत्वंतस्यैवशक्तिमत्त्वांशस्यमुखनिविष्टस्यद्रष्टृत्वमितियुक्तमु भयरूपत्वमितिविवक्षितोर्थः ॥ आत्मनस्तुनैवमंशभेदोस्ति एकरूपत्वादसंहतत्वाच्चेत्यभिप्रेत्याह ॥ ततइति ॥ चित्प्रका शैकस्वभावोह्यात्माद्रष्टैवनदृश्यांशसंभिन्नोदृश्यांशस्यानात्मत्वा दतोद्रष्टृत्वात्कर्मतांनप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १० ॥ ॥

ज्ञानयत्नाद्यनेकत्वमात्मनोपि
मतं यदि ॥ नैकज्ञानगुणत्वा
त्तुज्योतिर्वत्तस्य कर्मता ॥ ११

नन्वात्मनोपिज्ञानादिभिरनेकात्मत्वसंभवाच्चक्षुर्वद्भास्यभा सकतास्यादित्याशंक्यप्रत्याह ॥ ज्ञानयत्नादिति ॥ ज्ञानप्रय त्नेच्छाद्वेषादिगुणभेदैरनेकात्मकत्वादात्मनोपिकेनचिदंशेनाविशि ष्टस्यग्राह्यत्वमंशांतरेणग्राहकत्वंचयदिमतमितिशंकाग्रंथार्थः ॥ तुशब्दःशंकानिषेधार्थः ॥ नैवं एकज्ञानगुणत्वात्कृत्स्नःप्र ज्ञानघनएवेतिश्रुत्याज्ञानैकस्वभावत्वावधारणादनेकात्मत्वा योगाज्ज्योतिर्वत्तस्यनकर्मताग्राह्यतातस्यनसंभवतीतिपरिहार ग्रंथार्थः ॥ ११ ॥

ज्योतिषो द्योतकत्वेपि यद्वन्नात्मप्र
काशनं ॥ भेदेप्प्येवं समत्वाज्ज्ञ आ
त्मानं नैव पश्यति ॥१२॥ ॥

दृष्टांतंव्याचष्टे ॥ ज्योतिषइति ॥ अयमर्थः ॥ यद्यात्मनो ग्राह्यग्राहकांशभेदोभ्युपगम्यतेतदेदंवक्तव्यं ग्राह्यांशोपिचेतनः किंवाजडइति ॥ तत्राद्यंनिराकरोतिदृष्टांतेन ज्योतिषइति ॥ आदित्यादिज्योतिषोद्योतकत्वेपिप्रकाशनस्वभावत्वेपिनात्मप्र काशनंनज्योतिः स्वरूपप्रकाशनंतद्वदेवंयथादृष्टांतस्तथाभेदेप्यं शभेदकल्पनेपिज्ञआत्मासमत्वाच्चैतन्यस्वभावाविशेषादात्मानं नैवपश्यतिनस्वांशंविषयीकरोतीत्यर्थः ॥ नद्वितीयोजडाजडयो रंशांशित्वेनाभेदानुपपत्तेर्नग्राह्यांशस्यात्मत्वमितिनात्मनःस्ववे द्यत्वसिद्धिरितिदूषणंस्फुटमेवेत्युपेक्षितमितिद्रष्टव्यं ॥ १२ ॥

यद्धर्मा यः पदार्थो न तस्यैवेयात्स
कर्मतां ॥ न ह्यात्मानं दहत्यग्निस्त
था नैव प्रकाशयेत् ॥१३॥ ॥

स्वरूपेणांशद्वारेणवायद्यप्यात्मात्मानंनैवपश्यतितथापिगु णज्ञानस्यकर्मत्वंगमिष्यतीत्याशंक्याह ॥ यद्धर्मेति ॥ यःप दार्थोयद्धर्मायेनासाधारणधर्मेणधर्मवान्सतस्यैव धर्मस्यकर्मतां नेयात्तथाचज्ञानस्वभावआत्मानज्ञानकर्मतांगंतुमर्हतीत्यर्थः ॥दृष्टांतभागः स्पष्टार्थःआत्मानस्वीयधर्मव्याप्यःपदार्थत्वादग्नि वदित्यर्थः ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥

एतेनैवात्मनात्मानो ग्रहो बुद्धेर्नि
राकृतः ॥ अंशोप्येवं समत्वाद्धि
निर्भेदत्वान्न युज्यते ॥१४॥ ॥

उक्तन्यायेनविज्ञानवादीबौद्धोपिनिराकृतइत्याह ॥ एतेनै
वेति ॥ आत्मनइत्यस्मिन्नात्मानइतिछांदसःप्रयोगःबुद्धेरात्मनः
स्वरूपस्यात्मनास्वेनैवग्रहइतिबौद्धपक्षोप्येतेनैवोक्तदृष्टांतप्रबंधे
ननिराकृतइत्यर्थः ॥ स्वरूपस्यस्वरूपेणैवग्राह्यत्वाभावेपिएके
नांशेनग्राह्यत्वमंशांतरेणग्राहकत्वमिति कल्पनाप्यत्रनघटतइ
त्याह ॥ अंशोप्येवमिति ॥ एवंप्रागुक्तवर्त्मनातदेवाहसमत्वान्नि
र्भेदत्वादिति ॥ १४ ॥

शून्यतापि न युक्तैवं बुद्धेरन्येन दृ
श्यता ॥ युक्तातो घटवत्तस्याः प्रा
क्सिद्धेश्च विकल्पतः ॥१५॥ ॥

एवंबुद्धेःस्वग्राह्यत्वनिराकरणेनार्थादन्यग्राह्यत्वमुपक्षिप्तम
न्यथातस्याःक्षणिकत्वाद्यसिद्धेःतत्रमाभूत्तर्हिबुद्धिस्तद्ग्राहकश्चा
परःशून्यमेवात्मतत्त्वमस्त्वितिवादिनंनिराकरोति ॥ शून्यता
पीति ॥ एवंसतिशून्यतापिनयुक्तायद्वायथाबुद्धेःस्वग्राह्यतान
युक्तायुक्तिविरोधादेवंशून्यतापिबुद्धेस्तदवभासस्यचनयुक्ताअप
रोक्षतयातस्याःप्रतीयमानत्वादित्यर्थः ॥ अतोहेतोर्घटवदन्येन
साक्षिणाबुद्धेर्ग्राह्यतायुक्ता साक्षिणिपर्यवसानात्तस्यापिनशून्य
ताशंकेत्यर्थः किंचतस्याबुद्धेर्विकल्पतोविकल्पनात्प्रागेवतत्सा
क्षिणःसिद्धेर्नशून्यताकदापीत्यर्थःबुद्धिविकल्पनात्पूर्वमेवसुषुप्ता

वप्यात्मप्रकाशसद्भावोंगीकर्तव्योऽन्यथासुषुप्तेरसाक्षिकत्वादव
स्थांतरेपरामर्शानुदयप्रसंगादितिभावः ॥ १५ ॥

अविकल्पं तदस्त्येव यत्पूर्वं स्या
द्विकल्पतः॥ विकल्पोत्पत्तिहेतुत्वा
द्यद्यस्यैव तु कारणं ॥ १६ ॥ ॥

किंचयत्कार्यंयदन्वितंदृश्यतेतत्तस्यकारणंकार्यविकल्पात्प्रा
क्सिद्धंचयथाघटान्वितामृत्तथाबुध्यादेर्विकल्पस्यसदार्थान्वित
तयोपलभ्यमानत्वात्प्राक्सिद्धसत्कारणकत्वमेवयुक्तमित्याह
॥अविकल्पमिति॥ सर्वविकल्परहितंकूटस्थमित्यर्थः ॥ अका
रणकार्योत्पत्तेरनुपपत्तेः कारणसत्त्वमेष्टव्यमन्यथाकार्यविशेषा
र्थिनांकारणविशेषोपादानप्रवृत्तिनियमानुपपत्तिःशून्यस्यसर्वत्र
सुलभत्वादितिभावः ॥ १६ ॥

अज्ञानं कल्पनामूलं संसारस्य नि
यामकं ॥ हित्वात्मानं परं ब्रह्म विं
द्यान्मुक्तं सदाभयं ॥ १७ ॥ ॥छ॥

कूटस्थस्यब्रह्मात्मनःकथंकारणत्वंव्यापारवद्धिकारणंनामे
त्याशंक्यरज्जुवत्सर्पस्यविवर्त्ताधिष्ठानतयातस्यकारणत्वंघटत
इत्यभिप्रेत्याह॥अज्ञानमिति॥अज्ञानमनाद्यविद्याकूटस्थप्रत्य
गात्मनिब्रह्मणिसर्वकल्पनायामूलमतद्रूपप्रतिभासहेतुरित्यर्थः
तथाचचिदविद्याविवर्त्तेषुकार्येषुसत्तात्मनाभासमानतयाकारण
त्वंकूटस्थस्यापिघटतइतिभावःसंसारस्यनियामकमितिविशेष

णेनसर्वविकल्पनायाअज्ञानमूलत्वेऽन्वयव्यतिरेकाख्यंप्रमाण मनुमानंसूचयति ॥ तर्ह्यज्ञानविशिष्टमेवकिंब्रह्मप्रत्यत्वेनअनुसंधेयंनेत्याह ॥ हित्वेतिसकार्यमज्ञानंहित्वासाक्ष्यत्वेनतस्यसाक्षिधर्मतांबाधित्वात्मानंप्रत्यंचंसाक्षित्वेनोर्वरितंसाक्ष्यबाधयापरंब्रह्मपरिपूर्णंमुक्तंकार्यकारणप्रपंचसंसर्गरहितमभयमद्वयमहंब्रह्मास्मीतिमहावाक्यार्थभूतंसदाविंद्यादनुसंदध्यादित्यर्थः १७

जाग्रत्स्वप्नं तयोर्बीजं सुषुप्ताख्यं तमोमयं ॥ अन्योन्यस्मिन्नसत्त्वाच्च नास्तीत्येतत्त्रयंत्यजेत् ॥ १८ ॥

संसारनियामकमज्ञानंहित्वात्मानंब्रह्मविंद्यादित्युक्तंतत्रकः संसारःकथंवातस्याज्ञानंकारणंततोवाकथमात्मनोविवेकःस्यादित्यपेक्षायामह ॥ जाग्रदिति ॥ जाग्रत्स्वप्नौस्थूलसूक्ष्मविषयभोगलक्षणौसंसारइतिशेषःतयोर्बीजंकारणंतमोमयमज्ञानप्रायंसुषुप्ताख्यंसुषुप्तिसंज्ञितंतमोबीजमितिवक्तव्येमयट्प्रयोगादज्ञानस्यस्वातंत्र्यंवार्यतेसाभासंतमोबीजमित्यर्थः ॥ एवंकार्यकारणस्वरूपमुक्त्वातयोस्त्यागप्रकारमाह ॥ अन्योन्यस्मिन्निति ॥ स्थूलसूक्ष्मकारणावस्थानामन्योन्यस्मिन्नसत्त्वात्सत्त्वव्यभिचाराच्चकाराद्दृश्यत्वाच्चएतत्त्रयंरज्ज्वांदृष्टसर्पधारादिवदात्मनिततोन्यत्रचनास्तीतिज्ञात्वात्यजेद्विलापयेदात्मानंशोधयेदित्यर्थः ॥ १८ ॥

आत्मबुद्धिमनश्चक्षुरालोकार्थादिसंकरात् ॥ भ्रांतिः स्यादात्मकर्मे

तिक्रियाणां सन्निपाततः ॥१९॥

त्यजेदित्युक्तेकर्तृत्वप्रतीतेःकथमस्यात्मनोब्रह्मत्वमित्यत आह ॥ आत्मबुद्धीति ॥ आत्मादेहःअर्थादीत्यादिपदाद्देश कालादिग्रहः ॥ आत्मादीनांसंकरान्मिथोगुणप्रधानभावेना ध्यासाद्धेतोः क्रियाणांसन्निपाततासमुद्भवादात्मकर्मआत्मनःक र्मक्रियाइत्यात्मातदाधिष्ठानभूतःकूटस्थोपिकरोतीतिभ्रांतिः स्यात् ॥ तस्मादात्मनःस्वतोनिष्क्रियत्वान्निष्क्रियंब्रह्मत्वमवि रुद्धमित्यर्थः ॥ १९ ॥

निमीलोन्मीलने स्थाने वायव्ये
तेन चक्षुषः ॥ प्रकाशत्वान्मनस्ये
वं बुद्धौ नस्तः प्रकाशतः ॥ २० ॥

अन्यधर्मस्याप्यन्यत्रारोपेदृष्टांतमाह ॥ निमीलेति ॥ ये नेत्रगोलकस्थानेनिमीलोन्मीलनेदृष्टेतेवायव्येवायुकार्येक्रिया त्मकस्यवायोस्तदाश्रयत्वान्नचक्षुरिंद्रियस्यतस्यप्रकाशरूपत्वा त्क्रियाश्रयत्वानुपपत्तेस्तथापिचक्षुष्येवतेव्यपदिश्येतेअध्यासा द्यथाएवंमनसिबुद्धौचचलनाचलनेनस्तःप्रकाशत्वादेवस्वतोन विद्येतेतथापिप्रमाणव्यापाररूपेतेतयोरारोप्येतेचंचलंमनःस्थिरा बुद्धिरितिव्यपदेशदर्शनादित्यर्थः ॥ २० ॥

संकल्पाध्यवसायौ तु मनोबुद्ध्यो
र्यथाक्रमात् ॥ नेतरेतरधर्मत्वं सर्वं
चात्मनि कल्पितं ॥ २१ ॥ ॥

मनोबुद्ध्योरसाधारणधर्मकथनपूर्वकंप्रासंगिकमुपपादितमु पसंहरति ॥ संकल्पेति ॥ संकल्पधर्मकंमनोध्यवसायधर्मि काबुद्धिरितिव्यवस्थैवनसांकर्यमित्यर्थः ॥ तस्मात्कूटस्थस्या त्मनःस्वतःकर्तृत्वासंभवादविद्यादेश्वजडस्यस्वातंत्र्येणप्रवृत्त्य संभवाज्जडाजडयोश्वपरमार्थतः संबंधानिरूपाणात्सर्वंसहेतु कंसंसारबंधनमात्मनिकल्पितमध्यस्तं नपरमार्थतइतिसदैवा त्माद्वयंब्रह्मेतिसिद्धमित्यर्थः ॥ २१ ॥

स्थानावच्छेददृष्टिः स्यादिंद्रिया णां तदात्मतां॥गताधीस्तां हि पश्य न्ज्ञो देहमात्र इवेक्ष्यते ॥ २२ ॥

पूर्वंदेहेंद्रियमनोबुद्धिशून्यात्मवादनिराकरणेनतद्विलक्षण आत्माविवेचितः इदानींदेहादिविलक्षणोप्यात्मादेहसमपरिमा णइतिजैनमतेनात्मनःपरिछिन्नत्वशंकायां नतस्यब्रह्मत्वमुपप द्यतेनचतत्रसर्वंकल्पितमितियुज्यतेकल्पकाभावादित्याशंक्या ह ॥ स्थानेति ॥ इंद्रियाणांदेहाद्बहिर्वृत्त्यभावाद्देहावयवगो लकस्थानावछेदेनदृष्टिरुपलंभःस्याद्भवतीत्यर्थेस्याच्छब्दः तथा च त्वगादीनामिंद्रियाणांयथायोगंदेहपरिमाणत्वात्तदात्मतांग ताधीःसेंद्रियदेहतादात्म्यंप्राप्ताबुद्धिःस्यादितियोजना ॥ तांबुद्धिं पश्यन्नवभासयन्नज्ञ आत्मास्वतोऽपरिछिन्नोपिदेहमात्रइवदेहप रिमाणावछिन्नइवेक्ष्यतेज्ञायतेभ्रांत्याप्रतिभासते॥अन्यथामध्य मपरिमाणस्यघटादिवत्सावयवत्वेनानित्यत्वापत्तेः पारलौकि कसाधनप्रवृत्त्यसंभवप्रसंगइतिदिक् ॥ उक्तोपाधिमंतरेणात्म नःस्वतःपरिछेदानुपलंभाद्युक्तंतस्यब्रह्मत्वंनिरवयवस्यचपरमा

र्थतउपाधिसंसर्गायोगाद्युक्तंतस्मिन्सर्वस्यकल्पितत्वंचेतिभा
वः ॥ २२ ॥

क्षणिकं हि तदत्यर्थं धर्ममात्रं नि
रंतरं ॥ सादृश्याद्दीपवत्तद्धीस्त
च्छांतिः पुरुषार्थता ॥ २३ ॥

दिगंबरमतनिराकरणेनयदनंतत्वमात्मनउक्तंतदमृष्यमा
णाःशाक्याःप्रत्यवतिष्ठंते ॥ क्षणिकंहीति ॥ तज्ज्ञानंज्ञेयंचेत्यु
भयंक्षणिकंहिनिश्चितं कतिपयानेकक्षणवर्तित्वशंकांवारयति॥
अत्यर्थमितिस्वरसभंगुरमित्यर्थः ॥ धर्ममात्रंवस्तुमात्रंनस्थायि
किंचित्तस्याधिष्ठानमस्तीतिमात्रस्यार्थः तर्हिकथंविछेदोनोपल
भ्यतेतत्राह ॥ निरंतरमितिनैरंतर्येणोत्पद्यमानमित्यर्थः ॥ य
दिसर्वंक्षणिकमेव कथंतर्हितदेवेदमितिसोहमितिचदृश्यद्रष्टृवि
षयंप्रत्यभिज्ञानंघटतइत्याशंक्यअतिसादृश्यादित्याह ॥ सादृ
श्यादिति॥तद्धीस्तदेवेदमितिमतिस्तच्छांतिस्तस्यस्थायित्वमति
भासस्यज्ञानज्ञेयगतस्यतन्मूलस्याविवेकस्यच शांतिरस्तमयः
प्रतिभासनिवृत्तिरेवपुरुषार्थतामोक्षइत्यर्थः ॥ २३ ॥

स्वाकारान्यावभासं च येषां रूपा
दि विद्यते ॥ येषां नास्ति ततश्चा
न्यत्पूर्वासंगतिरुच्यते ॥ २४ ॥ ॥

सिद्धांतीदूषणविभागज्ञानायबौद्धमतभेदंविविच्यदर्शयति ॥
स्वाकारेति ॥ स्वाकारस्यान्येनज्ञानेनावभासोस्यास्तीतिस्वा

कारान्यावभासंरूपादिबाह्यंवस्तुयेषांबौद्धानांमतेविद्यते ॥ ये षांचज्ञानमात्रास्तित्ववादिनांमतेततोऽवभासाज्ज्ञानादन्यद्बाह्यं रूपादिनास्तिपूर्वार्द्धगतचकाराद्येषांमतेविज्ञानमपिनास्तिशून्य मेवसर्वमितितत्रपूर्वासंगतिर्बाह्यार्थसत्त्ववादस्यासंगतिरघटमा नतातावदुच्यतेइतिप्रतिजानीतइतियोजना ॥ २४ ॥

बाह्याकारत्वतो ज्ञप्तेः स्मृत्यभावः सदा क्षणात्॥क्षणिकत्वाच्च संस्कारं नैवाधत्ते क्वचित्तुधीः ॥ २५ ॥

तन्मतस्यासंगतिंप्रतिपादयति ॥ बाह्येति ॥ ज्ञप्तेर्ज्ञानस्यैव बाह्याकारत्वतोबाह्यवस्त्वाकारत्वप्रसंगादित्यक्षरार्थः ज्ञेयस्यो त्पत्तेःप्राक्तावत्ज्ञानसंबंधोनास्तिउत्पन्नस्यचस्वरसभंगुरत्वा त्कर्मकारकतयाज्ञानात्प्रागवस्थानाभावादज्ञानेन संबंधानिरूप णाच्चप्रत्यक्षानुभवविरोधान्नित्यानुमेयत्वकल्पनानुपपत्तेश्चपारि शेषात्ज्ञानस्यैवाकारोविषयइतिविज्ञानमात्रास्तित्ववादिमतप्रवे शइतिभावः ॥ किंचानुभवितुरपितेमतेक्षणिकत्वादन्यानुभूतेऽ न्यस्यस्मृत्यदर्शनादनुभूतविषयस्मृत्यभावश्चप्रसज्येतेत्याह ॥ स्मृत्यभावइति ॥ क्षणात्क्षणिकत्वात्सदास्मृत्यभावःप्रसज्येते त्यर्थः ॥ स्मृतिहेतुसंस्कारोपितेदुर्लभइत्याह ॥ क्षणिकत्वादि ति धीःक्वचिदपिसंस्कारंनैवाधत्ते ॥ ननिक्षिपति ॥ सर्वस्यक्ष णिकत्वादित्यर्थः ॥ चशब्दान्नस्वात्मन्यपिस्वस्यापिक्षणिक त्वादित्यर्थः ॥ २५ ॥

आधारस्याप्यसत्त्वाच्च तुल्यतानि

निंमित्ततः ॥ स्थाने वा क्षणिक
त्वस्य हानं स्यान्न तदिष्यते॥२६॥

कचिदित्युक्तंस्फुटयति ॥ आधारस्येति ॥ यत्रसंस्कारआधातव्यआत्मन्यंतःकरणेवातस्याप्याधारस्यसंस्काराधानकालेऽसत्त्वाच्चस्मृत्यभावइत्यन्वयः यदुक्तंसादृश्यनिबंधनोभ्रमएवप्रत्यभिज्ञानमितितद्दूषयति ॥ तुल्यतेति ॥ इतआरभ्यक्रियमाणंदूषणंक्षणिकविज्ञानमात्रवादेपिसमानंज्ञेयं तुल्यतानिमित्ततइत्येकंपदं तुल्यतायाःपूर्वापरक्षणयोःसदृशत्वस्यनिमित्ताभावादित्यर्थः ॥ गुणैरवयवैर्वापिसामान्यंसादृश्यव्यवहारनिमित्तंतद्विज्ञानानांनास्तिनिर्गुणत्वान्निरवयवत्वाच्च॥तथापूर्वोत्तरक्षणयोर्द्रष्टुरेकस्यासत्त्वाच्च नसादृश्यसिद्धिरतस्तुल्यतायाअसिद्धेर्नतन्निबंधनंप्रत्यभिज्ञानमित्यर्थः ॥ अथपूर्वापरक्षणसादृश्यद्रष्टास्थायीकश्चिदास्थीयतेतत्राह ॥ स्थानेवेति ॥ तंत्क्षणिकत्वहानंनेष्यतेत्वयेतिशेषः ॥ २६ ॥

शांतेश्चायत्नसिद्धत्वात्साधनोक्तिर
नर्थिका ॥ एकैकस्मिन् समाप्तत्वा
च्छांतेरन्यानपेक्षता ॥ २७ ॥ ॥

यत्तुक्षणिकत्वादिभावनयास्थायित्वादिभ्रांतिशांतिर्मुक्तिरित्युच्यतेबौद्धैस्तदपिनोपपद्यतइत्याह ॥शांतेश्चेति ॥ शांतेरयत्नसिद्धत्वमेवसाधयति ॥ एकैकस्मिन्निति ॥ भावानामेकैकस्मिन्क्षणेसमाप्तत्वात्संतानस्यचावस्तुत्वादेकैकस्मिंश्चभ्रांत्यभावाच्छांतेरन्यनिरपेक्षतासिद्धाऽतस्तत्साधनविधानोक्तिर्निरवकाशेत्यर्थः ॥ २७ ॥

अपेक्षा यदि भिन्नेपि परसंतान इ
ष्यतां ॥ सर्वार्थै क्षणिके कस्मिंस्त
थाप्यन्यानपेक्षता ॥ २८ ॥ ॥

किंचास्मिन्मतेलोकेपिसाध्यसाधनभावोनघटतइत्याह ॥ अपेक्षायदीति ॥ कार्यकारणलक्षणानामत्यंतविलक्षणत्वाद्भिन्नेप्यत्यंतंव्यावृत्तेपि क्षीरेयदिदध्नोपेक्षातथापरसंतानेसिकतादावपिदध्नोपेक्षेष्यतांअत्यंतभेदाऽविशेषात्कथंनेष्यतइत्यर्थः ॥ तथाचसिकताभ्योपिदधिजायेतेत्यतिप्रसंगइतिभावः ॥ प्रसिद्ध्यवष्टंभेनातिप्रसंगपरिहारशंकांतदीयामनूद्यनिराकरोति ॥ सर्वार्थइति ॥ सर्वस्यजनस्यार्थैर्थ्यमानेकार्यकारणभावेनस्थितेदधिक्षीरादौवस्तुनिक्षणिकेपिकस्मिंश्चित्क्षीरएवकस्यचिद्दध्नोपेक्षानसर्वत्रेतिलोकप्रसिद्धेर्नातिप्रसंगइतिचेदितिशंकानुवादार्थः ॥तथापिप्रसिद्ध्याश्रयणेपिक्षणिकपक्षेन्यानपेक्षतैवेतिपरिहारभागार्थः ॥ २८ ॥

तुल्यकालसमुद्भूताावितरेतरयोगि
नौ ॥ योगाच्च संस्कृतो यस्तुसोन्यं
हीक्षितुमर्हति ॥ २९ ॥ ॥

तत्रहेतुमाह ॥ तुल्यकालेति ॥ यौभावौतुल्यकालसमुद्भूतावेककालेनलब्धात्मकौइतरेतरयोगिनौपरस्परंसंबद्धौचयथापर्जन्यांकुरौतयोर्मध्येयस्तुभावोंकुरलक्षणःपर्जन्ययोगात्संस्कृतश्चलब्धातिशयश्चभवेत्सहिखल्वन्यमुपकारिणमीक्षितुमपेक्षितुमर्हति नक्षणिकस्तथाप्रसिद्ध्यभावादतःक्षणिकानांभिन्नकाल त

यापरस्परसंबंधाभावेनोपकार्योपकारकत्वायोगान्नापेक्षाघटयितुंशक्यतइतिभावः ॥ २९ ॥

मृषाध्यासस्तु यत्र स्यात्तन्नाशस्तत्र नो मतः ॥ सर्वनाशो भवेद्यस्य मोक्षः कस्य फलं वद ॥३०॥ ॥

तदेवंक्षणिकमतंनिराकृत्यशून्यमतंनिराकरिष्यन्नादौस्वमतसामंजस्यमुपन्यस्यति मृषेति ॥ यद्वावेदांतमतेपिब्रह्मात्मनोनाधेयातिशयत्वात्क्षणिकमतइवतुल्यामोक्षानुपपत्तिरित्याशंक्यपरमार्थतोऽतिशयायोगेपिस्थायित्वात्फलत्वोपपत्तेर्मैवमित्याह ॥ मृषेति ॥ यत्राधिष्ठानेब्रह्मात्मनिकर्तृत्वादिसंसाराध्यासोमृषामिथ्या॥ अथवामृषाध्यासोऽविद्यानिबंधनोभ्रमःकर्तृत्वादिसंसारप्रतिभासोयत्रस्यादितियोजना ॥ तत्राहंब्रह्मास्मीतिविद्ययातत्रैवतन्नाशोऽध्यस्तनाशइतिनोमतोस्माकंमतमित्यर्थः ॥ तथाचयोऽज्ञानाद्बंधानुभववांस्तस्यज्ञानाद्बंधनिवृत्त्याशुद्धस्वरूपानुभवःपुरुषार्थइतिवेदांतिमतंसमंजसमितिभावः॥ इदानींशून्यमतेदोषमाह ॥ सर्वनाशइति॥अनुभवितुरभावात्कस्यपुरुषार्थः ॥ अधिष्ठानारोप्ययोरुभयोरपिनाशेफलाभावात्फलासिद्धेर्मोक्षासिद्धिरितिभावः ॥ ३० ॥

अस्ति तावत्स्वयं नाम ज्ञानं वात्मान्यदेव वा ॥ भावाभावज्ञतस्तस्य नाभावस्त्वधिगम्यते ॥३१॥

सर्वनाशएवमोक्षोबलादापततिपरमार्थस्वभावस्यास्तित्वेप्र माणाभावादित्याशंक्याह॥अस्तीति॥स्वयंनामास्तीत्यविवादंस र्ववादिनांसचज्ञानंवाआत्मावान्यच्छून्यंवेतिपरंविकल्पस्तस्या भावस्तुनाधिगम्यतेशून्यतातुनप्रामाणिकीत्यर्थः ॥ कुतइतित त्राह ॥ भावाभावज्ञतइति ॥ लोकव्यवहारसिद्धार्थानांभावा भावाभिज्ञत्वादन्यथास्थिरस्यकस्यचित्साक्षिणोऽभावेसर्वव्य वहारलोपप्रसंगइत्यर्थः ॥ ३१ ॥

येनाधिगम्यतेऽभावस्तत्सतस्यात्त
न्नचेद्भवेत् ॥ भावाभावानभिज्ञत्वं
लोकस्य स्यान्न चेष्यते ॥ ३२ ॥

तस्याप्यभावःकस्यचिद्भातीत्याशंक्ययस्यभातितस्यैवसत्त्व प्राप्तेर्नशून्यत्वशंकावकाशइतिपरिहरति येनेति ॥ अथवाउक्त मेवार्थंप्रपंचयति ॥ येनेति ॥ येनाभावोधिगम्यतेसर्वस्यतत्सदे वस्याद्विपक्षेदोषमाह ॥ तन्नचेदित्यादिना ॥ अस्तुलोकस्य भावाभावानभिज्ञत्वमितिचेन्नेत्याह ॥ नचेष्यतइति ॥ केना पिसोभिज्ञोनिराकर्तुंनशक्यतेनिराकर्तुरेवतत्त्वरूपत्वात्तस्यच सत्त्वात्तस्यापन्हववचनंस्वानुभवविरुद्धमेवेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

सदसत्सदसच्चेति विकल्पात्प्राग्य
दिष्यते ॥ तदद्वैतं समत्वात्तु नित्यं
चान्यद्विकल्पितात् ॥ ३३ ॥

यद्यपिभावाभावविभागज्ञं किंचिदस्तीत्यवगतंतथापितत्की दृशमितिविशेषतोनिर्द्धारणेकारणंनास्तीत्याशंक्य तत्स्वरूपमुपपादयति ॥ सदसदिति ॥ साक्षिस्वरूपंजगच्चसदसद्रूपमितिचयोविकल्पोविवादस्तस्मात्प्रागेवासिद्धं निरालंबनविकल्पानुपपत्तेर्यत्स्वरूपमिष्यतेतत्त्वद्वैतं तत्रहेतुः समत्वादिति ॥ विकल्पात्प्राग्वैषम्यहेत्वभावादित्यर्थः ॥ द्वैतजडविलक्षणत्वंतत्स्वरूपमभिधायाविनाशित्वंविशेषांतरमाह ॥ नित्यंचेति ॥ अनृतविलक्षणत्वेनसत्यत्वंचविशेषांतरमाह ॥ अन्यद्विकल्पितादिति ॥ विकल्पात्प्राग्यदिष्यतइत्यत्रस्वतःसिद्धत्वोक्त्याज्ञानस्वरूपत्वमुक्तंअद्वैतमित्यानंत्यमुक्तं ॥ नित्यमितिकूटस्थत्वोक्त्या दुःखाभावस्यसूचितत्वात्तदविनाभूतानंदरूपताध्वनिता॥ तथाचसत्यज्ञानानंतानंदरूपमात्मतत्त्वमित्यनुभवादेवसिद्धमिति न तत्रकारणांतरंमृग्यमितिभावः ॥ ३३ ॥

विकल्पोद्भवतोऽसत्त्वं स्वप्नदृश्यवदिष्यतां॥ द्वैतस्य प्रागसत्त्वाच्च सदसत्त्वादिकल्पनात्॥ ३४ ॥ ॥

नानाविधेद्वैतेप्रतीयमानेकथमद्वैतमात्मतत्त्वमनुभूयतइत्यतआह ॥ यद्वा द्रष्टुःसत्यत्वमुपपाद्यदृश्यस्यविकल्पात्मकतयानृतत्वंप्रतिपादयति ॥ विकल्पोद्भवतइति॥ द्वैतस्यासत्त्वंपरमार्थत्वाभावइष्यतां ॥ कुतोविकल्पोद्भवतोविकल्परूपेणोद्भूतत्वात्स्वप्नदृश्यवदितियोजना द्वैतंनपरमार्थंसत् दृश्यत्वात्स्वप्नदृश्यवदित्यर्थः ॥हेत्वंतरमाह॥ प्रागिति ॥सदसत्त्वादिविकल्प

नात्प्रागसत्त्वाच्चस्वप्नदृश्यवदितिसंबंधः ॥ नहिद्वैतस्याज्ञातस त्त्वेप्रमाणमस्तीतिभावः ॥ ३४ ॥

वाचारंभणशास्त्राच्च विकाराणांत्व
भावता ॥ मृत्योः समृत्युमित्या
देर्मम मायेति च स्मृतेः ॥ ३५ ॥

न्यायतोद्वैतमिथ्यात्वमुपपाद्य शास्त्रादपितन्मिथ्यात्वमुपप न्नमित्याह ॥ वाचारंभणेति ॥ वाचारंभणंविकारोनामधेयंइति श्रुतिशास्त्राद्विकाराणामभावतासिद्धेतिशेषः ॥ वाचारंभणश ब्दोह्यनृतत्ववचनोवगम्यते मृत्तिकेत्येवसत्यमितिकारणेसत्य त्वावधारणादित्यर्थः ॥ मृत्योःसमृत्युमितिशास्त्रेणद्वैतदर्शनस्य निन्दितत्वात्सत्यत्वेद्वैतस्यतदयोगादर्थादनृतत्वन्तस्योक्तमित्य र्थः॥ आदिशब्दान्नेहनानास्तिकिंचनेत्यादिसाक्षाद्वैतापवादकंशा स्त्रंगृह्यते॥ मममायेत्यत्रमामेवयेप्रपद्यंतेमायामेतांतरंतितेइति गुणमय्याःसकार्यायाःमायायाः परमात्मज्ञाननिवर्त्यत्वस्यभग वतोऽनुशासनात्सत्यत्वेतदनुपपत्तेर्म्मायिकत्वंद्वैतस्यसिद्धमित्य र्थः ॥ ३५ ॥

विशुद्धिश्चात एवास्य विकल्पाच्च
विलक्षणः ॥ उपादेयो न हेयोऽत
आत्मा नान्यैरकल्पितः ॥ ३६ ॥

तदेवंश्रुतियुक्तिभ्यांद्वैतमिथ्यात्वप्रतिपादनेनात्मनोऽद्वितीय त्वेदृढीकृतेसत्त्वशुद्धिकारणाभावात्तस्यविशुद्धिरपिसिध्यतीत्या ह ॥ विशुद्धिरिति ॥ अस्यात्मनोविशुद्धिःधर्माधर्मतत्फलसं

स्पर्शाभावोऽतएवद्वैतस्यानृतत्वादेवसचयतोविकल्पाद्विलक्षण स्तद्विपरीतस्वभावोतएवात्मानोपादेयोहेयोवाभवतिहानोपादानेहिमूर्त्तविषयेनामूर्त्तेप्रत्यगात्मनितेसंभवतइत्यर्थः ॥ किंचान्यैरकल्पितोन्यैःकल्पयितुमशक्यत्वादपिविशुद्धएवात्मेत्यर्थः ॥ नहिसर्वकल्पनाधिष्ठानंकेनचित्कल्पयितुंशक्यते ॥ अतोनित्यशुद्धइतिभावः ॥ ३६ ॥

अप्रकाशो यथादित्ये नास्ति ज्यो
तिःस्वभावतः ॥ नित्यबोधस्वरूप
त्वान्नाज्ञानं तद्वदात्मनि ॥ ३७ ॥

कस्मादात्माकल्पितोनभवतीत्याशंक्यकल्पनाहेतोरज्ञानस्यवस्तुतआत्मन्यभावादित्याह ॥ अप्रकाशइति ॥ अनात्मनोऽज्ञानकल्पितत्वादेवतत्रतदभावइतिद्रष्टव्यं ॥ ३७ ॥

तथाविक्रियरूपत्वान्नावस्थांतरमा
त्मनः ॥ अवस्थांतरवत्त्वे हि नाशो
स्यस्यान्न संशयः ॥ ३८ ॥ ॥

यथानित्यबोधस्वरूपत्वादज्ञानमात्मनिवस्तुतोनास्ति तथा सर्वविक्रियारहितस्वभावत्वादवस्थांतरंकूटस्थताप्रच्युतिरूपंतस्यनास्तीत्याह ॥ तथाविक्रियेति ॥ विपक्षेदोषमाह ॥ अवस्थांतरवत्त्वेहीति ॥ ३८ ॥

मोक्षोऽवस्थांतरं यस्य कृतकः स
चलो ह्यतः ॥ न संयोगो वियोगो

वा मोक्षो युक्तः कथंचन ॥ ३९ ॥

मोक्षस्यावस्थांतरत्वात्कथमवस्थांतराभावइतितत्राह ॥ मोक्षइति ॥ यस्यवादिनोमतेमोक्षोवस्थांतरमात्मनःस्यात्तस्यमते कृतकोमोक्षःस्यात्प्रागवस्थायोगित्वानुपपत्तेरतःसमोक्षश्चलोऽनित्यएवस्यादित्यपुरुषार्थतापत्तिरित्यर्थः ॥ माभूदवस्थांतरंमोक्षस्तथाऽपि ब्रह्मणःसंयोगोवा प्रकृतेर्वियोगोवा मोक्षोभविष्यतीतिमतांतरमाशंक्यप्रत्याह ॥ नसंयोगइति ॥ ३९ ॥

संयोगस्याप्यनित्यत्वाद्वियोगस्य तथैव च॥ गमनागमने चैव स्वरूपं तु न हीयते ॥ ४० ॥ ॥

अयुक्तत्वेहेतुमाह ॥ संयोगस्येति ॥ कृतकस्यानित्यस्य नियमादित्यर्थः ॥ ननु जीवस्यसंसारदेशात्परमात्मनोवास्वोपासकानुग्रहायतंप्रत्यागमनंमोक्षइत्याशंक्याह ॥ गमनागमनेचेति ॥ नमोक्षोयुक्तइतिपूर्वेणानुषंगःजीवपरयोर्द्वयोरप्यविक्रियत्वाद्गमनागमनायोगादित्यर्थः ॥ परमतेदोषमुक्त्वास्वमतेनिर्दोषतामाह ॥ स्वरूपंत्विति ॥ नहीयतेनविनश्यति अतआत्मस्वरूपमेवमोक्षोयुक्तइत्यर्थः ॥ ४० ॥

स्वरूपस्यानिमित्तत्वात्सनिमित्ता हिचापरे ॥ अनुपात्तं स्वरूपं हि स्वेनात्यक्तं तथैव च ॥४१॥ ॥

आत्मस्वरूपमोक्षस्यनित्यत्वेऽकार्यत्वेहेतुमाह ॥ स्वरूप

स्येति॥नास्तिनिमित्तंकारणंयस्यतदनिमित्तंतस्यऽभावोनिमित्तत्वंतस्मादकार्यत्वादित्यर्थः ॥ अपरेअवस्थांतरादयःसनिमित्ता हीत्यतोऽनित्याःस्युरित्यर्थः स्वरूपस्यानिमित्तत्वंतल्लक्षणोक्त्या साधयत्यनुपात्तमिति ॥ स्वरूपंहिनामतद्यत्स्वेनान्येनवानोपात्तंउपार्जितंनभवतितथास्वेनान्येनवात्यक्तमितिनभवति ॥ नह्युपादेयंवावस्त्रादेःस्वरूपत्वंदृष्टमतोनागंतुकंवस्तुस्वरूपं किंतु नित्यमेवेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

स्वरूपत्वान्न सर्वस्य त्यक्तुं शक्यो ह्यनन्यतः ॥ गृहीतुं वा ततो नित्योऽविषयत्वात्पृथक्कृतः ॥४२॥

उक्तंस्वरूपलक्षणमात्मनिलक्ष्येयोजयति स्वरूपत्वादिति॥ सर्वस्याकाशादेःस्वरूपत्वादारोपितसर्पादेरज्ज्वादिवंतसर्वस्यात्मभूतत्वात्त्यक्तुंगृहीतुंवानशक्यआत्मा कुतः हियस्मादनन्यतोभेदाभावादित्यर्थः ॥ हेयोपादेयत्वाभावेसिद्धेफलितमाह ॥ आत्मनउपादानहानयोरयोगेपुनरपिक्रमेहेतुद्वयमाह ॥ अविषयत्वात्पृथक्कृतइति ॥ नह्यविषयउपादीयतेस्वरूपंवात्यज्यतइतियुज्यतइत्यर्थः ॥ ४२ ॥

आत्मार्थत्वाच्च सर्वस्य नित्य आत्मैव केवलः॥ त्यजेत्तस्मात्क्रियाः सर्वाः साधनैः सह मोक्षवित् ॥४३॥

आत्मनोनित्यत्वेहेत्वंतरमाह ॥ आत्मार्थत्वाच्चेति ॥ स

र्वस्यागमापायिनआत्मार्थत्वादात्मभोग्यत्वात्तेष्वनागमापाय्य भोक्तात्मानित्यएवेतियोजना ॥ केवलोनिरूपाधिरित्यर्थःउपा धितोऽप्यस्यविशेषोनास्तीत्यर्थः ॥ यस्मादात्मानित्योन्यत्सर्व मनित्यमात्मार्थंसर्वंचस्वात्मन्यवस्थानंमोक्षइतिसिद्धंतस्मान्मु मुक्षुणाससाधनंसर्वंकर्मत्याज्यमित्याह॥त्यजेदिति ॥ ४३ ॥

आत्मलाभः परो लाभ इति शास्त्रो पपत्तयः ॥ अलाभोऽन्यात्मलाभ स्तु त्यजेत्तस्मादनात्मतां ॥ ४४॥

इतोपिमुमुक्षुणाक्रियात्याज्येत्याह ॥ आत्मलाभइति ॥ आत्मलाभान्नपरंविद्यतइतिस्मृतिःशास्त्रंसर्वस्वत्यागेनाप्यात्म संरक्षणप्रवृत्तिदर्शनमुपपत्तिः बहुवचनप्रयोगादनेकत्वंशास्त्रोप पत्तीनांसूचयति ॥ आत्मलाभस्यनित्यसिद्धत्वात्किमिदम पूर्वमिवोच्यतेइत्यतआह ॥ अलाभइति॥अन्यास्मिन्स्वाज्ञान परिनिष्पन्नेहंकारादावभेदेनात्मस्फुरणमन्यात्मलाभउच्यतेस तुलाभोनभवति संसारदुःखहेतुत्वात् स्वतःसिद्धपरमानंदावि र्भावप्रतिबंधकत्वात् प्रत्युतक्षतिरेवेत्यर्थः॥ तस्मादनात्मतामहं काराद्यात्माभिमानितामविद्याध्यारोपितांप्रमाणजनितब्रह्मात्म ज्ञानेनाज्ञानबाधनद्वारात्यजेदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

गुणानां समभावस्य भ्रंशो न ह्यु पपद्यते ॥ अविद्यादेः प्रसुप्तत्वान्न चान्यो हेतुरुच्यते ॥ ४५ ॥ ॥

आत्मतत्त्वब्रह्मस्वरूपावगमआत्मलाभएवपरमोलाभःपरमपुरुषार्थइत्यात्मैक्यज्ञानंमोक्षसाधनमात्माचाद्वयानंदरूपस्तस्मिन्नज्ञानमूलः संसारोनपरमार्थतइतिस्वमतमभिधायतत्रैव मुमुक्षूणांमतिस्थैर्यायमतान्तरनिराकरणंकर्त्तुमारभमाणोभगवान्भाष्यकारःसांख्यकल्पनांतावन्निराकरोतिगुणानामिति ॥ तत्रयत्प्रधानं त्रिगुणात्मकंस्वतंत्रमचेतनंपुरुषस्यभोगापवर्गार्थं महदादिरूपेणपरिणमतइतिकल्पयंति ॥ तत्तावन्नसंभवति ॥ यतोगुणानांसत्त्वरजस्तमसांसमभावस्यसृष्टिप्राक्कालीनमेलनस्यभ्रंशःप्रच्युतिः पूर्वावस्थात्यागेनावस्थांतरापत्तिरूपः परिणामोदुर्घटत्वान्नोपपद्यते कुतइतिचेत्तत्रवक्तव्यं किंनिर्हेतुकएवगुणपरिणामइष्यतेसहेतुकोवा नाद्यः ॥ सदापरिणामप्रसंगात् ॥ द्वितीयेप्यविद्याप्राप्यदृष्टपुरुषाएवहेतुस्तदन्योवापरमेश्वरो नाद्यइत्याह ॥ अविद्यादेरिति ॥ तस्यामवस्थायामविद्यादेः प्रसुप्तत्वाल्लीनत्वात्पुरुषाणामुदासीनत्वान्नतन्निमित्तः साम्यावस्थाभ्रंशइत्यर्थः ॥ नद्वितीयइत्याह नचान्यइति ॥ अविद्यादिभ्योन्यपरमेश्वरांगीकारेऽपसिद्धांतप्रसंगइत्यर्थः ॥ ४५ ॥

इतरेतरहेतुत्वे प्रवृत्तिः स्यात्सदा न वा ॥ नियमो न प्रवृत्तीनां गुणेष्वात्मनि वा भवेत् ॥ ४६ ॥

गुणानामन्योन्यंप्रवृत्तिहेतुत्वंस्यादितिचेत्तत्राह॥इतरेतरेति॥ अस्मिन्पक्षेप्रयोजकांतरप्रतीक्षानपेक्षणात्सदाप्रवृत्तिः परिणामःस्यान्नवास्याद्विशेषाभावादित्यर्थः ॥ अथक्रमेणोत्पत्तिस्थितिसंहाराणांप्रसिद्धत्वान्नसदातत्प्रसंगइतितत्राह ॥ नियम

इति ॥ नियम्यतेनेनेतिनियमोनियामकोहेतुःप्रवृत्तीनांगुण कार्योत्पत्त्यादीनांगुणेषुसत्त्वादिष्वात्मनिपुरुषेवा यतोनभवेन्न संभवेदतःसदाप्रवृत्तिर्वास्यादितियोजना ॥ नहिगुणपुरुषाति रिक्तंकिंचित्तत्त्वमभ्युपगतमस्तिसांख्यैर्यद्गुणेषुवापुरुषेषुवास्थि त्वाप्रवृत्त्यादिनियामकंस्यादित्यर्थः ॥ ४६ ॥

विशेषो मुक्तबद्धानां तादर्थ्येन च युज्यते॥अर्थार्थिनोस्त्वसंबंधो नार्थी ज्ञो नेतरोपि वा ॥ ४७ ॥

यथाकथंचिदस्तुवाप्रधानप्रवृत्तिस्तथापिदोषप्रसक्तिःपरिह र्तुंनपार्यतइत्याह ॥ विशेषइति ॥ तादर्थ्येप्रधानस्यपुरुषार्थत्वे सतिबद्धमुक्तानांविशेषोनयुज्यतेनहिसर्वपुरुषान्प्रतिसाधारणेप्र धानस्यैकस्यव्यापारेकेचिद्बद्धाः केचिन्मुक्ताइतिव्यवस्थोपपद्य ते॥तथाचसर्वएवसदाबद्धामुक्तावास्युरित्यर्थः ॥ किंचास्मिन्म तेऽर्थार्थिनोःशेषशेषिणोःसंबंधश्चनयुज्यतइत्यन्वयः अर्थ्यतेप्रा र्थ्यतेइत्यर्थः सुखतत्साधनरूपःपदार्थःसोभिलषितोविद्यतेय स्यसोर्थी तयोःसम्बन्धउपकार्योपकारकभावलक्षणःसप्रधान वादेनयुज्यतेनघटतइत्यर्थः कुतइत्यतआह ॥ नेति ज्ञोज्ञा नैकस्वभावः पुरुषोनार्थयुक्तस्तस्यासंगत्वनिर्विशेषत्वाभ्युपग मान्नेतरोपिवाप्रधानाख्योपिनार्थीजडत्वादेवेत्यर्थः तस्मात्प्रधा नस्यपरार्थत्वकल्पनमयुक्तमितिभावः ॥ ४७ ॥

प्रधानस्य च पारार्थ्ये पुरुषस्यावि

कारतः ॥ न युक्तं सांख्यशास्त्रेपि विकारेपि न युज्यते ॥४८॥ ॥

एवंप्रधानस्यपुरुषान्प्रतिप्रवृत्तिमंगीकृत्याव्यवस्थोक्तासापीदानींनघटतइतिसाधयति ॥ प्रधानस्येति ॥ पुरुषस्याविकारतःप्रधानकृतातिशययोगित्वलक्षणविकाररहितत्वात्प्रधानस्यपारार्थ्यंचनयुक्तमितियोजना ॥ नह्यनुविधेयकृतातिशयायोगिनिस्वामिन्युपपद्यतइत्यर्थः ॥ यदिपुरुषस्यप्रधानंप्रतिस्वाम्योपपत्तयेविकारोप्यंगीक्रीयतेतदांगीकृतेपिविकारेप्रधानस्यपारार्थ्यंनयुज्यतेविकारवतोनित्यत्वनियमान्नित्यप्रधानस्वाम्यायोगादित्यर्थः ॥ सांख्यशास्त्रेपीत्यपिशब्दान्नवेदबाह्यशास्त्रेष्वेवाव्यवस्थाकिंतुसांख्यशास्त्रेपीतितस्यापिपुंबुद्धिमूलत्वंनसम्यग्वेदमूलत्वमस्तीतिद्योत्यते ॥ ४८ ॥

संबंधानुपपत्तेश्च प्रकृतेः पुरुषस्य च॥मिथोयुक्तं तदर्थत्वं प्रधानस्याचितित्वतः ॥ ४९ ॥

प्रधानपुरुषयोः संबंधाभावमुक्तंप्रपंचयतिसंबंधानुपपत्तेश्चेति पुरुषस्यासंगोदासीनस्वभावत्वात्प्रकृतेःजडत्वेनस्वतःप्रवृत्त्यनुपपत्तेः तयोर्मिथःसंबंधानुपपत्तेःप्रधानस्यतादर्थ्यंपुरुषार्थत्वमयुक्तंयुक्तिशून्यंअचितित्वतोजडत्वात् ॥ प्रधानस्यभृत्यवदुपकारकत्वासंभवादित्यर्थः ॥ अतःप्रधानपुरुषयोरर्थार्थित्वकल्पनानयुक्तेतिभावः ॥ ४९ ॥

क्रियोत्पत्तौ विनाशित्वं ज्ञानमात्रे च पूर्ववत् ॥ निर्निमित्ते त्वनिर्मोक्षः प्रधानस्य प्रसज्यते ॥ ५० ॥

पुरुषस्याविकारतइत्युक्तमविकारित्वंस्पष्टयति ॥ क्रियोत्पत्ताविति ॥ पुरुषेयत्किंचित्क्रियोत्पत्तौअभ्युपगम्यमानायांविनाशित्वंतस्यप्रसज्येतयक्रियावत्तदनित्यंयथाघटादीतिव्याप्तिदर्शनात्नित्यश्चपुरुषोभ्युपगम्यतेसांख्यैरित्यर्थः ॥ ननुनपरिस्पंदःपरिणामोवापुरुषस्यक्रियाभ्युपगम्यतेयेनानित्यत्वप्रसंगः किंतुज्ञानमेवक्रियाभ्युपगम्यतेइतिचेत्तर्हिजन्यमजन्यंवाज्ञानमभ्युपेयतेनोभयथापिघटतइत्याह ॥ ज्ञानमात्रे चपूर्ववदिति ॥ जन्यज्ञानयोगेविकारित्वादनित्यत्वापत्तिरजन्यज्ञानयोगित्वेनप्रधानंप्रतिस्वाम्यसंभवइत्युक्तदोषापत्तिरित्यर्थः ॥ तस्मात्पुरुषस्यासंगोदासीनत्वादनाधेयातिशयत्वात्प्रवर्तकत्वानुपपत्तेरन्यस्यचहेत्वंतरस्यप्रधानविकारातिरिक्तस्यानभ्युपगमात्प्रलयेचप्रधानविकाराणामलब्धात्मतयाप्रवर्त्तकत्वायोगान्निर्निमित्तैवप्रधानप्रवृत्तिरंगीकार्या ॥ तथाचाव्यवस्थासुस्थैवेतिप्रतिपादयन्नुपसंहरतिनिर्निमित्तइति ॥ प्रधानस्यव्यापारे निर्निमित्तेऽभ्युपगम्यमानेतस्यसर्वदाप्रवृत्तिसंभवात्दृक्शक्तिमतांपुरुषाणांतद्दर्शनस्यावर्जनीयत्वादनिर्मोक्षःप्रसज्येतअतइत्थमव्यवस्थितंसांख्यशास्त्रंनमुमुक्षुभिःश्रद्धेयमितिभावः॥

नप्रकाश्यं यथोष्णत्वं ज्ञानेनैवं सु

खाद्य: ॥ एकनीडत्वतोऽग्राह्या: स्यु: कणादादिवर्त्मनां ॥ ५१ ॥

निर्गुणपुरुषमतप्रक्रियांनिराकृत्यसगुणा:पुरुषाइतिवैशेषिकमतप्रक्रियांदूषयति ॥ नप्रकाश्यमित्यादिना आत्मगतेनज्ञानेनात्मगता:सुखादयोगुणा:प्रकाश्यंतइतिहितेमन्यंतेतन्नोपपद्यतेतथाहियथोष्णत्वमग्निनिष्ठमग्निनिष्ठेनप्रकाशेननप्रकाश्यंप्रकाशार्हंनभवति ॥ एकाश्रयत्वादेवंसुखादयोगुणाआत्मनिष्ठेनज्ञानेनाग्राह्यानग्राह्या:स्यु:कुत:एकनीडत्वत:एकाश्रयत्वात् ॥ कणादादिवर्त्मनांमतइत्यर्थ: ॥ विषयविषयिणो:समानदेशत्वेग्राह्यमिदंग्राहकमिदमितिचभेदनियमानासिद्धेरितिभाव:॥५१॥

युगपत्समवेतत्वं सुखविज्ञानयोरपि ॥ मनोयोगैकहेतुत्वाद्ग्राह्यत्वं सुखस्य च ॥ ५२ ॥ ॥

नकेवलमेकाश्रयत्वादेवज्ञानसुखादीनांभास्यभासकत्वानुपपत्तिरपितुयौगपद्यासंभवादपीत्याह ॥ युगपदिति नेतिपूर्वश्लोकादनुवर्त्तनीयं ॥ तथाचायमर्थ: ॥ सुखविज्ञानयोर्नयुगपत्समवेतत्वंसंभवति ॥ कुत:मनोयोगैकहेतुत्वान्मन:संयोगस्यासमवायिकारणस्यैकमेवात्मगुणंप्रतिहेतुत्वाभ्युपगमात्तथाचसुखासमवायिकारणमन:संयोगनाशेसुखस्यनाशात्संयोगांतरासमवायिकारणज्ञानेनसुखस्यनग्राह्यत्वंमत्यक्षतउपपद्यतेइतिअपिशब्दातसमवायोपिनप्रमाणयुक्तिपथमवतरतीतिद्योत्यते ॥ चशब्दादात्ममनसोर्निरवयवयो:प्रदेशाभावादात्म

नोरिवसंयोगानुपपत्तिःसंयोगेवाविभोरात्मनोविभागानुपपत्ति स्तदभावेसंयोगांतरानुपपत्तौज्ञानादिकार्यक्रमानुपपत्तिःकार्या णांअसमवायिकारणदेशानतिवर्त्तित्वनियमदर्शनादन्यत्रेहापि तत्प्रसंगेणुपरिमाणमनःसंयोगस्याणुदेशमात्रवर्तितयातत्कार्य स्यापितन्मात्रवर्तित्वेसकलशरीरगतात्मवेदनायाअप्रत्यक्षत्व प्रसंगइत्यादिदूषणगणःसमुच्चीयते ॥ ५२ ॥

तथान्येषां च भिन्नत्वाद्युगपज्ज
न्म नेष्यते ॥ गुणानां समवेतत्वं
ज्ञानं चेन्न विशेषणात् ॥ ५३ ॥

सुखवदेवदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नानामप्यय[illegible]जन्[illegible]त्यादि त्याह ॥ तथेति ॥ अन्येषांगुणानांभिन्न[illegible]समु[illegible]रवलक्षण त्वाज्ज्ञानसुखयोरिवयुगपज्जन्मनेष्यते [illegible]स्यात्ममनःसंयो गस्यानेककार्यहेतुत्वासंभवस्योक्तत्वादित्यर्थः ॥ चकारादेका श्रययोर्विषयविषयित्वायोगःपूर्वोक्तःसंगृह्यते ॥ माभूज्ज्ञान भास्यत्वंसुखादीनामेकस्मिन्नात्मनिसमवेतत्वमेवतेषांज्ञानंना मेत्याशंक्य ज्ञानेनतेषांविशेषितत्वात्मैवमित्याह ॥ गुणाना मिति ॥ ज्ञातंसुखंज्ञातंदुःखमितिविशिष्टव्यवहारदर्शना दित्यर्थः ॥ ५३ ॥

ज्ञानेनैव विशेषत्वाज्ज्ञानाप्यत्वं
स्मृतेस्तथा ॥ सुखं ज्ञातं मयेत्येवं
तवाज्ञानात्मकत्वतः ॥ ५४ ॥ ॥

एतदेवविशदयति ॥ ज्ञानेनैवेति ॥ ज्ञानेनविशेषत्वादेवज्ञा नाप्यत्वंसुखादीनामेष्टव्यमित्यर्थः ॥ ज्ञानाहितसंस्कारजन्य स्मृतिविषयत्वादपिज्ञानाप्यत्वंसुखादेरेष्टव्यमित्याह ॥ स्मृते स्तथेति ॥ सुखंमयाज्ञातमित्येवंस्मृतेरितिसंबंधः किंचज्ञान विशिष्टात्मसमवेतत्वंसुखादेर्ज्ञानमिष्यते केवलात्मसमवेतत्वं वा नाद्योयुगपत्क्षणिकात्मविशेषगुणानांसमवायासंभवस्योक्त त्वादात्मगतसंख्यापरिमाणादेरपिग्रहणप्रसंगाच्चेत्यभिप्रेत्यद्वि तीयंदूषयति ॥ तवेति ॥ तवमतेआत्मनोज्ञानभिन्नत्वाद्धटवद्द्र व्यमात्रत्वात्तत्समवेतत्वमात्रेणनसुखादिसिद्धिः सर्वस्यजडत्वा दित्यर्थः ॥ ५४ ॥

सुखादेर्नात्मधर्मत्वमात्मनस्तेऽवि कारतः ॥ भेदादन्यस्य कस्मान्न मनसो वा विशेषतः ॥ ५५ ॥

ज्ञानसुखादीनामात्मगुणत्वाभ्युपगमेनभास्यभासकत्वासं भवउक्तइदानींतेषामात्मगुणत्वमपिदुर्भणमित्याह ॥ सुखादेरि ति ॥ सुखादेरात्मधर्मत्वंनसंभवतितेतवमतेआत्मनोविकारतो विकारित्वाभावाद्विभुत्वांगीकारेणनित्यत्वाभ्युपगमान्नहिनित्य मनित्यगुणकमितिमांप्रतिदृष्टांतःकोपिविद्यतेऽतोनात्मनोगुण वत्वसिद्धिः ॥ दूरेग्राह्यग्राहकत्वकल्पनेतिभावः ॥ किंचगु णगुणिनोरत्यंतभेदवादिनस्तवमतेअस्यैवात्मनोऽयंसुखादिरि तिनियमोपिदुर्घटइत्याह ॥ भेदादिति ॥ अन्यस्यात्मांतरस्य मनसोवाकस्मात्सुखादयोगुणानस्युरविशेषितोभेदाविशेषादि त्यक्षरार्थः ॥ अयमाशयः ॥ सर्वात्मनांविभुत्वांगीकाराद्यच्छ

रीरावच्छेदेनात्मनिसुखादयोजायंतेतत्रतदासर्वात्मनांसत्त्वात्तद्भेदस्यचतत्रानवगमादस्यैवात्मनोयंसुखादिधर्मोनान्यस्येतिनियन्तुंनशक्यतेनमनः संयोगभेदोनियामकोमनस्यपिसर्वात्मसंबंधस्याविशेषान्नाप्यदृष्टभेदोनियामकस्तस्याप्यात्मधर्मत्वासिद्धेरदृष्टहेतुप्रयत्नादेरपिमनःसंयोगनिमित्तकत्वात्तस्यचसर्वात्मसुविशेषासिद्धेरदृष्टस्यापिनाश्रयविशेषसिद्धिरिति ॥ यत्रकुत्रापिजायमानंसुखादियस्यकस्यापिकस्मान्नस्यात्तथामनसः क्रियावत्वान्मूर्तत्वात्सुखादिदेशाऽव्यभिचाराच्चतस्यैवकस्माद्धर्माः सुखादयोनस्युर्विनिगमनाभावादिति ॥ ५५ ॥

स्यान्मालाऽपरिहार्या तु ज्ञानं चेज्ज्ञेयतां व्रजेत्॥युगपद्वापि चोत्पत्तिरभ्युपेतातइष्यते ॥ ५६ ॥

यद्यपिवैशेषिकैर्ज्ञानस्यज्ञानांतरवेद्यत्वमिष्यतेतदप्ययुक्तमनवस्थाप्रसंगादित्याह ॥स्यान्मालेति ॥अयमर्थः येनात्मनःसंयोगेनप्रथमंज्ञानंजायतेतदन्येनसंयोगांतरेणतद्विषयंज्ञानांतरंजायते किंवातेनैवसंयोगेन आद्येदोषमाह ॥ स्यादिति ॥ ज्ञानंचेज्ज्ञेयतांव्रजेत्तदापऽरिहार्याज्ञानमालापरंपरास्याज्ज्ञानानवस्थास्यादित्यर्थः ॥ विषयावभाससमये यदिज्ञानंनावभासेततदाविषयःस्वयमेवभासतेज्ञानाधीनतयावेतिविवेक्तुमशक्यत्वात्तदैवज्ञानभानंज्ञानांतरमेष्टव्यंतस्याप्यभानेपूर्वज्ञानस्यज्ञानांतरभास्यत्वासिद्धेस्तज्ज्ञानायज्ञानांतरमितिदुर्निवारानवस्थास्यादितिभावः ॥ तुशब्दश्चार्थः ॥ तेनचप्रथमज्ञानोत्पत्त्यनंतरंमनसिक्रिया ततोविभागस्ततः पूर्वसंयोगनाशस्ततःसंयो

गान्तरन्ततोज्ञानान्तरमितिवहुक्षणविलंबेनोत्पद्यमानमुत्तरज्ञानम्पूर्वज्ञानावभासनं कथंकुर्यात्तस्यतदानीमभावादित्यादियुक्त्यंतरंसमुच्चीयते ॥ अथद्वितीयंकल्पमनूद्यातिप्रसंगेनदूषयति ॥ युगपद्वेति ॥ अपिचानवस्थादोषपरिजिहीर्षयापूर्वोत्तरज्ञानयोरेकस्मादेवसंयोगाद्युगपद्वोत्पत्तिरभ्युपेताचेदित्यनुपज्यतेतदातोऽस्मादेवसंयोगाद्युगपत्संनिकृष्टरूपरसगंधशब्दस्पर्शज्ञानानामपितदैवोत्पत्तिरिष्यतांतदासंस्कारोद्बोधसन्निपातेसहकारिलाभात्तदर्थस्मृतीनामप्युत्पत्तिरिष्यतामतोनज्ञानस्यज्ञानांतरवेद्यत्वकल्पनायुक्तिमतीतिस्थितमित्यर्थः ॥ ५६ ॥

अनवस्थांतरत्वाच्च बंधो नात्मनि विद्यते ॥ नाशुद्धिश्चाप्यसंगत्वादसंगो हीति च श्रुतेः ॥ ५७ ॥

किंचात्मनश्चैतन्यंस्वरूपलक्षणमुच्यतेतटस्थलक्षणंवा आद्येपृथिव्यादौगंधादिवत्सनातनत्वात्तस्यचस्वरूपानतिरेकादनित्यज्ञानआत्मेत्युक्तोपोमृषैवस्यात् द्वितीयेतुस्वरूपलक्षणमन्यदनात्मासाधारणंवक्तव्यंतच्चचेतनातिरिक्तंनकिमपिसंभावितमस्त्यतोदेहादिजडविलक्षणमात्मानमभ्युपगछतासदानिर्विशेषचिद्रूपःकूटस्थएवात्माभ्युपेतव्योऽन्यथाविकारिणोऽनित्यत्वनियमाद्बंधमोक्षान्वय्येकआत्माभवतीतिदुःसंपादमित्येतत्सर्वमभिप्रेत्याह ॥ अनवस्थांतरत्वाच्चेति ॥ नास्त्यवस्थांतरंयस्यसोनवस्थांतरंतस्यभावोनवस्थांतरत्वंतस्मादितिविग्रहः ॥ आत्मनइतिशेषः॥ तथाचात्मनःकूटस्थत्वात्तस्मिन्नात्मनिबंधोविशेषगुणवत्वलक्षणः परमार्थतोनविद्यते ॥ चकारात्तन्निवृत्तिरूपोमो

क्षोपिनविद्यतइतियोज्यं ॥ तस्मान्नित्यशुद्धएवात्मेत्यत्रप्रमाणंव दन्परकल्पनानिराकरणफलमाह ॥ नाशुद्धिश्चापीति ॥ स्वगत धर्मकृतबंधाभाववदन्यसंसर्गकृताशुद्धिरपिनचास्त्यसंगत्वादि त्यर्थः ॥ ५७ ॥

सूक्ष्मैकागोचरेभ्यश्च न लिप्यत
इतिश्रुतेः ॥ ५८ ॥

॥ इतश्चनात्मनःपारमार्थिकोबंधइत्याह ॥ सूक्ष्मेति सूक्ष्म त्वंमनोवागगम्यत्वमेकत्वमद्वितीयत्वमगोचरत्वंनिर्विशेषत्वमे तेभ्यश्चहेतुभ्योनित्यशुद्धएवात्मानलिप्यतेलोकदुःखेनवाह्यइ तिश्रुतेरित्यर्थः ॥ यथासर्वगतंसौक्ष्म्यादाकाशंनोपलिप्यते ॥ सर्वत्रावस्थितोदेहेतथात्मानोपलिप्यतेइतिभगवद्वचनंचात्रोदा हर्त्तव्यं ॥ अर्धश्लोकः ॥ ५८ ॥

एवं तर्हि न मोक्षोस्ति बंधाभावा
त्कथंचन ॥ शास्त्रानर्थक्यमेवस्या
न्न बुद्धेर्भ्रांतिरिष्यते॥बंधो मोक्षश्च
तन्नाशः स यथोक्तो न चान्यथा५९

एवमात्मनोनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वंसाधयतोवेदांतिन आत्मोपदेशशास्त्रानर्थक्यमित्याक्षिपंतिपूर्ववादिनः ॥ एवंत र्हीति ॥ यदीत्यध्याहार्यं ॥ यद्येवंनित्यशुद्धआत्मातर्हिकथं चनकेनापिरूपेणबंधाभावान्मोक्षोपिनास्तिबंधपूर्वकत्वान्मोक्ष स्यतदभावेऽभावात्तथाचमोक्षोपायोपदेशशास्त्रानर्थक्यमेवस्या

दिति ॥ उत्तरमाह ॥ नबुद्धेरित्यादिना ॥ बुद्धेर्भ्रांतिःबंधइष्य
तइत्यन्वयः ॥ तन्नाशोभ्रांतिनाशोमोक्षइतिचेष्यतेनपरमार्थत
इत्यर्थः ॥ सबंधोयथापूर्वमुक्तोऽज्ञानंकल्पनामूलंसंसारस्यनि
यामकमिति तथैवनचान्यथातथाचाज्ञानकल्पितबंधभ्रमनिवृ
त्त्यर्थत्वादुपदेशशास्त्रस्यनवैयर्थ्यप्रसंगइत्यर्थः ॥ ५९ ॥

बोधात्मज्योतिषा दीप्ता बोधमात्म
नि मन्यते ॥ बुद्धिर्नान्योस्ति बो
द्धेति सेयं भ्रांतिर्हि धीगता ॥ ६० ॥

अज्ञानमूलबुद्धिधर्माध्यासलक्षणोबंधश्चिदात्मनिइत्युक्तमु
पपादयति ॥ बोधात्मेति ॥ बोधरूपस्यात्मनोयज्ज्योतिःप्रकाश
श्चिदाभासस्तेनदीप्ताऽव्याप्ताप्रकाशिताबुद्धिरात्मनिस्वस्यांबोधंचै
तन्यंमन्यते अन्योबोद्धासाक्षीनास्तिअहमेवबोद्धेतिसाभासाबु
द्धिःप्रकाशतेतदविवेकादहमेवबद्धोकर्तेत्यादिरात्मानिसंसारोधी
गताभ्रांतिरेवेत्यर्थः ॥ ६० ॥

बोधस्यात्मस्वरूपत्वान्नित्यं तत्रो
पचर्यते ॥ अविवेकोप्यनाद्योयं
संसारो नान्य इष्यते ॥ ६१ ॥ ॥

बुद्धेरेवबोधात्मत्वंयथाप्रतीतिपरमार्थंकिंनस्यादितिचेन्नेत्याह
बोधस्येति॥बुद्धेरागंतुकत्वेनबोधव्यभिचाराद्बोधस्यचविनापिबु
द्धिंसुषुप्तेसद्भावादात्मस्वरूपत्वात्तत्रबुद्धौसउपचर्यतेऽध्यस्यतेऽध्य
स्यतेऽविवेकादित्यर्थः ॥ तर्हिसोऽविवेकःसादिरनादिर्वेतिवी

क्षायामाह ॥ अविवेकोपीति ॥ यद्यविवेकएवानाद्यज्ञान कृतत्वादनादिस्तर्हितस्यैवब्रह्मात्मज्ञानान्निवृत्तिःस्यान्नसंसार स्येतिभ्रमंवारयति संसारोनान्यइष्यते ॥ कर्त्रादिधर्मकबुद्ध्य विवेकएवसंसारइत्यर्थः ॥ ६१ ॥

मोक्षस्तन्नाश एव स्यान्नान्यथानु पपत्तितः ॥ येषां वस्त्वंतरापत्तिर्मो क्षो नाशस्तु तैर्मतः ॥ ६२ ॥ ॥

बंधस्याज्ञानात्मकत्वेफलितमाह ॥ मोक्षइतिज्ञानादज्ञाननि वृत्त्यातत्कार्यबंधनिवृत्तिरेवमुक्तिर्नान्यथाहेयस्योपादेयस्यवा मोक्षस्यानुपपत्तितोनुपपत्तेरित्यर्थः ॥ अनुपपत्तिमेवद्रढयन्नप क्षांतरंनिराकरोति ॥ येषामिति ॥ येषांवादिनांस्वरूपादन्य वस्त्वंतरापत्तिरात्मनोमोक्षइतिमतंतैरात्मनाशएवमोक्षइतीष्टः स्यात्स्थितस्यनष्टस्यवान्यस्यान्यत्वासंभवाद्वस्त्वंतरापत्तिशब्दे नयदिमाप्तिर्विवक्ष्यतेतथापिसंयोगाविप्रयोगांताइतिन्यायेनकृ तकस्यानित्यत्वव्याप्तेश्चानित्योमोक्षःस्यादित्यर्थः ॥ ६२ ॥

अवस्थांतरमप्येवमविकारान्न यु ज्यते ॥ विकारोऽवयवित्वं स्यात्त तो नाशो घटादिवत् ॥ ६३ ॥ ॥

यथावस्त्वंतरापत्तिर्मोक्षइतिपक्षेऽनुपपत्तिरनित्यत्वापत्तिश्च तथात्मनोवस्थांतरापत्तिमोक्षपक्षेपिसदोषस्तुल्यइत्याह ॥ अ वस्थांतरमप्येवमिति ॥ अविकारित्वादात्मनोवस्थांतरमपिन

गुज्यतेयदि पुनर्विकारोप्यभ्युपगम्येततथासतिसावयवत्वमा त्मनःस्यात्ततःसावयत्वान्नाशएवघटादिवदपरिहार्यःस्यादतो भ्रांतिनिवृत्तिमात्रएवमोक्षोनान्यथासंभवतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

तस्माद् भ्रांतिरतोऽन्या हि बंधमो
क्षादिकल्पनाः॥ सांख्यकाणादबौ
द्धानां मीमांसाहतकल्पनाः॥६४॥

वेदांतसिद्धांतादन्याःबंधमोक्षादिकल्पनाःवादिभिरुत्प्रेक्षिताःश्रुतिस्मृतिन्यायबाधितत्वान्नादरणीयामुमुक्षुभिरित्युपसंहरति ॥ तस्मादितिद्वाभ्यां भ्रांतिरेवपरिशेषादात्मनिबंधमोक्षप्रतिभासइतिकल्पनाश्रुत्याद्यविरुद्धा अतोन्याबंधमोक्षादिकल्पनाः आदिशब्दात्तद्धेतुकल्पनाचनादर्तव्याःकदाचनेतिसंबंधः ॥ अतोस्मात्सिद्धांतादन्याबंधमोक्षादिकल्पनाहियस्माद्भ्रांतिःप्रमाणशून्यातस्मान्नादर्तव्येतिवान्वयः ॥ केषांवाकल्पनानादर्तव्याइत्यतआह ॥ सांख्येति ॥ मीमांसाहताविचारविरुद्धाविचारासहावाकल्पनामीमांसाहतकल्पनाइत्यर्थः॥६४

शास्त्रयुक्तिविहीनत्वान्नादर्तव्याः
कदाचन ॥ शक्यंते शतशो वक्तुं
दोषास्तासां सहस्रशः ॥ ६५॥ ॥

अनादरेहेतुमाह ॥ शास्त्रेति ॥ शास्त्रयुक्तिविरुद्धाश्चताःकल्पनाइत्याह ॥ शक्यंतइति ॥ ६५ ॥

अपि निंदोपपत्तेश्च यान्यतोन्या

नि चेत्यतः ॥ त्यक्त्वातोऽन्यशा
स्त्रोक्तीर्मतिं कुर्याद्दृढां बुधः ॥६६॥

इतश्चसांख्यादिकल्पनानादर्तव्याइत्याह ॥ अपिनिंदोपप त्तेरिति यान्यतोन्यानिशास्त्राणिपृथिव्यांविविधानिवैशंकनी यानिविद्वद्भिर्धर्मशुद्धिमभीप्सुभिः ॥ यावेदबाह्याःस्मृतयोयाश्च काश्चकुदृष्टयः सर्वास्तानिःफलाःप्रेत्यतमोनिष्ठाहिताःस्मृताइ त्यादिनिंदावचनान्नादर्तव्याइत्यर्थः ॥अतोन्यशास्त्रोक्तीस्त्यक्त्वा दृढांमतिंबुधःकुर्यादित्यन्वयः ॥ ६६ ॥

श्रद्धाभक्ती पुरस्कृत्यहित्वा सर्वम
नार्जवं ॥ वेदांतस्यैव तत्त्वार्थे व्या
सस्याभिमतौ तथा ॥ ६७ ॥ ॥

कथंमतिंकुर्यात्कुत्रवेत्याकांक्षायामाह ॥ श्रद्धेति ॥ श्रद्धाश्रु त्युक्तेर्थेविश्वासोभक्तिस्तत्परतातेपुरस्कृत्यादरेणावलंब्येत्यर्थः सुगममन्यत् ॥ ६७ ॥

इतिप्रणुन्नाद्वयवादकल्पना निरा
त्मवादाश्च तथाहि युक्तितः ॥ व्यपे
तशंकाः परवादतः स्थिरा मुमुक्ष
वो ज्ञानपथे स्युरित्युत॥६८॥ ॥

एवमुक्तंपरपक्षनिराकरणंसंक्षिप्यतत्प्रयोजनंकथयति ॥ इतीति॥इतिइत्थंयुक्तितःप्रणुन्नाःनिराकृताःद्वयवादकल्पनाःभे

दवादकल्पनाःसांख्यादिकल्पनाइतियावंत् ॥ तथानिरात्मवादाःबौद्धवादाश्चयुक्तितःप्रणुन्नाइत्यर्थः ॥ किमर्थंतदाह ॥ व्यपेतेति ॥ मुमुक्षवः परवादतः परशास्त्रेभ्योव्यपेतशंकास्तत्प्रामाणिकत्वशंकारहिताःसंतोज्ञानपथेवेदांतोक्तज्ञानमार्गेस्थिराःस्युर्भवेयुरित्युतअपीतियोजना ॥ ६८ ॥

स्वसाक्षिकं ज्ञानमतीव निर्मलं विकल्पनाभ्यो विपरीतमद्वयं॥ अवाप्य सम्यग्यदि निश्चितो भवेन्निरन्वयो निर्वृतिमेति शाश्वतीं॥६९॥

वेदान्ताविहितब्रह्मात्मज्ञानस्यैवपुरुषार्थसाधनत्वमितितत्स्वरूपकथनपूर्वकंमुमुक्षूणांतन्निष्ठत्वमावश्यकमितिदर्शयतिस्वसाक्षिकमिति ॥ अद्वयमखंडवस्तुमात्राकारमित्यर्थः ॥ निरन्वयोनिरस्ताज्ञानतत्कार्यसंबंधःसन्नित्यर्थः ॥ शाश्वतीनिर्वृतिरखंडानंदानुभवस्वरूपाविर्भावः ॥ ६९ ॥

इदं रहस्यं परमं परायणं व्यपेतदोषैरभिमानवर्जितैः ॥ समीक्ष्य कार्यामतिरार्जवे सदा न तत्त्वदृक्स्वान्यमतिर्हि कश्चन ॥ ७० ॥

यथोक्तज्ञानाधिकारिणंसंक्षिप्तविशेषणसारंकथयंस्तत्त्वनिष्ठालक्षणमाह ॥ इदंरहस्यमितियदवाप्यशाश्वतींनिर्वृतिमेति तदिदंरहस्यमुपदेशैकगम्यं ॥ परमंपरमात्मतत्त्वप्रकाशत्वा

त्सर्वोत्तमं परायणंनिरवधिकसर्वाश्रयं परमगतिरूपमितिया वत् ॥ एवंविधमात्मज्ञानंसमीक्ष्यसम्यगालोच्यदृढीकृत्येति यावत् ॥ व्यपेतदोषैरपगतेंद्रियबहिर्मुखैरभिमानवर्जितैःपां डित्यादिनिमित्तचित्तदोषरहितैःशांतैर्दांतैश्चेतियावत् ॥ एवंवि धैरधिकारिभिरार्जवेऋजुभावेसर्वसमेब्रह्मात्मतत्त्वेमतिर्निष्ठास दाकार्याब्रह्मात्मतत्त्वमेवऋजुसर्वदासर्वत्रैकरूपत्वात्तत्स्वरूपमे वार्जवंनामतस्यनिर्विशेषत्वादितिद्रष्टव्यं॥ तथाचब्रह्माभेदेनात्म ज्ञाननिष्ठातत्त्वनिष्ठेत्युक्तंभवतिएतदेवव्यतिरेककथनेनविशद यति ॥नतत्त्वदृगिति॥यःकश्चन॥ स्वान्यमतिःप्रत्यगात्मनोन्य स्मिन्ब्रह्मणिमतिर्यस्यसस्वान्यमतिः॥ सनतत्त्वदृक्तत्त्वदृष्टिर्न भवतीत्यर्थः॥ तदेवब्रह्मत्वंविद्धिनेदंयदिदमुपासते॥अथयोन्यां देवतामुपास्तेन्योसावन्योहमस्मीतिनसवेदेतिश्रुतेः ॥ ७० ॥

अनेकजन्मांतरसंचितैर्नरो विमु
च्यतेऽज्ञाननिमित्तपातकैः ॥ इदं
विदित्वा परमं हिपावनं न लिप्यते
व्योम इवेह कर्मभिः ॥ ७१ ॥ ॥

एवमतियत्नलभ्येनज्ञानेनकिंफलंसाध्यतेतदाह ॥ अनेके तिस्पष्टार्थः ॥७१॥

प्रशांतचित्ताय जितेंद्रियाय च प्र
हीणदोषाय यथोक्तकारिणे ॥ गु
णान्वितायानुगताय सर्वदा प्रदेय

मेतत् सततं मुमुक्षवे ॥ ७२ ॥

इदंज्ञानमाचार्येणकस्मैदातव्यमित्यपेक्षायांविस्तृतविशेषण मधिकारिणमाह ॥ प्रशांतेति ॥ प्रशांतचित्तायशांतिगुणयुक्ताय जितेंद्रियायदांताय प्रहीणदोषायअनेकजन्मानुष्ठितयज्ञादिपरितोषितेश्वरप्रसादहतसमस्तकल्मषाय ॥ यथोक्तकारिणे शास्त्रोक्तस्वधर्मस्ययथाशास्त्रमनुष्ठात्रे ॥ गुणान्वितायविद्याविनयार्जवादिगुणयुक्ताय ॥ सर्वदादीर्घकालंसततंचनैरंतर्येणानुगताय गुरुमनुसृतायएवंविधायमुमुक्षवेमोक्षमात्रेच्छावते एतदात्मज्ञानंगुरुणादेयंप्रतिपादयितव्यमित्यर्थः ॥ ७२ ॥

परस्य देहे न यथाभिमानिता पर
स्य तद्वत्परमार्थमीक्ष्य च ॥ इदं हि
विज्ञानमतीव निर्मलं संप्राप्य मु
क्तोथ भवेच्च सर्वतः ॥ ७३ ॥

एवंविधःशिष्योमहावाक्येनावगमितमात्मतत्त्वंकथमवगच्छतिकिंवाफलंप्राप्नोतीत्यपेक्षायामाहपरस्येतियथापरस्यान्यस्य देहपरस्यनाभिमानिताअहंममेत्यभिमानित्वंनसंभवति तद्वत् स्वदेहापिपरमार्थमीक्ष्यदेहातिरिक्तमात्मतत्त्वमीक्ष्यालोच्याभिमानरहितःसन्निितियावत् ॥ चकारात्तत्प्रतिपादकवेदांतवाक्यान्यालोच्येतिगृह्यते ॥ एवंविधंइदंविज्ञानंपूर्वोक्तसाक्षात्कारंसंप्राप्याथतदैवसर्वतोमुक्तोभवेन्निरस्ताज्ञानतत्कार्यसंस्कारपरमानंदानुभवब्रह्मात्मस्वरूपोभवेदित्यर्थः ॥ ७३ ॥

न हीह लाभोऽभ्यधिकोस्ति कश्चन
स्वरूपलाभात्स इतो हि नान्यतः॥
न देयमैंद्रादपि राज्यतोधिकं स्वरू
पलाभं त्वपरीक्ष्य यत्नतः ॥ ७४॥

किमितिगुणविशेषवच्छिष्यपरीक्षणंगुरोर्यस्मैकस्मैचिच्छि
ष्यायकस्माद्विद्यानदीयतेतत्राह॥ नहीति ॥ स्वरूपमात्मतत्त्वं
लभ्यतेनेनेतिस्वरूपलाभस्तत्त्वज्ञानंतस्मादभ्यधिकोलाभःक
श्चनकोपीहदेवमनुष्यादिभवपरंपरायांनास्तिआत्मालाभान्नप
रंविद्यतइतिस्मृतेः सलाभःइतएववेदांतवाक्यान्नान्यतोन्यस्मा
च्छास्त्रांतरान्नभवति हियस्मात्तस्माद्यत्नतःशिष्यमपरीक्ष्यस्व
रूपलाभंतुज्ञानंनदेयं ॥ ऐंद्रादपिराज्यतोराज्यात्प्रधिकमितिवि
शेषणेन प्राणाप्यायचांतेवासिनेनान्यस्मैकस्मैचनयद्यप्य
स्माइमामद्भिःपरिगृहीतांधनस्यपूर्णांदद्यादेतदेवततोभूय इति
श्रुतिंप्रमाणयति ॥७४॥ इतिपार्थिवप्रकरणंषोडशंविवृतं ॥१६॥

आत्मा ज्ञेयः परो ह्यात्मा यस्माद
न्यन्न विद्यते॥सर्वज्ञः सर्वदृक् शुद्ध
स्तस्मै ज्ञेयात्मने नमः॥ १ ॥ ॥

परपक्षनिराकरणमुखेनोक्तंमोक्षसाधनंज्ञानंस्वप्रक्रियया
पिव्यक्तीकर्तुंप्रकरणांतरमारभमाणोदेवताभक्तेर्विद्याप्राप्त्यंतरं
गत्वंद्योतयन्प्रकरणप्रतिपाद्यार्थंनमस्कारव्याजेनसंक्षिप्याह॥
आत्माज्ञेयइति ॥ आत्मास्वरूपंज्ञेयःस्वरूपतोऽवधार्यःकिंघ

टादिवद्विषयत्वेननेत्याह ॥ परोह्यात्मेति ॥ हियस्मादात्मास र्वज्ञेयात्परोज्ञेयत्वधर्मरहितः ॥ तत्कुतस्तत्राह ॥ यस्मादन्यं नविद्यतइति ॥ यस्मादात्मनःस्वरूपादन्यत्परमार्थतःपृथग्भूतं तद्धर्मोवानाविद्यते ॥ तथाचरूपादिहीनतयाचक्षुराद्यगोचरत्वात् स्वसमानजातीयप्रत्यक्षव्यक्त्यंतराभावाद्व्याप्तिग्रहाभावेसत्य नुमानार्थापत्तिग्राह्यत्वाभावात्सदृशवस्त्वंतराभावेनोपमानाग्रा ह्यत्वात्षष्ठीजातिगुणक्रियादिधर्मराहित्येनशब्दागोचरत्वात् ज्ञातुःस्वरूपत्वादेवनास्तीत्यभ्युपगंतुमशक्यत्वात्पारिशेषाद्विष यभूतदेहेंद्रियांतःकरणप्रत्याख्यानेनान्विष्यंतत्साक्षितयाविष यत्वेनस्वयंप्रकाशआत्माज्ञेयइत्यर्थः ॥ एवंत्वंपदार्थंपरिशोध्य तस्यतत्पदार्थात्मकत्वंवाक्यार्थंकथयितुंतत्पदार्थमाह ॥ सर्व ज्ञइति ॥ सामान्यतःसर्वंजानातीतिसर्वज्ञोविशेषतःसर्वंपश्य तीतिसर्वदृक्सर्वज्ञत्वमुपलक्षणमुक्त्वातस्यस्वरूपलक्षणमाह ॥ शुद्धइति ॥अनृतजडपरिछिन्नदुःखादिप्रपंचसंसर्गरहितः स त्यज्ञानानंतानंदरूपइत्यर्थः ॥ वाक्यार्थंतत्त्वंपदार्थैक्यमाह ॥ तस्माइति ॥ पूर्वोक्तप्रकारेणज्ञेयश्चासावात्माचज्ञेयात्मातस्मै ज्ञेयात्मनेतस्मैसर्वज्ञत्वाद्युपलक्षितायसत्यादिस्वरूपायनमःप्र ह्वीभावोस्तु तद्भेददृष्टिविलयएवेहनमः शब्दार्थः ॥ १ ॥

पदवाक्यप्रमाणज्ञैर्दीपभूतैः प्रका शितं ॥ ब्रह्म वेदरहस्यं यैस्तान्नित्यं प्रणतोस्म्यहं ॥ २ ॥ ॥ छ ॥

देवताभक्तिवद्गुरुभक्तेरपिविद्याप्रात्यंतरंगत्वं यस्यदेवेपराभ

क्तिर्यथादेवेतथागुरौ ॥ तस्यैतेकथिताह्यर्थाःप्रकाशंतेमहात्मनइ तिश्रुतिसिद्धंद्योतयन्गुरुपरंपरांप्रमाणयतिपदवाक्येति ॥ यैर्गु रुभिर्वेदरहस्यंब्रह्मप्रकाशितंतान्नित्यंप्रणतोस्म्यहमितिसंबंधः प दानांवाक्यानांचशक्तितात्पर्यमर्यादयाप्रमाणज्ञैःपदवाक्यप्रमाण ज्ञैः ॥ यद्वापदवाक्येप्रसिद्धेप्रमाणमनुमानादितज्ज्ञैरित्यर्थः ॥ दीपभूतैरयत्नेनसर्वार्थप्रकाशकैर्यैरितिसंबंधः ॥ २ ॥

यद्वाक्सूर्यांशुसंपातप्रनष्टध्वांतक
ल्मषः ॥ प्रणम्य तान् गुरून्वक्ष्ये
ब्रह्मविद्याविनिश्चयं ॥ ३ ॥ ॥छ॥

सामान्येनाचार्यपरंपरांनमस्कृत्यविशेषेणस्वगुरुप्रणामपूर्व कमुद्देश्यं प्रतिजानीते ॥ यद्वागिति॥ब्रह्मविद्याविनिश्चयोयस्मा न्न्यायविशेषाद्भवतितंन्यायविशेषंवक्ष्यइत्यर्थःसुगममन्यत् ॥ ३

आत्मलाभात्परो नान्यो लाभःक
श्च न विद्यते ॥ यदर्था वेदवादाश्च
स्मार्ताश्चापि तु याः क्रियाः ॥४॥

किमर्थंब्रह्मविद्याविनिश्चयोवक्ष्यतेतदाह ॥ आत्मलाभादि ति ॥ आत्मलाभस्यपरमत्वेप्रमाणंसूचयति ॥ यदर्थाइति ॥ वे दवादावेदवचनानिस्मार्ताश्चवादाःस्मृतिवचनानिसाक्षाज्ज्ञाना र्थावेदवादाःस्मृतिवादाश्चयदर्थाःअपितुयाःक्रियाःकर्मपरवेद स्मृतिविहिताःताश्चचित्तशुद्धिपरंपरयायदर्थास्तस्मादात्मलाभा दितिसंबंधः ॥ ४ ॥

आत्मार्थोपि हि यो लाभः सुखा येष्टो विपर्ययः ॥ आत्मलाभः प रः प्रोक्तो नित्यत्वाद्ब्रह्मवेदिभिः ५

पुत्रादिलाभापेक्षयाआत्मलाभस्यपरमत्वंप्रामाणिकमित्युक्तमुपपादयति ॥ आत्मार्थोपीति ॥ योपिलाभःपुत्रधनादिविषयोलोकेसुखायेष्टःसोप्यात्मार्थआत्मसुखार्थइतिहिप्रसिद्धमितियोजना ॥ तर्हिपुत्रादिलाभेनैवात्मसुखसिद्धेःकिमित्यात्मज्ञानमात्मलाभायेष्टव्यंविशेषाभावादित्यतआह ॥ विपर्ययइति ॥ सुखविपर्ययःदुःखायापिसलाभःस्यात्कदाचित्कस्यचित्पुत्रादेरेवदुःखहेतुत्वदर्शनादित्यर्थः ॥ तस्माल्लाभांतरापेक्षयाआत्मलाभःपरमोलाभइतितदर्थंसर्वपरित्यागेनात्मज्ञानंसंपादनीयमित्यभिप्रेत्याह ॥ आत्मेति ॥ विपर्ययप्रसंगस्तत्रनास्तीत्याह ॥ नित्यत्वादिति ॥ तथाचश्रुतिःतदेतत्प्रेयःपुत्रात्प्रेयोवित्तात्प्रेयोन्यस्मात्सर्वस्मादंतरतरंयदयमात्मासयोन्यमात्मनःप्रियंब्रुवाणंब्रूयात्प्रियंत्वांरोत्स्यतीतीश्वरोहंतथैवस्यादात्मानमेवप्रियमुपासीतसयआत्मानमेवप्रियमुपास्तेनहास्यप्रियंप्रमायुकंभवतीति ॥ ५ ॥

स्वयं लब्धस्वभावत्वाल्लाभस्तस्य नचान्यतः ॥ अन्यापेक्षस्तु यो लाभः सोन्यदृष्टिसमुद्भवः ॥६ ॥

आत्मसुखलाभस्यनित्यत्वमुक्तंसाधयति ॥ स्वयमिति ॥

तस्यात्मनोलाभोनचान्यतोन्यनिमित्तकोनभवतिकुतःस्वयंल ब्धस्वभावत्वात्साधनसाध्यत्वाभावान्नित्यत्वमित्यर्थः पुत्रादि लाभस्यसाधनाधीनत्वेनानित्यत्वंसाधयति ॥ अन्यापेक्षइति ॥ अन्यदृष्टेःसकाशात्समुद्भवोयस्यसतथाअन्याधीनस्यतदप गमेपगमादनित्यत्वमित्यर्थः ॥ ६ ॥

अन्यदृष्टिस्त्वविद्या स्यात्तन्नाशो मोक्ष उच्यते ॥ ज्ञानेनैव तु सोपि स्याद्विरोधित्वान्न कर्मणा ॥ ७ ॥

॥ केयमन्यदृष्टिःकावातदुद्भवस्यान्यपुत्रादिलाभस्यअनि त्यत्वेहानिरित्यतआह ॥ अन्यदृष्टिस्त्विति ॥ अन्यस्मिन्अ नात्मनिदृष्टिःप्रतीतिर्यस्याःसाअन्यदृष्टिः साअविद्याभवतीत्य र्थः ॥ ततश्चात्माऽविद्याकृतभ्रांतिनिबंधनत्वात्पुत्रादिलाभ प्रीतिस्तस्याश्चस्वप्नतुल्यत्वान्नित्यात्मप्रियहानिःस्यादितिभावः ॥ तथाचाविद्यानिवृत्तिमंतरेणात्मस्वरूपनित्यसुखलाभाभावा त्तासंपाद्येत्याह ॥तन्नाशइति॥ मोक्षोनित्यनिरतिशयपरमानं दाविर्भावोऽज्ञानहानिलक्षणस्तत्प्राप्त्युपायमाह ॥ ज्ञानेनैवेति ॥ सोप्यज्ञाननाशलक्षणोमोक्षोज्ञानेनैवस्यात्तस्यैवाज्ञानविरो धित्वान्नकर्मणा तस्याज्ञानविरोधित्वाभावात्तस्मात्सर्वकर्मपरि त्यागेनात्मज्ञानंसर्वथासंपादनीयमेवमुमुक्षुणेत्यर्थः ॥ ७ ॥

कर्मकार्यस्त्वनित्यः स्यादविद्या कामकारणः ॥ प्रमाणं वेद एवात्र ज्ञानस्याधिगमे स्मृतः ॥ ८ ॥ ॥

ननुविरोधाभावात्सकार्याविद्यानिवृत्तिरूपोमोक्षःकर्मणामा भूत्तथापितेननित्यपुरुषार्थोभविष्यत्यतःकिंज्ञानेनेति नेत्याह ॥ कर्मकार्यस्त्विति ॥ तत्रहेतुगर्भंविशेषणंअविद्येति ॥ मिथ्याप्रत्ययमूलरागप्रयुक्तकर्मसाध्यत्वादित्यर्थः ॥ कर्मसाध्यंफलमनित्यंज्ञानसाध्यंतुनित्यमित्यत्रकिंप्रमाणमितिचेद्वेदएवेत्याह प्रमाणमिति ॥ तद्यथेहकर्मजितोलोकःक्षीयतएवमेवामुत्रपुण्यजितोलोकःक्षीयते ब्रह्मविदाप्नोतिपरं तरतिशोकमात्मविदित्यादिवेदएवकर्मसाध्यमनित्यंज्ञानसाध्यंनित्यंमोक्षरूपमित्यत्रज्ञानस्यविवेकस्यअधिगमेप्रमाणंविद्वद्भिःस्मृतमित्यर्थः ॥८॥

ज्ञानैकार्थपरत्वात्तं वाक्यमेकं ततो विदुः ॥एकत्वं ह्यात्मनो ज्ञेयं वाक्यार्थप्रतिपत्तितः ॥ ९ ॥ ॥ ॥

किंचवेदस्यसर्वस्याध्ययनविध्युपपादितत्वादपुरुषार्थेपर्यवसानायोगात्परमपुरुषार्थपर्यवसानायात्मैक्यज्ञानपरत्वमेष्टव्यं ततोनकर्मसुतस्यमहातात्पर्यंलभ्यतइत्यभिप्रेत्याह ॥ ज्ञानैकार्थेति ॥ ज्ञानमेवैकोर्थःप्रयोजनंपरंप्रतिपाद्यंयस्यवेदस्यसतथातस्यभावस्तत्त्वंतस्मात्तंवेदमेकंवाक्यंविदुःवाक्यप्रमाणकोविदाइतिशेषः॥ किंतस्यज्ञेयमित्यपेक्षायामाह॥ एकत्वंहीति॥ततोज्ञानादात्मनएकत्वमेवज्ञेयमित्यन्वयः ॥ हिशब्दोवधारणार्थःज्ञानप्रकारमाह॥वाक्यार्थप्रतिपत्तितइति ॥ सत्यंज्ञानमनंतमित्याद्यवांतरवाक्यार्थप्रतिपत्तिद्वारेणतत्त्वमस्यादिमहावाक्यैरात्मनोब्रह्मैकत्वंज्ञेयमित्यर्थः ॥ आत्मतत्त्वज्ञानस्यैवपरमपुरुषार्थहे

तुतायाःश्रुतत्वात्कर्मकांडमपितत्त्वज्ञानापेक्षितचित्तशुद्धिहेतुकर्मविधानद्वारापारंपर्येणपरमपुरुषार्थसाधनभावंभजतइतियुक्तमेकार्थपर्यवसानेनैकवाक्यत्वंवेदवाक्यस्येतिभावः ॥ ९ ॥

वाच्यभेदात्तु तद्भेदः कल्प्यो वाच्यो हि तच्छ्रुतेः॥ त्रयं त्वेतत्ततःप्रोक्तं रूपं नाम च कर्म च ॥ १०॥

नन्वात्मनोब्रह्मणश्चैकत्वज्ञानमनुपपन्नंतयोरपर्यायशब्दवाच्यत्वेनभेदादित्याशंक्यमैवमन्योन्याश्रयापत्तिरित्याह ॥ वाच्यभेदादिति॥ तद्भेदोऽपर्यायशब्दभेदोवाच्यभेदात्कल्प्यस्त्वयावाच्योपितच्छ्रुतेरपर्यायशब्दभेदश्रवणाद्भिन्नःकल्प्यः ॥ तथाचसिद्धेवाच्यजीवब्रह्मभेदेतद्वाचकशब्दयोरपर्यायत्वसिद्धिस्तत्सिद्धावितरसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयःस्यादित्यर्थः॥स्वरूपतोभेदकल्पनायांप्रमाणाभावादितिभावः॥ भेदस्याप्रामाणिकत्वादेकत्वज्ञानमुपपन्नमित्युक्तेभेदस्यापिप्रमाणसिद्धत्वंपूर्ववादीशंकते ॥ त्रयंत्वेतादिति ॥ त्रयंवाइदंनामरूपंकर्मेतिश्रुत्याततआत्मनोतिरिक्तंरूपंनामचकर्मचप्रोक्तमतोनैकत्वमेववेदार्थइत्यर्थः॥ सिद्धांतीदूषयति॥असदेतादिति॥ हियस्मादेतत्त्रयमन्योन्येनकल्पितंअन्योन्यसापेक्षसिद्धिकंतस्मादसदित्यन्वयः अन्योन्याश्रयग्रस्ततयाभेदस्यप्रमातुमशक्यतयाप्रामाणिकत्वाभावाद्यथाकथंचिल्लोकसिद्धोमिथ्याभेदःश्रुत्यानूद्यतेकेवलंवैराग्यायातोनाद्वैतज्ञानविरोधितेतिभावः॥ अथवाकथंसर्वस्यवेदस्यैकार्थज्ञानपरत्वेनैकवाक्यत्वंनियंतुंशक्यतेऽपुनरुक्तशब्दभेदवशात्तत्रतत्रा

र्थभेदस्यप्रतीयमानत्वादितिचेत्सत्यं ॥ तथापिनतत्रतात्पर्यंयु क्तंप्रमाणयुक्तिबाधितत्वाद्वैतस्येत्यभिप्रेत्याह ॥ वाच्यभेदादि ति ॥ वाच्यभेदेप्रामाणिकेसतितद्विषयतात्पर्यवच्छब्दभेदादने कवाक्यतासिध्यतितथातद्भेदोवाच्यभेदोपितद्वतेर्नवाचकशब्द भेदश्रुतेःश्रवणात्कल्प्यः ॥ प्रकारांतरेणवाच्यभेदासिद्धेः ॥ न हिशब्दाधीनोर्थतत्त्वनिश्चयः ॥ आरोपितविषयेपिशब्ददर्शना त् ॥ नाप्यर्थाधीनःशब्दनिश्चयः ॥ एकस्मिन्नपिपुरुषेपिताभ्रा तामातुलोजामातापितृव्यइत्युपाधिभेदव्यतिरेकेणवस्तुभेदोवि द्यते ॥ तथाचानाद्यविद्याकल्पितोनेकोपाधिभेदावच्छिन्नानेकक र्त्रादिकारकभेदानुवादेनज्ञानापेक्षितान्तःकरणशुद्धिसाधनकर्म विधिपरत्वात्कर्मकांडस्यात्मतत्त्वज्ञानवाक्यैकवाक्यत्वोपपत्ते र्निरतिशयानन्दात्यंतिकदुःखनिवृत्तिफलस्यसर्वेषांस्वरसतोभि लाषगोचरस्यात्मतत्त्वज्ञानादन्यतोसम्भवादविद्याविद्यावस्थो पाधिभेदेनाधिकारिभेदप्रयोगभेदयोश्चोपपत्तेरेकपुरुषापेक्षितै कपरमपुरुषार्थैकसाधनप्रकाशत्वेनैकवाक्यतावेदस्ययुक्तेतिभा वः ॥ एवंद्वैतस्याविद्याकल्पितत्वेयुक्तिमभिधायप्रमाणमाभि धत्ते ॥ त्रयंत्विति ॥ यतोयमनिरूपिताकारभेदःप्रपंचस्ततोहेतो रेतत्सर्वंदृश्यंरूपंनामचकर्मचेतित्रयंराशीकृत्यश्रुत्याप्रोक्तमिति योजना ॥ त्रयंवाइदंनामरूपंकर्मेत्यस्मिन्ब्राह्मणेहेतूक्तिपूर्वकं शब्दविशेषाणांवाङ्मात्रत्वं ॥ रूपविशेषाणांचक्षुर्मात्रत्वं कर्म विशेषाणांशरीरमात्रत्वमितिविशेषप्रविलापनेनतत्सामान्यत्रि त्वमभिधायतदेतत्त्रयंसदेकमयमात्मात्माएकःसन्एतत्त्रयमित्यै कात्म्यंसर्वस्यजगतउपसंहृतमतोनतत्त्वभेदोस्तीत्यर्थः ॥१०॥

असदेतत्त्रयं तस्मादन्योन्येन हि

कल्पितं ॥ कृतो वर्णो यथाशब्दा
च्छुतोन्यत्र धिया बहिः ॥ ११ ॥

उपसंहरति ॥ असदेतदिति ॥ उक्तार्थमेतत् ॥ अन्योन्या पेक्षयावगम्यमानस्यमिथ्यात्वेदृष्टांतमाह ॥ कृतइतिशब्दाछु तोवर्णइंद्रादिरूपाविशेषःसहस्राक्षवज्रबाहुत्वादिःधियापत्यूह्या न्यत्रबहिःकुड्यादौचित्ररूपेणकृतोयथाकल्पितोमिथ्येतियोज नानहिचित्रेदृश्यमेवंरूपमिंद्रस्यवाभवति ॥ तथाचमिथ्यार्थ गोचरःशब्दइत्यर्थः ॥ ११ ॥ ॥छ॥ ॥ ॥

दृष्टं चापि यथारूपं बुद्धेः शब्दाय
कल्पते ॥ एवमेतज्जगत्सर्वं भ्रांति
बुद्धिविकल्पितं ॥ १२ ॥ ॥ ॥

शब्दान्मिथ्यार्थकल्पनामुदाहृत्यमिथ्यार्थाच्छब्दकल्पनामुदा हरति॥दृष्टंचापीति भित्तिपटादौदृष्टंदेवतारूपंतथातद्देवबुद्धेस्त द्दर्शनसंस्कृतायाआगत्यशब्दायशब्दव्यपदेशायकल्पते इति योजना ॥ दार्ष्टांतिकमाह ॥ एवमिति ॥ एतत्सर्वंजगदेवंयथा दृष्टांतमेवंभ्रांतबुध्याशुक्तौरजतमिवात्मनिविविधंकल्पितंनव स्तुसदस्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

असदेतत्ततो युक्तं सच्चिन्मात्रं न
कल्पितं ॥ वेदश्चापि स एवाद्यो वे
द्यंचान्यत्तु कल्पितं ॥ १३ ॥ ॥

जगतोमिथ्यात्वेफलितमाह ॥ असदेतत्ततइति ॥ सर्वंक
ल्पितंचेच्छून्यवादापत्तिरित्याशंकानकार्येत्याह ॥ सच्चिदिति ॥
निरधिष्ठानकल्पनानुपपत्तेःसर्वकल्पनास्पदंसच्चिन्मात्रंमत्यक्त
त्वेनकल्पितंसर्वसाक्षित्वात्तस्यसर्वकल्पनायाः प्रागेवसिद्धत्वा
दित्यर्थः ॥ वेदाचार्यादेरात्मतत्त्वप्रतिपत्तिहेतुत्वादकल्पितत्वम
स्तीतिकथंसच्चिन्मात्रमकल्पितमित्युच्यतेतत्राह ॥ वेदश्चापी
ति ॥ सएवाद्यःपूर्वसिद्धआत्मावेदोपिवेदनहेतुःश्रुत्याचार्यरूपे
णमाययाप्रथतेर्थप्रकाशनशक्तेरन्यत्रजडेऽसंभवात् ॥ नह्यग्निग
तप्रकाशनशक्तिव्यतिरेकेणदीपादेरपराप्रकाशनशक्तिरस्ति वे
द्यंचतत्त्वंसएवाद्यइतिसंबंधः ॥ अन्यत्तुविशेषमात्रंकल्पितं त
थाचकल्पितविशेषानुगतत्वेनात्मनएवबोधकत्वंसर्वकल्पनाप
वादावधितयातस्यैवबोध्यत्वंचोपपद्यतइत्यर्थः ॥ १३ ॥

येन वेत्ति स वेदः स्यात्स्वप्ने सर्वं
तु मायया ॥ येन पश्यति तच्चक्षुः
शृणोति श्रोत्रमुच्यते ॥ १४ ॥

कथंसएवाद्योवेद्यंचेत्याशंक्यस्वप्नदृष्टांतेनव्युत्पादयति ॥
येनेति ॥ स्वप्नेस्थितआत्मायेनस्वाप्नंविषयजातंवेत्तिसएववे
दःस्यान्नहिस्वप्नेचिदात्मव्यतिरिक्तंभासकमस्ति ॥ आदित्या
दिज्योतिषांतदोपरमात्स्वयंज्योतिष्ट्वश्रुतेश्चयत्तुतत्रसर्वंवेद्यंतद
पिमाययासएव नहिस्वप्नेबाह्यंविषयजातमस्तितत्रानवकाशा
न्नतत्ररथाइत्यादिश्रुतेश्च ॥ तथाचसएवात्मास्वसाक्ष्यमायाकृ
तोपाधिभेदावच्छिन्नसदात्मनावेद्यस्तदनुस्यूतचिदात्मनावेदन
रूपश्चेतिवेद्यवेदितृभावोमायिकइत्यर्थः ॥ चक्षुरादींद्रियाणा

मुपरमात्स्वप्नगतआत्मायेनपश्यतिरूपमुपलभते तदेवचक्षुरि तियोजना ॥ स्वप्नेरूपाकारसंस्कृतमनोवस्थचिन्निष्ठाविद्या त्मकंरूपंप्रकाशयन्पश्यतीत्युच्यतेएवंश्रोत्रादावप्यूह्यं ॥ १४ ॥

येन स्वप्नगतो वक्ति सा वाग् घ्राणं
तथैव च ॥ रसनस्पर्शने चैव मन
श्चान्यत्तथेंद्रियं ॥ १५ ॥ ॥

येनस्वप्नगतइति ॥ येनस्वप्नगतोजिघ्रतितत् घ्राणमित्यादिय थायोगंयोज्यं ॥१५॥

कल्प्योपाधिभिरेवैतद्भिन्नं ज्ञानम
नेकधा ॥ आधिभेदाद्यथा भेदो म
णेरेकस्य जायते ॥१६॥

कथमेकरूपंचैतन्यंवेद्यवेदकचक्षुरादिरूपेणाभिद्यतेतत्राह ॥ कल्प्योपाधिभिरिति ॥ स्वप्नकल्प्योपाधिभेदादेकमेवेदंज्ञानम नेकधाभिन्नमित्यत्रदृष्टांतमाह ॥ आधिभेदादिति ॥ मणेःस्फ टिकादेराधिभेदान्नीलपीताद्युपाधिभेदात्तथाज्ञानमेकमनेकधा जायतइत्यर्थः ॥१६ ॥

जाग्रतश्च यथा भेदो ज्ञानस्यास्य
विकल्पितः ॥ बुद्धिस्थं व्याकरो
त्यर्थं भ्रांत्या तृष्णोद्भवक्रियः॥१७॥

यथास्वप्नेनिर्भेदस्यज्ञानस्यकल्पितोपाधिभेदादशेषव्यवहा

रास्पदत्वंदृष्टमेवंजागरितेप्यशेषव्यवहारास्पदत्वंतस्योपपन्नमि तिदार्ष्टांतिकमाह ॥ जाग्रतश्चेति ॥ कथंचिद्रूपस्यज्ञानस्या स्यजाग्रतिविकल्पितत्वंतदाह ॥ बुद्धिस्थमितिआत्माखल्वज्ञा नकंचुकःप्रथमंबुद्धिंपरिकल्प्यततस्तत्कंचुकः संस्तदविवेकाद्वां त्याबुद्धिस्थमेवार्थंव्याकरोतिस्वात्मगततयाकल्पयन्व्यवहरति ततश्च भ्रांतिप्रयुक्ततृष्णाख्यकामोद्भूताक्रियाहानोपादानव्यव हाररूपायस्यसतथा अविद्याप्रत्युपस्थापितांतःकरणपरिणामा वस्थामवभासयस्तदविवेकादनेकरूपप्रपंचमात्मनिकल्पयन्व्य वहरतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

स्वप्ने तद्वत्प्रबोधे यो बहिश्चांतस्त थैव च ॥ आलेख्याध्ययने यद्वत्तद न्योन्यधियोद्भवं ॥१८॥

स्वप्नदृष्टांतसिद्धमनूद्यदार्ष्टांतिकंनिगमयत्यर्द्धेन ॥ स्वप्नेतद्व दिति ॥ यद्वत्स्वप्नेव्यवहारस्तद्वत्प्रबोधेपिव्यवहारः ॥ यथैवस्व प्नेतर्बहिर्भावंतथैवप्रबोधेप्यंतर्बहिर्भावइतियोजना ॥ अंतर्बहि र्भावेनप्रथमानोव्यवहारः ॥ स्वप्नवत्कल्पितइत्युक्त्वातत्रैवदृष्टां तांतरमाह ॥ आलेख्येति ॥ यथाआलेख्यापेक्षयाध्ययनंश्लो कादेरध्ययनापेक्षयाचपत्रादौपुनरालेखनंमिथैवसर्वगतानांनि रवयवानांवर्णानांलेखनासंभवादित्यर्थः ॥ एषाक्षरयोजनाआ लेख्यंच अध्ययनंचालेख्याध्ययनेतदुभयंयथान्योन्यधियोद्भव मंतर्बहिर्भावेनपरस्परापेक्षबुद्धिजन्यंबहिरेखाविशेषाकारेणानु भूतमपेक्ष्यांतर्बुद्धौसंस्काररूपेणाधीयतेतदपेक्ष्यचबहिःशब्द व्यवहारापालिख्यतइत्यक्षरेषुदृष्टयोरन्योन्यापेक्षत्वेनालेख्या

ध्ययनयोरवस्तुत्वंयद्वत्तद्वदात्मन्यप्यंतर्बहिर्भावेनदृश्यमानःसर्वोऽव्यवहारोनवस्तुसन्निति ॥ १८ ॥

यदायं कल्पयेद्भेदं तत्कामः सन् यथाक्रतुः ॥ यत्कामस्तत्क्रतुर्भूत्वा कृतं यत्तत्प्रपद्यते ॥ १९ ॥ ॥

बुद्धिनिष्ठमर्थंव्याकुर्वन्भ्रांत्यातृष्णोद्भवक्रियइत्युक्तंप्रपंचयति ॥ यदायमिति ॥ अयमात्मापूर्वभ्रांतिसंस्कारवशाद्यदाबुद्धिकंचुकारूढः सन्नविद्ययाभेदंकल्पयेत्तदातत्कामः शोभनत्वेनाध्यस्तविषयभेदेभिलाषवान्सन्यथाक्रतुर्यथाकामंकृतसंकल्पो भवति ॥ क्रतुःसंकल्पइदमहंसाधयिष्यइत्यध्यवसायरूपः ततश्चयत्कामःतत्क्रतुर्भूत्वायत्कामसाधनंकर्मकृतंतन्निष्पादितंतत्फलावस्थंप्रपद्यतेप्राप्नोतिपुनस्तत्संस्कारसचिवोभेदंपरिकल्प्यकामक्रतुपूर्वकंकर्मानुष्ठायफलभागित्येवमन्योन्यधियाहेतुफलात्मनापरिकल्पितंसंसारमनुभवतीत्यर्थः ॥ तथाचश्रुतिः ॥ अथोखल्वाहुःकाममयएवायंपुरुषइतिसयथाकामोभवतितथाक्रतुर्भवतितत्कर्मकुरुतेयत्कर्मकुरुतेतदभिसंपद्यतइति १९

अविद्याप्रभवं सर्वमसत्तस्मादिदं जगत् ॥ तद्वता दृश्यते यस्मात्सुषुप्ते न च गृह्यते ॥ २० ॥ ॥

उक्तंदृश्यमिथ्यात्वंसोपपत्तिकमुपसंहरति ॥ अविद्याप्रभवमिति ॥ तद्वताविद्यावतायस्माद्दृश्यतेतदभावेसुषुप्तेनचनैवगृह्य

ते ॥ तस्मात्सर्वमिदंजगदविद्याप्रभवंमिथ्याज्ञानाविजृंभितम सदपरमार्थमितियोजना ॥ २० ॥

विद्याविद्ये श्रुतिप्रोक्ते एकत्वान्य
धियौ हि नः ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्ने
न शास्त्रे विद्या विधीयते ॥ २१ ॥

तर्हिजगद्धेतुरविद्याकीदृशीतन्निवर्तिकाविद्यावाकीदृशीके नवाविद्याविद्येज्ञायेतेइत्याकांक्षायामाह ॥ विद्याविद्येति ॥ एकत्वान्यधियौविद्याविद्येब्रह्मात्मैकत्वधीर्विद्यातद्भेदधीरविद्येति स्वरूपोक्तिः श्रुतिप्रोक्तेइतिज्ञापकोक्तिः अथयोन्यांदेवतामि तिश्रुत्याभेदधियोऽविद्यात्वंलोकानुभवसिद्धभेदानुवादरूपतयो क्तं ॥ किमुतद्ब्रह्मोविदित्याक्षेपपुरःसरंब्रह्मवाइदमग्रआसीत्तदा त्मानमेवावेदहंब्रह्मास्मीतिप्रवृत्ताप्रमाणभूताऽप्रसिद्धार्थबोधिनी श्रुतिरेकत्वज्ञानस्यविद्यात्वंज्ञापयतिनोस्माकमित्यर्थः॥ यस्मा दविद्यावद्विद्यालोकस्यानुभवसिद्धानभवति तस्मात्सर्वप्रयत्ने नाध्यारोपापवादप्रबंधनिर्माणेनशास्त्रेविद्याविधीयतेप्रतिपाद्यत इतिमुमुक्षुःशास्त्रतस्तत्परोभवेदित्यर्थः ॥ २१ ॥

चित्ते ह्यादर्शवद्यस्माच्छुद्धे विद्या
प्रकाशते ॥ यमैर्नित्यैश्च यज्ञैश्च
तपोभिस्तस्य शोधनम् ॥ २२ ॥

शास्त्रेचेत्सर्वप्रयत्नेनाविद्याव्युत्पाद्यतेकिमितितर्हिसर्वोपिशा स्त्रेनप्रवर्तते प्रवर्तमानोवाकथंविद्यांनप्राप्नोतीत्यपेक्षायांचित्त

शुद्ध्यभावादित्यभिप्रेत्याह चित्तेहीति ॥ तस्माच्चित्तशुद्धिः कर्त्तव्येतिशेषः तर्हिकैरुपायैःचित्तशोधनमित्यपेक्षायामाह ॥ यमैरिति ॥ अहिंसाब्रह्मचर्यादयोयमास्तैर्नित्यैःशौचादिभिर्नियमैरित्यर्थः ॥ यज्ञैःस्वाश्रमाविहितधर्मैरीश्वरसात्कृतैःतपोभिश्चतस्यचित्तस्यशोधनंकार्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥ ॥ ॥

शारीरादि तपः कुर्यात्तद्विशुद्ध्यर्थ मुत्तमम् ॥ मनआदिसमाधानं त त्तद्देहविशोषणम् ॥ २३ ॥

तपःशब्दार्थमाह ॥शारीरादीति ॥ तस्यस्वरूपंभगवतोक्तम्॥ देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनंशौचमार्जवं ॥ ब्रह्मचर्यमहिंसाचशारीरंतपउच्यते ॥ अनुद्वेगकरंवाक्यंसत्यंप्रियहितंचयत् ॥ स्वाध्यायाभ्यसनंचैववाङ्मयंतपउच्यते ॥ मनःप्रसादःसौम्यत्वंमौनमात्मविनिग्रहः॥भावसंशुद्धिरित्येतत्तपोमानसमुच्यतइति ॥ एतान्यपिसात्त्विकान्यनुष्ठेयानि नराजसतामसानि ॥ तत्रसात्त्विकतपोलक्षणम् ॥ श्रद्धयापरयातप्तंतपस्तत्त्रिविधंनरैः ॥ अफलाकांक्षिभिर्युक्तैःसात्त्विकंपरिचक्षतेइति ॥ एतदुक्तमुत्तममिति॥तद्विशुद्ध्यर्थंचित्तविशुद्ध्यर्थं मनआदीत्यादिपदाद्बाह्येंद्रियनिग्रहः समाधानंनैश्चल्यं तत्रतत्रेत्यस्मिन्नर्थेतत्तच्छब्दः तेषुतेष्वृतुषुदेहविशोषणशीतोष्णवर्षवातसहनेनकृशीकरणमित्यर्थः ॥ २३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

मनसश्चेंद्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तपः ॥ तज्ज्यायः सर्वधर्मे

भ्यः स धर्मः पर उच्यते ॥ २४॥

एवमारादुपकारकंतपउक्त्का श्रवणादौसन्निपत्योपकारकंत पोविशेषंस्मृतिवचनपाठेनाह ॥ मनसश्चेति ॥ ऐकाग्र्यंश्रुत्युक्तवस्तुनिमननद्वारास्थिरीकरणं एतस्यावश्यकर्तव्यत्वायस्तुतिःक्रियतेतज्ज्यायइति ॥ २४ ॥

दृष्टं जागरितं विद्यात्स्मृतं स्वप्नं तदेव तु ॥ सुषुप्तं तदभावं च स्वमात्मानं परं पदं ॥ २५ ॥

एवमुक्तैःसाधनैःसंशुद्धचित्तःश्रवणादिपरःसन्नवस्थात्रयात्तत्साक्षिणंविविच्यवाक्यात्ब्रह्मात्मत्वेनजानीयादित्याह ॥ दृष्टमिति ॥ दृष्टंदर्शनंबाह्येंद्रियैर्बाह्यार्थोपलंभनंजागरितंविद्यात्॥ तदेवतुदृष्टशब्दवाच्यमेवस्मृतं संस्कारवशान्निद्रादशायांभातंस्वप्नंविद्यात्तदभावंतयोर्दृष्टस्मृतयोरभावोयस्मिंस्तत्सुषुप्तंविद्यात् ॥ एवंदृश्यत्रयंपृथक्कृत्यतत्साक्षिणंस्वंस्वरूपभूतमात्मानंपरंपदंसत्यज्ञानादिलक्षणंब्रह्माहमस्मीतिविद्यादित्यर्थः ॥२५ ॥

सुषुप्त्याख्यं तमोज्ञानं बीजंस्वप्नप्रबोधयोः ॥ स्वात्मबोधप्रदग्धं स्याद्बीजं दग्धं यथाभवं ॥ २६ ॥

नन्ववस्थात्रयहेतावज्ञानेसतिकथंतद्विविक्ततयाप्रत्यगात्मनोब्रह्मत्वमुपपद्यतइतितत्राह ॥ सुषुप्त्याख्यमिति ॥ तमइतिविशेषणेनाज्ञानस्यभावरूपत्वमुच्यतेततोबीजत्वमुपादानत्वमु

पद्यते तदज्ञानंस्वात्मनःसम्यग्बोधाग्निनाप्रकर्षेणनिर्लेपंदग्धं स्याद्यथादग्धंबीजमभवंभवशून्यंकार्योत्पादकंनभवतितथात त्वज्ञानाग्निदग्धमज्ञानंपुनरवस्थाप्ररोहकरंनभवतीतियुज्यते॥ एवंप्रतीचोब्रह्मत्वमित्यर्थः ॥ २६ ॥

तदेवैकं त्रिधा ज्ञेयं मायाबीजं पु नः क्रमात् ॥ मायाव्यात्माऽविका रोपि वहुधैको जलार्कवत् ॥२७॥

अज्ञानस्यावस्थाबीजत्वमुक्तमुपपादयन्नज्ञाननिवृत्त्यैवसर्व संसारोपाधिनिवृत्तिर्नयत्नांतरसाध्येतिदर्शयति ॥ तदेवैकमि ति ॥ तदेवैकंमायाख्यंबीजंत्रिधाभिन्नंक्रमात्सुषुप्त्यादिक्रमेणे त्यर्थः ॥ पुनरित्यत्रवीप्सादष्टव्या ॥सुषुप्तिमारभ्य जागरितपर्यं तंतदारभ्यसुषुप्तिपर्यंतमहरहस्त्रिधाविक्रियतइत्यर्थः एतदुक्तं भवति ॥ चिन्मात्राश्रयविषयमेकमेवाज्ञानमनाद्यनिर्वचनीय मनेककार्यविक्षेपसंस्कारोपेतंचैतन्याभासखचितंस्वाश्रयेआ त्मन्यध्यात्माधिदैवतभेदेनप्राज्ञेश्वरोपाधिविशिष्टसुषुप्तिमलया वस्थाकारंजायते तथातैजसहिरण्यगर्भोपाधिसंभिन्नस्वप्नसृ ष्ट्यवस्थात्मकंभवति तथापुनर्विश्ववैश्वानरोपाधिखचितजाग्र त्स्थित्यवस्थारूपमापद्यते तत्रापिदेवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरादि भेदेननानाविधशरीरेंद्रियांतःकरणोपाध्याकारंसत्प्रत्यक्ब्रह्म चिदात्मन्यनंतजीवभेदव्यवहारनिर्वाहकंभवति॥यथैकंवटादि बीजंमृदाश्रितंसत्तस्यामेवमृदिअंकुरकांडविटपशाखापत्रपुष्प फलादिभावमापद्यपुनर्बीजभावंचापद्यतेतथेदमपीतिदष्टव्यं ॥ तदेववृक्षाकारंवस्तुमूलदाहेसतितत्रैवमृद्भावमापद्यपुनर्नभव

तियथातथासंसारवृक्षमूलाज्ञानस्यतत्त्वज्ञानाग्निनादाहेस्वाश्र यचिदेकात्मनाविलीनत्वात्पुनर्नदर्शनयोग्योभवतिसंसारइत्य ज्ञानदाहायैवतत्त्वज्ञानेयतितव्यमिति ॥ तदेवैकंत्रिधेत्युक्तेत मोबीजस्यस्वातंत्र्येणप्रवृत्तिशंकास्यात्तथासतिसांख्यसिद्धांता पातइत्यतस्तमसोपेक्षितमाश्रयंदर्शयाति ॥ मायावीति ॥ आ त्मानिरूपचरितव्याप्तिमान्स्वप्रकाशचिदेकरसोमायावीमाया दिशब्दवाच्याज्ञानाश्रयइत्यर्थः ॥ मायाश्रयश्चेदात्मातर्हित स्यमायाविक्षिप्तानंतोपाधिष्वनेकधाविक्षिप्यमाणस्यकथंकूट स्थत्वमित्याशंक्यदृष्टांतेनमत्याचष्टे अविकारइति॥एकएवात्मा स्वगतविकाररहितोपिबहुधाविभाव्यमानोभवतिजलार्कवत् ॥ यथैकएवार्कोजलभेदोपाधिष्वनेकधाविभाव्यमानोपिनानेको भवतिनवाजलोपाधिविकारेणविक्रियतेतथायमपीत्यर्थः ॥२७

बीजं चैकं यथा भिन्नं प्राणस्वप्ना दिभिस्तथा ॥ स्वप्नजाग्रच्छरीरेषु तद्वच्चात्मा जलेंदुवत् ॥ २८ ॥

उक्तमेवदृष्टांतदार्ष्टांतिकरूपंप्रपंचयति ॥ बीजंचेति॥प्राणइ त्यव्याकृतावस्थोक्तिःस्वप्नादिभिरितिजाग्रदवस्थामूर्छावस्थाच गृह्यते यथैकमविद्यामायाख्यंबीजमव्याकृताद्यवस्थाभेदेनभि न्नंतथास्वप्नजाग्रच्छरीरेषुसमष्टिव्यष्टिस्थूलसूक्ष्मशरीरेषुजलेंदु वच्चिदाभासोपिभिन्नोभवति ॥ तदातदधिष्ठानभूतश्चिदात्माचो पाधिगताभासाविवेकात्तद्वद्भिन्नोविभाव्यते तैजसहिरण्यगर्भवि श्ववैश्वानरादिभेदेनप्रकाशतइत्यर्थः ॥ २८ ॥

मायाहस्तिनमारुह्य मायाव्येको यथा व्रजेत् ॥ आगच्छंस्तद्वदेवा त्मा प्राणस्वप्नादिगोचलः ॥२९॥

ननुयद्यात्मनोमायाकल्पितेषूपाधिषुबहुत्वंतर्हितत्रव्यापारवत्वमपिस्यादितिकथंकूटस्थतेत्याशंक्यदृष्टांतेननिराकरोति ॥ मायाहस्तिनमिति ॥ यथैवएकोमायावीस्वमायानिर्मितंहस्तिनमारुह्यव्रजेदिष्टंदेशमागच्छंश्चभवतिगमनागमनेआचरन्निवभासमानोप्यचलएवतद्वत्तथैवात्माप्राणस्वप्नादिगतत्वेनविभाव्यमानोप्यचलःकूटस्थएवेत्यर्थः ॥ २९ ॥

न हस्ती न तदारूढो मायाव्यन्यो यथास्थितः ॥ न प्राणादि न तद्द्रष्टा तथा ज्ञोन्यः सदादृशिः ॥३०॥

प्राणाद्युपाधिसंबंधमात्मनोंगीकृत्योक्तमिदानींसोपिनास्तिवस्तुतइत्याह ॥ नहस्तीति ॥ निगदव्याख्यातंपद्यम् ॥३०॥

अबद्धचक्षुषो नास्ति माया मायाविनोपि वा ॥ बद्धाक्षस्यैव सा माया मायाव्येव ततो भवेत् ॥३१॥

वस्तुतःप्राणाद्युपाधिसंबंधाभावेपिमायासंबंधोऽपरिहार्यइत्यतआह ॥ अबद्धेतिनबद्धंचक्षुर्यस्यसोऽबद्धचक्षुस्तस्यलौकिकस्ययथामायानास्तिमायाविनोपितथाचक्षुर्बंधाभावान्मायाना

स्तिवाशब्दइवार्थः॥अपिशब्दादवस्तुत्वनिश्चयादपिमायावीन व्यामुह्यतीत्यर्थः॥व्यतिरेकमुक्त्वान्वयमाह॥बद्धाक्षस्यैवेतिसा मायाबद्धाक्षस्यैवभयहेतुहस्त्यादिरूपाभासतइत्यर्थः॥ततस्त स्मादमायाव्येवमायोपलक्षितएवभवेत्पुमान्मायाधारइत्यर्थः॥ अयमेवश्लोकोदार्ष्टांतिकेपियोज्यः॥ अबद्धचक्षुषोमायानावृत चित्स्वभावस्यमायाविनोपिमायावित्वेनविभाव्यमानस्यापिमा यानास्ति व्यामोहहेतुर्हिमाया साहमस्मिपरंब्रह्मेतिप्रकाशमान आत्मनिविरोधादेवनभवतीत्यर्थः॥ वाशब्दोलोकप्रसिद्धमाया विद्दष्टांतार्थः॥ तथाचज्ञानावस्थायांकदाचित्प्राणाद्याकारां मायांपश्यन्नप्यज्ञानावस्थायामिवनव्यामुह्यतिकिंतुसुषुप्तवन्नि र्विकारएवभवतीत्यर्थःसमानमन्यत्॥३१॥

साक्षाद्देवःसविज्ञेयः साक्षादात्मेति च श्रुतेः॥ भिद्यते हृदयग्रंथिर्नचे दित्यादितःश्रुतेः॥३२॥॥

तस्मात्साक्षाद्ब्रह्मात्मज्ञानादमायावीमायातत्कार्यसंबंधवि निर्मुक्तोभवतीत्ययमर्थःश्रुतिसिद्धः श्रद्धेयोमुमुक्षुणेत्याह॥ साक्षाद्देवइति॥ ससर्वविकारसाक्षीकूटस्थआत्मासाक्षाद्देवो विज्ञानमानंदंब्रह्मेत्युक्तलक्षणोविज्ञेयः॥ यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्र ह्मयआत्मासर्वांतरइतिब्रह्मात्मैकत्वश्रुतेरित्यर्थः॥ एवंविज्ञाने लाभमविज्ञानेहानिंचश्रुत्यादर्शयति॥भिद्यतेइति॥ नचेदिहावे दीर्महतीविनष्टिरित्यादितइत्यादिशब्दादेकधैवानुद्रष्टव्यंमृत्योः समृत्युमाप्नोतियइहनानेवपश्यतीत्यादिश्रुतयोगृह्यंते॥३२॥

अशब्दादित्वतो नास्य ग्रहणं चेंद्रियैर्भवेत् ॥ सुखादिभ्यस्तथान्यत्वाद्बुद्ध्या वापि कथं भवेत् ॥ ३३ ॥

साक्षादात्मविज्ञानमुक्तमाक्षिपाति॥अशब्दादित्वतइति॥बाह्यांतःकरणाग्राह्यत्वादात्मनःकथंसाक्षाद्विज्ञानंस्यादित्यर्थः॥३३॥

अदृश्योपि यथा राहुश्चंद्रे बिंबं यथांभसि ॥ सर्वगोपि तथैवात्मा बुद्धावेव स गृह्यते ॥ ३४ ॥

परिहरति॥अदृश्योपीति॥यथास्वरूपेणादृश्योपिराहुश्चंद्रेचंद्रमंडलेउपरक्तोदृश्यते॥यथावांभसिजलेचंद्रादेर्बिंबंदृश्यतेतथैव चक्षुराद्यगोचरोपिसपरमात्मासर्वगोपिसर्वत्रवर्त्तमानोपितत्त्वमस्यादिमहावाक्योत्थबुद्धावेवप्रतिबिंबितःसन्गृह्यतेतत्रप्रतिबिंबिततयास्वतः स्फुरणमेवग्रहणंनविषयीभावइत्यर्थः ॥ शास्त्रैकगम्यस्यापिप्रत्यक्षत्वेराहुदृष्टांतःसर्वसन्निहिततयाभासमानस्यसर्वत्रयथावदस्फुरतोप्युपाधिविशेषेयथावत्स्फुरणे प्रतिबिंबदृष्टांतइतिविवेकः ॥ ३४ ॥

भानोर्बिंबं यथा चौष्ण्यं जले दृष्टं नचांभसः ॥ बुद्धौ बोधो न तद्धर्मस्तथैव स्याद्द्विधर्मतः ॥ ३५ ॥

बुद्धौबोद्धात्मागृह्यतेचेद्बुद्धिधर्मोबोधइतिशंकांदृष्टांतेनप्रत्या चष्टेभानोरिति ॥ यथाजलेदृष्टंबिंबमौष्ण्यंचभानोरेवनचांभसो जलस्यधर्मस्तस्यशैत्यस्वाभाव्यात्तथैवबुद्धौस्फुरन्बोधोनबुद्धिध र्मःस्यात्कुतोविधर्मतोविपरीतधर्मतोबुद्धेर्जाड्यधर्मत्वनिश्चया दित्यर्थः ॥ ३५ ॥

चक्षुर्युक्ता धिया वृत्तिर्या तां पश्य न्न लुप्तदृक् ॥ दृष्टेर्द्रष्टा भवेदात्मा श्रुतेः श्रोता तथा भवेत् ॥ ३६ ॥

नकेवलंशास्त्रीयबुद्धावेवचिद्धातुःपरमात्मास्फुरतिकिंतुलौ किकीष्वपिविषयाकारबुद्धिवृत्तिष्वात्मास्वतोऽपरोक्षःसाक्षित यास्फुरतीत्याह ॥ चक्षुरिति चक्षुर्द्वारिकारूपाकारायाधियोवृ त्तिस्तांपश्यन्नवभासयन्नात्माऽलुप्तदृगकुंठितज्ञानशक्तिर्दृष्टेर्द्रष्टा भवेत् ॥ एवमुत्तरत्रापियोज्यं ॥ ३६ ॥

केवलां मनसो वृत्तिं पश्यन्मंता मतेरजः ॥ विज्ञाताऽलुप्तशक्तित्वा त्तथा शास्त्रं नहीत्यतः ॥ ३७ ॥ ॥

केवलामिति ॥ चक्षुरादिद्वाराबहिरप्रवृत्तामंतरेवविषयाका रामित्यर्थः ॥ अजोविकाररहितइत्यर्थः ॥ अलुप्तचिच्छक्तित्वा दित्यर्थः ॥ अलुप्तशक्तित्वेश्रुतिमुदाहरति ॥ तथाशास्त्रमिति ॥ एतदित्यस्मिन्नर्थेतःशब्दःतसेःसार्वविभक्तिकत्वांगीकारात् सप्तम्यर्थेयंतसिरितिकेचित् ॥ नहिद्रष्टुर्दृष्टेरित्यारभ्यनहिवि

ज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपोविद्यतइतिश्रुतेरित्यर्थः ॥ दृष्टेर्द्रष्टेत्या दौचनदृष्टेर्द्रष्टारंपश्यन्नश्रुतेःश्रोतारंशृणुयान्नमतेर्मंतारंमन्वीथा नविज्ञातेर्विज्ञातारंविजानीयाएषतआत्मासर्वांतरइतिश्रुतिरु दाहार्या ॥ ३७ ॥

ध्यायतीत्यविकारित्वं तथा लेला
यतीत्यपि ॥ अत्र स्तेनेति शुद्धत्वं
तथानन्वागतं श्रुतेः ॥ ३८ ॥ ॥

द्रष्टृत्वादिव्यपदेशाद्विकारित्वाशुद्धत्वप्रसक्तिमाशंक्याह ॥ ध्यायतीति ॥ श्रुताविवशब्दाद्ध्यानचलनयोराभासत्वमुच्यते ॥ अतोऽविकारित्वंसिद्धमित्यर्थः ॥ अत्रस्तेनोऽस्तेनोभवतिभ्रू णहेति ॥ अनन्वागतंपुण्येनानन्वागतंपापेनेतिचश्रुतेःशुद्ध त्वंसिद्धमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

शक्त्यलोपात्सुषुप्ते ज्ञस्तथा बोधे
ऽविकारतः ॥ ज्ञेयस्यैव विशेषस्तु
यत्र वेति श्रुतेर्वचः ॥ ३९ ॥

ननुसुषुप्तेज्ञानाभावाज्जाग्रत्स्वप्नयोश्चतद्भावादात्मनःकथ मविकारित्वमित्यतआह॥शक्त्यलोपादिति सुषुप्तेप्यात्माज्ञएव शक्त्यलोपादितियोजना यद्वैतंनपश्यतिपश्यन्वैतन्नपश्यतीत्या दिश्रुतेरित्यर्थः॥तथाबोधेबोधदशायांजाग्रत्स्वप्नयोरितियावत्॥ ज्ञोज्ञानस्वरूपएवात्मानिरवयवत्वेनाविकारतोविकारानुपपत्ते रित्यर्थः अवस्थात्रयेपिनिर्विशेषचिद्रूपश्चेदात्माकथंतर्हिनाज्ञा

सिषमितिसुषुप्तिपरामर्शोबोधावस्थायांच कथंजानामीत्यनुभवइत्याशंक्यविषयोपरमानुपरमोपाधिनिबंधनंतदुभयंनस्वरूपनिबंधनंतथैवश्रुत्योक्तत्वादित्याह ॥ ज्ञेयस्येति ॥ यत्रवाअन्यदिवस्यात्तत्रान्योन्यत्पश्येदित्यादिकायत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येदित्यादिकाचोदाहरणं ॥ ३९ ॥

व्यवधानाद्धि पारोक्ष्यं लोकदृष्टेर नात्मनः ॥ दृष्टेरात्मस्वरूपत्वात्प्रत्यक्षं ब्रह्म तत्स्मृतं ॥ ४० ॥ छ ॥ ॥

एवंनित्यचैतन्यस्वरूपत्वान्नित्यापरोक्षोनिर्विकारश्चात्मेत्युक्तंप्रपंचयति ॥ श्लोकत्रयेण ॥ व्यवधानाद्धीति ॥ अनात्मनोघटादेर्विषयस्यग्राहिकायालोकदृष्टेस्तद्ग्राहकचक्षुरादिदृष्टेर्देशतःकालतोवाव्यवधानादसन्निकर्षात्पारोक्ष्यंहिप्रसिद्धमित्यर्थः ॥ नतथात्मनोदृष्टिव्यवधानमस्तिदृष्टेरात्मस्वरूपत्वादात्मनएवब्रह्मत्वातद्ब्रह्मस्वतएवसदाप्रत्यक्षंस्मृतंब्रह्मविद्भिरितियोजना ॥४०॥

नहि दीपांतरापेक्षा यद्वद्दीपप्रकाशने ॥ बोधस्यात्मस्वरूपत्वान्न बोधोन्यस्तथेष्यते ॥ ४१ ॥ ॥

स्वरूपप्रकाशस्यानन्यापेक्षत्वंदृष्टांतेनस्फुटयति ॥ नहीतिस्फुटं ॥ ४१ ॥

विषयत्वं विकारित्वं नानात्वं वा न हीष्यते ॥ न हेयो नाप्युपादेय आ

त्मा नान्येन वा ततः ॥ ४२ ॥छ॥

एवमपरोक्षत्वंविशदीकृत्याविकारित्वंविशदीकुर्वन्नात्मनोनिर्विशेषत्वमाह ॥ विषयत्वमिति ॥ नहीष्यतेश्रुतिविरोधादितिशेषःअन्यस्यासत्त्वात्जडत्वाच्चेतिहेतुरनुसंधेयःवाशब्दात्स्वेनापीत्यर्थः ॥४२॥

सबाह्याभ्यंतरो जीर्णो जन्ममृत्यु
जरातिगः ॥ अहमात्मेति यो वेत्ति
कुतोन्वेव बिभेति सः ॥ ४३ ॥

नन्वेवमपिकुतआत्मनोनिर्विकारत्वंनरकपातादिभयदर्शनादित्याशंक्याह ॥ सबाह्याभ्यंतरइति ॥ सम्यक्पदार्थशोधनपूर्वकंयआत्मतत्त्वंजानातिसकुतोन्वेवबिभेति ॥ भयहेतोर्द्वितीयस्यबाधितत्वादित्यर्थः ॥४३॥

प्रागेवैतद्विधेःकर्म वर्णित्वादेरपोह
नात् ॥ तदस्थूलादिशास्त्रेभ्यस्तत्त्व
मेवेति निश्चयात् ॥ ४४ ॥ ॥

तथापियावज्जीवादिश्रुतिविहितत्वात्कर्मणांतदकरणेप्रत्यवायभयंविदुषोप्यस्तीतितत्परिहारायानुष्ठानंस्यादितिचेन्नेत्याह ॥ प्रागेवेति ॥ अस्थूलादिशास्त्रेभ्योवर्णित्वादेःकर्माधिकारहेतोरपोहनात्तत्त्वमेवेतिवाक्येनब्रह्मस्वरूपत्वनिश्चयादेतद्विधेरेतदात्मतत्त्वविधानात्प्रतिपादनात्प्रागेवपूर्वमेवतद्यावज्जीवादी

शास्त्रविहितंकर्मनोर्ध्वमितियोजना ॥ अनधिकारिणोऽकरणे प्रत्यवायासंभवान्नानुष्ठानप्राप्तिरितिभावः ॥ ४४ ॥

पूर्वदेहपरित्यागे जात्यादीनां प्रहाणतः ॥ देहस्यैव तु जात्यादिस्तस्याप्येवं ह्यनात्मता ॥ ४५ ॥ ॥

आत्मनोऽध्यासंविनानवर्णित्वाद्यस्तीत्यत्रयुक्तिमाह ॥ पूर्वेति ॥ देहपरित्यागेतदनुरक्तजातेरपिपरित्यागादागमापायित्वेननजात्यादेरात्मधर्मत्वंकिंतुदेहस्यैवजात्यादिर्धर्मः ॥ तर्हिदेहएवात्मास्त्वित्यत आह ॥ तस्यापीति ॥ एवमागमापायित्वादेवदेहस्याप्यनात्मतेत्यर्थः ॥ देहस्यजात्यादेश्चवर्णित्वादिनाप्रकारेणकर्माधिकारहेतोरभावादात्मनोनस्वभावतःकर्मकर्तृत्वमुपपद्यतइतिभावः ॥ ४५ ॥

ममाहं चेत्यतोऽविद्या शरीरादिष्वनात्मसु ॥ आत्मज्ञानेन हेया स्यादसुराणामिति श्रुतेः ॥ ४६ ॥ ॥छ

शरीरादिषुआत्मीयाभिमानस्यप्रसिद्धत्वेनहेयत्वायोगमाशंक्याह ॥ ममाहमिति ॥ यतआत्मन्यागमापायाभ्यामनात्मत्वंदेहादेर्निश्चितमतोहेतोःशरीरादिष्वनात्मसुममाहंचेत्यभिमानोऽविद्यामिथ्याप्रत्ययःसात्मज्ञानेनात्मतत्त्वब्रह्मात्मानुसंधानेनहेयास्याद्राध्यास्यादेहात्मदृष्टेरासुरत्वेनानिंदाश्रुतेश्चेत्याह ॥ असुराणामिति ॥ असुराणांह्येषोपनिषदितिश्रुतेरित्यर्थः ॥ ४६॥

दशाहाशौचकार्याणां पारिव्राज्ये निवर्तनं ॥ यथा ज्ञानस्य संप्राप्तौ तद्वज्जात्यादिकर्मणां ॥ ४७ ॥

तत्त्वज्ञानादूर्ध्वंनकर्मनवातत्प्रयोजकंजात्याद्यात्मनोस्तीत्ये तद्दृष्टांतेनसाधयति ॥ दशाहेति ॥ पारिव्राज्येसातिसपिंडता भिमानाभावात्संन्यासिनोयथाऽऽशौचादेरननुष्ठेयतातथाब्रह्मा त्मज्ञानस्यसंप्राप्तौजात्याद्यभिमानाभावाद्विदुषःकर्मानुष्ठाना भावइत्यर्थः ॥ ४७ ॥

यत्कामस्तत्क्रतुर्भूत्वा कृतं त्वज्ञः प्रपद्यते ॥ यदा स्वात्मदृशः कामाः प्रमुच्यंतेऽमृतस्तदा ॥ ४८ ॥

यस्मादेवमात्मनोब्रह्मात्मत्वाज्ञानमूलोदेहाद्यध्यासनिबंध नःसंसारस्तस्मात्तत्त्वज्ञानात्प्राक्कामादियुक्तोधर्माधर्मद्वारासंसर ति ॥ ब्रह्मात्मज्ञानेचसतिकामादेरभावान्मुक्तोभवेदित्याह ॥ यत्कामइति ॥ स्वेस्वरूपेब्रह्मण्येवात्मदृष्टिर्यस्यसस्वात्मदृक् तस्यस्वात्मदृशइतिविग्रहः ॥ यदासर्वेप्रमुच्यंतेकामायेस्यहृ दिश्रिताः ॥ अथमर्त्योऽमृतोभवतीतिश्रुतेःहृदय्याःकामाःहृ दयाध्यासबाधनेनबाधिताःसंतोयदाप्रकर्षेणमुच्यंतेतदाप्रवृत्ति बीजाभावात्स्वात्मसंस्थआत्माऽमृतोमुक्तसंसारबंधनोभवती त्यर्थः ॥ ४८ ॥

आत्मरूपविधेः कार्यं क्रियादि

भ्यो निवर्तनं ॥ न साध्यं साधनं वात्मा नित्यतृप्तः स्मृतेर्मतः॥४९॥

एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतिनित्यतृप्तो निरंजनइत्यादिश्रुतेरात्मनोनित्यतृप्तत्वावगमात्तस्यसाध्यसाधनविलक्षणत्वेनस्वतः क्रियादिसंस्पर्शित्वाभावादध्यासमूलत्वं क्रियातत्कारकयोगस्येतिनिश्चित्यात्मतत्त्वावबोधनेनैव क्रियादित्याज्यमित्याह ॥ आत्मरूपेति ॥ विधिर्विधानंतत्स्वरूपावधारणं ॥ ४९ ॥

उत्पाद्याप्यविकार्याणि संस्कार्यं च क्रियाफलं॥ नातोन्यत्कर्मणा कार्यं त्यजेत्तस्मात्ससाधनं॥५०॥

यद्यपिविज्ञातात्मतत्त्वस्यक्रियाहेत्वभावात्तदभावस्तथापि जिज्ञासोर्मुमुक्षोर्मोक्षायक्रियानुष्ठानंस्यादित्याशंक्यमोक्षस्यक्रियाफलविलक्षणत्वान्नतस्यापिक्रियासंभवइत्याह॥ उत्पाद्येति॥ ससाधनंजायापत्यवित्तशिखायज्ञोपवीतादिसाधनसहितकर्मविधिलक्षणंत्यजेन्मुमुक्षुरितिशेषः ॥ कृतकस्यानित्यत्वान्मोक्षस्यचनित्यात्मस्वरूपावस्थानरूपत्वान्नमुमुक्षोरपिकर्मणाकृत्यमस्तीतिभावः ॥ ५० ॥

तापांतत्वादनित्यत्वादात्मार्थत्वाच्च या बहिः ॥ संहृत्यात्मनि तां प्रीतिं सत्यार्थी गुरुमाश्रयेत्॥५१॥

किंससाधनकर्मत्यागमात्रेणमुक्तिसिद्धिःकिंवान्यत्किमपिकृत्यमस्तीत्यपेक्षायामात्मतत्त्वज्ञानायगुरूपसत्तिःकर्तव्येत्याह ॥ तापांतेति ॥ यद्वा यस्मात्सर्वकर्मनिबंधनाप्रीतिरनित्यादुःखांतास्वार्थप्रयुक्ताच तस्मात्तन्निमित्तांप्रीतिमनात्मविषयामात्मन्येवोपसंहृत्यानित्यपुरुषार्थीगुरुंसंश्रयेतेतिमुमुक्षुंशिक्षयति ॥ तापांतत्वादिति ॥ याबहिरात्मनोन्यत्रजायापुत्रादौप्रीतिस्तांप्रीतिमात्मन्युपसंहृत्यात्मसात्कृत्वेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

शांतं प्राज्ञं तथा मुक्तं निष्क्रियं ब्रह्म
णि स्थितं ॥ श्रुतेराचार्यवान्वेद त
द्विद्धीति स्मृतेस्तथा ॥ ५२ ॥ ॥

उपगंतव्यंगुरुंविशिनष्टि ॥ शांतमिति शांतमक्षुब्धचित्तंप्राज्ञंमेधाविनंयथापरित्यक्तबंधसजातीयेनपुनर्बंधोनभवातितथामुक्तंनिष्किंचनमित्यर्थः ॥ निष्क्रियमैहिकामुष्मिकार्थप्रवृत्तिरहितंब्रह्मणिस्थितंस्वस्वरूपानंदानुभवेनसर्वत्रोदासीनमित्यर्थः ॥ गुरोराश्रयणीयत्वेप्रमाणमाह ॥ श्रुतेरिति ॥ आचार्यवान्पुरुषोवेदेतिचश्रुतेः॥ तद्विद्धिप्रणिपातेनपरिप्रश्नेनसेवया॥ उपदेक्ष्यंतितेज्ञानंज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनइतिस्मृतेश्चेत्यर्थः॥ ५२॥

स गुरुस्तारयेद्युक्तं शिष्यं शिष्यगु
णान्वितं ॥ ब्रह्मविद्याप्लवेनाशु स्वां
तध्वांतमहोदधिं ॥ ५३ ॥ छ ॥ छ

उक्तप्रमाणानुसारेणोक्तविशेषणगुरूपगमनेफलंनिरतिशयं

दर्शयति ॥ सगुरुरिति ॥ युक्तंसमाहितंशिष्यगुणाःप्रशांतचित्तायजितेंद्रियायेत्यत्रोक्तागुणाअमानित्वादयश्चभगवद्गीतोक्तास्तैरन्वितमित्यर्थः ॥ ब्रह्मविद्यैवप्लवोब्रह्मविद्याप्लवस्तेनेत्यर्थः ॥ स्वांतमंतःकरणंउपाधिवचनेनोपाधीयमानोजीवोलक्ष्यते तस्यध्वांतमात्मस्वभावावरणानात्मविक्षेपलक्षणमनाद्यनिर्वाच्याज्ञानंतदेवमहानुदधिरपर्यंतत्वात्तमित्यर्थः ॥ ५३ ॥ ॥

दृष्टिः स्पृष्टिः श्रुतिर्घ्रातिर्मतिर्विज्ञातिरेव च ॥ शक्तयोन्याश्च भिद्यंते चिद्रूपत्वेप्युपाधिभिः ॥ ५४ ॥ छ॥

कथमुक्तलक्षणोगुरुरुक्तलक्षणंशिष्यंसम्यग्ज्ञानेनसद्यःसंसारसागरंतारयेदित्यपेक्षायां प्रथमंपदार्थविवेकंकारयित्वावाक्यार्थज्ञानोपदेशेनेत्यभिप्रेत्य संक्षेपतःपदार्थविवेकमाह ॥ दृष्टिःस्पृष्टिरिति॥ अन्याश्चरसयतिवक्तिगत्याद्याश्चशक्तयइत्यर्थः ॥ एताद्दष्ट्यादिशक्तयोयद्यप्यखंडचिद्रूपाएवतथापितत्तदिंद्रियद्वारकबुद्धिवृत्तिभेदोपाधिभिर्भिद्यंतेनवस्तुतोभेदोस्तीतितत्तद्वृत्त्यंशपरित्यागेनसर्ववृत्तिसाक्षितयानुगतप्रकाशस्वभावएवात्मात्वंपदार्थइतिप्रथमंग्राहयेदित्यर्थः ॥ ५४ ॥

अपायोद्भूतिहीनाभिर्नित्यं दीप्यन रविर्यथा ॥ सर्वज्ञः सर्वदृक् शुद्धः सर्वं जानाति सर्वदा ॥ ५५ ॥

कथमुपाधिभिरेवचिच्छक्तिभेदःस्वरूपतएवभेदोयथानुभव

मस्त्वितिचेन्नैवमात्मनोविकारित्वापत्तेःकल्पनागौरवाच्चेत्यभि
प्रेत्यदृष्टांतेनाखंडरूपतांसाधयति ॥ अपायेति ॥ यथारविरपा
योद्भूतिहीनाभिर्विनाशजन्मशून्याभिःस्वरश्मिभिःसर्वंब्रह्मांडंदी
प्यनुप्रकाशयन्नेकएवाविकृतोवर्त्ततेतथात्माप्यपायोद्भूतिहीना
भिरेवस्वरूपभूताचिच्छक्तिभिस्तत्तद्बुद्धिवृत्त्युपाधिभेदाद्भिन्नाभिः
सर्वंविषयजातंविशेषतोजानातिसर्वदासर्वदृक्सामान्येनापिस
र्वंपश्यन्नास्तेयतःसर्वगतःसर्वदृश्याधिष्ठानत्वेनसर्वाव्यभिचारी
तस्माच्छुद्धोनिर्विकारइतियोजना ॥ ५५ ॥

अन्यदृष्टिःशरीरस्थस्तावन्मात्रो
ह्यविद्यया ॥ जलेंद्वाद्युपमाभिस्तु
तद्धर्मा च विभाव्यते ॥ ५६ ॥ छ

यद्येवमुक्तलक्षणआत्माकथंतस्यसंसारोपलब्धृतापरिच्छेद
प्रतिभासश्चेत्यतआह ॥ अन्यदृष्टिरिति ॥ अविद्ययाशरी
रस्थःस्थूलसूक्ष्मशरीरयोरेवोपलभ्यमानत्वात्तत्रवर्त्तमानस्ताव
न्मात्रःशरीरं यावत्तावन्मात्रोहमितिमन्यमानोन्यदृष्टिर्देहबाह्ये
ष्वपोव्यावृत्तात्मदृष्टिस्तद्गतधर्मैरात्मनोधर्मवत्त्वदृष्टिरपिसन्परि
च्छिन्नःसंसारीवचावभासतइत्यर्थः ॥ एतदेवदृष्टांतेनस्पष्टयति
॥ जलेंद्वादीति ॥ यथाचंद्रादिर्जलेप्रतिबिंबितोजलोपाधिभेदा
द्भेदवानिवजलकंपादिनाकंपादिमानिवचाविवेकादेवविभाव्य
तेतथैताभिरुपमाभिस्तद्धर्मेत्याद्युक्तार्थम् ॥ ५६ ॥

दृष्ट्वा बाह्यं निमील्याथ स्मृत्वा त
त्प्रविहाय च ॥ अथोन्मील्यात्म

नो दृष्टिं ब्रह्म प्राप्नोत्यनध्वगः॥५७॥

तदेवमुपाधिपरामर्शमंतरेणात्मनिभेदसंसारादेरनुपलंभादुपाधीनांचात्मनोबहिः स्वातंत्र्येणसत्तायांप्रमाणाभावादविद्यामयत्वेसतिनित्यशुद्धःपरिपूर्णएवचिदात्मेत्यवांतरवाक्यैरवधारितआत्मैवसत्यज्ञानादिलक्षणम्ब्रह्मेतिमहावाक्येनाचार्यादवगतात्मतत्त्वो मुमुक्षुरवस्थात्रयात्मकस्यैव सर्वदृश्यत्वात्तदपोहेन तत्साक्षितयातदधिष्ठानतयाचाव्यभिचारिचिदेकरसंब्रह्मात्मेतिस्वानुभवमापादयन्मुच्यतइत्यभिप्रेत्यानुसंधानप्रकारमाह ॥ दृष्ट्वेति ॥ बाह्यंजागरितंपंचीकृतपंचमहाभूततत्कार्यात्मकंसमष्टिव्यष्टिरूपंसर्वंविषयजातंदृष्ट्वा द्रष्टृदृश्यान्वयव्यतिरेकाभ्यांकार्यकारणान्वयव्यतिरेकाभ्यांचालोच्याथनिमील्यदृश्यंतत्सर्वंद्रष्टृमात्रत्वेनकार्यंसर्वंकारणभूततन्मात्रत्वेनविलाप्येत्यर्थः ॥ अथानंतरंस्मृत्वाजाग्रद्दृष्टवासनाकार्यंस्वप्नदर्शनंस्मृतिस्तांस्मृत्वाविश्ववैश्वानरसहितंस्थूलोपाधिं तद्वासनामयेलिंगे सूक्ष्मभूतसहितेप्रविलाप्यवासनामयंस्वप्नमात्रमेवतादित्यनुसंधायेत्यर्थः ॥ तदपिलिंगशरीरंवासनामयंप्रविहायचवासनासहितस्यमनःप्राणेंद्रियसंघातस्यापितत्कारणप्रपंचतन्मात्रादनतिरेकात्तावन्मात्रेणप्रविलाप्यतेषांचोत्पत्तिक्रमवैपरीत्येनतत्कारणसाभासाज्ञानमात्रत्वेनप्रविलाप्यावस्थानंतद्धानंतत्कृत्वेत्यर्थः ॥ अथानंतरंसुषुप्तौबीजात्मकमज्ञानमात्रंयद्दुर्वारंतंतदपिसदसत्त्वभिन्नाभिन्नादिप्रकारनिरूपणासहत्वाद्दिवांधपरिकल्पितांधकारवद्यत्किंचिदितिविवेकेनबाधित्वात्मनःसर्वावस्थासाक्षितयानुस्यूतसच्चिदानंदमात्रस्यदृष्टिंज्ञानप्रकाशस्वरूपामुन्मील्य निरुपाधिकांकृत्वास्थितोब्रह्मप्राप्नोति सत्यज्ञानादिलक्षणंब्रह्मैवभवतीति

यावत् अनध्वगोर्चिरादिकमध्वानंनप्राप्नोतिब्रह्मणआत्मत्वान्नगत्यायत्ताब्रह्मप्राप्तिरित्यर्थः ॥ ५७ ॥

प्राणाद्येवं त्रिकं हित्वा तीर्णोऽज्ञान
महोदधिं ॥ स्वात्मस्थो निर्गुणः शु
द्धो बुद्धो मुक्तः स्वतो हि सः॥५८॥

अनध्वगोब्रह्मप्राप्नोतीत्युक्तमेवविशदयन्निरुपचरितैवास्यमुक्तिर्नोपासकस्येवापेक्षिकीतिद्योतयति प्राणादितिद्वाभ्यां सुषुप्त्यादीत्यर्थः ॥ स्वात्मस्थोनार्चिरादिमार्गस्थः तथानिर्गुणः स्वात्मनिप्रविलापितसकलगुणइत्यर्थः ॥ शुद्धोनिरुपाधिकोऽतःस्वतःस्वभावतएवमुक्तइत्यर्थः ॥ ५८ ॥

अजोहं चामरोऽमृत्युरजरोऽभय ए
व च॥ सर्वज्ञः सर्वदृक् शुद्ध इति बु
द्धो न जायते ॥ ५९ ॥ ॥

अजोहमिति॥एवंविधोऽहंब्रह्मास्मीतियोबुद्धोऽज्ञाननिद्राया निर्गतःसनजायते पुनःशरीरंनगृण्हातीत्यर्थः॥ ५९ ॥

पूर्वोक्तं यत्तमोबीजं तन्नास्तीति
विनिश्चयः ॥ तदभावे कुतो जन्म
ब्रह्मैकत्वं विजानतः ॥ ६० ॥

प्रबुद्धस्यपुनर्जन्माभावेहेतुमाह॥पूर्वोक्तमिति ॥ सुषुप्त्याख्यं तमोऽज्ञानमित्यादिनायत्पूर्वोक्तमज्ञानंतत्कालत्रयेपिनास्तीति

निश्चयःकस्मिन्नपिकालेसतोज्ञानमात्रात्तिरोधानासंभवादस्यतु ज्ञानोदयमात्रएवतिरोधानाच्छुक्तिरजतवदित्यर्थःतदभावइति कारणाभावात्कार्याभावइत्यर्थः॥६०॥

क्षीरात्सर्पिर्यथोद्धृत्य क्षिप्तं तस्मि न्नपूर्ववत्॥ बुद्ध्यादेर्ज्ञस्तथाऽसत्या न्न देही पूर्ववद्भवेत् ॥ ६१ ॥ ॥

अहंब्रह्मास्मीत्यात्मानंसाक्षात्पश्यतोपिपूर्ववद्व्यवहारदर्शना त्तत्कृतधर्माधर्मनिबंधनंपुनःशरीरग्रहणंस्यादित्याशंक्यबाधि तानुवृत्तिमात्रत्वात्ज्ञानिनोऽव्यवहारस्यनतन्निबंधनःपुनःशरीर ग्रहणादिसंसारइतिदृष्टांतपूर्वकमाह ॥ क्षीरादिति ॥ य थासर्पिर्नवनीतंक्षीरादुपायेनोद्धृत्यतस्मिन्नेवनिःसारीकृतेक्षीरे क्षिप्तंनपूर्ववदविविक्तंभवतितथाऽसत्याद्बुध्यादेःसंघातात्प्रथम मात्माविविक्तोज्ञानमात्ररूपेणोद्धृतोब्रह्माहमस्मीतिवाक्यादवग तब्रह्मभावःपूर्ववत्पुनर्देहीदेहद्वयसंघाताभिमानवान्तस्मिन्वि द्यमानोपिनभवेदित्यर्थः ॥ साहंकारस्यहिकर्मबंधहेतुर्ननिरहं कारस्य तथाचोक्तंभगवता ॥ यस्यनाहंकृतोभावोबुद्धिर्यस्यन लिप्यते ॥ हत्वापिसइमांल्लोकान्नहंतिननिबध्यतइति ॥ ६१ ॥

सत्यं ज्ञानमनंतं च रसादेःपंचका त्परं ॥ स्यामदृश्यादिशास्त्रोक्तमहं ब्रह्मेति निर्भयः ॥ ६२ ॥ ॥

पदार्थशोधनपूर्वकंवाक्यादहंब्रह्मास्मीतिप्रतिबुद्धस्यपुनःसंसा

रभयशंकानास्तीत्युक्तेर्थेआनंदंब्रह्मणोविद्वान्नबिभेतिकुतश्चने तिश्रुतिमर्थतःपठति ॥ सत्यंज्ञानमिति॥रसादेरन्नमयप्राणमय मनोमयविज्ञानमयानंदमयाख्यकोशपंचकात्परंतदाधारभूतंब्र ह्मपुच्छंप्रतिष्ठेतिनिर्दिष्टंयत्तदेवादृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽ भयंप्रतिष्ठांविंदतेइतिशास्त्रोक्तंब्रह्माहंस्यामस्मीतिपश्यन्निर्भयो भवतीतियोजना ॥ ६२ ॥

यस्माद्भीताः प्रवर्तंते वाङ्मनः पा
वकादयः ॥ तदात्मानंदतत्त्वज्ञो न
बिभेति कुतश्चन ॥ ६३ ॥ ॥

भयंकराणामपिभयंकरब्रह्मात्मभूतस्यकुतोभयशंकावकाशइ तिब्रह्मज्ञस्यपुनःसंसाराभावमुक्तंद्रढयति ॥ यस्मादिति ॥ यदि वाग्विनोपावकादयइतिपाठस्तदाइनःसूर्यः आदिपदादिंद्रमृत्यू गृह्येतेतथाचश्रुतिः॥ भीषास्माद्वातःपवतेभीषोदेतिसूर्यः ॥ भी षास्मादग्निश्चेंद्रश्चमृत्युर्धावतिपंचमइति ॥वाङ्मनःपावकादयइ तिपाठेऽध्यात्मंवागादयोऽधिदैवमग्न्यादयश्चयस्माद्भीताःप्रवर्तं तइत्यर्थः ॥ तथाचश्रुतिः ॥ केनेषितंतंयततिप्रेषितंमनः केन प्राणःप्रथमःप्रैतियुक्तः केनेषितांवाचमिमांवदंति चक्षुःश्रोत्रंक उदेवोयुनक्ति भयादस्याग्निस्तपतिभयात्तपतिसूर्यः ॥ भयादिंद्र श्चवायुश्च मृत्युर्धावतिपंचमइति ॥ ६३ ॥

नामादिभ्यः परेभूम्नि स्वाराज्ये चे
त्स्थितोऽद्वये॥ प्रणमेत्कं तदात्मज्ञो

न कार्यं कर्मणा तदा ॥ ६४ ॥

ननुविदुषोपिहरिहरहिरण्यगर्भादीनांनमस्कार्यत्वात्तदतिक्रमेभयसंभवात्कार्यशेषोविद्यतेइतिचेन्नेत्याह ॥ नामादिभ्यइति नामवाक्मनआदिप्राणांतेभ्यउत्तरोत्तरभूयस्त्वेनश्रुतेभ्यःपरेपरस्मिन्भूम्निसर्वव्यवहारातीतेऽमृतेसुखरूपेऽद्वयेस्वेमहिम्निस्वराजिचेदहमस्मिभूमाब्रह्मेतिव्यवस्थितआत्मज्ञोविद्वांस्तदा तस्यान्यंप्रतिगुणभावाभावात्कंप्रणमेत्प्रणम्यानामात्मभूतत्वादतःपरिपक्वज्ञानस्यकृतकृत्यत्वान्नकर्मणाकिमपिकार्यमस्तीत्यर्थः ॥ ६४॥

विराड्वैश्वानरो बाह्यः स्मरन्नंतः प्रजापतिः॥प्रविलीने तु सर्वस्मिन्प्राज्ञोऽव्याकृतमुच्यते ॥ ६५ ॥ ॥

भूम्नोनामादिभ्यःपरत्वेपिकथमद्वयत्वमित्याशंक्यनामादेरवस्थात्रयरूपस्याध्यस्तत्वेनमिथ्यात्वात्तत्साक्षिणस्तुरीयस्यभूम्नोऽद्वयत्वमितिवक्तुमवस्थात्रयमनुवदति॥ विराडिति॥ अध्यात्माधिदैवतयोरभेदाभिप्रायेणविराड्वैश्वानरइत्युक्तंविश्ववैश्वानरइत्यर्थःबाह्योबहिःप्रज्ञइत्यर्थः ॥ अतःस्मरन्निति स्वप्नेवासनामयविषयदर्शीप्रजापतिर्हिरण्यगर्भस्तैजसइतियोज्यं ॥ अव्याकृतमायोपाधीश्वराख्यंतत्त्वंप्राज्ञउच्यतइत्यर्थः ॥६५॥

वाचारंभणमात्रत्वात्सुषुप्तादि त्रिकंत्वसत् ॥ सत्यो ज्ञश्चाहमित्ये

वं सत्यसंधो विमुच्यते ॥ ६६ ॥

एतदवस्थात्रयात्मकंजगदपोह्यतत्साक्षिणोवस्तुभूतस्याहंब्र ह्मेतिसम्यग्ज्ञानान्मुक्तोभवतीत्याह ॥ वाचेति ज्ञःसाक्षीसत्यः परमात्मासोहमेवेत्येवंसत्यसंधोऽनायासेनमुच्यतइत्यर्थः॥६६

भारूपत्वाद्यथा भानोर्नाहोरात्रे त थैव च ॥ ज्ञानाज्ञाने न मे स्यातां चिद्रूपत्वाविशेषतः ॥ ६७॥ ॥

आत्मतत्त्वाज्ञानाध्यस्तःसंसारस्तज्ज्ञानान्निवर्ततइत्युक्तेज्ञा नाज्ञानयोरात्मधर्मत्वंस्यादित्याशंक्यदृष्टांतेनप्रत्याह ॥ भारूप त्वादिति ॥ ज्ञानाज्ञानयोरपिसाक्ष्यत्वात्कल्पितत्वेसतिनात्मध र्मत्वमितिभावः॥६७॥

शास्त्रस्यानतिशंक्यत्वाद्ब्रह्मैव स्या महं सदा ॥ ब्रह्मणो मे न हेयं स्या द्ग्राह्यं वेति च सं स्मरेत्॥ ६८ ॥

आत्मनोनिर्विशेषत्वादेःशास्त्रप्रामाण्यादेवसिद्धेर्नात्रयुक्तिक ल्पनयामनःखेदनीयमित्यभिप्रेत्याह शास्त्रस्येति ॥ ६८ ॥

अहमेव च भूतेषु सर्वेष्वेको नभो यथा ॥ मयि सर्वाणि भूतानि प श्यन्नेवं न जायते ॥ ६९ ॥ ॥

किंतद्ब्रह्मपरंशास्त्रंकिंवासर्वदाहेयानुपादेयब्रह्मात्मज्ञाननिष्ठस्यफलमित्यपेक्षायांयस्तुसर्वाणिभूतानीत्यादिमंत्रार्थमुदाहरतिअहमेवेतिस्पष्टं ॥ ६९ ॥

न बाह्यं मध्यतो वांतर्विद्यतेन्य
त्स्वतः क्वचित् ॥ अबाह्यांतःश्रुतेः
किंचित्तस्माच्छुद्धःस्वयंप्रभः ७०

आत्मनोऽद्वितीयब्रह्मरूपत्वेशास्त्रमर्थतउदाहृत्यनिर्विशेषब्रह्मरूपत्वेउदाहरति ॥ नबाह्यमिति ॥ तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्ममयमात्माब्रह्मसर्वानुभूरितिश्रुतेरित्यर्थःसर्वानुभूरित्यस्यार्थःस्वयंप्रभइति ॥ ७० ॥

नेतिनेत्यादिशास्त्रेभ्यः प्रपंचोपश
मोद्वयः ॥ अविज्ञातादिशास्त्राच्च
नैव ज्ञेयो ह्यतोन्यथा ॥ ७१ ॥ ॥

सामान्येनसर्वप्रपंचसंस्पर्शरहितत्वेश्रुतिमुदाहरति ॥ नेतीति ॥ प्रपंचनिषेधद्वारेणैवात्माविज्ञेयोनपुनर्विषयतयासप्रपंचतयावेत्यत्रान्यदेवतद्विदितादथोअविदितादधि ॥ यस्यामतंतस्यमतंमतंयस्यनवेदसः ॥ अविज्ञातंविज्ञात्रित्यादिशास्त्रमुदाहरति ॥ अविज्ञातादीति ॥७१॥

सर्वस्यात्माहमेवेति ब्रह्म चेद्विदितं
परं ॥ स आत्मा सर्वभूतानामात्मा

ह्येषामिति श्रुतेः ॥ ७२ ॥ ॥

तस्मादेषांतन्नप्रियंयदेतन्मनुष्याविद्युरितिश्रुतिरेवमद्वयादिलक्षणमात्मानंजानतोदेवाःफलप्राप्तिंविघ्नंतीतिचेन्मैवं ॥ देवानामप्यात्मभूतत्वाद्विदुषोविघ्नश्रुतेरविद्वद्विषयत्वादित्यभिप्रेत्याह ॥ सर्वस्येति ॥ तस्यहनदेवाश्चनाभूत्याईशतआत्माह्येषांसंभवतीतिश्रुतेरित्यर्थः ॥ ७२ ॥

जीवश्चेत्परमात्मानं स्वात्मानं देव मंजसा ॥ देवोपास्यः स देवानां पशुत्वाच्च निवर्तते ॥ ७३ ॥ ॥

एवंब्रह्मात्मज्ञानवतोदेवैरप्युपास्यत्वसिद्धेर्नतस्यदेवपशुत्वशंकापीत्यतोनकुतश्चिद्भयमस्तीत्यत्रश्रुतिमर्थतःपठति ॥ जीवश्चेदिति ॥ यदैवमनुपश्यत्यात्मानंदेवमंजसाईशानंभूतभव्यस्यनतदाविजुगुप्सते ॥ सर्वेस्मैदेवाबलिमावहंतितमेवंविद्वानमृतइहभवति ॥ इतिचश्रुतिभ्यइत्यर्थः ॥ ७३ ॥

अहमेव सदात्मज्ञः शून्यस्त्वन्यैर्यथांबरं ॥ इत्येवं सत्यसंधत्वादसद्धाता न बध्यते ॥ ७४ ॥ ॥

यदुक्तंसत्यसंधोविमुच्यतइतितत्स्फुटयत्यहमेवेति ॥ सदात्माचासौज्ञश्चेतिसदात्मज्ञःतत्सत्यंसआत्मेतिश्रुतिरिहोदाहरणं ॥ अन्यैःशून्यइतिवाचारंभणश्रुत्यर्थोदर्शितः॥ यथांबरमिति ॥ दृश्यसंसर्गशून्यत्वाच्छुद्धइत्यत्रदृष्टांतोक्तिः॥ असद्धाताऽ

नृताभिसंधिरहितोतस्करइवनबध्यतेबंधानर्थहीनोभवतिसय थातत्रनदह्यतेऐतदात्म्यमिदंसर्वमित्यादिश्रुतिरिहोदाहार्या४७

कृपणास्तेन्यथैवातो विदुर्ब्रह्म परं हि ये ॥ स्वराड्योनन्यदृक् स्वस्थ स्तस्य देवा असन्वशे ॥ ७५ ॥

एवंविधज्ञानाभावादितरेपशुभूताःशोच्याभवंतीतिदर्शयन्नथये न्यथातोविदुरन्यराजानस्तेऽक्षय्यलोकाभवंतीतिश्रुत्यर्थमाह॥ कृपणाइति ॥ येपरंब्रह्मातोन्यथैवोक्तवैपरीत्येनानात्मभूततया विदुस्तेहिकृपणाःशोच्याएवेतियोजना॥अभेददर्शीतुनकृपणइ त्याह॥स्वराडिति॥ एवंविजानन्नात्मरतिरात्मक्रीडआत्ममिथुन आत्मानंदःसस्वराड्भवतीतिश्रुतिरिहोदाहरणंतस्यसर्वेषुलोके षुकामचारोभवतीतिश्रुत्यर्थःमंत्रभागोदाहरणेनात्मरतिंद्योतय ति॥तस्येति॥ आसान्नित्यर्थेअसन्नितिछांदसंयस्त्वेवंब्राह्मणोवि द्यात्तस्यदेवाअसन्वशेइतिमंत्रोस्यायमर्थः॥यस्त्वेवंब्राह्मणोब्रह्म निष्ठएवंवेदाहमेतंपुरुषंमहांतमित्युक्तप्रकारेणब्रह्मात्मानंविद्या त्तस्यविदुषोदेवावशगाभवंतीति ॥ ७५ ॥

हित्वा जात्यादिसंबंधान्वाचोन्याः सह कर्मभिः॥ ओमित्येवं सदात्मा नं सर्वं शुद्धं प्रपद्यथ ॥ ७६ ॥ ॥

यस्माद्यथोक्तात्मज्ञानादेवकृतकृत्यतातस्मान्मुमुक्षुभिस्तद र्थंयत्नवद्भिर्भवितव्यमितिताञ्छिक्षयन्नाह॥हित्वेति॥यस्मिन्द्यौः

पृथिवीचांतरिक्षमोतंमनःसहप्राणैश्चसर्वैस्तमेवैकंजानथ आत्मानमन्यावाचोविमुंचथामृतस्यैषसेतुःओमित्येवंध्यायथ आत्मानमितिचवाक्यद्वयमत्रोदाहरणं॥अन्यावाचोऽनात्मविषयाः प्रवृत्तिपराःसर्वंसर्वाधारभूतंशुद्धंविविक्तंनिर्विशेषमित्यर्थः॥७६॥

सेतुं सर्वव्यवस्थानामहोरात्रादिव
र्जितं ॥ तिर्यगूर्ध्वमधः सर्वं सकृ
ज्ज्योतिरनामयं ॥ ७७ ॥

तमेवप्रतिपत्तव्यमात्मानंश्रुत्यंतरेणविशिनष्टि ॥ सेतुमिति सर्वव्यवस्थानांवर्णाश्रमादिमर्यादानांसेतुंविधारकं ॥ अथय आत्माससेतुर्विधृतिरेषांलोकानामसंभेदायनैनंसेतुमहोरात्रेतरतःसकृद्विभातोह्येवैषब्रह्मलोकइतिश्रुतिरत्रोदाहरणं ॥ ७७ ॥

धर्माधर्मविनिर्मुक्तं भूतभव्यात्कृता
कृतात् ॥ स्वमात्मानं परं विद्याद्वि
मुक्तं सर्वबंधनैः ॥ ७८ ॥ ॥

पुनःकिंलक्षणमात्मानंप्रपद्यतेइत्यपेक्षायामन्यत्रधर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतादन्यत्रभूताच्चभव्याच्च यत्तत्पश्यसितद्वदेतिश्रुत्यर्थमाह ॥ धर्माधर्मेति ॥ कृताकृतात्कार्यकारणादित्यर्थः ॥ ७८ ॥

अकुर्वन् सर्वकृच्छुद्धस्तिष्ठन्नत्येति
धावतः ॥ मायया सर्वशक्तित्वाद

जः सन् बहुधा मतः ॥ ७९ ॥ ॥

ननुकथंसर्वबंधनैर्मुक्तआत्मातस्यकर्तृत्वादिश्रवणादित्याशंक्याकर्तृत्वादेरपिसहैवश्रवणाद्विरुद्धोभयस्वभावस्यैकस्मिन्नयोगात्स्वभावप्राप्तंकर्तृत्वादिकंमायामयंप्रमाणावधेयमकर्तृत्वादिकमात्मस्वभावइतिविशेषमभिप्रेत्यविरुद्धधर्मवादिनीःश्रुतीरुदाहराति ॥ अकुर्वन्निति ॥ अनेजदेकंमनसोजवीयइतिमंत्रभागार्थोऽकुर्वन्सर्वकृदित्युक्तः शुद्धमपापविद्धमित्यस्यार्थःशुद्धइति ॥ तद्धावतोन्यानत्येति॥तिष्ठन्नित्यस्यार्थमाह ॥ तिष्ठन्निति ॥ धावतोवेगतोऽन्यान्मनःप्राणादीनत्येति ॥अतीत्यगच्छतियत्रमनःप्राणादिगच्छतितत्रसर्वत्रात्मचैतन्यस्याभिव्यक्तिनियमादात्मातिष्ठन्नपिगच्छतीवभासतइत्यर्थः ॥ अजायमानोबहुधाविजायतेइतिमंत्रार्थमाह ॥ अजःसन्बहुधामतइति॥सर्वत्रहेतुर्मायासर्वशक्तित्वादिति ॥ नहिमायायामसंभावनीयमस्तीतिभावः ॥ ७९ ॥

राजवत्साक्षिमात्रत्वात्सान्निध्याद्भ्रामको यथा ॥ भ्रामयन् जगदात्माहं निःक्रियोऽकारकोऽद्वयः ॥ ८० ॥ ॥

अक्रियस्यापिक्रियावत्त्वोपचारमुक्तंदृष्टांतेनप्रपंचयाति ॥ राजवदिति ॥ स्पष्टं ॥ ८० ॥

निर्गुणं निःक्रियं नित्यं निर्द्वंद्वं यन्निरामयं ॥ शुद्धं बुद्धं तथा मुक्तं तद्ब्रह्मा

स्मीति धारयेत् ॥ ८१ ॥ ॥

यस्मादेवमात्मास्वतोनित्यशुद्धत्वादिस्वभावःशास्त्रन्याया भ्यामवगतस्तस्मात्तंतथैवजानीयान्नान्यथेत्युपसंहरति ॥ निर्गुणमिति ॥ नैतेषुश्लोकेषुपुनरुक्तंदोषावहं यतःप्रतिपाद्यवस्तुनोदुर्बोधत्वान्मुमुक्षूपकारायकारुणिकआचार्यःक्वचिच्छास्त्रतःक्वचित्फलकथनेनक्वचिद्विद्वदनुभवाभिनयनेनपुनःपुनःप्रतिपादयति ॥ भूयोपिपथ्यंवक्तव्यमितिन्यायात् ॥ ८१ ॥

बंधं मोक्षं च सर्वं यत इदमुभयं हेयमेकं द्वयं च ज्ञेयं ज्ञेयाभ्यतीतं परममधिगतं तत्त्वमेकं विशुद्धं ॥ विज्ञायैतद्यथावच्छ्रुतिमुनिगदितं शोकमोहावतीतः सर्वज्ञः सर्वकृत्स्याद्भवभयरहितो ब्राह्मणोऽवाप्तकृत्यः ८२

उक्तंप्रकरणार्थंप्रतिपत्तिसौकर्यार्थंसंक्षिप्यकथयति ॥ बंधं मोक्षमिति॥ बंधंमोक्षंचसर्वंयथावद्विज्ञायभवभयरहितः स्यादित्यन्वयः बंधःप्रमातृत्वकर्तृत्वादिप्रतिभासलक्षणोमोक्षोब्रह्मस्वरूपावस्थानंसर्वमितिनिःशेषंपूर्वोक्तप्रकारमित्यर्थः ॥ इदमुभयंबंधंमोक्षंचयतोहेतोरज्ञानाज्ज्ञानाच्चभवतः तेअपिविज्ञायेतिसंबंधः ॥ तथाएकमनुवृत्तंकारणंद्वयंव्यावृत्तंकार्यंचयज्ज्ञेयंविषयभूतंतत्सर्वंहेयंबाध्यंविज्ञायेत्यन्वयः ॥ ज्ञेयाभ्यतीतंद्वयात्सम्यक्पृथक्कृतंपरमंनिरतिशयंविशुद्धंएकंब्रह्मयद्वेदांतेष्व

धिगतंतत्त्वंपरमार्थंतदपियथावद्विज्ञायात्मत्वेनोपादायकिंलक्षणंश्रुतिमुनिगादितंश्रुतिवाक्येनमुनिनागुरुणोपदिष्टमित्यर्थः ॥एवमात्माऽनात्मतत्त्वंज्ञात्वाऽनात्मापोहेनात्मतत्त्वनिष्ठःशोकमोहावतीतःस्यात्तत्रकोमोहःकःशोकएकत्वमनुपश्यतइतिश्रुतेः ॥ सर्वंहिब्रह्मतज्जानन्सर्वज्ञःस्यात्सर्वंस्वात्मन्येकंकरोतीतिसर्वकृत्स्यात्तथाचमुक्तविषयाश्रुतिः॥ अहंविश्वंभुवनमभ्यभवामितिदैर्घ्यंगानार्थंअभ्यभवमभिभूतवानात्मसात्कृतवानस्मीतिश्रुत्यर्थः ॥ भवभयरहितःनबिभेतिकुतश्चनेतिश्रुतेःब्राह्मणोमुख्ययावृत्त्याब्राह्मणशब्दाभिधेयः ॥ अमौनंचमौनंचनिर्विद्याथब्राह्मणइति॥ अथयएतदक्षरंगार्गिविदित्वास्माल्लोकात्प्रैतिसब्राह्मणइतिचश्रुतेः ॥ अवाप्तकृत्यःप्राप्तसर्वक्रियाफलइत्यर्थःसोश्नुतेसर्वान्कामान्सहब्रह्मणाविपश्चितेतिश्रुतेरित्यर्थ ः॥ ८२ ॥

न स्वयं स्वस्य नान्यश्च नान्यस्यात्मा च हेयगः॥उपादेयो न चाप्येवमिति सम्यङ्मतिः स्मृता॥८३॥

एवमात्मानंजानतःकृतकृत्यत्वमुक्तंप्रकटयति ॥ नस्वयमिति ॥ स्वयमात्मास्वस्यनहेयगस्त्यक्तव्यकोटौपतितोनवाप्युपादेयःएकस्मिन्कर्मकर्तृत्वासंभवात्स्वरूपस्यास्थितौनाशेवास्वविषयहानोपादानयोरसंभवाच्च तथान्यश्चनस्वस्यहेयगोऽद्वैतेन्यस्यैवाभावान्नाप्युपादेयोऽतएवतथान्यस्यापिस्वयमुपादेयोहेयगोवानभवत्यात्मांतराभावादनात्मनश्चबाधितत्वादचैतन्याच्चेतियोजना इत्येवंयानिष्ठासासम्यङ्मतिःसम्यग्ज्ञानंस्मृताब्रह्मविद्भिरित्यर्थः ॥ ८३ ॥

आत्मप्रत्यायिका ह्येषा सर्ववेदांत गोचरा ॥ ज्ञात्वैतां हि विमुच्यंते सर्वसंसारबंधनैः॥ ८४ ॥ ॥

कूटस्थचैतन्यैकरसेपूर्णेवस्तुनिहानाद्यसंभवान्निरायासंपरं ब्रह्मैवास्मीत्येवंविधायाधियःसम्यक्कृतित्वेहेतुमाह ॥ आत्म प्रत्यायिकेति ॥ आत्मानंब्रह्मत्वेनप्रत्याययतीतिआत्मप्रत्यायि काहियस्मादेषामतिःस्वानुभवसिद्धेतिवासर्ववेदांतगोचरेतिप्र माणमूलत्वमस्यादर्शयति ॥ एतांज्ञात्वालब्ध्वासर्वसंसारबंध नैर्विमुच्यंतेकृतकृत्याभवंतीत्यर्थः ॥ तथाचभगवद्वचनं इतिगु ह्यतमंशास्त्रमिदमुक्तंमयाऽनघ एतद्बुद्ध्वाबुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्य श्चभारतेति ॥ ८४ ॥

रहस्यं सर्ववेदानां देवानां चापि यत्परं ॥ पवित्रं परमं ह्येतत्तदेतत्सं प्रकाशितं ॥ ८५ ॥ ॥ ॥

प्रकरणोक्तंज्ञानमिदानींप्रशंसन्नस्योपादेयत्वंद्रढयति ॥ र हस्यमिति ॥ रहस्यमुपदेशव्यतिरेकेणाविज्ञेयंआचार्यवान्पु रुषोवेदसर्वेवेदायत्पदमामनंतीतिचश्रुतेः ॥ देवैरत्रापिविचिकि त्सितंपुरानहिसुविज्ञेयमणुरेषधर्मइतिश्रुतेर्देवानांचापिरहस्य मित्यर्थः ॥ परंसर्वोत्तमंपवित्रंपावनंक्षीयंतेचास्यकर्माणि एवं विदिपापंकर्मनश्लिष्यतेइत्यादिश्रुतेः ॥ हियस्मात्परमंपरमपुरु षार्थरूपंनिरतिशयानंदप्रकाशमितियावत्यदेवंरूपंसम्यग्ज्ञा

नंतदेतत्सम्यक्प्रकाशितंप्रकटीकृतमस्मिन्प्रकरणेइत्यर्थः॥८५

नैतद्देयमशांताय रहस्यं ज्ञानमुत्त
ममू॥विरक्ताय प्रदातव्यं शिष्यायाा
नुगताय च ॥ ८६ ॥ ॥ ॥

एतस्यगोपनीयत्वंसूचयति ॥ नैतदिति ॥ यद्वाऽस्यदुर्विज्ञे यत्वेनदुर्धरत्वात्तद्धारणसमर्थमधिकारिणंविशिष्यन्ननधिकारिभ्योविवेचयति ॥ नैतद्देयमिति ॥ ८६ ॥

ददतश्चात्मनोज्ञानं निःक्रियोऽन्यो
नविद्यते ॥ ज्ञानमिच्छंस्तरेत्तस्मा
द्युक्तः शिष्यगुणैः सदा ॥ ८७ ॥

यस्मादेवंलक्षणज्ञानदआचार्यःकृतकृत्योनप्रलोभादिना ज्ञानंप्रयच्छतितस्मान्मुमुक्षुरमानित्वादिशिष्यगुणयुक्तःस्याद्य थाचार्यःकृपयाविद्यांदद्यादित्येतदर्थमाह ददतश्चेति नविद्यतेय स्मादितियोज्यंतस्माच्छिष्यगुणैःसदायुक्तोज्ञानमिच्छन्संपाद यंस्तरेत्संसारमितिशेषः ॥ ८७ ॥

ज्ञानं ज्ञेयं तथा ज्ञाता यस्मादन्यं
न विद्यते॥ सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्यस्त
स्मै ज्ञानात्मने नमः ॥८८ ॥

आदाविवोपसंहारेपिदेवताचार्यनमस्कारौ तद्भक्तेर्विद्याप्र त्यंतरंगत्वख्यापनायकार्यावितिदर्शयतिश्लोकद्वयेन ॥ ज्ञानमि

त्यादिना ॥ ज्ञानात्मनेचित्सदानंदरूपायेत्यर्थः ॥ ८८ ॥

विद्यया तारिताः स्मो यैर्जन्ममृत्यु महोदधिं ॥ सर्वज्ञेभ्यो नमस्तेभ्यो गुरुभ्योऽज्ञानसंकुलं ॥ ८९ ॥

विद्ययेति ॥ अज्ञानसंकुलमितिच्छेदः ॥ ८९ ॥ ॥

इतिसम्यङ्मतिप्रकरणंसप्तदशमंविवृतं ॥ १७ ॥

येनात्मना विलीयंते उद्भवंति च वृत्तयः॥ नित्यावगतये तस्मै नमो धीप्रत्ययात्मने ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन्प्रकरणेब्रह्मात्मविषयमपरोक्षज्ञानंमोक्षसाधनंवेदांतेभ्योभवतीत्युक्तंतदयुक्तं वेदांतानामपिस्वर्गकामादिवाक्यवत्परोक्षज्ञानजनकत्वादतोऽपरोक्षज्ञानायप्रसंख्यानमेष्टव्यमिति केचित्प्रतिपेदिरेतन्मतनिराकरणेनपूर्वोक्तंसर्वंस्वसिद्धांतंश्रौतमुपपत्तितःस्फुटमुपादयितुंप्रकरणांतरमारभमाणोदेवतानमस्कारव्याजेनांतःकरणवृत्तिभावाभावसाक्षिणंकूटस्थचिदेकतानमेवात्मानंनित्यापरोक्षंवेदांताः ब्रह्मेतिप्रतिपादयंतोनपरोक्षंब्रह्मसमर्पयंतीतिसूचयन्प्रकरणप्रतिपाद्यंदर्शयति ॥ येनेति वृत्तयोधीपरिणामाः अलातचक्रमिवाद्यात्मनायेनचैतन्यज्योतिःस्वरूपेणविलीयंतेसुषुप्तौअवस्थांतरेउद्भवंतिचचिदात्मव्याप्ताइत्यर्थः ॥ धीप्रत्ययाः साभासबुद्धिवृत्तयस्तेषामात्मनेतदध्यासाधिष्ठानायेत्यर्थः ॥ नित्यश्चासाववगतिश्चेतिविग्रहः ॥ १ ॥

प्रमथ्य वज्रोपमयुक्तिसंभृतैः श्रुतेर
रातीन् शतशो वचोसिभिः ॥ ररक्ष
वेदार्थनिधिंविशालधी र्नमो यतींद्रा
य गुरोर्गरीयसे ॥ २ ॥ ॥

इदानींस्वोक्तेर्थेमुमुक्षूणांविश्वासार्थंस्वाचार्यगुणोपवर्णनपूर्वकंसंप्रदायशुद्धिंकथयाति ॥ प्रमथ्यवज्रेति ॥ संभृतैरभेद्यतया घटितैः श्रुतेर्वचोसिभिर्वेदांतवाक्यरूपनिस्त्रिंशैररातीन्भेदतत्त्वारण्यवासिनोऽद्वैतरत्नापहारिणः शत्रून्प्रमथ्यसमूलमुन्मूल्ययोविशालधीरप्रतिहतदीर्घबुद्धिर्वेदांतार्थनिधिंवेदांतमंजूषागतंनिधिंनिधीयतेस्मिन्निितिसर्वमितिनिधिरद्वयंब्रह्मात्मतत्त्वंतंररक्षतस्मैयतींद्रायगुरोर्गरीयसेपरमगुरवेनमइतियोजना ॥ २॥

नित्यमुक्तः सदेवास्मीत्येवं चेन्न भवे
न्मतिः ॥ किमर्थं श्रावयत्येव मातृ
वच्छ्रुतिरादरात् ॥ ३ ॥ ॥

एवंनमस्कारव्याजेनप्रकरणार्थंस्वसंप्रदायशुद्धिंचोक्त्वातत्त्वमस्यादिवाक्यादेवापरोक्षज्ञानमात्मनीतिप्रकरणसिद्धांतंतावदाह नित्यमुक्तइति ॥ सदेवाहमहमेवसदस्मिनित्यमुक्तइत्येवंचेत्तदपरोक्षामतिर्वेदांतवाक्यान्नभवेत्तर्ह्येवंसिद्धवन्निर्देशेनतत्त्वमसीतिश्रुतिः किमर्थंकस्मादादृता आदरवतीपुनः पुनर्मातेवपुत्रहितैषिणीश्रावयेदित्यर्थः ॥ ३ ॥

सिद्धादेवाहमित्यस्माद्युष्मद्धर्मो नि
षिध्यते॥ रज्ज्वामिवाहिधीर्युक्त्या
तत्त्वमित्यादिशासनैः ॥ ४ ॥ ॥

नित्यापरोक्षस्वभावात्मस्वरूपत्वाद्ब्रह्मणोवाक्यादेवापरोक्ष ज्ञानमारोपितानर्थनिवृत्तिफलमुत्पद्यतइत्याह ॥ सिद्धादेवेति ॥ अहमित्यत्राहंशब्दलक्ष्यादपरोक्षतयास्वतःसिद्धादात्मनःसका शाद्युष्मद्धर्मःपरागर्थोहंकारादिस्तत्त्वमित्यादिशासनैर्युक्त्यास हितैःशोधितार्थैरितियावन्निषिध्यतेभ्रमगृहीतपारोक्ष्यसद्वयत्वा कारविलपनेनात्मतत्त्वंप्रतिपाद्यतइत्यर्थः ॥ तत्रदृष्टांतार्थः स्पष्टः ॥ ४ ॥

शास्त्रप्रामाण्यतो ज्ञेया धर्मादेरस्ति
ता यथा ॥विषापोहो यथा ध्याना
द् न्हुतिः स्यात्पाप्मनस्तथा ॥५॥

तन्निवृत्तिंदृष्टांताभ्यांस्पष्टयति ॥ शास्त्रेति ॥ यद्वा नित्या परोक्षात्मैवब्रह्मतदवगमश्चानर्थनिवृत्तिहेतुरित्यतक्रमेणदृष्टांता भ्यांसाधयति ॥ शास्त्रेति ॥ तथाब्रह्मणएवात्मत्वेनास्तिता अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यतत्त्वमसीतिशास्त्रप्रामाण्यतोज्ञेये तिदार्ष्टांतिकंयोज्यं ॥ ध्यानाद्गरुडादिमंत्रबीजस्मरणाद्विषापोहः सद्योविषनिवृत्तिस्तथापाप्मनोऽविद्याद्यनर्थरूपस्यवाक्यादा त्मतत्त्वावगममात्रेणसद्यएवन्हुतिर्बाधरूपानिवृत्तिःस्यादित्य र्थः ॥ ५ ॥

सद्ब्रह्माहं करोमीति प्रत्ययावात्म
साक्षिकौ ॥ तयोरज्ञानजस्यैव त्या
गो युक्ततमो मतः ॥ ६ ॥ ॥

ननुवाक्योत्थाहंब्रह्मास्मीतिप्रत्ययवदहंकरोमीत्यपिप्रत्ययो
ऽनुभवसिद्धस्तत्रकोहेतुरयमेवापरेणबाध्यतइत्यत्रेतिशंकते ॥
सद्ब्रह्माहमिति॥तत्रनियामकंहेतुंवदन्नुत्तरमाह ॥ तयोरिति ॥
युक्ततरइतितरपोयमर्थः ॥ यथापूर्वप्रवृत्तयागविनियोजकश्रु
त्यापश्चात्प्रवृत्तालिंगादयोऽप्राप्ताएवबाध्यंतेयथावापूर्वमेवप्रकृते
र्विकृतावतिदेशप्राप्तानामंगानांविकृतिगतविशेषोपदेशेनपाश्चा
त्येनबाधइतियुक्तत्वेप्यनियमोबाध्यबाधकयोः पूर्वापरीभाव
स्यनतथास्यन्यायस्येति युक्ततरइत्युक्तमिति ॥ ६ ॥

सदस्मीति प्रमाणोत्था धीरन्या त
न्निभोद्भवा ॥ प्रत्यक्षादिनिभा वा
पि बाध्यते दिग्भ्रमादिवत् ॥ ७ ॥

अत्रकःप्रमाणजःप्रत्ययःकोवाऽज्ञानजइतिवीक्षायांविवि
च्यदर्शयाति ॥ सदस्मीति ॥ धीस्तत्त्वमसीतिनिर्दुष्टवाक्यप्र
माणोत्थाअन्या कर्त्ताहमित्यादिधीस्तन्निभोद्भवाप्रमाणाभासस
मुद्भूताविवेकदोषास्कंदितत्वादित्यर्थः ॥ वाक्यजन्यज्ञानस्यापि
प्रत्यक्षाभासबाधनंदृष्टांतेनबुद्धिमारोहयाति प्रत्यक्षादीति ॥७॥

कुरुभोक्तेति यच्छास्त्रं लोकबुद्ध्य

नुवादि तत् ॥ सदस्मीति श्रुतेर्जा
ता बाध्यतेऽन्यैतयैव धीः ॥ ८ ॥

ननुब्रह्मास्मीतिबुद्धिवत्कर्तृत्वादिबुद्धेरपिसत्यंवदधर्मंचरसाहि कर्त्ताभोक्तेत्याहुर्मनीषिणइत्यादिवचनात् शास्त्रसिद्धत्वंतुल्यमि तिकथंतस्याःबाध्यत्वमित्याशंक्याह कुरुभोक्तेति ॥ शास्त्रान भिज्ञानांतदभिज्ञसंगातिहीनानामपि कर्त्ताभोक्ताऽहमस्मीतिधि यःसिद्धत्वात्कुर्वित्यादिशास्त्रंलोकसिद्धार्थानुवादिनाऽनधिगता र्थबोधकमित्यर्थः ॥ सदस्मीतिधीस्तुश्रुतेरन्यसिद्धार्थायाःसका शाज्जातेत्यर्थः ॥ तस्मादेतयैवनिरवकाशयासदस्मीतिश्रुति जातयाधियैवान्यासावकाशानुवादवाक्यजन्याबाध्यतेबाधतए वेतिवान्वयः ॥ ८ ॥

सदेव त्वमसीत्युक्ते नात्मनो मुक्त
तास्थिरा ॥ प्रवर्तते प्रसंचक्षामतो
युक्त्याऽनुचिंतयेत् ॥ ९ ॥ ॥

तदेवंवाक्यादेवापरोक्षज्ञानमात्मविषयमुत्पद्यतेतच्चनिरपेक्ष मेवानर्थनिवृत्तिहेतुःइतिस्वमतमुपन्यस्यस्वयूथ्यमतमुत्थापय ति ॥ सदेवेति ॥ प्रसंचक्षांप्रसंख्यानंशब्दावृत्तिंयुक्त्यासहाभ्य स्येदित्यर्थः ॥ ९ ॥

सकृदुक्तं न गृण्हाति वाक्यार्थज्ञो
पि यो भवेत्॥अपेक्षते त एवान्यद

वोचाम द्वयं हि तत् ॥ १० ॥ ॥

उक्तमेवसाधयति ॥ सकृदिति ॥ योपिवाक्यार्थज्ञःसकृदु क्तंनगृण्हातिनजानातिनसम्यक्प्रतिपद्यतेयतोतएवान्यत्सह कारिभूतमपेक्षतेयदपेक्षतेतद्द्वयंवाक्यानुचिंतनंयुक्त्यालोचनंच पूर्वश्लोकेव यमवोचामेत्यर्थः ॥१०॥

नियोगोऽप्रतिपन्नत्वात्कर्मणां स यथा भवेत् ॥ अविरुद्धो भवेत्ताव द्यावत्संवेद्यताऽद्दढा ॥ ११ ॥ ॥

ननुतत्त्वमस्यादिवाक्येषुविधिनोपलभामहेब्रह्मात्मभावस्य चस्वतएवसिद्धेर्मुमुक्षोर्नियोगोपिनघटतइत्याह ॥ नियोगइति वाक्यमात्रादैकात्म्यस्याप्रतिपन्नत्वात्साक्षात्कृतत्वाभावात्ताव न्नियोगोऽविरुद्धोभवेद्यावत्संवेद्यताब्रह्मात्मैकताऽदढाद्दढानमती यतइतियोजना सनियोगःकर्मणामग्निष्टोमादीनांयथाभवेद्वा क्यादवगतानामपिफलप्राप्तयइतिदृष्टांतार्थः ॥ ११ ॥

चेष्टितं च तथा मिथ्या स्वच्छंदः प्रतिपद्यते ॥ प्रसंख्यानमतः कार्यं यावदात्मानुभूयते ॥१२॥

किंचविधिमंतरेणचेद्ब्रह्मात्मैक्यंवाक्यात्स्वयमेवप्रतिपद्येतत दायमनियमादिकमनुष्ठीयमानंमिथ्यास्यादुपकार्याभावादित्या ह ॥ चेष्टितमिति चेष्टितमनुष्ठितंयमादिस्वच्छंदःस्वेच्छावान

नियुक्तइतियावत् ॥प्रतिपद्यतेचेदित्यध्याहारः ॥ आत्मानुभूयते साक्षात्क्रियतइत्यर्थः ॥ १२ ॥

सदस्मीति च विज्ञानमक्षजो बाधते ध्रुवं ॥ शब्दोत्थं दृढसंस्कारो दोषैश्चाकृष्यते बहिः ॥ १३ ॥ ॥

इतोपिप्रसंख्यानंविधितोनुष्ठेयमित्याहसदस्मीति ॥ सदस्मीतिविज्ञानमक्षजःप्रत्यक्षप्रत्ययः कर्ताभोक्तेत्येवमाद्याकारोबाधतेध्रुवंनिश्चितमेतत् ॥ अक्षजस्यप्राबल्येहेतुगर्भंविशेषणं दृढसंस्कारइति॥किंचतेनमुमुक्षुर्दोषैरागादिभिश्चबहिराकृष्यतेबहिर्मुखीक्रियतेऽतःप्रसंख्यानंदोषनिवृत्तयेचकार्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥

श्रुतानुमानजन्मानौ सामान्यविषयौ यतः ॥प्रत्ययावक्षजो ऽवश्यं विशेषार्थौ निवारयेत् ॥ १४ ॥ ॥

नकेवलंचिरंनिरूढवासनाघटितत्वेनप्रत्यक्षप्राबल्यमपितुविशेषविषयत्वाच्चेत्याह श्रुतेति ॥ श्रुतःशब्दोनुमानंलिंगज्ञानंविप्रलिप्साभ्रांत्योरापितत्रसम्भाव्यमानत्वाद्दृत्यंतरसंभवाच्चप्रत्यक्षस्यतदभावाद्युक्तंबाधकत्वमित्यर्थः ॥ १४ ॥

वाक्यार्थप्रत्ययी कश्चिन्निर्दुःखो नोपलभ्यते ॥ यदि वा दृश्यते कश्चिद्वाक्यार्थश्रुतिमात्रतः ॥ १५ ॥

यदिवाक्यार्थज्ञानमात्रात्कृतकृत्यतांकस्यचिद्दृश्येततदाप्र संख्यानकल्पनमनर्थकंस्यान्नतुतथाकश्चिद्दृश्यतेअतःप्रसंख्या नमावश्यकमित्याह ॥ वाक्यार्थप्रत्ययीति ॥ तद्धैतत्पश्यन्नृ षिर्वामदेवःप्रतिपेदेतद्धास्यविजज्ञावित्यादौवाक्यार्थज्ञानमात्रा द्वामदेवादिःकृतकृत्योदृश्यतइतिचेत्तत्राह ॥ यदिवेति ॥ दृश्य तेनिर्दुःखइत्युत्तरश्लोकगतेनान्वयः ॥ १५ ॥ ॥ ॥

निर्दुःखोतीतदेहेषु कृतभावोऽनुमी यते ॥ चर्या नोशास्त्रसंवेद्या स्याद निष्टं तथासति ॥ १६ ॥ ॥

निर्दुःखोतीतेति ॥वाक्यार्थश्रवणमात्रात्कश्चिद्यदिनिर्दुःखो दृश्यतेश्रुतिपुराणादौसोतीतदेहेषुकृतभावोनुष्ठितप्रसंख्यानोनु मीयते निर्दुःखत्वलिंगेनेत्यर्थः ॥ किंचसकृद्विज्ञातवाक्यार्थ स्यविध्यनभ्युपगमेनोस्माकंचर्यापरमहंसाश्रमाचाराऽशास्त्रसं वेद्यास्यात् शास्त्रविहितानस्यात् तथासत्यनिष्टंस्यात् यत्याश्रम चर्यापरित्यागेप्यारूढपतिततानभवेदित्यनिष्टप्रसंगइत्यर्थः १६

सदसीति फलं चोक्त्का विधेयं सा धनं यतः ॥ न तदन्यत्प्रसंख्याना त्प्रसिद्धार्थमिहेष्यते ॥ १७ ॥ ॥

कस्तर्हिप्रसंख्यानविधिपक्षेसिद्धब्रह्मोपदेशस्यार्थःस्यादित्य तआह ॥ सदसीति ॥ त्वंसद्ब्रह्मासीतिवर्तमानोपदेशेनफलमि दंसाधनविधानार्थमुच्यते यतोयस्मात्सर्वत्रफलमुक्त्कासाधनंवि

धेयमतोब्रह्मात्मैक्यकामःप्रसंचक्षीतेति सार्थकोविधिर्भवेदित्य
र्थः ॥ प्रसंख्यानमेवकिमितिविधीयतेज्योतिष्टोमादिकस्माद्ब्रह्म
भावायनविधीयतेइत्यतआह ॥ नतदन्यदिति ॥ प्रसंख्याना
दन्यदिहवेदांतेषुप्रसिद्धार्थाभिव्यंजनसमर्थंसाधनंयत्तन्नेष्यते ॥
ज्योतिष्टोमादेर्व्यंजकत्वसामर्थ्याभावादित्यर्थः ॥ १७ ॥ ॥

तस्मादनुभवायैव प्रसंचक्षीत य
त्नतः ॥ त्यजन्साधनतत्साध्यवि
रुद्धं शममादिमान् ॥ १८ ॥ ॥

पूर्वपक्षमुपसंहरति तस्मादिति ॥ किंकुर्वन् साधनतत्सा
ध्यविरुद्धंत्यजन्साधनंप्रसंख्यानंतत्साध्यंतत्फलमात्मैक्यसा
क्षात्कारः तद्विरुद्धंकर्मनिष्ठत्वं शमनंशमआदिपदाद्दमोपरमौइ
त्यादिग्रहः ॥ शमादियुक्तश्चसन्नित्यर्थः ॥ १८ ॥

नैतदेवं रहस्यानां नेतिनेत्यवसान
तः ॥ क्रियासाध्यं पुरा श्राव्यं न
मोक्षो नित्यसिद्धतः ॥ १९ ॥ ॥

सिद्धांतमुपक्रमते नैतदेवमिति॥किंवेदांतेषुप्रसंख्यानंसाक्षा
द्विधीयते किंवावर्तमानोपदेशेनफलवचनानुपपत्त्याकल्प्यतइ
ति तत्रनाद्यइत्याह॥रहस्यानामिति ॥ उपनिषद्वाक्यानामित्य
र्थः ॥ नेतिनेतिदृश्यनिषेधद्वारातदवधिमात्रेब्रह्मात्मस्वरूपेपर्य
वसानदर्शनाद्वेदांतानांनविध्यर्थतेत्यर्थः द्वितीयंप्रत्याह क्रिया
साध्यमिति ॥ यत्क्रियासाध्यंफलंतत्पुरापूर्वकांडेश्राव्यंनोपनि

यत्सु अत्रश्रूयमाणोमोक्षोनक्रियासाध्यः कुतोनित्यसिद्धतोऽसाध्यत्वादित्यर्थः ॥ १९ ॥

पुत्रदुःखं यथाध्यस्तं पित्रा दुःखेस्व आत्मनि ॥ अहंकर्ता तथाध्यस्तो नित्यदुःखे स्व आत्मनि ॥ २० ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्यमपरोक्षाद्वितीयब्रह्मात्मज्ञानद्वारातदज्ञानंतदध्यस्तंचदुःखित्वादिसंसारंनिवर्तयतीतिवक्तुमज्ञानाध्यस्तंदुःखादीत्यत्रदृष्टांतमाह ॥ पुत्रेति ॥ अदुःखे ज्वरादिदुःखरहितइत्यर्थः ॥ दार्ष्टांतिकमाह ॥ अहंकर्तेति ॥ नित्यादुःखेसदादुःखादिसंसाररहिते स्वेस्वरूपे आत्मनिनिरुपाधिकेहंकर्त्ता साभासांतःकरणाविविक्तोदुःखादिधर्मकोऽविवेकलक्षणयाविद्ययातथाध्यस्तइत्यर्थः ॥ अहंकर्त्रीतिपाठेस्वआत्मनीत्यत्रादुःखादिरितिशेषः ॥ २० ॥

सोऽध्यासो नेतिनेतीति प्राप्तवत्प्रतिषिध्यते ॥ भूयोध्यासविधिः कश्चित्कुतश्चिन्नोपपद्यते ॥ २१ ॥

आत्मनोब्रह्मस्वभावाज्ञानेनाध्यस्तःसंसारस्तत्स्वभावज्ञानमात्रान्नेतिनेतितत्त्वमसीतिचशास्त्रोत्थान्निवर्ततेतदात्मनःसर्वक्रियाधिकारनिवृत्तेःसुषुप्ताविवपुनरध्यासबीजाभावात्कृतकृत्यस्यनप्रसंख्यानविध्यवसरइति ॥फलितमाह सोध्यासइति॥प्राप्तवदितिवतिप्रयोगाद्वस्तुवृत्त्याप्राप्त्यभावादारोपितत्वंद्योतयति२१

आत्मनीह यथा ऽध्यासः प्रतिषेध स्तथैव च॥ मलाध्यासनिषेधौ खे क्रियेते च यथाबुधैः ॥ २२ ॥ ॥

नन्वविषयेब्रह्मात्मनिविषयधर्माणांदुःखित्वादीनांकथमध्यासःसंभाव्यते यतः पुरोऽवस्थितेविषयभूतेशुक्तिकादौरजताद्यध्यासोदृष्टइत्याशंक्यव्यभिचारान्नैवंनियमइत्याह ॥ आत्मनीति ॥ यथादेहव्यतिरिक्तात्मवादिनामात्मनीहपुरःस्थितेदेहजरामरणाद्यध्यासस्तत्प्रतिषेधश्चयथाचेंद्रियाविषयेपिखेमलाध्यासनिषेधावबुधैःक्रियेते तथैवचप्रत्यगात्मनिब्रह्मणयप्यविषयेसंसाराध्यासनिषेधौस्यातामित्यर्थः ॥ आत्मनीहितथाध्यासइति पाठेदृष्टांतदार्ष्टांतिकपरतयोत्तरार्द्धपूर्वार्धौस्पष्टार्थौ ॥ अधिष्ठानस्वरूपमात्रस्फुरणमध्यासेऽपेक्ष्यते नविषयत्वेनस्फुरणं तदिह स्वप्रकाशेआत्मानिस्वतःसिद्धमितिनानुपपत्तिरितिभावः ॥ २२॥

प्राप्तश्चेत्प्रतिषिध्येत मोक्षोऽनित्यो भवेद्ध्रुवं ॥ अतोऽप्राप्तविषेधोयं दिव्यग्निचयनादिवत् ॥ २३ ॥

प्राप्तवत्प्रतिषिध्यतइत्युक्तंप्रपंचयति ॥ प्राप्तश्चेदिति ॥ प्रमाणसिद्धश्चेत्संसारःप्राप्तवत्प्रतिषिध्येत तर्हिसंसारबंधनिवृत्तिरूपस्यमोक्षस्यागंतुकत्वाद्ध्रुवंनिश्चितंमोक्षोनित्योभवेत् परमार्थरूपात्मगतस्यबंधस्यपरमार्थतएवनिवृत्तौतस्यात्मनोवस्थांतरापत्त्याविकारित्वादनित्यत्वमावश्यकंतथाऽनादिभावरूपस्य

बंधस्यपरमार्थत्वेतन्निवृत्तिरेवासंभाविनीसादित्वाभ्युपगमेतुत स्यात्मनैवकृतत्वान्निवृत्तसजातीयस्यपुनस्तस्मिन्पूर्ववदुत्पत्त्यु पपत्तेरनित्योमोक्षःप्रसज्येतैवेति बंधस्याविद्यकत्वमवश्यमेष्ट व्यं ॥ तस्यचज्ञानादेवनिवृत्तेर्निरर्थकंप्रसंख्यानमित्यभिप्रेत्यो पसंहरति ॥ अतइति ॥ यथानांतरिक्षेनदिव्याग्निश्चेतव्यइति पृथिव्यामिवाग्निचयनमंतरिक्षादावारोप्याप्राप्तमेवप्रतिषिध्यते॥ तथासंसारबंधरहितएवात्मनितदारोपानिषेधावितिदृष्टांतेनाह॥ दिव्यग्नीति ॥ आदिपदादाकाशमालिंन्यंलौकिकंगृह्यते॥२३॥

संभाव्योगोचरेशब्दः प्रत्ययो वा न चान्यथा॥ न संभाव्यौ तदात्मत्वा दहंकर्तुस्तथैव च ॥ २४ ॥

आत्मनिबंधसंबंधबोधकप्रमाणाभावादपिनतत्रबंधस्यसत्यता प्राप्तिरस्तीत्याह॥संभाव्यइति॥अयमर्थः॥आत्मनिबंधसंबंधबो धकंप्रमाणंशब्दःप्रमाणांतरंवासर्वथापिनोपपद्यतइत्याह ॥ श ब्दःप्रत्ययोवेति॥प्रत्ययःप्रमाणांतरजन्यःशब्दोवाप्रत्ययोवालो केगोचरेविषयेसंभाव्यःसंभावनायोग्योनचान्यथाविषयत्वायो ग्ये तथाचषष्ठीजातिगुणक्रियादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तरहितस्या त्मनोनशब्दगोचरत्वंसंभाव्यतेयेनायमात्मासंसारीतिबोधःश ब्दादुत्पद्येतेति॥तथारूपादिहीनत्वान्नबाह्येंद्रियवर्गस्तस्मिन्क्रम तेऽतएवनतत्स्वरूपसंबद्धतयालिंगविशेषाग्रहणादनुमानार्था पत्तीतस्मिन्संभवतोऽवयवाद्यभावान्नोपमानंभावरूपत्वादेवना नुपलब्धिरपीतिप्रतीतिमात्रंपरिशिष्यतइतिनप्रमाणसिद्धोबंध संबंधइतियतोनसंभाव्यावात्मन्यपिशब्दप्रत्ययावितिति ॥ किं

चशब्दप्रत्ययपोः प्रमाणत्वाभिमतयोस्तथैवचाहंकर्तुः प्रमातृ त्वाभिमतस्यचतदात्मत्वाद्ब्रह्मात्मत्वान्नतद्गोचरत्वमुपपद्यते ॥ नह्यागंतुकयोःशब्दप्रत्यययोरहंकर्तुर्वाचिदात्मनःपृथक्स्वरूप मस्तिस्वात्मनितुक्रियानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ २४ ॥

अहंकर्त्रात्मनि न्यस्तं चैतन्येकर्तृ तादि यत् ॥नेति नेतीति तत्सर्वं सा हंकर्त्रा निषिध्यते ॥ २५ ॥

तस्मादध्यस्तनिषेधएववक्तव्यइतिसिद्धमित्याह ॥ अहंक र्त्रेति ॥ चैतन्येचित्स्वरूपआत्मनियदहंकर्त्रासाभासांतःकरणा विवेकेनकर्तृत्वादिन्यस्तमारोपितंतत्सर्वंनेतिनेतीतिनिषिध्यते साहंकर्त्राअहंकर्त्रासहेत्यर्थः ॥ २५ ॥

उपलब्धिः स्वयंज्योतिर्दृशिः प्रत्य क्सदक्रियः ॥ साक्षात्सर्वांतरः सा क्षीचेता नित्योऽगुणोऽद्वयः॥२६॥

अध्यस्तनिषेधएवचेच्छास्त्रेणक्रियतेकथंतर्ह्यात्मनःस्वरूपोप लब्धिरित्यतआह ॥ उपलब्धिरिति ॥ अनुपलब्ध्यादिस्व रूपत्वेप्रमाणाभावादितरत्रचसाक्षादित्यादिनोत्तरार्द्धसूत्रितश्रु तीनांप्रमाणत्वात्स्वप्रकाशएवात्मासदास्वतःसिद्धइत्यर्थः॥२६॥

सन्निधौ सर्वदा तस्य स्यात्तदाभो भिमानकृत्॥आत्मात्मीयं द्वयं चा

तः स्यादहंममगोचरः ॥ २७ ॥

नन्वात्मात्मीयमितिचद्वयमहंममप्रत्ययगोचरत्वेनप्रसिद्धं तथासतिकथमात्मास्वतःसिद्धइत्याशंक्योपाधिवशात्तथाप्रसिद्धिरित्याह ॥ संनिधाविति ॥ अभिमानकृदहंकारस्तस्यचिदात्मनःसर्वदासंन्निधौसतितदाभश्चैतन्यप्रकाशयुक्ततयातदाकारःस्यादतोहेतोरात्मात्मीयंद्वंद्वंचस्यादहंममेतिव्यवहारगोचरइत्यर्थः ॥ तथाचसाभासांतःकरणतद्वृत्त्यविवेकादात्माहमितिममेतिचभासमानोपिस्वतःसिद्धएवस्वभावतइतिभावः ॥२७॥

जातिकर्मादिमत्वाद्धि तस्मिन् शब्दास्त्वंहकृति ॥ न कश्चिद्वर्तते शब्दस्तदभावात्स्व आत्मनि ॥ २८॥

एवमहंप्रत्ययादेरन्यविषयत्वोपपादनेनसंभाव्योगोचरेशब्द इतिश्लोकोक्तंप्रत्ययागोचरत्वमात्मनः प्रतिपादितमिदानींशब्दस्यापिविषयांतरंदर्शयंस्तदगोचरत्वमुपपादयति ॥ जातीति तस्मिन्नहंकृत्यहंकारेसाभासेहिनिश्चितं जातिकर्मादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तवत्वाच्छब्दाःप्रवर्तंते तदभावात्प्रवृत्तिनिमित्तजात्याद्यभावात्स्वेस्वरूपभूते आत्मनिनिरुपाधिकेकश्चिदपिशब्दोनवर्ततेतंविषयीकुर्वन्नित्यर्थःअतआत्मास्वतःसिद्धइतिभावः २८॥

आभासो यत्र तत्रैव शब्दाःप्रत्यग्दृशिं स्थिताः ॥ लक्षयेयुर्नसाक्षात्तमभिदध्युः कथं च न ॥ २९ ॥

स्वतःसिद्धस्वरूपआत्मनिप्रवृत्तिनिमित्तजात्याद्यभावात्क
श्चिदपिशब्दोनप्रवर्ततेचेत्कथंतस्यवेदांतवेद्यतयौपनिषदत्वमुद्
घुष्यतइत्यतआह ॥ आभासइति ॥ यत्राहंकारादावाभासश्चै
तन्यप्रतिबिंबोदयस्तत्रैवाभासाविविक्तेंतःकरणादौवाचकत्वेन
स्थिताआत्मादिशब्दाःप्रत्यक्दृशिंप्रत्यक्तयाभासमानंदृशिमा
त्मानंशुद्धंलक्षयेयुर्लक्षणयाज्ञापयेयुर्नतुतंसाक्षादभिदध्युःकथं
चनविशेषणादिप्रकारेणापीत्यर्थः ॥ अतोनौपनिषदत्वप्रसि
द्धिविरोधइतिभावः ॥ २९ ॥

न ह्यजात्यादिमान्कश्चिदर्थः शब्दै
र्निरूप्यते ॥ ३० ॥

कथंनाभिदध्युरित्यत्रहेतुमाह ॥ नहीत्यर्द्धेन ॥ ३० ॥

आत्माभासो यथाहंकृदात्मशब्दै
स्तथोच्यते ॥ उल्मुकादौ यथाग्न्य
र्थाःपरार्थत्वान्न चांजसा ॥ ३१ ॥

ननुलक्षणयापियत्रशब्दस्यतात्पर्यंसएवशब्दार्थः तथाचा
त्मादिशब्दानामहंकारातिरिक्तेप्रत्यगात्मनिचेद्वृत्तिःकथंतर्हिलो
काअहंकारादावात्मशब्दंप्रयुंजतेइत्यपेक्षायामुपचारादितिसदृ
ष्टांतमाह ॥ आत्माभासइतिश्लोकेन ॥ अहंकृदहंकारोवस्तु
तोऽनात्माप्यात्माभासआत्मवदस्मत्प्रत्ययालंबनोभासतेयथा
तथात्मादिशब्दैरपियथाप्रतिभासमुच्यतेवस्तुगत्यातुशब्दप्रत्य
ययोःशुद्धएवात्मनिपर्यवसानंयथाअग्न्यर्थाःशब्दादहत्यादयउ
ल्मुकंदहतिअपोदहतीत्युल्मुकादौप्रयुज्यमानाअंजसासाक्षा

दुल्मुकादौनचपर्यवस्यंति ॥ तेषांदाहाद्याश्रयत्वानुपपत्तेर्दह त्यादिशब्दानांपरार्थत्वात्तदभिव्यक्ताग्न्यर्थत्वात्तेऽग्नावेवपर्यवस्यं ति॥तथाहंकारस्यात्माभिव्यक्त्यर्थत्वात्तस्मिन्जडेपरिच्छिन्नेपरा धीनप्रकाशेआत्मादिशब्दाश्रितसदानंदानंताद्यर्था अनुपपद्यमा नाविचार्यमाणेशुद्धएवपर्यवस्यंतीतिसर्वमुपपन्नमित्यर्थः ॥३१

मुखादन्यो मुखाभासो यथादर्शा नुकारतः॥ आभासान्मुखमप्येव मादर्शाननुवर्तनात् ॥ ३२ ॥

आभासोयत्रेतिश्लोकेसिद्धांतिनाऽऽभासोंगीकृतःसचभेदविप र्यासविशिष्टतयाभासमानःपरमार्थोपरमार्थो वेतिवादिविप्रतिप त्त्यासंशयेनपरमार्थतइतिसिद्धांतंवक्तुंदृष्टांतमाहमुखादन्यइति॥ यथामुखाभासोमुखप्रतिबिंबआदर्शानुकारतआदर्शभावाभा वयोरनुकारादादर्शान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादितियावत् ॥ मुखाद्ग्रीवास्थादनागमापायितयास्थितादन्योनपुनःस्वरूपेणे तियोज्यं ॥ तथासतिबिंबचेष्टयाविनापिप्रतिबिंबश्चेष्टेतेत्यर्थः आभासान्मुखमप्येवमन्यदेवकुतआदर्शाननुवर्त्तनादादर्शनि रपेक्षसत्तास्फुरणयोगादित्यर्थःतथाचग्रीवास्थस्यैवमुखस्याद र्शप्रतिबिंबितस्यादर्शस्थतावैशिष्ट्येनभासमानत्वमेवाभासत्वं तच्चनसत्यंमुखवियुक्तादर्शोतिर्यङ्भिरीक्ष्यमाणेवातस्मिन्नदर्शना त् ॥ नाप्यसदपरोक्षप्रतिभासात्तस्मादनिर्वचनीयएवाभासस्त स्माच्चान्यन्मुखमितिभावः ॥ ३२ ॥

अहंकृत्यात्मनिर्भासो मुखाभासव

दिष्यते॥मुखवत्स्मृत आत्मान्योऽ
विविक्तौ तौ तथैव च ॥ ३३ ॥

दार्ष्टांतिकमाह ॥ अहंकृतीति ॥ अहंकृत्यहंकारेआत्मनिर्भासश्चेतनावत्त्वावभासोमुखाभासवन्मुखान्मुखप्रतिबिंबवच्छुद्धादात्मनोऽभिन्नइष्यतेआत्माशुद्धआभासादन्यःस्मृतोज्ञातःप्रतिबिंबान्मुखवदित्यर्थः ॥ मुखस्यमुखाभासस्यादर्शस्यचाभासाश्रयस्यप्रतीतितोभेदेपिवस्तुतोभेदाभाववदात्माभासतदाश्रयांतःकरणादीनांप्रतिभासतोभेदेपिवस्तुतोनात्मातिरिक्तंकिंचिदस्तीतिनपरमार्थोभेदइत्यभिप्रेत्याह ॥ अविविक्तौतौतथैवचेति ॥ तावात्मात्माभासौतथैवमुखमुखाभासाविववस्तुतोऽविविक्तौपरमार्थभेदरहिताविर्त्यर्थः ॥ चकारादाभासाश्रयांतःकरणंचनतद्विविक्तमितियोज्यं ॥ ३३ ॥

संसारी च स इत्येक आभासो य
स्त्वहंकृतिः॥वस्तुछाया स्मृतेरन्य
न्माधुर्यादि च कारणं ॥ ३४ ॥

एवंचिन्मात्रंतत्रानाद्यविद्यायांतत्कार्येचाहंकारादौप्रतिबिंबितंतदेवचिदात्मस्वरूपमुपाधिस्थतावैशिष्ट्याध्यासवशात्संसारीतिस्वमतमुक्त्वातद्दृढीकरणायैकदेशिमतंदूषयितुमुत्थापयति ॥ संसारीति ॥ यस्त्वहंकृत्याभासोऽस्माभिःपृथगुक्तःसएवसंसारीत्येकेमन्यंतेइत्यर्थः ॥ नन्वाभासस्यावस्तुत्वात्कथंतस्यबंधमोक्षभागितयासंसारित्वमित्याशंक्याभासशब्देनचिच्छायायाअभिप्रेतत्वात्तस्याश्चवस्तुत्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह वस्तु

छायेति ॥ छायावस्तुपरमार्थानाक्रमेत्कामतःछायांगुर्वादेरिति स्मृतेरितियोजना ॥ तथाचयाज्ञवल्क्यः ॥ देवर्त्विक्स्नातकाचार्यराज्ञांछायांपरस्त्रियःनाक्रमेद्रक्तविण्मूत्रष्ठीवनोद्वर्त्तनादिकमिति ॥ नकेवलंस्मृतिवचनादेवछायायावस्तुत्वावगमोस्त्यन्यत्कारणंमाधुर्यादिछायायामासीनस्यमुखेमाधुर्योपलब्धेःशैत्योपलब्धेश्चेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

ज्ञैकदेशो विकारो वा तदभासाश्र
यः परे ॥ अहंकर्तैवसंसारी स्वतंत्र
इति केचन ॥ ३५ ॥ ॥

पुनरेकदेशिमतत्रयमाह ॥ ज्ञैकदेशइति ॥ ज्ञस्यचित्सदानंदपरमात्मनएकदेशःसंसारी ममैवांशोजीवलोकेजीवभूतःसनातनइतिस्मृतेरित्येके ॥ अग्निविस्फुलिंगदृष्टांतेनसर्वएतआत्मनोव्युच्चरंतीतिश्रुतेःपरमात्मनोविकारःसंसारीत्यपरेपरेतुतदभासाश्रयश्चिदात्माभासविशिष्टोऽहंकारएवसंसारीतन्मनोदिशंदिशंपतित्वेतिश्रुतेरित्याहुरित्यर्थः ॥ भाट्टादिमतमाह ॥ अहंकर्तैवेति ॥ स्वतंत्रोनपरमात्मांशादिरूपइत्यर्थः ॥ ३५ ॥

अहंकारादिसंतानः संसारी नान्व
यी क्वचित् ॥ इत्येवं सौगता आहु
स्तत्र न्यायो विचार्यतां ॥ ३६ ॥

बौद्धमतमाह ॥ अहंकारादीति ॥ संतानोविरलोदयतयाविच्छिन्नानिक्षणिकज्ञानान्येवात्मासंसारीनततःपृथगन्वय्येकोवि

ज्ञानोत्पत्तिविनाशदृष्टांऽस्तीत्येवंसौगता आहुरित्यर्थः ॥ एवमुक्तेषुपक्षेषुवस्तुविपयत्वाद्विरोधाच्चविकल्पसमुच्चययोरसंभवादन्यतमस्यैवकस्यचिदुपादेयत्वमथवास्मदुक्तस्यब्रह्मैवाविद्ययाहंकारादिगताभासाविवेकात्संसारीत्येतस्येतिनिर्धारणेन्यायो विचार्यतामित्याह ॥ तत्रेति ॥ ३६ ॥

संसारिणां कथा त्वास्तां प्रकृतं त्वधुनोच्यते ॥ मुखाभासो य अदर्शे धर्मो नान्यतरस्यसः॥ द्वयोरेकस्य चेद्धर्मो वियुक्तेऽन्यतरे भवेत् ॥ ३७ ॥

प्रासंगिकींसंसारिचिंतांहित्वाप्रकृतमाभासनिरूपणंप्रतिजानीतेसंसारिणामिति ॥ स्पष्टं ॥ प्रकृतमाभासमेवनिरूपयन्नादौमुखाभासंदृष्टांतत्वेनापरमार्थमुक्तंविशदयाति ॥ मुखाभासइति ॥ योयमादर्शेमुखाभासोदृश्यतेसकिंमुखादर्शयोरन्यतरस्यस्यकस्यचिद्धर्मः किंवा मुखस्यैवधर्मःअथवा द्वयोरपिधर्मोवस्त्वंतरंकिंचिदितिविकल्प्याद्यंनिराकरोति ॥ धर्मोनान्यतरस्य सइति ॥ एतदेवस्पष्टयति ॥ द्वयोर्मध्येएकस्यान्यतरस्यचेदाभासोधर्मः स्यात्तदावियुक्तेन्यतरेसातिदर्पणवियुक्तेमुखेतद्गतरूपादिवद्दर्शनगोचरोभवेत् ॥ मुखवियुक्तेवादर्पणेदृश्योभवन्नचैवमस्त्यतोनान्यतरस्यधर्मइत्यर्थः ॥ ३७ ॥

मुखेन व्यपदेशात्स मुखस्यैवेति चेन्मतं ॥नादर्शानुविधानाच्च मुखे

सत्यविभावतः ॥ ३८ ॥ ॥ ॥

कल्पांतरमुत्थापयति ॥ मुखेनेति ॥ दूषयति ॥नेति ॥ यद्यपिसुखाभास इतिमुखेनव्यपदिश्यतेतथापिनमुखधर्मआभासःआदर्शानुविधानात् ॥ मुखैकधर्मत्वेतदयोगात्किंचसत्यपि मुखेदर्पणवियुक्तेऽविभावतोऽदर्शनादित्यर्थः ॥ ३८ ॥

द्वयोरेवेति चेत्तन्न द्वयोरेवाप्यदर्शनात् ॥ अदृश्यस्य सतो दृष्टिः स्याद्राहोश्चंद्रसूर्ययोः ॥ ३९ ॥ ॥

तृतीयंकल्पमनूद्यप्रत्याह॥ द्वयोरेवेतिचेदिति ॥ द्वयोरप्यदर्शनादेवेतिसंबंधः नहिमुखादर्शयोर्वियुक्तयोराभासोदृश्यतेनापिसंयुक्तयोरयंधर्मोयथाकथंचनसंयुक्तयोरपि तद्दर्शनप्रसंगान्नतथा दृश्यतेतस्मान्नद्वयोर्धर्मइत्यर्थः ॥तर्ह्यस्तुपरमार्थवस्त्वंतरमेवाभासइतिचतुर्थंपक्षंदृष्टांतेनशंकतेअदृश्यस्येति ॥सतोविद्यमानस्यैवसर्वैः करणैरदृश्यस्यराहोश्चंद्रेसूर्येचोपाधौकदाचिद्दृष्टिर्दर्शनंयथातथामुखाभासस्यापि वस्तुभूतस्यसतोमुखसन्मुखवद्दर्पणोपाधौदर्शनंस्यादित्यर्थः ॥ ३९ ॥

राहोःप्रागेव वस्तुत्वं सिद्धं शास्त्रप्रमाणतः ॥ छायापक्षे त्ववस्तुत्वं तस्यस्यात्पूर्वयुक्तितः ॥ ४० ॥ ॥

वैषम्येणदूषयति ॥ राहोरिति ॥ चंद्राद्युपरागात्प्रागेवज्योतिः शास्त्रप्रमाणतः पुराणादिशास्त्रप्रमाणतोवाराहोःसैंहिकेय

स्यवस्तुत्वंसिद्धं निश्चितंनेहतथानिश्चायकंप्रमाणमस्तीतिशेषः ॥ नहिमुखदर्पणयोःसंबंधात्पूर्वमूर्ध्वंवातद्व्यतिरिक्तवस्तुतामुखाभासस्यकेनचित्प्रमाणेनक्वापिसंभावितेत्यर्थः ॥ राहोर्वस्तुत्वमंगीकृत्यदार्ष्टांतिकाननुगुणत्वमुक्तमिदानींतस्यापि नास्ति वस्तुत्वमित्याभासस्यवस्तुत्वेनायंदृष्टांतइत्याह ॥छायापक्षेत्विति ॥ भूम्यादिछायाराहुरितिकेषांचित्पक्षःतस्मिन्छायापक्षेतु तस्यराहोरवस्तुत्वंस्यान्मुखाभासोयआदर्श इत्यादौपूर्वोक्तयुक्तितोयुक्तिसंचारादित्यर्थः ॥ ४० ॥

छायाक्रांतेर्निषेधोयं नतु वस्तुत्व
साधकः ॥ न ह्यर्थांतरनिष्ठं सद्वा
क्यमर्थांतरं वदेत् ॥ ४१ ॥ ॥

वस्तुच्छायास्मृतेरित्यत्रछायायावस्तुत्वेस्मृतिःप्रमाणमित्युक्तमत्राह॥छायाक्रांतेरिति ॥नत्वित्यत्रछायायाइतिशेषः नतुछायालंघनप्रतिषेधपरमपिः वचनं तस्याःवस्तुत्वमपिबोधयिष्यतीतिचेत्तत्रवक्तव्यं ॥ साक्षादेवोतार्थादिति ॥ नाद्यइत्याहनहीति॥एकस्यवाक्यस्योभयार्थत्वेवाक्यभेदप्रसंगादित्यर्थः ॥ न द्वितीयोनिषेधस्यप्राप्तिमात्रसापेक्षत्वान्निषेधाविषयादेर्वस्तुत्वाभावेपिनिषेधानुपपत्तिरित्यत्रनियामकाभावादितिद्रष्टव्यं॥४१

माधुर्यादि च यत्कार्यमुष्णद्रव्या
द्यसेवनात्॥ छायाया न त्वदृष्टत्वा
दपामेव च दर्शनात् ॥ ४२ ॥ ॥

यद्यप्युक्तंमाधुर्यादिकार्यदर्शनादर्थक्रियाकारित्वेनछायावस्तु त्वमितितदप्यन्यथासिद्धमित्याहमाधुर्यादीति ॥ छायायामुप विष्टस्ययन्माधुर्यादिकार्यंदृश्यतेतदुष्णद्रव्याद्यसेवनान्निमित्ता न्नतुछायायाहेतुभूतायास्तन्माधुर्यादिकार्यंकुतोऽदृष्टत्वात्तातप्य मानशिलाकूटच्छायायांमाधुर्यादेरदर्शनादपामेवचदर्शनादयंध र्मस्तास्वेवाव्यभिचारादतः छायायामुपविष्टस्यनिवृत्तातपसंस र्गस्यस्वाभाविकस्योदकमाधुर्याभिव्यक्तौछायामधुरेति विभ्रम इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

आत्माभासाश्रयाश्चैवं मुखाभासा श्रया यथा ॥ गम्यंते शास्त्रयुक्ति भ्यामाभासासत्त्वमेव च ॥ ४३ ॥

तदेवंयथामुखंतदाभासस्तदाश्रयश्चेत्येतेत्रयोऽव्यवहारदृ ष्ट्याविभक्ताअवभासंतेनपरमार्थदृष्ट्यातथात्मातदाभासस्तदा श्रयश्चेत्यर्थत्रयंमिथोविलक्षणंगम्यतेव्यवहारदृष्ट्येतिदार्ष्टांति कमाह ॥ आत्माभासाश्रयाश्चैवमिति ॥ आत्मात्वंपदल क्ष्यश्चिद्धातुस्तस्यानाद्यविद्यातत्कार्यप्रतिबिंबिततयातदुपाधि स्थत्वैशिष्ट्यंजीवत्वमाभासोऽविद्यातत्कार्योपाधिराश्रय इति त्वंपदार्थः ॥ शास्त्रयुक्तिभ्यामिति ॥ रूपंरूपंप्रतिरूपोबभूव ॥ इंद्रोमायाभिः पुरुरूपईयते अनीशयाशोचतिमुह्यमानइत्यादि श्रुतेरेकोवशीसर्वभूतांतरात्मैकंरूपंबहुधायः करोतीत्यादि श्रु तेश्चतथाबुद्ध्यादेर्विपर्यांतस्यागमापायिनोदृशस्यनित्यसिद्धसा क्ष्यात्मन्यध्यासव्यतिरेकेणस्फुरणसत्तयोरनुपपत्तेरित्यादियुक्ते

श्चप्रत्यगात्मनएकस्यैवसत्त्वमाभासादेरसत्त्वंपरमार्थसत्त्वाभा वश्चगम्यतेनिश्चीयतेइत्यर्थः ॥ ४३ ॥

न दृशेरविकारित्वादाभासस्याप्य वस्तुतः ॥ नाचितित्वादहंकर्तुः क स्य संसारिता भवेत् ॥ ४४ ॥ ॥

नन्वेवंसतित्वन्मतेसंसारमोक्षयोराश्रयाभावादनुपपत्तिरेवन ह्यात्मतदाभासतदाश्रयाणामन्यतमस्यमिलितानांवासंसारा द्याश्रयत्वंघटतइतिशंकतेनदृशेरिति ॥ संसारोनामज्ञातृत्वक र्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणोविकाररूपउपचयस्तदात्यंतिकापचय श्चमोक्षस्तथाचताभ्यांक्रमेणसंबध्यमानोविकारीस्यात्तत्रदृशे श्चैतन्यैकरसस्यापिनसंसारिताभवेदितिसंबंधः ॥ तत्रहेतुरवि कारित्वादितिकूटस्थत्वादित्यर्थः ॥ तथाऽभासस्यापिनसंसारि ताभवेदिति ॥ पूर्वनकारमादायान्वयः ॥ तत्रहेतुरवस्तुतइति॥ पूर्वोक्तयुक्त्यातस्यावस्तुत्वनिश्चयादवस्तुनः शून्यस्यनकोप्य तिशयसंभवइत्यर्थः॥ अहंकर्तुरहंकारस्याभासाश्रयत्वेनाभिम तस्याचितित्वाज्जडत्वान्नसंसारिताभवेन्नहिज्ञातृत्वसुखदुःखा दिभोक्तृत्वस्वरूपस्यसंसारस्यजडाश्रयत्वसंभवोऽतस्त्वन्मते कस्यसंसारिताभवेन्मोक्षोवेतिचयोज्यं ॥ नकस्यापीतिवदतो ऽनुभवविरोधइत्यभिप्रायः॥४४॥

अविद्यामात्र एवातःसंसारोस्त्ववि वेकतः॥ कूटस्थेनात्मना नित्यमा त्मवानात्मनीवसः॥४५॥ ॥

सिद्धांतीयद्येवमनिरूपिताश्रयौसंसारमोक्षौतर्हिमाभूतांपर मार्थौकस्यापीतिपरिहरति॥ अविद्येति॥ यतएवमतःसंसारोऽ विद्यामात्रएवभ्रांतिमात्रएवस्वप्नवदस्तु अविवेकतआत्मस्वरू पाविवेकात्संसारआत्मनीवात्मधर्मइवावभासतइतियोजना॥ अवस्तुभूतस्यात्मन्यपरोक्षतयासदितिप्रतिभासेनिमित्तमाह॥ कूटस्थेनेति तत्राध्यस्तत्वात्तत्सत्तयासत्तावानित्यर्थः॥ नित्य मित्यन्याधीनात्मवतस्तत्राध्यस्ततांसूचयति॥ ४५॥

रज्जुसर्पो यथा रज्ज्वा सात्मकः
प्राग्विवेकतः॥अवस्तुसन्नापि ह्येष
कूटस्थेनात्मना तथा॥४६॥

आत्मसत्तयासत्तावानात्मधर्मइवभासतेसंसारइत्येतद्दृष्टांते नस्पष्टयति॥ रज्जुसर्पोयथेति॥ स्पष्टार्थः॥ ४६॥

आत्माभासाश्रयश्चात्मा प्रत्ययैः
स्वैर्विकारवान्॥ सुखी दुःखी च
संसारी नित्य एवेति केचन॥४७॥

मतांतरमाश्रित्यकल्पनालाघवेनशंकते॥ आत्माभासा श्रयइति॥ चकारएवकारार्थः॥ आत्मैवात्माभासाश्रयआ त्माभासत्वाभिमतस्यजीवत्वस्याश्रयोतःसएवस्वैःस्वधर्मभूतैः प्रत्ययैर्विकारवान्सुखीदुःखीचेत्येवंसंसारीभवति॥ तथापि नित्यएवतरंगादिभिर्विक्रियमाणस्यापि समुद्रस्यस्थैर्यदर्शनाद तःआभासतदाश्रयात्मनाभेदकल्पनात्तदविवेककल्पनात्तद्वशा

ह्यात्मनिसंसारकल्पनाचगुर्वीआत्मैवसंसारीतिकल्पनालघीय सीतिकेचनमन्यंतइत्यर्थः ॥ ४७ ॥

आत्माभासापरिज्ञानाद्याथात्म्येन विमोहिताः ॥ अहंकर्तारमात्मेति मन्यंते ते निरागमाः ॥ ४८ ॥

उक्तंपुरस्तादस्माभिःसंभाव्योगोचरेशब्दइत्यत्रात्मनिसंसारित्वग्राहकंप्रमाणंनास्तीतितन्नविस्मर्तव्यंत्वयेत्यभिप्रेत्योत्प्रेक्षामात्रमूलैवैषाकल्पनानप्रमाणमूलेतिपरिहरति ॥ आत्माभासापरिज्ञानादिति ॥ आत्मापरमार्थःकूटस्थनित्यःआभासस्तच्छायारूपोन्यत्रसंक्रांतोमिथ्याभूतइत्यात्माभासयोर्याथात्म्येनापरिज्ञानान्मोहिताःसंतोहंकर्तारंसाभासांतःकरणमेवात्मेति तेमन्यंते॥यतोनिरागमाः आगमरहस्यपरिचयशून्याइत्यर्थः ॥ निष्कलंनिष्क्रियंशांतंनिरवद्यंनिरंजनं साक्षीचेताकेवलोनिर्गुणश्च ॥ कृत्स्नःप्रज्ञानघनएवात्रायंपुरुषःस्वयंज्योतिरित्यादिनित्यशुद्धत्वादिपरश्रुतिसंदर्भं तथा ॥ अनीशयाशोचतिमुह्यमानः ॥ अविद्यायामंतरेवेष्टयमानाअनृतेनहिप्रत्यूढाइत्यादिश्रुतिसंदर्भंचात्मनआविद्यकसंसारित्वानुवादपरंतेनपश्यंत्यतःस्वोत्प्रेक्षयायत्किंचिदेववदंतीत्यभिप्रायः ॥ ४८ ॥

संसारो वस्तुसंस्तेषां कर्तृभोक्तृत्व लक्षणः ॥ आत्माभासाश्रयाज्ञा नात्संसरंत्यविवेकतः ॥ ४९ ॥ ॥

मोक्षोप्येषांदुर्लभइत्याह ॥ संसारइति ॥ तेषांमतेसंसारोवस्तुसन्परमार्थःसन्भवेत्तथाचनासतोविद्यतेभावोनाभावोविद्यतेसतइतिनियमस्मृतेरविनाशीसंसार इतितेषांमतेमोक्षासिद्धिरित्यर्थः॥ यदिमोक्षाप्राप्तिभयात्संसारस्यावस्तुत्वंतेपिमन्येरंस्तर्ह्यस्मदुक्तप्रकारएवसइत्यनुजानाति ॥ आत्माभासाश्रयाज्ञानादिति ॥ आत्मादित्रयाणांतत्त्वाज्ञानादविवेकतोभेदाग्रहात्संसरंतीतियोजना ॥ ४९ ॥

चैतन्याभासता बुद्धेरात्मनस्तत्स्वरूपता ॥ स्याच्चेत्तं ज्ञानशब्दैश्च वेदः शास्तीति युज्यते ॥ ५० ॥

परपक्षेहानिंदोषमुक्त्वास्वपक्षेत्वाभासाभ्युपगमेलाभविशेषमाह ॥ चैतन्येति ॥ बुद्धेरंतःकरणस्यचैतन्याभासताआत्मनश्चैतन्यस्वरूपताचचेत्स्याद्भवेत्तदावेदस्तमात्मानंज्ञानशब्दैर्ज्ञानसत्त्वानंतानंदात्मादिभिःशब्दैःशास्तिप्रतिपादयतीतियुज्यतेघटतइत्यक्षरार्थः ॥ अयंभावः ॥ प्रकाशस्वभावंवस्तुयत्रप्रतिबिंबतेतत्रप्रकाशाभासोदयहेतुस्तद्भवातियथाजलेप्रतिबिंबितःसवितातथाबुद्धौप्रतिबिंबितंचैतन्यंतत्रचित्प्रकाशोदयहेतुर्भवति ॥ ततःसाभासायांबुद्धौगृहीतसंबंधैर्ज्ञानादिशब्दैर्वेदआत्मानंलक्षणयाबोधयतीतिसंगच्छतेऽन्यथानिर्धर्मकआत्मनिशब्दप्रवृत्त्यनुपपत्तेर्वेदांतवेद्यतालस्यनसिध्येन्मानांतरंचतत्रनक्रमतइतिअसिद्धिरेवात्मनःस्यादित्याभासाभ्युपगमःश्रुतिस्मृतिन्यायविद्भिःकर्तव्यइति ॥ ५० ॥

प्रकृतिप्रत्ययार्थौ यौ भिन्नावेका
श्रयौ यथा ॥ करोति गच्छतीत्यादौ
दृष्टौलोकप्रसिद्धितः ॥ ५१ ॥

यद्यप्येवमाभासाभ्युपगमेवेदप्रवृत्तिरात्मन्युपपद्यते तथा प्यस्मिन् जानात्यादिशब्दानप्रवर्तेरन्निर्तिव्यवहारासिद्धिःप्रस ज्येतेतिशंकते ॥ ननुज्ञानशब्दोऽव्युत्पाद्यमानआत्मनिमुख्यां वृत्तिंलभतएवअतःकथंसाभासबुद्धिवाचकःसन् आत्मनिलक्ष णयावर्तिष्यतइतिकल्पतइतिवाशंकते ॥ प्रकृतीति ॥ प्रकृत्य र्थःक्रिया प्रत्ययार्थःकर्तृत्वंतावुभौस्वरूपतोभिन्नावेकस्मिन्ना श्रयेस्थितौकरोतिगच्छतीत्यादौलोकेदृष्टौयथातथालोकप्रसिद्धि तएवजानातिकरोतीत्यादेरप्यात्मैकाश्रयत्वंयुक्तमित्यर्थः ॥५१

नानयोर्द्व्याश्रयत्वं च लोके दृष्टं
स्मृतौ तथा ॥ जानात्यर्थेषु को हे
तुर्द्व्याश्रयत्वे निगद्यतां ॥ ५२ ॥

यथैकाश्रयत्वमनयोर्दृष्टंतथाभिन्नाश्रयत्वमपिक्वचित् किंनस्या दित्यतआह॥नानयोरिति॥अनयोःप्रकृतिप्रत्ययोःद्व्याश्रयत्वं नलोकप्रयोगेषुदृष्टंतथास्मृतौव्याकरणरूपायामपिनदृष्टमतो जानात्यर्थेषुद्व्याश्रयत्वेआत्माप्रत्ययार्थाश्रयः बुद्धिःप्रकृत्यर्था श्रयइतिद्व्याश्रयत्वाभ्युपगमेकोहेतुःसनिगद्यतामित्यर्थः॥५२

आत्माभासस्तु तिङ्वाच्यो धात्वर्थ

श्चाधियः क्रिया॥ उभयं चाविवेके न जानातीत्युच्यते मृषा ॥ ५३॥

प्रकृतिप्रत्यययोरेकाश्रयत्वमात्रमस्मिन्मतेनसंगच्छतइत्युच्यतेकिंवापरमार्थतस्तयोरेकाश्रयत्वं तत्रनाद्यइत्याहसिद्धांती ॥ आत्माभासइति ॥ तुशब्दःशंकानिषेधार्थः ॥ आत्माभासोबुद्धिगतास्तिङ्वाच्यः प्रत्ययवाच्यः धियोबुद्धेःक्रियावृत्तिरूपा धात्वर्थःप्रकृत्यर्थः ॥ तथाचात्माभासोबुद्धिश्चेत्युभयंचाविवेकेनपरमार्थात्माविवेकेनमृषैवजानातीत्युच्यते ॥ तथाचात्माभासव्याप्तक्रियावद्बुद्ध्यैक्याध्यासादात्माजानातीत्येकाश्रयत्वावभासःप्रकृतिप्रत्यययोरिहापिनानुपपन्नइत्यर्थः ॥ ५३ ॥

न बुद्धेरवबोधोस्ति नात्मनो विद्यते क्रिया ॥ अतो नान्यतरस्यापि जानातीति च युज्यते ॥ ५४ ॥

द्वितीयंप्रत्याह ॥ नबुद्धेरिति सम्यग्विचार्यमाणेक्रियावत्या बुद्धेरवबोधश्चित्प्रकाशोनास्ति नाप्यात्मनोऽवबोधस्वभावस्य क्रियाविद्यतेऽतोनान्यतरस्यापि जानात्यवगच्छतीति निर्देशोयुज्यते ॥ तथाचप्रतीतिमात्रशरणैरारोपिततदैक्यविषयत्वंजानात्यादेराश्रयणीयमितिनलोकव्यवहारविरोधःस्मृतिविरोधोवा भवतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

नाप्यतो भावशब्देन ज्ञप्तिरित्यपि युज्यते॥ न ह्यात्मा विक्रियामात्रो

नित्य आत्मेति शासनात् ॥५५॥

यथाजानातीतिज्ञइतिकर्तृव्युत्पत्याबुध्यात्मनोरेकैकस्मिन् जानात्यर्थानुपपत्तिर्नापिमीलितयोस्तदुपपत्तिः परमार्थतोजडाजडयोरैक्यायोगान्नाप्यन्यतरसन्निधिनिमित्तान्यतरस्मिन्नुभयाश्रयतेतिघटतेअध्यासव्यतिरेकेणसन्निधेरनिरूपणात्तथाज्ञप्तिर्ज्ञानमितिभावव्युत्पत्यापिज्ञानशब्दप्रयोगआत्मनिनघटतइत्याहनाप्यतइति ॥ भावशब्देनधात्वर्थसामान्यवचनेनज्ञप्तिर्ज्ञानमितिव्युत्पत्यापिज्ञानशब्दप्रयोगआत्मनिनयुज्यतेऽतइत्युक्तंहेतुंव्यनक्ति ॥नहीति॥ क्रियामात्रत्वेपारतंत्र्येणात्मनोऽनित्यत्वप्रसंगस्तच्चानिष्टंनित्यआत्मेतिश्रुतिशासनादित्यर्थः ॥ ५५ ॥

न बुद्धेर्बुद्धिवाच्यत्वं करणं न ह्यकर्तृकं ॥ नापि ज्ञायत इत्येवं कर्मशब्दैर्निरूप्यते ॥ ५६ ॥

यथाज्ञानातीतिज्ञइतिकर्तृव्युत्पत्त्याज्ञप्तिर्ज्ञानमितिभावव्युत्पत्याचात्मनिज्ञानशब्दानुपपत्तिस्तथाज्ञायतेनेनेति करणव्युत्पत्याज्ञायतइतिज्ञानमितिकर्मव्युत्पत्याचात्मनिज्ञानशब्दप्रवृत्तिर्नयुज्यतइत्याह॥नबुद्धेरिति॥बुध्यतेऽनयेतिबुद्धिरितिव्युत्पत्त्याबुद्धिशब्दवाच्यत्वंबुद्धेरंतःकरणस्यस्यान्नात्मनइतियोजना ॥ तत्रहेतुःकरणमिति॥करणव्युत्पत्तिपक्षेबुद्धिशब्दवाच्यस्यात्मनःकरणत्वापत्तौकर्त्रंतराभावादकर्तृकंकरणंस्यान्नहिकरणमकर्तृकंक्वचिद्दृष्टमित्यर्थःतथाज्ञायतइतिज्ञानमितिकर्मशब्दैरप्यात्माननिरूप्यतेनसम्यगुच्यतेस्वस्यस्ववेद्यत्वानुपपत्तेर्ज्ञात्रंतरस्या

भावाच्चनकर्मव्युत्पत्तिरपीहेत्यर्थः॥ ज्ञायतेऽस्मिन्निति ज्ञानमिति व्युत्पत्त्यंतरमस्तीतिचेत्तत्रवक्तव्यंज्ञेयाधारत्वमात्रंज्ञानशब्देने होच्यतेज्ञातृत्वेसतिज्ञेयाधारत्वंवानाद्यः॥ ज्ञेयघटाद्याधारभूत लादेरपिव्युत्पत्तियोगात्ज्ञानशब्दाभिधेयत्वप्रसंगात्नद्वितीयः आत्मनोज्ञातृत्वस्यनिराकृतत्वादित्ययंपक्षोऽतिस्थूलइत्याचार्यै रुपेक्षितइतिद्रष्टव्यं ॥ ५६ ॥

न येषामेक एवात्मा निर्दुःखो विक्रियः सदा ॥ तेषां स्याच्छब्दवाच्यत्वं ज्ञेयत्वं चात्मनः सदा॥५७॥

एवंमुख्ययावृत्त्याज्ञानादिशब्दवाच्यत्वमात्मनोनोपपद्यतइ तिप्रतिपादितेतवाप्येतत्तुल्यमित्याशंक्येष्टापत्त्यापरिहरति ॥ न येषामिति ॥ येषांमतेएकएवात्मासदानिर्दुःखादिलक्षणोभ्यु पगतस्तेषामात्मनःसदाशब्दवाच्यत्वंज्ञेयत्वंचनस्यात्परमार्थत इतियोजना ॥ यद्वात्मनिमुख्यशब्दप्रवृत्त्यभावमुक्तंव्यतिरेक मुखेनोपपादयति ॥ नयेषामिति ॥ येषांमतेएकएवयथानि र्दिष्टआत्मानभवतितेषांशब्दवाच्यत्वंज्ञेयत्वंचात्मनःसदास्याद स्त्वितियोजना ॥ तत्रकर्त्रादिव्युत्पत्तेः संभवात् ॥ नत्वेकात्म वादेश्रौतेतत्संभवइत्यर्थात्सिद्धमित्यर्थः॥ ५७ ॥

यदाहंकर्तुरात्मत्वं तदा शब्दार्थमुख्यता॥नाशनायादिमत्वा तु श्रुतौ तस्यात्मतेष्यते ॥ ५८ ॥ ॥

तर्ह्यस्तुशब्दार्थमुख्यत्वायसविकारएवात्मेतिशंकते ॥ यदेति ॥ अहंकर्त्तेत्याद्यभिमन्यमानाकारस्यात्मत्वमेवनास्तीतिपरिहरति ॥ नेति ॥ योशनायापिपासेशोकमोहंजरांमृत्युमत्येत्येतंवैतमात्मानंविदित्वेति श्रुतावात्मनोऽशनायाद्यतीतत्वस्वाभाव्यावगमादशनायादिधर्मवत्त्वादहंकर्तुस्तस्यात्मतानेष्यत इतियोजना ॥ अतोज्ञानादिशब्दाआत्मनिनसाक्षात्प्रवर्तंतइत्याभासद्वारतास्मदुक्तातेषांसिद्धेतिभावः ॥ ५८ ॥

हंत तर्हि न मुख्यार्थो नापि गौणः
कथंचन ॥ जानातीत्यादिशब्दस्य
गतिर्वाच्या तथापि तु ॥ ५९ ॥ ॥

नन्वेवमुक्तरीत्यायादिजानात्यादेरात्मन्यन्यत्रचमुख्यतानसंभवेत्तर्हिवृत्त्यंतरेणाप्यात्मनिप्रवृत्तिरनुपपन्नानहिक्वाप्यमुख्यंक्वचिदुपचर्यतेइतिसंभवतीतिहंततर्हीतिचतुर्भिः ॥स्पष्टं ॥५९॥

शब्दानामयथार्थत्वे वेदस्याप्यप्र
माणता॥सा च नेष्टा ततो ग्राह्या ग
तिरस्य प्रसिद्धितः ॥ ६० ॥ ॥

मास्तुमुख्याभावाद्गौणोपितथापिकिमितिगतिर्वाच्येतिचेत्त्राह ॥ शब्दानामिति ॥ नकेवलंलौकिकशब्दानामेवजानात्यादीनामप्रमाणताकिंतुवेदस्यापीत्यपिशब्दयोजना ॥ लोकसिद्धव्युत्पत्त्यपेक्षत्वाद्वेदबोधकत्वस्येत्यभिप्रायः सावेदस्याप्रमाणतानेष्टा चकाराद्वेदस्यैवात्मनिप्रमाणतेष्टेतिसमुच्चीयतेअतोवेद

प्रामाण्यांगीकारलोभादेवगतिर्वाच्येत्यर्थः ॥ तर्हिप्रसिद्धैवगतिः किमिहवक्तव्यमितिसिद्धांतिनःशंकांगृण्हाति॥ततोग्राह्येतिप्रसिद्धितइतिचेदितिशेषः ॥ ६० ॥

प्रसिद्धिर्मूढलोकस्य यदि ग्राह्या निरात्मता ॥ लोकायतिकसिद्धांतः सा चानिष्टा प्रसज्यते ॥६१॥ ॥

तत्रवक्तव्यंप्राकृतजनप्रसिध्यागतिराश्रीयतेपाणिन्याद्यभियुक्तप्रसिध्यावातत्राद्यमनूद्यदूषयाति ॥ प्रसिद्धिर्मूढलोकस्येति ॥ प्राकृतप्रसिध्यभ्युपगमेदेहात्मप्रसिद्धेरप्यभ्युपगमान्निरात्मवादाद्यापत्तिरनिष्टाप्रसज्येतेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

अभियुक्तप्रसिद्धिश्चेत्पूर्ववद्दुर्विवेकता ॥ गतिशून्यं न वेदोयं प्रमाणं संवदत्युत ॥ ६२ ॥ ॥ ॥ ॥

द्वितीयमनूद्यप्रत्याह ॥ अभियुक्तेति ॥ पूर्ववदिति ॥ बुद्धेरात्मनोवाज्ञातृत्वंदुर्निरूपमितिप्रागुक्तदोषप्रसंगइत्यर्थः ॥ यद्येवंतर्ह्यात्मनोगतिशून्यमिवज्ञातृत्वंवेदोऽनुवदिष्यतीतितत्राह्नगतीति ॥ प्रमाणमितिहेतुगर्भंवेदविशेषणं ॥ ६२ ॥

आदर्शे मुखसामान्यं मुखस्येष्टं हि मानवैः ॥ मुखस्य प्रतिबिंबो हि मुखाकारेण दृश्यते ॥ ६३ ॥ ॥

चिदात्मन्येवौपाधिकोजानात्यादिशब्दप्रयोगःसंभवतीत्य भिप्रेत्यसिद्धांतीदृष्टांतमाह ॥ आदर्शेति ॥ आदर्शेदृश्यमानंय न्मुखंतेनसामान्यंसमानत्वमेकत्वंमुखस्यादर्शाद्बहिस्तिष्ठतोमा नवैरिष्टंहिप्रसिद्धमित्यक्षरार्थः ॥ आदर्शेमुखव्यक्त्यंतरोत्पा दानुपपत्तिसहकृततयामदीयंमुखमितिप्रत्यभिज्ञयाबिंबप्रतिबिं बभावेनोपाधितोभेदावभासेपिमुखैक्यंमानवैरिष्यतएवइत्युक्तं भवतिउक्तमेवैकत्वंस्फुटयाति ॥ मुखस्येति ॥ ६३ ॥

यत्र यस्यावभासस्तु तयोरेवाविवे
कतः॥ जानातीति क्रियां सर्वो लो
को वक्ति स्वभावतः ॥ ६४ ॥ ॥

यथाकल्पितमुखस्यपरमार्थमुखस्यचान्योन्याविवेकान्म लिनंमुखमल्पंवक्रमित्यादिव्यपदेशउपाधिनिबंधनस्तथात्मन्य पिज्ञातृत्वादिव्यपदेशउपाधिनिबंधन इत्युपपन्नमितिदार्ष्टांतिक ह॥ यत्रेति॥अवभासआभासःप्रतिबिंबभावइतियावत् ॥६४॥

बुद्धेः कर्तृत्वमध्यस्य जानातीति
ज्ञ उच्यते ॥ तथा चैतन्यमध्यस्य
ज्ञत्वं बुद्धेरिहोच्यते ॥ ६५ ॥

यच्छब्दाभ्यामुक्तमर्थंस्पष्टयति ॥ बुद्धेरिति ॥ बुद्ध्यात्मनो स्तादात्म्याध्यासेसत्यन्योन्यधर्मसंकरादात्माजानात्यहंजाना मीतिचव्यपदेशोभवतीतिसमुदायार्थः ॥ ६५ ॥

स्वरूपं चात्मनो ज्ञानं नित्यं ज्यो

तिः श्रुतेर्यतः ॥ न बुध्यां क्रियते तस्मान्नात्मनान्येन वा सदा ॥ ६६ ॥

ननुबुध्यादिभिरात्मनिज्ञानमुत्पाद्यतेततः कथमिदमुच्यते आत्मचैतन्यंबुद्धावध्यस्यतइतितत्राह ॥ स्वरूपंचेति ॥ ज्ञानमात्मनःस्वरूपंतदेवज्योतिषांज्योतिरात्मैवास्यज्योतिरत्रायंपुरुषःस्वयंज्योतिःसाक्षीचेत्यादिश्रुतेः ॥ अतश्चनित्यमेवयतस्तस्मान्नबुध्याज्ञानंक्रियते ॥ आत्मनावान्येनवाचक्षुरादिना ज्ञानंसदाकदापिनक्रियतइत्यर्थः ॥ ६६ ॥

देहेहंप्रत्ययो यद्वज्जानातीति च लौकिकाः॥वदंति ज्ञानकर्तृत्वं तद्वद्बुद्धेस्तथात्मनः ॥ ६७ ॥

बुध्यात्मनोरन्योन्यधर्माध्यासेनैवव्यवहारइत्युक्तेर्थेदृष्टांतमाह॥देहइति॥रूपादिमत्वेनघटादिवदहंप्रत्ययायोग्येपिदेहेचेतनामध्यस्ययथाहंमनुष्यः कृशःस्थूलइत्यादिप्रत्ययोदृश्यतेतथा बुद्धेर्जडत्वेनज्ञातृत्वायोग्यत्वेपिचिदाभासव्याप्त्याज्ञातृत्वमारोप्यजानामीतिलौकिकावदंति व्यवहरंति दार्ष्टांतिकमाह॥ तथात्मनइति॥विकाररहितस्याप्यात्मनोविकारिचित्तोविवेकाद्विकारित्वादिव्यपदेशसिद्धिरित्यर्थः॥ यद्वास्थूलदेहे यद्वदहंप्रत्ययोमनुष्योहमित्येवमादिरहंप्रत्ययायोग्येपिव्यवह्रीयतेसर्वैः॥लौकिकाश्चशास्त्रसंस्काररहिताः देवदत्तोजानातिमनुतइतिचदेहस्यैवज्ञातृत्वंवदंतितद्वद्बुद्धेर्ज्ञानकर्तृत्वंतथाऽत्मनोज्ञानाश्रयत्वंविकारवत्वंचव्यवहारास्पदंभवतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

बौद्धैस्तु प्रत्ययैरेवं क्रियमाणैश्च
च्चिन्निभैः ॥ मोहिताः क्रियते ज्ञान
मित्याहुस्तार्किका जनाः ॥ ६८ ॥

ननुतार्किकाज्ञानस्योत्पत्तिविनाशौपश्यंतोज्ञानमात्मना क्रियतइत्याहुःतत्कथंनित्यंज्ञानमात्मस्वरूपमित्युक्तमित्यतआह ॥ बौद्धैस्त्विति एवंपूर्वोक्तप्रकारेणात्मबुद्ध्योरन्योन्याध्यासाच्चिन्निभैश्चिच्छायापत्याचिदिवभासमानैर्बौद्धैर्बुद्धिप्रभवैःक्रियमाणैःप्रत्ययैर्वृत्तिविशेषैर्मोहितास्तार्किकाजनाज्ञानंक्रियतेजायतेइत्याहुर्वदंतितेषांबुध्यात्माविवेकएवापराधोनतुज्ञानंक्रियतेतथासतिप्रत्ययोत्पत्तिविनाशयोरसाक्षिकतयाऽसिद्धिप्रसंगादिति भावः ॥ ६८ ॥

तस्माज्ज्ञाभासबुद्धीनामविवेकात्प्र
वर्तिताः ॥ जानातीत्यादिशब्दश्च
प्रत्ययो या च तत्स्मृतिः ॥ ६९ ॥

यस्मादेवंविचार्यमाणेप्रमाणासिद्धकौटस्थ्यस्यात्मनोनविकारित्वंप्रामाणिकंयस्माच्चज्ञानमात्मस्वरूपत्वश्रवणान्नित्यमेवेति नकेनापिक्रियते ॥ यस्माच्चबुद्धिसंसर्गंविनात्मनोनज्ञातृत्वमुपलभ्यतेसुप्तावदर्शनात् ॥ बुद्धिश्चनात्मनःपृथक्ज्ञातृत्वाद्याकारोपलभ्यतेतस्मादात्मबुद्धितत्स्थाभासानामाविवेकाद्यथाप्रसिद्धमेवव्यावहारिकंबुध्यात्मनोरेकत्वंगृहीत्वाजानात्यादिव्यपदेश उपपद्यतेनपरमार्थतोमुख्यमन्यदालंबनमस्तीतिप्रकृतमुपसंह

रति ॥ तस्मादिति ॥ जानातीत्यादिशब्दश्चतदनंतरभावीत द्विषयःप्रत्ययश्चयाचतत्संस्कारजास्मृतिः साचेतित्रयोर्थाः ॥ ज्ञाभासबुद्धीनामविवेकात्प्रवर्तिताइतियोजना ॥ ६९ ॥

आदर्शानुविधायित्वं छायाया अ
स्यते मुखे ॥ बुद्धिधर्मानुकारित्वं
ज्ञाभासस्य तथेष्यते ॥ ७० ॥

ज्ञाभासबुद्धीनामविवेकमूलःसर्वोव्यवहारोनपारमार्थिकइ त्युक्तमर्थंदृष्टांतेनस्पष्टयाति ॥ आदर्शेति ॥ छायायामुखाभास स्ययदादर्शानुविधायित्वंतन्मुखेअस्यतेऽध्यस्यतेयथेतिशेषः ॥ तथाऽध्यस्तस्यचिदाभासस्यबुद्धिधर्मानुकारित्वंज्ञेआत्मनीष्यते ऽध्यस्यव्यवन्हियतइत्यर्थः ॥ ७० ॥

बुद्धेस्तु प्रत्ययास्तस्मादात्माभासे
न दीपिताः ॥ ग्राहिका इव भासंते
दहंतीवोल्मुकादयः ॥ ७१ ॥ ॥

यस्मादेवंचिदाभासाविविक्ताबुद्धिस्तस्मात्तत्परिणामेषुग्राह कत्वप्रतिभाससिद्धिरित्याह ॥ बुद्धेस्त्विति ॥ निगदव्याख्या तंपद्यं ॥ ७१ ॥

स्वयमेवावभास्यंते ग्राहकाः स्व
यमेव च ॥ इत्येवं ग्राहकास्तित्वं
प्रतिषिद्धंति सौगताः ॥ ७२ ॥ ॥

एवमाभासविविक्तपदार्थस्वरूपाज्ञानाद्यथातार्किकाणांव्या मोहो ज्ञानंक्रियतइति तथाबौद्धानामपिबुद्धिव्यातिरिक्तोग्राह कोनास्तीतिव्यामोहएवेत्याह ॥ स्वयमेवेति ॥ स्वयमेवचप्र त्ययाइतिशेषः ॥ ७२ ॥

यद्येवंनान्यदृश्यास्ते किं तद्वारण मुच्यतां ॥ भावाभावौ हि तेषां यौ नान्यग्राह्यौ सता यदि ॥७३॥

यद्येवंप्रत्ययानांग्राहकमन्यंस्थिरमनाहत्यप्रत्ययमेवग्राह्यग्रा हकाकारंबौद्धामन्यंतेतर्हितन्मतस्यानुभवानुसारित्वादाभासान भ्युपगमेकथंतेनिराकर्तव्याइत्याशयेनस्वयूथ्यंपृच्छति ॥ यद्ये वमिति ॥ तेप्रत्ययानान्यदृश्याःअन्येनसाक्षिणानित्यसिद्धेनन ग्राह्याइतियद्येवंबौद्धावदंतितन्मतवारणंकिमस्तितदुच्यतांइत्यु क्तेस्वयूथ्यःप्रत्याह ॥ भावाभावाविति ॥ तेषांप्रत्ययानांयौभा वाभावौउत्पत्तिविनाशौसतास्वतःसिद्धेनसाक्षिणान्येनग्राह्यौय द्यपितथापियस्मिन्प्रत्ययानांभावाभावौसोहमितिप्रत्यभिज्ञा बलात्तेषांग्राहकोन्वयीस्थाय्यात्मासिध्यतिकिमाभासकल्पनये तियोजना ॥ ७३ ॥

अन्वयी ग्राहकस्तेषामित्येतदपि तत्समं ॥ अचितित्वस्य तुल्यत्वा दन्यस्मिन् ग्राहके सति ॥ ७४ ॥

एवंस्वयूथ्येनोक्तेनैतावताबौद्धोवारयितुंशक्यतइतिदूषयति

एतदपीति ॥ एतदपिप्रत्यभिज्ञानसिद्धमपिग्राहकरूपंतत्समंप्रत्ययसमंजडमेवेत्यत्रहेतुमाह ॥ अचितित्वस्येति ॥ अयमर्थः ॥ प्रत्ययग्राहकःअप्रकाशःस्वप्रकाशोवा ॥ आद्यंप्रत्याह॥ अचितित्वस्येति ॥ अन्यस्मिन्ग्राहकेसतिग्राह्यकोटिपतितत्वेनजाड्यापरिहारात्स्वयमप्यसिद्धःकथंप्रत्ययानांग्राहकइत्यर्थः अथवाअन्यस्मिन्ग्राहकेऽसतिस्वतःसिद्धेसाक्षिण्यविद्यमानेप्रत्यभिज्ञाग्राह्यस्यापि अचितित्वस्यतुल्यत्वाद्ग्राहकत्वासिद्धिरित्यर्थः ॥ द्वितीयेस्वप्रकाशस्यसाक्षिणोनिर्विकारत्वाभाससिद्धिरितिद्रष्टव्यं ॥ ७४ ॥

अध्यक्षस्य समीपे तु सिद्धिः स्यादिति चेन्मतं ॥ नाध्यक्षेनुपकारित्वादन्यत्रापि प्रसंगतः ॥ ७५ ॥

स्वप्रकाशेसाक्षिण्यसतिप्रत्ययानांभावाभावासिद्धिश्चेत्तर्हि साक्षिसान्निध्यमात्रेणैवतत्सिद्धेःकृतमाभासाभ्युपगमेनेतिशंकते ॥ अध्यक्षस्येति ॥ तत्रवक्तव्यंकिंसाक्षिसन्निधानमात्रंप्रत्ययसिद्धिहेतुःकिंवातत्कृतविशेषयोगोपीतितत्रद्वितीयंतावद्दूषयति ॥ नेति निर्विकारेऽध्यक्षेउपकारित्वानिरूपणादित्यर्थः ॥ पाठांतरेअध्यक्षेसाक्ष्येहंकारादावनुपकारित्वादुपकारपदवाच्यातिशयाजनकत्वादित्यर्थः ॥ प्रथमंदूषयति ॥ अन्यत्रापीति ॥ साक्षिणःपूर्णतयासर्वत्रसदासान्निध्याविशेषात्काष्ठ्यादीनामपिसिद्धिप्रसंगादित्यर्थः ॥ ७५ ॥

अर्थी दुःखी च यः श्रोता सत्वध्य

क्षोऽथवेतरः ॥ अध्यक्षस्य च दुः
खित्वमार्थित्वं च न ते मतं ॥ ७६ ॥

एवमाभासानभ्युपगमेबौद्धादिमतसाम्यदोषपरिहारानुपपत्तिंस्वबुध्यान्प्रत्युक्त्काशास्त्रीयोबंधमोक्षव्यवहारोपितेषांनसिध्यतीतिवक्तुंविकल्पयति ॥ अर्थीति ॥ योदुःखित्वेनमोक्षार्थित्वेनचप्रसिद्धागुरूपदेशश्रोतासएवाध्यक्षोमतस्ततोन्योवेतिविकल्पार्थः ॥ आद्येनिरनुग्रहाध्यक्षवादिनःतवापसिद्धांतप्रसंगइतिदूषयत्यध्यक्षस्येति ॥ आत्माभासानंगीकारवादिनस्तेद्वाराभावादविद्यातत्कार्यसंबंधासिद्धेस्तेनचविनार्थित्वाद्यसिद्धेराभासाभ्युपगमप्रसंगइत्यर्थः ॥ ७६ ॥

कर्ताऽध्यक्षः सदस्मीति नैव सद्ग्रह
मर्हति ॥ सदेवासीति मिथ्योक्तिः
श्रुतेरपि न युज्यते ॥ ७७ ॥

द्वितीयंदूषयति ॥ कर्तेति ॥ श्रोतुरर्थिनोध्यक्षस्यचभेदपक्षेकर्ताकर्तृत्वादिधर्मकोविकारीश्रोताजडवर्गपतितत्वात्सदहमध्यक्षोस्मीतिसद्ग्रहंसदादिशब्दनिर्दिष्टब्रह्मात्मग्रहंनार्हतिविरोधादित्यर्थः ॥ यद्वा सदध्यक्षोनिर्विकारआत्माहमस्मीतिसद्ग्रहंयथार्थबोधंनार्हतिनलभतइत्यर्थः ॥ श्रुतिबाधप्रसंगाच्चार्यपक्षोनयुक्तइत्याह ॥ सदेवेति ॥ ७७ ॥

अविविच्योभयं वक्ति श्रुतिश्चे
त्स्याद्ग्रहस्तथा ॥ अस्मदस्तुविवि

च्यैव त्वमेवेति वदेद्यदि ॥ प्रत्यया न्वयिनिष्ठत्वमुक्तदोषःप्रसज्यते॥७८॥

चिदाभासानभ्युपगमपक्षेबंधमोक्षानुपपत्तिमुपपाद्यस्वप क्षेतदुपपत्तिमाह ॥ अविविच्येति उभयमात्मानमहंकारंचद्वय माभासद्वारेणाविवेकापन्नमविविच्याविविक्तमकृत्वायथाप्राप्तम र्थित्वाद्युपादायश्रोतृत्वेनस्थितंप्रतितत्त्वमसीतिश्रुतिर्वक्त्यात्म तत्त्वमितिचेत्पक्षस्तदातथायथाश्रुत्युक्तस्यग्रहोग्रहणं स्यादिति योजना ॥ अयमभिप्रायः ॥ अंतःकरणादौचिदाभासोदयेसति तद्गतविकाराध्यासादविक्ताहंकारआत्मार्थित्वादिसंपन्नोमुमुक्षु तांप्रतिपद्यते ॥ तंतथैवाविवेकावस्थंत्वमित्यनूद्याभासद्वारासा भासांतः करणसाक्षितयालक्षयित्वातेजोबन्नादिजगत्कारण त्वेनोपलक्षितंसच्छब्दवाच्यंब्रह्मतदित्यनूद्यजीवेनात्मनानाम रूपसंघातानुप्रविष्टत्वेनापरोक्षप्रत्यक्तयालक्षयित्वात्वंतदसी तिश्रुतिरुपदिशातिआत्मतत्त्वमितितयाग्रहणमुपपद्यतइति ॥ अहंकारएवश्रोतास्यात्किमात्माभासाभ्युपगमेनेतिसांख्यमत मनूद्यदूषयति ॥ अस्मदास्त्वति ॥ प्रत्ययान्वय्यहंकारःयदिवा क्यमस्मदःप्रत्यक्चैतन्यादहंकारंविविच्यैवत्वमेवेतिप्रत्ययान्व यिनिष्ठत्वंवदेत्तदोक्तोदोषश्रुतेर्मिथ्योक्तित्वप्रसंगरूपःप्रसज्यत इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

त्वमित्यध्यक्षनिष्ठश्चेदहमध्यक्ष योःकथं ॥ संबंधो वाच्य एवात्र येन त्वमिति लक्षयेत् ॥ ७९ ॥

तर्ह्यहंकर्तृविषयोप्युपदेशोध्यक्षेपर्यवस्यतीत्याशंक्याभासा नभ्युपगमेतदपिदुर्घटमित्याह ॥ त्वमिति ॥ त्वमितिपदंअहंकारवाचिसदध्यक्षंबोधयतिचेदहंकाराध्यक्षयोःसंबंधग्रहमंतरेणवाक्यार्थबोधानुपपत्तेरहमध्यक्षयोःसंबंधोत्रवाच्यएवसकथमुपपद्यतेयेनसंबंधेनत्वमितिपदमध्यक्षंलक्षयेदित्यर्थः ॥७९॥

द्रष्टृदृश्यत्वसंबंधो यद्य
ध्यक्षे क्रियेत्कथं ॥८०॥

अस्तिसंबंधइहेत्याशंक्यपरिहरति ॥ द्रष्टृदृश्यत्वेति ॥ यदिद्रष्टृदृश्यत्वसंबंधोभ्युपगम्यतेतदापिसंबंधग्रहणमनुपपन्नं ॥ अहंकारस्यजडत्वात्संबंधग्रहणायोगादध्यक्षस्यतद्ग्रहणमितिवक्तव्यमक्रियेनिर्विकारेध्यक्षेकथंसंबंधग्रहणकर्तृत्वमित्यर्थः ॥ ८० ॥

अक्रियत्वेपि तादात्म्यमध्यक्षस्य
भवेद्यदि ॥ आत्माध्यक्षो ममास्ती
ति संबंधाग्रहणेन धीः ॥ ८१ ॥

मास्तुसंबंधग्रहणंतथापितादात्म्योपदेशोभविष्यतीतिशंकामनूद्यदृष्टविरोधान्मैवमितिपरिहरति ॥ अक्रियत्वेपीति ॥ यथालोकेघटस्यशौक्ल्यमितिघटशौक्ल्ययोःसंबंधाग्रहणेशुक्लोघटइतिवाक्यतादात्म्यधीर्नेदितितथाममात्माध्यक्षोस्तीतिसंबंधाग्रहणेसतिनतादात्म्यधीःश्रुतितोजायेतेत्यर्थः ॥ ८१ ॥

संबंधग्रहणं शास्त्रादिति चेन्मन्यसे

नहि ॥ पूर्वोक्ताः स्युस्त्रिधा दोषा ग्र
हो वा स्यान्ममेति च ॥ ८२ ॥ ॥

एषमआत्मांतर्हृदयेअणीयान्एषमआत्मांतर्हृदयेएतद्ब्रह्मे
तिशास्त्रादस्त्यहंकाराध्यक्षयोःसंबंधग्रहइतिशंकामुत्थाप्यनिरा
करोतिसंबंधग्रहणमितिनहीत्युक्तंव्यनक्ति पूर्वोक्ताइति ॥ अहं
कारस्यजडत्वात्संबंधग्रहीतृत्वंनघटतेनाप्यध्यक्षस्यनिर्विकार
त्वादितिद्वौदोषौजडंप्रतिश्रुतेर्बोधकत्वासंभवस्तृतीयोदोषइति
त्रिधादोषाःस्युःयदिकथंचित्संबंधग्रहणंकल्प्येततदापिममाध्य
क्षोस्तीतिसंबंधग्रहणंस्यान्नत्वहमेवाध्यक्षोस्मीतितादात्म्याध्या
सानंगीकाराच्चकारान्ममाध्यक्षोस्तीत्यपिनघटतेहंकारस्यजड
त्वादित्यभ्युच्चयः ॥ ८२ ॥

अहंशिर्द्दशिरूपेण भाति बुद्धिर्यदा
तदा ॥ प्रत्यया अपि तस्याः स्युस्त
मायोविस्फुलिंगवत् ॥ ८३ ॥

एवमात्मानात्मनोःपरपक्षेसंबंधासिद्धिमुक्त्वास्वपक्षेमिथ्याता
दात्म्यसंबंधइतिदर्शयति अहशिरिति॥यदाऽहशिरचेतनाबुद्धिर्द्द
शिरूपेणसदाभातीत्यभ्युपगम्यतेतदातस्याबुद्धेःप्रत्ययावृत्तयो
पितप्तायोविस्फुलिंगानामग्न्यात्मत्ववद्दृशिरूपाःस्युरित्यर्थः॥८३

आभासस्तदभावश्च दृशेः सीम्नो
नचान्यथा ॥ लोकस्य युक्तितः
स्यातां तद्ग्रहश्च तथासति॥८४॥

अस्मिन्पक्षेलौकिकवैदिकव्यवहारसिद्धिरपिसुसंपादेत्याह आभासइति ॥ सीम्नोवधिभूतायाःदृशेश्चिदात्मनःसकाशादेव लोकस्याभासस्तदभावश्चप्रत्ययश्चतदभावश्चस्यातांयुक्तितोयुक्तेरुपपत्तेर्नचान्यथातथासतिआभासानभ्युपगमेसतिप्रत्यय भावाभावयोः प्रत्यग्राह्यत्वायोगात्ततोत्यंतमेवविविक्तस्यचात्मनस्तद्ग्राहकत्वानुपपत्तेराभासद्वारातुसंबंधादात्मनोबुद्धिवृत्तिभावाभावसाक्षित्वमुपपद्यते बुद्धेश्चतद्ग्रह आत्मग्रहोहमस्मीत्युपपन्नःस्यादित्यर्थः ॥ ८४ ॥

नन्वेवं दृशिसंक्रांतिरयःपिंडेऽग्निवद्भवेत् ॥ मुखाभासवदित्येतदादर्शे तन्निराकृतं ॥ ८५ ॥ ॥

तप्नायोविस्फुलिंगवदितिदृष्टांताभिधानादात्मनोविकारप्राप्तिंशंकते ॥ नन्वेवमिति ॥ अयःपिंडेग्निसंक्रांतिवत्बुद्धौदृशिसंक्रांतिर्विकारोभवेदित्यर्थः ॥ परिहरति ॥ मुखाभासवदिति॥ तदेतच्चोद्यमादर्शेमुखाभासवदितिदृष्टांतेनप्रबंधेननिराकृतमित्यर्थः ॥ यथामुखस्यादर्शेप्रतिबिंबितस्यतत्स्थत्वेनरूपेणमिथ्यात्वंतथाबुद्धौप्रतिबिंबितस्यचिदात्मनोबुद्धिधर्मत्वेनावभासो मृषेतिपूर्वमुक्तंसर्वमिहानुसंधेयमितिभावः ॥ ८५ ॥

कृष्णायोलोहिताभासमित्येतदृष्टमुच्यते ॥ दृष्टदार्ष्टांततुल्यत्वं न तु सर्वात्मना क्वचित् ॥ ८६ ॥ ॥

तर्हिकथंतत्प्रायोविस्फुलिंगदृष्टांतउक्तस्तत्रविकारप्रसिद्धेर्दा ष्टांतिकाननुरूपत्वादित्याशंक्यविवक्षितांशस्येहापिसंभवान्मै वमित्याह ॥ कृष्णवर्णमयोलोहिताभासंलोहितवर्णमवभासइ त्येतदेतावदेवदृष्टंदृष्टांतउच्यते ॥ जडायाबुद्धेःचैतन्याभासत्व मित्यर्थः ॥ सर्वांशसाम्यमनुपपन्नमित्याह ॥दृष्टदार्ष्टांतेति ॥ अ प्रकाशाद्यात्मनोमुखादेश्चंद्रादिदृष्टांताभावप्रसंगादितिभावः८६

तथैव चेतनाभासं चित्तं चैतन्यव द्भवेत् ॥ मुखाभासो यथादर्शे आ भासश्चोदितो मृषा ॥ ८७ ॥ ॥

दृष्टांतेविविक्षितमंशमुक्त्वादार्ष्टांतिकेपितथाविधमंशंदर्शयति ॥तथैवेति॥ चेतनायाआभासोयस्मिंस्तच्चेतनाभासंचित्तंचैतन्य वच्चेतनमिवभवेत्सचाभासोयथादर्शेमुखाभासोऽविकृतएवमेवे हापिद्रष्टव्यः ॥ आभासश्चोपाधिस्थतयादृश्यमानोमृषामिथ्ये त्युदितउक्तएवेत्यर्थः ॥ ८७ ॥

चित्तं चेतनमित्येतच्छास्त्रयुक्तिवि वर्जितं ॥ देहस्यापि प्रसंगः स्याच्च क्षुरादेस्तथैव च ॥ ८८ ॥

कस्माच्चिदाभासव्याप्त्याचित्तस्यचेतनतावभासोभ्युपगम्य तेनस्वतइतिशंकानकार्यातत्रप्रमाणन्याययोरभावादित्याह॥चि त्तमिति॥ उत्पत्तिविनाशवत्तयान्यदृश्यस्यापिचित्तस्यचेच्चेतनता स्वभावः स्यात्तदातिप्रसंगश्चदुष्परिहरइत्याह ॥ देहस्येति॥८८

तदप्यस्त्विति चेत्तन्न लोकायति
कसंगतेः ॥ न च धीर्दृशिरस्मीति
यद्याभासो न चेतसि ॥ ८९ ॥

इष्टापत्तिमाशंक्यपरिहरति ॥ तदपीति ॥ अवैदिकत्वप्रसंगादित्यर्थः ॥ किंचाभासानभ्युपगमेद्वाराभावादहंब्रह्मास्मीति आगंतुकंवाक्यजन्यमैक्यज्ञानंनासिद्ध्येदित्याह ॥ नचधीरिति चेतसियद्याभासोनभवेत्तदादृशिर्ब्रह्मास्मीतिधीर्नभवेत्केवलस्य चित्तस्यजडत्वाच्चिन्मात्रस्यचकूटस्थत्वादित्यर्थः ॥ ८९ ॥

सदस्मीति धियोभावे व्यर्थं स्या
त्तत्त्वमस्यपि॥युष्मदस्मद्विभागज्ञे
स्यादर्थवदिदं वचः ॥ ९० ॥

ब्रह्मास्मीतिधियोऽभावेकाक्षतिरित्यतआह ॥ सदस्मीति ॥ अप्यवधारणार्थः ॥ तत्त्वमसिवाक्यमैक्यग्राहकमुक्तधियोऽभावेऽव्यर्थमेवाप्रमाणमेवस्यादित्यर्थः ॥ अस्तुवैयर्थ्यंतद्वाक्यश्रोतॄणांसर्वेषांझटितिब्रह्मास्मीतिबुध्युत्पत्त्यदर्शनादित्याशंक्याह ॥ युष्मदस्मदिति ॥ अधिकारिणःप्रमितिजनकोवेदइतिन्यायात्सम्यक्पदार्थविज्ञानवतएववाक्यार्थबोधेधिकारादात्मानात्मविभागज्ञानवत्येवपुंसीदंवाक्यमर्थवन्नसर्वान्प्रतिझटितीत्यर्थः॥

ममेदं प्रत्ययौ ज्ञेयौ युष्मद्येव न सं
शयः ॥ अहमित्यस्मदीष्टः स्यादय
मस्मीति चोभयोः ॥ ९१ ॥

तमेवयुष्मदस्माद्विवेकंदर्शयितुमुपक्रमते ॥ ममेदामित्यादिना ॥ इदंपुत्रादिममेतिचप्रत्ययौयुष्मद्यनात्मन्येवज्ञेयौपुत्रादिबाह्यार्थस्यदेहाध्यासप्रणालिकयैवास्मदर्थेप्रवेशाद्बाह्यार्थसंबंधोप्यनात्मधर्मएवेतियुक्तमुक्तंममेदमितिप्रत्ययौयुष्मद्येवेतिनसंशयइतिसर्वत्रानुषज्जते ॥ अहमितिप्रत्ययआभासद्वारात्मभूतेऽव्यावहारिकेऽस्मद्यात्मनिअहंकर्तरीष्टःस्यादहमित्येवोल्लेखदर्शनात् ॥ अयंदेहादिरस्मीतिचोभयोरात्मानात्मनोःप्रत्ययइत्यर्थः ॥ ९१ ॥

अन्योन्यापेक्षया तेषां प्रधानगुणतेष्यते ॥ विशेषणविशेष्यत्वं तथा ग्राह्यं हि युक्तितः ॥ ९२ ॥

आत्मानात्मविषयाणांप्रत्ययानांसंकीर्णतयाऽसंकीर्णतयाचविषयानुक्त्वोक्तविवेकसिध्यर्थंतेषांगुणप्रधानभावेनाविशेषणविशेष्यभावोग्राह्यइत्याह ॥ अन्योन्येति ॥ स्पष्टम् ॥ ९२ ॥

ममेदं द्वयमप्येतन्मध्यमस्य विशेषणं ॥ धनी गोमान्यथा तद्वद्देहोहं कर्तुरेव च ॥ ९३ ॥

विशेषणविशेष्यत्वंयुक्तितोग्राह्यमित्युक्तमेवविविच्यदर्शयति ॥ ममेदंद्वयमिति ॥ मध्यमस्यपूर्वश्लोकेमध्येनिर्दिष्टस्यास्मदर्थस्यात्मनोविशेषणमिदंममेतिचद्वयंमनुष्योहमितिप्रत्ययापेक्षयेत्यर्थः ॥ तत्रोदाहरणं धनीगोमान्यथेति ॥ यथाधनादीदंत्वास्पदंसद्देहापेक्षयाममत्वास्पदमहंकर्तुःसिद्धंतद्वत्स्थूलोदेहो

ऽहंकर्तुरात्मनोबाह्यधनाद्यपेक्ष्याहंत्वास्पदतयाविशेषणमेवेत्य र्थः ॥ चकारादात्मनोपिसोहंज्ञातेत्याद्युल्लेखेस्थूलदेहमपेक्ष्यप्र धानभूतोप्यहंकर्ताविशेषणमितियोज्यं ॥ ९३ ॥

बुद्ध्यारूढं सदा सर्वं साहं कर्त्ता च
साक्षिणः॥ तस्मात्सर्वावभासो ज्ञः
किंचिदप्यस्पृशन्सदा ॥ ९४ ॥

एतत्सर्वंयदधीनसत्ताप्रकाशकंतत्रारोपितंसत्तस्यसदाविशे षणंभवेदपितेनसाक्षिणानसंस्पृशतइत्यादिषुयोनिरपेक्षसिद्धः सशुद्धआत्मेतियुष्मदस्मद्विभागज्ञस्यभवेदेववाक्याद्वाक्यार्थ ज्ञानमितिप्रमाणमेववेदांतवाक्यमित्यभिप्रेत्योपसंहरति ॥ बु द्ध्यारूढमिति ॥बुद्ध्यारूढंबुद्धिवृत्तिक्रोडीकृतंसर्वंदेहतत्संबंधि विषयजातंसाक्षिणोविशेषणंगुणभूतमितियोजना ॥ नकेवल मेतावत्किंचसाहंकर्त्ताअहंकर्त्रासाभासमनसासहितःसूक्ष्मोपि संघातः साक्षिणोविशेषणंतस्मिन्नध्यस्ततयातदवभास्यत्वादि त्यर्थः ॥ यस्मादेवंपरमार्थतःकिंचिदप्यस्पृशन्सदासर्वंसाभा सद्वारावभासयतीतिसर्वावभासस्तस्माज्ज्ञोज्ञानस्वरूपएवस दात्मेतिविवेकोयुक्तइत्यर्थः ॥ ९४ ॥

प्रतिलोमामिदं सर्वं यथोक्तं लोकबु
द्धितः ॥ अविवेकधियामस्ति ना
स्ति सर्वं विवेकिनां ॥ ९५ ॥

एषविवेकिनांमार्गोविपरीतंत्वविवेकिनांक्षेत्रादावप्यात्मनो विशेषणत्वप्रतीतेरित्याहप्रतिलोममिति ॥ बाह्यार्थोपहतचे

तालोकस्तस्यबुद्धिर्लोकबुद्धितस्याइतिबाह्यार्थसत्त्वप्रधानंलो
कबुद्धिमपेक्ष्येतियावत् ॥ तथाचबाह्यार्थंप्रधानीकृत्ययदिदंय
थोक्तविशेषणविशेष्यादिसर्वंप्रतिलोममनात्मभूतंतदविवेकधि
यांविवेकज्ञानशून्यानांदृष्टयास्तिवर्ततेविवेकिनांतुदृष्टयासर्वमे
तद्विशेषणादिकंदृश्यरूपंनास्तिनवर्ततेऽतोविवेकिनांबुद्धिमात्म
न्यवतारयितुंविशेषणविशेष्यादिप्रबंधकल्पनायथाप्रतीतिसत्ता
मादायक्रियतेऽध्यारोपापवादन्यायेनेतिभावः ॥९५ ॥

**अन्वयव्यतिरेकौ हि पदार्थस्य प
दस्य च ॥ स्यादेतदहमित्यत्र यु
क्तिरेवावधारणे ॥ ९६ ॥**

नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामेवसर्वसंसारविनिर्मुक्तात्मावगमा
त्किंवाक्येनेत्याशंक्याह॥अन्वयव्यतिरेकौहीति॥ पदार्थस्या
न्वयव्यतिरेकौनाम आत्मपदार्थोद्रष्टासाक्षीनकदापिदृश्यःसा
क्ष्योवाभवतितस्यालुप्तप्रकाशसन्मात्रतयास्वतःसिद्धत्वादतोऽ
नन्याश्रयत्वान्नकदापिकस्यापिविशेषणमात्मातथायद्दृश्यंसाक्ष्यं
चाहंकारादिविषयांतंतदन्याधीनप्रकाशसत्ताकतयान्याश्रयंस
त्सदाविशेषणभावंनव्यभिचरतितस्मादनागमापायिदृगात्मरू
पंसत्यंशुक्त्यादिवत्तद्विपरीतमसत्यंरजतादिवदित्यनृतजडपरि
छिन्नपराधीनपरागर्थव्यावृत्तःसत्यज्ञानानंतप्रत्यगानंदरूपआ
त्मेतिविवेचनंपदस्यान्वयव्यतिरेकौनाम आत्माचैतन्यंप्रज्ञानंब्र
ह्मसदित्यादिपदानिकर्मेत्याद्युपपदविधुराणिकेवलस्यैवात्मनः
समर्पकाणिनविशेषणतद्विशिष्टविषयाणिअसामर्थ्यात्कर्ताभो
क्ताज्ञाताद्रष्टाश्रोतावक्तागंताकृशःस्थूलइत्यादीनितुनकेवलपू

र्णात्मविषयाणि अन्याधीनक्रियाद्युपरागदशायामेवप्रयुज्यमान त्वादितिविवेचनंएवंपदस्यपदार्थस्यवाऽन्वयव्यतिरेकावितियदे तदहमित्यत्रास्मदर्थविषयेऽवधारणेयुक्तिरेवस्याद्विवेकावधार णोपायमात्रंस्यान्नतुवाक्यार्थेपदार्थैक्येव्यापारोऽस्येत्यर्थः ॥ तस्मादेतावतापिविवेकेनदेहादिवैलक्षण्येऽवधारितेपिकोहंतर्ही तिजिज्ञासायाअनुवृत्तेस्तत्त्वमसीतिवाक्यंजिज्ञासितस्वरूप विशेषसमर्पकमवश्यमपेक्षितव्यमेवेतिभावः ॥ ९६ ॥

नाद्राक्षमहमित्यस्मिन् सुषुप्तेन्य न्मनागपि ॥ न वारयति दृष्टिं स्वां प्रत्ययं तु निषेधति ॥ ९७ ॥

किंचावस्थात्रयंपरस्परव्यभिचारिचैतन्यात्मातुनकदापिव्य भिचारीतिप्रकारांतरेणात्मानात्मविवेकंदर्शयति ॥ नाद्राक्षमि ति ॥ अस्मिन्सुषुप्तेत्रात्मनिअत्रस्थानेवामनागपिईषदप्यन्यदा त्मस्वरूपातिरिक्तमहंनाद्राक्षंनदृष्टवानस्मीतिपरामृशन् जनोन स्वांस्वात्मनोदृष्टिंचैतन्यंवारयतिप्रत्ययंतुपुनर्निषेधतिप्रतीयतइ तिप्रत्ययइतिव्युत्पत्याप्रमातृप्रमाणप्रमेयादिरूपः सर्वएवविशे षोगृह्यते तस्मात्परस्परव्यभिचारितयादृष्टनष्टस्वभावाभ्योऽव स्थाभ्योमिथ्याभूताभ्योव्यभिचारीचिद्रूपःसाक्षीसत्यआत्मेति विवेकःसिध्यतीत्यर्थः ॥ ९७ ॥

स्वयंज्योतिर्न हि द्रष्टुरित्येवं संवि दोस्तितां ॥ कौटस्थ्यं च तथा त स्याः प्रत्ययस्य तु लुप्ततां ॥ स्वय

मेवाब्रवीच्छास्त्रं प्रत्ययावगती पृथक् ॥ ९८ ॥

एवमुक्तावन्वयव्यतिरेकौशास्त्रसंमतौनस्वबुध्युत्प्रेक्षामात्रकृताविति विश्वासायशास्त्रमुदाहरति ॥ स्वयंज्योतिरितिसार्धेन ॥ अत्रायंपुरुषः स्वयंज्योतिः नहिद्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्यत इत्येवमादिशास्त्रंसंविदश्चेतनायाअस्तितांसद्भावंतस्याः संविदः कौटस्थ्यंनिर्विकारतांचस्वयमेवाब्रवीदितिसंबंधः ॥ तथाप्रत्ययस्यप्रमात्रादिभेदस्यलुप्ततामसत्तांचनतुतद्वितीयमस्तिततोन्यद्विभक्तमित्यादिशास्त्रंस्वयमेवाब्रवीदितिपुनरेवान्वयः ॥ एवंप्रत्ययावगतीपृथगसंकीर्णेशास्त्रेणैवविवेचितेइतिशेषः ॥ प्रत्ययो व्याख्यातः ॥ अवगतिश्चैतन्यम् ॥ ९८ ॥

एवं विज्ञातवाक्यार्थे श्रुतिलोकप्रसिद्धितः ॥ श्रुतिस्तत्त्वमसीत्याह श्रोतुर्मोहापनुत्तये ॥ ९९ ॥

एवमवांतरवाक्यकृतंयुष्मदस्मद्विवेकमुपपत्तितउक्त्वाविज्ञातपदार्थतत्त्वेपुरुषेमहावाक्यंफलवद्विज्ञानंजनयतीत्याह ॥ एवमिति ॥ एवमुक्तप्रकारेणश्रुतिप्रसिद्धितोलोकप्रसिद्धितोऽन्वयव्यतिरेकतश्चविज्ञातावांतरवाक्यार्थेपुंसिसतिमहावाक्यात्मिकाश्रुतिःश्रोतुर्जिज्ञासोर्मोहापनुत्तयेसकार्याविद्यानिवृत्तिप्रयोजनायतत्सदाख्यंब्रह्मत्वमसीत्याहोपदिशतीत्यर्थः ॥ ९९ ॥

ब्रह्मा दाशरथेर्यद्वदुक्त्यैवापानुदत्त

मः ॥ तस्य विष्णुत्वसंबोधे न
यत्नान्तरमूचिवान् ॥ १००॥

वाक्यश्रवणमात्रान्मोहापोहेदृष्टांतंपुराणसिद्धमाह ॥ ब्रह्मेति ॥ दाशरथिनारामेणदेवकार्यसिद्धयेमनुष्यावतारनाट्येनस्वमहात्म्याच्छादनंसंकल्पपूर्वकंयत्कृतंतदिहतमःशब्देनोच्यते ॥ नत्वीश्वरस्यसंमोहःसंभवति ॥ तदुक्तंसंक्षेपशारीरके ॥ संकल्पपूर्वकमभूद्रघुनंदनस्यनाहंविजानइतिकंचनकालमेतत् ॥ ब्रह्मोपदेशमुपलभ्यनिमित्तमात्रंतच्चोत्ससर्जसकृतेसातिदेवकार्यइति हेरामत्वंविष्णुरसिनदशरथपुत्रमात्रइत्युक्त्यैवब्रह्मादाशरथेःसंकल्पमात्रकृतंतमोविष्णुत्वाच्छादनरूपमपानुदत् ॥ एवकारार्थमाह ॥ तस्येति ॥ यत्नांतरंवाक्योपदेशग्रहणातिरिक्तमित्यर्थः ॥१००॥

अहंशब्दस्य निष्ठाया ज्योतिषिप्र
त्यगात्मनि ॥ सैवोक्ता सदसीत्ये
वंफलं तत्र विमुक्तता ॥ १ ॥

दार्ष्टांतिकमाह ॥ अहंशब्दस्येति ॥ एवंशब्दःप्रथमंयोज्यः यथायंदृष्टांतएवंसदसीतिवाक्येनसानिष्ठोक्तैवकेवलंनानुष्ठापितेतियोजना ॥ साकानिष्ठेतितामाह ॥अहंशब्दस्येति ॥ प्रत्यगात्मनिपरागर्थेभ्योव्यावृत्तेशोधितेआत्मनिनिरुपाधिकेज्योतिषिसाक्षिस्वप्रकाशस्वभावेअहंशब्दस्ययानिष्ठालक्षणयापर्यवसितावृत्तिःसैवेत्यर्थः ॥ तत्रत्वंतदसीत्युपदेशमात्रादहंसत्ब्रह्मास्मीतिवाक्यार्थज्ञानोदयमात्रेसातिविमुक्ततामोहापोहरूपाफ

लंभवतीत्यर्थः ॥ यद्वा दृष्टांतस्यदार्ष्टांतिकमेवविज्ञातवाक्यार्थ इतिपूर्वश्लोकएवस्थितंद्रष्टव्यं अयंत्वन्यथोत्थाप्यते ननुदाशरथेर्भवेदेवविष्णुत्वोपदेशमात्राद्विष्णुरहमस्मीतिझटितिबोधोदयस्तस्यमहामहिमसंपन्नत्वात्कथमिदानींतनस्यकर्त्ताभोक्तेत्यादिप्रत्यक्षाभिमतमिथ्याप्रत्ययगृहीतस्योपदेशमात्रादहंब्रह्मास्मीतिनिर्विचिकित्संज्ञानंसंभाव्यतइत्याशंक्याशोधिततत्वंपदार्थस्यपुंसःकर्तादिसाक्षिणएवाहमादिशब्दलक्षितस्यब्रह्मत्वोपदेशान्नानुपपत्तिरत्रापीतिपरिहरति ॥ अहंशब्दस्येति ॥ सदसीत्येवंवाक्येनसैवनिष्ठोक्तेतिसंबंधः ॥ अन्यत्समानं ॥ १ ॥

श्रुतमात्रेण चेन्न स्यात्कार्यं तत्र भवेद्ध्रुवं ॥ व्यवहारात्पुरापीष्टः सद्भावः स्वयमात्मनः ॥ २ ॥

एवमवगतपदार्थतत्त्वस्यवाक्यादेवसमूलसंसारनिवृत्तिफलंज्ञानंजायतएवेतिस्थितेश्रुतेःप्रामाण्यसिद्ध्यर्थंकार्यपरत्वंकल्प्यामित्याग्रहोनिरर्थकोविद्वदनुभवविरोधादित्यभिप्रेत्याह ॥ श्रुतमात्रेणेति ॥ यथोक्तन्यायेनवाक्यस्यश्रुतमात्रेणचेदुक्तफलंविज्ञानंनस्यात्तत्रतदाकार्यंकल्प्यंध्रुवमवश्यंभवेदन्यथाऽर्थवादादिवाक्यवत्स्वार्थेप्रामाण्यानुपपत्तेः इहतुनतथाकल्प्यमस्तिफलस्यसद्यएवानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ स्वयंज्योतिर्नहिर्द्रष्टुरितिश्लोकेपूर्वमर्द्धश्लोकोऽधिकःस्थितइहवापमर्धएवश्लोकइतिसहगणनीयं किंचसिद्धेब्रह्मात्मनिशास्त्रस्याप्रामाण्यंनामविपर्यासलक्षणंवानिष्फलत्वंवासंशयलक्षणंवाऽनुत्पत्तिलक्षणंचेतिविकल्पान्क्रमेणदूषयति ॥ व्यवहारादित्यादिना ॥ नाद्यः यस्मा

व्यवहारादहंब्रह्मास्मीतिशास्त्रोपदेशव्यवहारात्पुरापूर्वमप्यात्म
नःस्वयमेवसद्भावइष्टोबाधकाभावात्तस्माद्यथावस्थितात्मस्वरू
पस्यैवश्रुत्यानिवेदनान्नशुक्तिरूप्यज्ञानवदप्रामाण्यमित्यर्थः २

**अशनायादिनिर्मुक्त्यै तत्काला जा
यते प्रमा ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्या
र्थे त्रिषु कालेष्व्यसंशयः ॥ ३ ॥**

नद्वितीयोनुभवविरोधादित्याह ॥ अशनायादीति ॥ तत्का
लाऽऽप्तवाक्यश्रवणकालएवकालोयस्याः सातत्कालाप्रमा ॥
अशनायाद्युपलक्षितसंसारस्यनिर्मुक्त्यैनिवृत्त्यर्थंजायते विदु
षांप्रत्यक्षमेवैतदित्यतोननिष्फलत्वशंकावकाशइत्यर्थः ॥ तृती
यमप्यनुभवविरोधेननिराकरोति ॥ तत्त्वमसीति ॥ असंश
यःसंशयोनास्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

**प्रतिबंधविहीनत्वात्स्वयं चानुभ
वात्मनः ॥ जायेतैव प्रमा तत्र स्वा
त्मन्येव न संशयः ॥ ४ ॥ ॥ ७ ॥**

चतुर्थंप्रत्याह ॥ प्रतिबंधेति ॥ पदार्थाज्ञानंहिवाक्यार्थज्ञानो
त्पत्तिप्रतिबंधस्तद्विहीनत्वादवगतपदार्थस्यपुंसस्तत्रतस्मिन्नेव
वाक्यश्रवणकालेआत्मन्येवप्रमाजायेतैवनसंशयइतियोजना
॥ आकाशपुष्पमस्तीत्यादिवाक्यार्थवदनुभवायोग्यार्थत्वशंकां
वारयति ॥ स्वयंचेति ॥ अनुभवस्वरूपत्वात्स्वयमात्मनःप्र
त्याख्यातुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ अतोहुंफडादिशब्दवदनुत्पत्ति

लक्षणमप्यप्रामाण्यंनास्तीतिसिद्धं सिद्धेब्रह्मात्मनिवाक्यस्यप्रा
माण्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

किं सदेवाहमस्मीति किंवान्यत्प्र
तिपद्यते॥ सदेव चेदहंशब्दः सता मु
ख्यार्थ इष्यताम् ॥ ५ ॥

एवंप्रमाणस्वरूपनिरूपणेनाहंब्रह्मास्मीतिज्ञानमुपपाद्येदा
नींप्रतिपत्तव्यार्थस्वभावनिरूपणेनापितदुपपादयितुंविकल्पय
ति ॥ किंसदेवेति ॥ तत्त्वमसीतिवाक्यश्रवणसमनंतरंप्रतिप
त्तावहमस्मीतिकिंसदेवप्रतिपद्यतेकिंवान्यदितिविकल्पार्थः ॥
आद्यमनूद्यतत्रपरस्यानिष्टापत्तिरित्याह ॥ सदेवचेदिति ॥ स
तासच्छब्दार्थेनाहंशब्दोमुख्यार्थइष्यतां ॥ तदासच्छब्दाहंश
ब्दयोरेकार्थपर्यवसानादैक्यात्म्यमेववाक्यार्थोनसंसर्गइत्यप
रोक्षज्ञानसिद्धिरित्यर्थः ॥ ५ ॥

अन्यच्चेत्सदहं ग्राह्यप्रतिपत्तिर्मृषैव
सा ॥ तस्मान्मुख्यग्रहे नास्ति वा
रणावगतेरिह ॥ ६ ॥ ॥ ॥

द्वितीयेदोषमाह ॥ अन्यच्चेदिति ॥ प्रत्यगात्मनोन्यच्चेत्सत्त
दाहंग्राह्यप्रतिपत्तिर्मृषैवसाभवेत्संपदादिज्ञानवत् ॥ तत्रवाक्य
स्याप्रामाण्यमेवप्रसज्येतेत्यर्थः ॥ प्रमाणप्रमेयस्वभावपर्यालो
चनयावाक्यादेवापरोक्षफलवदात्मतत्त्वविज्ञानमुत्पद्यतइत्युप
पन्नमित्युपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ इहवाक्येमुख्यग्रहेसति
अवगतेर्यथार्थानुभवस्यवारणानिवारणंनास्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

प्रत्ययी प्रत्ययश्चैव यदाभासौ त
दर्थता ॥ तयोरचितिमत्त्वाच्च चैत
न्ये कल्प्यते फलम् ॥ ७ ॥ ॥

नन्वात्मनःकूटस्थत्वेनप्रतिपत्तृत्वानुपपत्तौफलसंबंधोनोपपद्यतइत्यस्त्यात्मग्रहेनिवारणेत्याशंक्याह ॥ प्रत्ययीति ॥ प्रत्ययीपरिणाम्यंतःकरणंतत्परिणामश्च यदाभासौ यस्यचिदात्मन आभासोययोस्तौयदाभासौतयोस्तदर्थतातच्छेषभूततेतियावत् तस्मिंश्चैतन्येचिदात्मनितदाभासद्वाराफलंकल्प्यते किंच तयोः प्रत्ययिप्रत्ययपयोरचितिमत्त्वाज्जडत्वादपिफलसंबंधायोगात्फलस्यात्मसंबंधःस्यादित्यर्थः ॥ ७ ॥

कूटस्थेपि फलं योग्यं राजनीव ज
यादिकं ॥ तदनात्मत्वहेतुभ्यां कि
यायाः प्रत्ययस्य च ॥ ८ ॥ ॥

निर्व्यापारस्यापिफलसंबंधेदृष्टांतमाह ॥ कूटस्थइति ॥ ननुराजतद्भृत्ययोःस्वस्वामिभावसंबंधोस्ति राजनिजयादिसंबंधनिमित्तमिहत्वध्यक्षाध्यक्षयोस्तादृशस्यादर्शनात्कथमयंदृष्टांतः प्रकृतेसंगतःस्यादित्याशंक्यात्राप्यस्त्यधिष्ठानाधिष्ठेयभावः फलसंबंधहेतुरित्याह ॥ तदिति ॥ हेतुभ्यामित्यत्रहेतुत्वाभ्यामितिभावप्रधानतायोज्या क्रियाहमात्मिकावृत्तिःप्रत्यर्थमयतीतिव्युत्पत्तेः प्रत्ययोंतःकरणसाभासमुच्यते साभासवृत्तिवृत्तिमतोरितियावत् ॥ आत्मत्वंचहेतुत्वंचात्महेतुत्वेतस्यफलस्यन

आत्मत्वहेतुत्वेतदनात्महेतुत्वेताभ्यांतदनात्मत्वहेतुत्वाभ्यामितियोजना ॥ तथाचक्रियाप्रत्यययोर्जडयोः फलस्वरूपत्वाभावात्फलोपादानत्वाभावाच्चतद्व्यापारनिबंधनंफलंतदाधिष्ठानएव निर्व्यापारेऽपिकूटस्थेयोग्यमित्यास्तिदृष्टांतदार्ष्टांतिकसंगतिरित्यर्थः ॥ ८ ॥

आदर्शस्तु यदाभासो मुखाकारः स एव सः ॥ यथैवं प्रत्ययादर्शो यदाभासस्तदा त्वहं ॥ ९ ॥ ॥

शुद्धस्यात्मनाप्रमातृत्वंनास्तीत्यभिप्रेत्येदंविशिष्टप्रमातृकृतं फलंकूटस्थेउपचर्यतइतिराजदृष्टांतेनोक्तंवस्तुतस्तुचित्प्रतिबिंबस्यैवस्वोपाधिव्यापारेणस्वात्मन्यध्यस्तेनविद्यतएवप्रमातृत्वमितिचिदात्मनएवाविकृतस्यप्रतिबिंबभावनिबंधनः फलसम्बन्ध इतिसदृष्टांतमाह ॥ आदर्शस्त्विति ॥ येनमुखाकारेणाविशिष्टतयाआभासतइतियदाभासःसन्नादर्शोमुखाकारः ॥ सएवग्रीवास्थएवसनततोन्योयथाबिंबप्रतिबिंबयोरैक्यंलोकेप्रसिद्धमित्यर्थः ॥ एवंप्रत्ययादर्शोहंकारोयदाभासोयेनचित्प्रतिबिंबेनआभास्यतइतियदाभासः सचित्प्रतिबिंबपरमात्मैवनततोन्योहंकारेहमवभासगोचरस्तथासत्यहंब्रह्मेतिवाक्यार्थधीर्घटतेऽध्यस्तांशापोहमात्रेणविनानात्मनःकर्मत्वमित्यर्थः ॥ ९ ॥

इत्येवं प्रतिपत्तिः स्यात्सदस्मीति च नान्यथा ॥ तत्त्वमित्युपदेशोपि द्वाराभावादनर्थकः ॥ १० ॥

अयमेवपक्षआदरणीयइत्याह ॥ इत्येवमिति ॥ एवंसति चिदाभासाभ्युपगमेसतिसदहमस्मि चकारादहंसदस्मीत्येवमाकाराप्रतिपत्तिःस्यान्नान्यथा आत्मनएववाहंकारस्यैववाप्रमातृत्वाभ्युपगमेइतियतोतोयमेवमार्गोऽनिच्छद्भिरप्यादरणीय इति योजना ॥ एवमनभ्युपगमेनकेवलंप्रतिपत्त्यनुपपत्तिरपितूपदेशस्याप्यनुपपत्तिरित्याह तत्त्वमिति ॥ त्वमर्थोऽनुवादद्वारेणहितदर्थभावउपदेष्टव्यस्तत्रानूद्यमानस्यचित्प्रतिबिंबस्याभावोतदर्थोपदेशोनिरालंबनोऽनर्थकःस्यादित्येतदाहद्वाराभावादिति१०

श्रोतुः स्यादुपदेशश्चेदर्थवत्त्वं तथा भवेत् ॥ अध्यक्षस्य न चेदिष्टं श्रोतृत्वं कस्य तद्भवेत् ॥ ११ ॥

एतदेवविशदयति ॥ श्रोतुरिति ॥ तथासतीत्यर्थः ॥ तच्च श्रोतृत्वमध्यक्षादन्यत्रसंभवतीत्याह ॥ अध्यक्षस्येति ॥ नकस्यापीत्यर्थः ॥ ११ ॥

अध्यक्षस्य समीपे स्याद्बुद्धेरेवेति चेन्मतम् ॥ न तत्कृतोपकारोस्ति काष्ठाद्यद्वन्न कल्प्यते ॥ १२ ॥

यद्यप्यध्यक्षस्यनोपदेशस्तथापिनवैयर्थ्यमितिशंकते ॥ अध्यक्षस्येति ॥ तत्रबुद्धेःश्रोतृत्वंकिमध्यक्षसन्निधिसत्तामात्रापेक्षमाहोस्वित्तत्कृतोपकारापेक्षमितिविकल्प्याद्यंप्रत्याह ॥ नतदिति ॥ तत्कृतःसन्निहिताध्यक्षकृतउपकारोऽतिशयोबुद्धेर्नास्त्ये

व यद्वत्काष्ठादिंधनादेः संनिहिताद्बुद्धावतिशयोनकल्प्यते तद्वदि त्यर्थः ॥ १२ ॥

बुद्धौ चेत्तत्कृतः कश्चिन्नन्वेवं परि णामिता ॥ आभासेपि च को दो षः सति श्रुत्याद्यनुग्रहे ॥ १३ ॥

द्वितीयमुत्थाप्यदूषयाति ॥ बुद्धौचेदिति ॥ एवंसतिआ भासानभ्युपगमेऽध्यक्षस्यपरिणामितानुनिश्चितंप्रसज्येतेत्य र्थः ॥ अतोरूपंरूपंप्रतिरूपोबभूव ॥ एकधाबहुधाचैववदृश्य तेजलचंद्रवदित्यादिश्रुतिस्मृत्यनुगृहीतआभासपक्षोनिर्दुष्टउ पादेयइत्यभिप्रेत्याहआभासोपिचेति यद्वाऽस्तुपरिणामिताध्यक्ष स्येतिचेत्तर्ह्याभासेपिचप्रमाणसिद्धेऽभ्युपगम्यमानेतवकोदोषोभ विष्यतीत्याह ॥ आभासेपीति ॥ १३ ॥

आभासेपरिणामश्चेन्नरज्ज्वादिनि भत्ववत् ॥ सर्पादेश्च तथावोचमा दर्शे च मुखत्ववत् ॥ १४ ॥ ॥

आभासपक्षेचिदात्मनःपरिणामप्रसंगाभाववंवक्तुंशंकामुत्थाप यति ॥ आभासेपरिणामश्चेदिति ॥ नैवमाभासस्यमृषात्वोप पत्तेरितिपरिहारमाह॥नरज्ज्वादीति॥ रज्ज्वज्ञानकल्पितस्यस र्पादेरज्जुनिभत्ववदनिदमात्मकस्यरजतादेरिदमात्मकत्ववच्च चिदात्माज्ञानकल्पितस्यबुद्ध्यादेर्मृषैवाचिन्निभत्वंचकारादभो क्तृस्वरूपस्यात्मनोभोक्तृत्वाभासोमृषैवेतिसूच्यते॥ यथैवंमृषा

त्वंतथापूर्वमवोचमादर्शेचमुखत्ववन्मुखाकारत्ववदितिदृष्टांतम णयनेनेत्यर्थः ॥ चकारान्मुखस्येवात्मनोऽविकृतत्वमप्यवोच मित्यर्थः ॥ १४ ॥

नात्माभासत्वसिद्धिश्चेदात्मनो ग्रह
णात्पृथक् ॥ मुखादेश्च पृथक्सिद्धि
रिह त्वन्योन्यसंश्रयः ॥ १५ ॥

अहंकृतेरेवात्मत्वमितिमन्यमानस्तस्यचिन्निभत्वमाक्षिप ति ॥ नात्मेति ॥ आत्मनःकेवलस्यग्रहणादवभासनात्पृथगेवा त्मभासत्वस्यसिद्धिश्चेन्नभवेदाभासावभासेनैवात्मभासोभवेत्त दाइहत्वस्मिन्मतेऽन्योन्यसंश्रयइतियोजना ॥ दृष्टांतश्चविषम इत्याह॥मुखादेरिति ॥दर्पणादिगताभासव्यतिरेकेणग्रीवास्थत्वे नमुखस्यसदासिद्धिरस्तीतिनतत्रान्योन्यसापेक्षतेत्यर्थः ॥१५॥

अध्यक्षस्यपृथक्सिद्धावाभासस्य
तदीयता ॥ आभासस्यतदीयत्वे
ह्यध्यक्षव्यतिरिक्तता ॥ १६ ॥

अन्योन्याश्रयमेवस्पष्टयाति ॥ अध्यक्षस्येति ॥ तथाचाह मितिप्रतीयमानोहंकृत्यात्मकएवचेतनआत्मेतियुक्तमित्यभि प्रायः ॥ १६ ॥

नैवं स्वप्ने पृथक्सिद्धेः प्रत्ययस्य दृ
शेस्तथा ॥ रथादेस्तत्र शून्यत्वात्प्र

त्ययस्यात्मना ग्रहः ॥ १७ ॥ ॥

अहंकृत्यात्मकस्यांतःकरणस्यस्वप्नेदृश्यत्वेनैवव्यवस्थितत्वात्तदाभासनिरपेक्षएवात्मातत्रासिद्धइतिनोक्तदृष्टांतासंगतिरितिपरिहरति ॥ नैवंस्वप्नइति प्रत्ययस्यांतःकरणस्यदृशेरात्मनश्चस्वप्नावस्थायांतथामुखतत्प्रतिबिंबवत्पृथगन्योन्यनिरपेक्षतयैवसिद्धेरित्यर्थः ॥ कुतएतदित्यपेक्षायामाह ॥ रथादेरिति ॥ नतत्ररथानरथयोगानपंथानोभवंतीत्यादिनास्वप्नेरथादिदृश्यराहित्यस्यश्रूयमाणत्वात्प्रत्ययस्यैवरथाद्याकारमापन्नस्यतत्रात्मनास्वप्रकाशचैतन्येनग्रहस्तथाचात्माप्रत्ययसंवलनविनिर्मुक्तः स्वप्रकाशतयाभासमानएवस्वप्नेविषयाकाराकारितप्रत्ययसाक्षीसिद्धइत्यर्थः ॥ १७ ॥

अवगत्या हि संव्याप्तः प्रत्ययो विषयाकृतिः ॥ जायते स यदाकारः स बाह्यो विषयो मतः ॥१८॥ ॥

स्वप्नपर्यालोचनयाचिदात्मनःप्रत्ययाद्विवेकंदर्शयित्वाजाग्रत्स्वभावालोचनयापितमाह ॥ अवगत्याहीत्यादिना ॥ विषयस्याकृतिरिवाकृतिर्यस्याथवाविषयस्याकृतिरेवाकृतिर्यस्यसविषयाकृतिरितिविग्रहः आत्मचैतन्यव्याप्तेविषयाकारेप्रत्ययेजायमानेतस्मिन्योविषयाकारः स बाह्योविषयइष्टइत्यर्थः॥१८॥

कर्मेप्सिततमत्वात्स तद्वान्कार्ये नियुज्यते ॥ आकारो यत्र चार्प्ये

त करणं तदिहोच्यते ॥ १९ ॥

किंच सबाह्योविषयईप्सिततमत्वात्कर्तुःसाध्यतयोद्देश्यत्वे नेष्टतमत्वात्कर्मभवतितद्वांस्तद्विषयेच्छावान्कार्येनियुज्यतेकुर्विति‌प्रेर्यतेयतइत्यध्याहारःआकारसमर्पकस्यकर्मकारकतयाविषयत्वमुक्त्वाप्रत्ययस्यकरणत्वमाह ॥ आकारोयत्रेति ॥ यत्रबुद्धिपरिणामेविषयेणआकारोऽर्प्यतेअर्प्यतेतादिह्वाविषयाभिव्यक्तीकरणमुच्यतेतत्तद्बाह्येंद्रियविशेषितातत्तदर्थाकाराबुद्धिवृत्तिर्विषयप्रमितिंप्रतिकरणमित्यर्थः ॥ १९ ॥

यदाभासेन संव्याप्तः संज्ञातेति निगद्यते ॥ त्रयमेतद्विविच्यात्र यो जानाति स आत्मवित् ॥ २० ॥

विषयकरणेव्युत्पाद्यकर्तारंव्युत्पादयति ॥ यदाभासेनेति ॥ यस्यचित्प्रतिबिंबस्याभासेनसंव्याप्तोहंकारःपरिणमतेसचिदात्मप्रतिबिंबोज्ञातेतिनिगद्यते कथ्यतेएवंसाक्ष्यंनिर्दिश्यततःसाक्षिणंपृथगुपलंभयति ॥ त्रयमिति ॥ एतत्त्रयंज्ञाताज्ञानंज्ञेयंचेतिविविच्यासाधारण्येनावगम्यात्रत्रयेपरस्परापेक्षसिद्धिकेआगमापायिनिवर्तमानं स्वतःसिद्धं तदवधिभूतमनागमापायिसाक्षिणंयोजानाति सम्यगवगच्छति सआत्मवित् त्वंपदलक्ष्यप्रत्यगात्मविदितियोजना ॥ तदुक्तंश्रीभागवते ॥ एकमेकतराभावेयदानोपलभामहे ॥ त्रितयंतत्रयोवेदसआत्मास्वाश्रयाश्रयइति ॥ २० ॥

सम्यक्संशयमिथ्योक्ताः प्रत्यया

व्यभिचारिण: ॥एकैवावगतिस्तेषु भेदस्तु प्रत्ययार्पित: ॥ २१ ॥

विवेकप्रकारमेवविशदयति ॥ सम्यगिति ॥ २१॥

आधिभेदाद्यथा भेदो मणेरवगते स्तथा ॥ अशुद्धिः परिणामश्च सर्वं प्रत्ययसंश्रयात् ॥ २२ ॥

भेदस्तुप्रत्ययार्पितइत्येतद्दृष्टांतेनस्पष्टयत्याधिभेदादिति ॥ मणेःस्फटिकादेःप्रत्ययसंश्रयादहंकारप्रतिबिंबकृताभाससंश्रयान्निमित्तादित्यर्थः ॥ २२ ॥

प्रथनं ग्रहणं सिद्धिः प्रत्ययानामिहान्यत: ॥ आपरोक्ष्यात्तदेवोक्तमनुमानं प्रदीपवत् ॥ २३ ॥

ननुग्राह्यग्रहणग्राहकातिरिक्तात्मसिद्धौकिंप्रमाणमुक्तमेतावताभवतीत्यपेक्षायांतदाह॥प्रथनमिति ॥प्रत्ययानांविषयाकाराणांजाग्रत्स्वप्नावस्थानांप्रथनंस्फुरणंग्रहणमुपादानंस्थितिर्वाव्यवहारोवासिद्धि:स्वरूपलाभश्चेहव्यवहारभूमौअन्यतोऽन्यस्मादापरोक्ष्यादपरोक्षस्वभावाद्भवितुमर्हति ॥ अचित्स्वभावत्वादचित्स्वभावत्वंचागमापायित्वात्प्रदीपवदित्येतदेवानुमानमिहोक्तमित्यर्थः॥ विमताः प्रत्ययाःस्वविलक्षणान्याधीनप्रथनग्रहणसिद्धिका अचित्स्वभावत्वात्प्रदीपादिवदितिप्रयोगः ॥ एवंसामा

न्यतोदृष्टानुमानेनात्रायंपुरुषःस्वयंज्योतिरात्मैवास्यज्योतिस्त
स्यभासासर्वमिदंविभातिइत्यादिश्रुतिप्रसिद्धस्वप्रकाशआत्मनि
संभावनादर्शितेतिद्रष्टव्यं ॥ २३ ॥

किमन्यद् ग्राहयेत्कश्चित्प्रमाणेनतु केनचित् ॥ विनैव तु प्रमाणेन निवृत्त्यान्यस्य शेषतः ॥ २४ ॥

एवमनुमानमात्मन्युपन्यस्यविधिमुखेनप्रमाणेनात्मसिद्धिरुक्तातत्रकेचिन्निषेधमुखेनैवप्रमाणेनात्मसिद्धिर्नविधिमुखेनापीतिमन्यंते ॥ तन्मतनिराकरणायविकल्पयति ॥ किमन्यदिति प्रथमस्तुशब्दएवकारार्थः॥द्वितीयस्तुवाशब्दार्थः ॥ किंकश्चिद्वादीकेनचित्प्रमाणेनैवदेहादिभ्योन्यदात्मतत्त्वंग्राहयेत्किंवाप्रमाणेनविनैवान्यस्यानिवृत्त्यापरिशेषितइतिविकल्पार्थः ॥ २४ ॥

शब्देनैव प्रमाणेन निवृत्तिश्चेदिहोच्यते॥अध्यक्षस्याप्रसिद्धत्वाच्छून्यतैव प्रसज्यते ॥ २५ ॥

प्रथमपक्षेविधिमुखेनैवप्रमाणप्रवृत्तिःसिध्यतीतीष्टहानिःस्पष्टेत्यभिप्रेत्यद्वितीयंप्रत्याह ॥ शब्देनैवेति ॥ शब्देनप्रमाणेनानात्मनिवृत्तिरेवचोदिहोच्यतेइतिसंबंधः ॥ तदाध्यक्षस्यअध्यक्षसद्भावस्य ।न्यतोऽप्रसिद्धत्वात्परिशेषासिद्धेः शून्यतैवावशिष्येतनात्मेत्यर्थः ॥ २५ ॥

चेतनस्त्वं कथं देह इतिं चेन्नाऽप्र
सिद्धितः ॥ चेतनस्यान्यतः सिद्धा
वेवं स्यादन्यहानतः ॥ २६ ॥

ननुचेतनाचेतनयोर्विरुद्धरूपत्वकथनेनान्यनिवृत्तिः शब्देन क्रियते तथाचाचेतनविरुद्धश्चेतनः परिशिष्यतइतिनशून्यता प्रसंगइत्याशंक्यपरिहरति ॥ चेतनस्त्वमिति ॥ अप्रसिद्धितोनैवमित्युक्तंसाधयतिचेतनस्येति ॥ अयमर्थः ॥ सिद्धेहिधर्मिणि प्रतियोगिनिचायमयंनभवतीतितादात्म्यनिषेधेनविरुद्धरूपत्वोपदेशःस्यान्नचाद्यापिचेतनपदार्थः पृथक्सिद्धइत्यनेनैवतत्साधनेऽन्योन्याश्रयः स्यादिति ॥ २६ ॥

अध्यक्षः स्वयमस्त्येव चेतनस्या
परोक्षतः ॥ तुल्य एवं प्रबोधःस्या
दन्यस्यासत्त्ववादिना ॥ २७ ॥

आत्मानात्यंतमप्रसिद्धस्तस्यस्वतःसिद्धत्वादित्याशंकते॥अध्यक्षइति ॥ चेतनस्यस्वतोऽपरोक्षत्वादित्यर्थः॥ दूषयति ॥ तुल्यइति ॥ एवंसत्यन्यस्यासत्त्ववादिनाशून्यवादिनातुल्यःसमः प्रबोधः स्याद्यथाशून्यवादिनः प्रमाणंविनास्वतःसिद्धंशून्यमात्मेतिनप्रबोधसिद्धिस्तथाऽध्यक्षस्यापितवेत्यर्थः ॥ २७ ॥

अहमज्ञासिषं चेदमिति लोकस्मृते
रिह ॥ करणं कर्म कर्त्ता च सि

द्वास्त्वेकक्षणे किल ॥ २८ ॥ ॥

इदानींस्मृतिबलेनस्वतःसिद्धाध्यक्षसिद्धिंशंकते ॥ अहम ज्ञासिषमिति ॥ अहमिदमज्ञासिषमितीहव्यवहारेलोकस्ययुगपत्स्मृतिदर्शनादननुभूतेस्मृत्यभावात्करणकर्मकर्तारस्त्रयोप्येकक्षणेप्राग्येनासिद्धाः सोस्त्यध्यक्षः स्वतः सिद्धइतिगम्यते किलेत्यनभिमतत्वद्योतनात्पूर्वपक्षताद्योतितेत्यर्थः ॥२८॥

प्रामाण्येपि स्मृतेःशैघ्याद्यौगपद्यं विभाव्यते ॥ क्रमेण ग्रहणं पूर्वं स्मृतेः पश्चात्तथैव च ॥२९॥ ॥

एतन्निराकरोति ॥ प्रामाण्येपीति ॥ स्मृतेःपूर्वानुभवगमकत्वेनप्रामाण्येपिनयुगपत्त्रितयसिद्धिगमकत्वंयतः पूर्वंक्रमेण कर्त्रादीनांग्रहणमभूत्तथैवचपश्चादुत्तरकालंस्मृतेः संभवोऽतः शैघ्यान्नैरंतर्येणाविलंबाद्यौगपद्यंविभाव्यतेमृषैवेत्यक्षरार्थः ॥ अर्थत्रयस्यैकस्मृत्यवभास्यत्वेनिश्चितेसत्येवंस्यान्नतुतन्निश्चेतुं शक्यतेयतोहमिदंजानामीतिक्रमेणव्यपदिश्यतेऽतोग्राह्यस्फुरणस्यग्राहकग्रहणाकारताऽसंभवात्तत्कालेतयोर्नभानंसंभवति ॥ एवंग्राहकस्यप्रतीचःस्फुरणसमयेग्राह्यस्यपराचोनास्तिस्फुरणंविरुद्धाकारद्वयस्यैकस्मिन्प्रमाणज्ञानेस्फुरणासंभवात्तथाज्ञानस्यापिविषयैकाकारत्वात्तत्स्फुरणेनज्ञातृस्फूर्त्तिरितिक्रमेणैव ज्ञात्रादिसिद्धिः प्रागुन्नेयातस्मादुत्पलपत्रशतभेदनयौगपद्याभिमानवद्युगपत्स्मृतिरित्यभिमानः शैघ्यनिबंधनइतिभावः ॥२९

अज्ञासिषमिदं मां चेत्यपेक्षा जाय

ते ध्रुवं ॥ विशेषोपेक्ष्यते यत्र तत्र नैवैककालता ॥ ३० ॥

स्मृतेर्यौगपद्याभावेकारणांतरमाह ॥ अज्ञासिषमिति ॥ इदमित्याकारोहिप्रत्यगपेक्षयोल्लिख्यतेतथामामितिपरागपेक्षयाधीर्जायते ॥ तथाचयत्रविशेषोन्यप्रतियोगिकोऽपेक्ष्यतेतत्रैककालतायौगपद्यंनैवघटतइत्यर्थः ॥ ३० ॥

आत्मनो ग्रहणे चापि त्रयाणामिह संभवात् ॥ आत्मन्यासक्तकर्तृत्वं न स्यात्करणकर्मणोः ॥ ३१ ॥ ॥

स्मृतेर्विषयतःस्वरूपतश्चयौगपद्यासंभवात्कर्त्रादिसिध्यैक्यानुमापकत्वानुपपत्तिरित्युक्तं संप्रतिकर्त्रादीनांयुगपदनुभवसाधनाभावादपिनयुगपत्तत्सिद्धिसंभावनेत्याह ॥ आत्मनइति ॥ अयमर्थः ॥ यथाविषयस्यग्रहणेकर्ताकरणंकर्मचेतित्रितयमपेक्षते ॥ एवंप्रत्येकंकर्त्रादिग्रहणेपित्रितयमपेक्षणीयंतथाचात्मनःप्रमातुश्चकारात्प्रमेयस्यप्रमाणज्ञानस्यचग्रहणेपित्रयाणांकर्त्रादीनामिहापेक्षासंभवात्तत्तत्कर्त्रादिस्फुरणमंतरेणतत्तदर्थस्यतदनुभूतत्वानियमासिद्धेः कर्त्राद्यनवस्थाप्रसज्येतेत्यर्थः ॥ तैरेवकर्त्रादिभिः स्वस्वरूपसिद्धिसंभवात् किमित्यनवस्थेति शंकांवारयत्यात्मनीति ॥ आत्मन्येकस्मिन्नेवस्वासिद्धावासक्तमुपक्षीणंयत्कर्तृत्वंतदेवकरणकर्मणोःसिद्धौतन्नस्यादित्यर्थः ॥ तथाचैकस्मिन्नवभासेकर्त्रादिभावेनान्वीयमानानांतदैवावभासां

तरसाधनत्वान्वयायोगान्नकर्त्रादित्रितयस्ययुगपदनुभवसाधन. संभावनेतितदसिद्धिस्तदवस्थेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

व्याप्तुमिष्टं च यत्कर्तुः क्रियया क
र्म तत्स्मृतं ॥ अतो हि कर्तृतंत्रत्वं
तस्येष्टं नान्यतंत्रता ॥ ३२ ॥ ॥

कर्त्रादीनांयुगपत्सिद्ध्यभ्युपगमेऽव्याकरणविरोधोपिस्यादित्याहव्याप्तुमिति ॥ कर्तुःक्रिययायद्व्याप्तुमिष्टतमंतत्कर्मस्मृतं ॥ कर्तुरीप्सिततमंकर्मेतिपाणिनिनास्मृतमित्यर्थः हियस्मादेवम तस्तस्यकर्मणः सकलकारकप्रयोक्तृस्वतंत्रकर्तृतंत्रत्वमिष्टंनत द्व्यतिरिक्ताध्यक्षतंत्रताउक्तन्यायेनतत्साधकासिद्धेरित्यर्थः ३२

शब्दाद्वानुमितेर्वाऽपि प्रमाणाद्वा त
तोन्यतः ॥ सिद्धिः सर्वपदार्थानां
स्यादज्ञं प्रति नान्यथा ॥ ३३ ॥ ॥

तस्माद्विधिरूपेणप्रवृत्तादेवप्रमाणादभिमतवस्तुसिद्धिर्नान्य निषेधमात्रावसानादितिनिर्णीतमित्युपसंहरति ॥ शब्दाद्वेतिअ न्यतोऽन्यस्मात्प्रत्यक्षादेवेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अध्यक्षस्यापि सिद्धिःस्यात्प्रमाणे
न विनैव वा ॥ विना स्वस्य प्रसि
द्धिस्तु नाज्ञं प्रत्युपयुज्यते ॥ ३४॥

जडानांप्रवृत्तप्रमाणादेवासिद्धिरस्तुनस्वयंचेतनस्येत्याशंक्या

ह ॥ अध्यक्षस्यापीति ॥ येयमध्यक्षस्यसिद्धिरज्ञस्यसाप्रमाणाधीना नवेति विकल्प्यांत्येस्वरूपप्रकाशमात्रस्याविनाप्रमाणेन सिद्धावपिज्ञानंप्रत्यध्यक्षतातस्यसिद्ध्यतीतिदूषयाति ॥ विना स्वस्येति ॥ ३४ ॥

तस्यैवाज्ञत्वमिष्टं चेज्ज्ञानत्वेन्या मतिर्भवेत् ॥ अन्यस्यैवाज्ञतायां च तद्विज्ञाने ध्रुवा भवेत् ॥ ३५ ॥

अध्यक्षस्वरूपमपिविकल्प्यप्रमाणाधीनसिद्धिकतांतस्यदर्शयन्नाद्यंपक्षमभ्यनुजानाति ॥ तस्यैवेति ॥ तस्यैवज्ञानस्वरूपस्यचेतनस्यैवाज्ञत्वमिष्टंचेत्तदातस्यज्ञानत्वेचेतनत्वेऽन्याप्रमामाणजन्यामतिरपेक्षणीयाभवेत् अन्यस्यैवाचेतनस्याहंकारस्यैवाज्ञतायांतद्विज्ञानेऽध्यक्षविज्ञानेचान्यामतिर्ध्रुवाभवेदिति योजना ॥ उभयथापिविधिमुखप्रमाणाधीनाऽध्यक्षसिद्धिरित्यर्थः ॥ ३५ ॥

ज्ञातता स्वात्मलाभो वा सिद्धिः स्यादन्यदेव वा॥ज्ञातत्वेऽनंतरोक्तौ त्वंपक्षौ संस्मर्तुमर्हसि ॥ ३६ ॥ ॥

अध्यक्षस्यसिद्धस्वरूपत्वान्मानापेक्षानास्तीत्याशंक्यसिद्धिशब्दार्थएवतर्हिवक्तव्यइत्याह ॥ ज्ञाततेति ॥ किंज्ञानंसिद्धिः स्वरूपलाभोवास्यादन्यदेववोभयान्यप्रकारोवेतिविकल्पार्थः॥ तत्राद्येदोषमाह ॥ ज्ञातत्वेइति ॥ अनंतरोक्तौतस्यैवाज्ञत्वमि

ष्टंचेदित्यादिनापूर्वश्लोकोक्तौपूर्वोक्तविकल्पदूषणप्रसरान्नाद्यःक ल्पःसाधुरित्यर्थः ॥३६ ॥

सिद्धिः स्यात्स्वात्मलाभश्चेद्यत्नस्त त्र निरर्थकः ॥सर्वलोकप्रसिद्धत्वा त्स्वहेतुभ्यस्तु वस्तुतः ॥३७॥ ॥

द्वितीयमनूद्यदूषयति ॥ सिद्धिःस्यादिति ॥ निरर्थकत्वेहे तुमाह ॥ सर्वलोकेति ॥ वस्तुनःसर्वस्यस्वहेतुभ्यःस्वात्मला भरूपासिद्धिरिति सर्वलोकप्रसिद्धत्वात्तत्रप्रमातृप्रमाणप्रयासो ऽव्यर्थःस्यादित्यर्थः ॥ ३७ ॥

ज्ञानज्ञेयादिवादेऽतः सिद्धिर्ज्ञातत्व मुच्यते ॥ अध्यक्ष्याध्यक्षयोः सि द्धिर्ज्ञेयत्वं नात्मलाभता ॥ ३८ ॥

तृतीयंपक्षमप्रसिद्धिपराहतंमत्वावक्ष्यमाणपक्षविशेषज्ञाप नार्थमुक्तंपक्षंनिगमयति ॥ ज्ञानज्ञेयादीति ॥ ज्ञानंज्ञेयंज्ञाता चास्तीतियस्यवादस्तस्मिन्वादेज्ञातत्वमेवसिद्धिरुच्यते ॥ अ ध्यक्ष्याध्यक्षयोस्तुपुनर्ज्ञेयत्वमेवसिद्धिर्नत्वात्मलाभतेत्यर्थः ॥ अध्यक्षस्यापीत्यादेरपरायोजनाअहमज्ञासिषंचेदमित्यारभ्ये यताग्रंथेनकर्तृकर्मकरणानांविधिमुखेनप्रवृत्तप्रमाणादेवसिद्धि र्नान्यथेति ॥ प्रासंगिकमुपपादितमुपसंहृत्याध्यक्षस्यापिवस्तु त्वाविशेषात्प्रवृत्तप्रमाणादेवसिद्धिरितिप्रकृतमनुसरन्नाह ॥ अ ध्यक्षस्यापीति ॥ वाशब्दःकटाक्षे ॥ अध्यक्षस्यापिद्रष्टुरपिप्र माणेनविनैवसिद्धिःस्याद्वेतियोजना नैवस्यादित्यर्थः ॥ चेतन

त्वादध्यक्षस्यप्रमाणेनविनाकथंनसिद्धिरित्यतआह॥विनेति ॥ प्रमाणेनविनास्वस्यवस्तुनःप्रसिद्धिस्तुज्ञानंप्रमितिंप्रत्युपयुज्यते ॥ ज्ञानस्यैवस्वरूपस्फुरणेप्रमाणानपेक्षानज्ञातुरध्यक्षस्येत्यर्थः ॥ कथमितिचेत्तत्रवक्तव्यंअध्यक्षएवाज्ञः सन्प्रमाणेनविनाऽर्थसिद्धिंसाधयिष्यतिकिंवान्यांतःकरणादिरिति ॥ तत्राद्यमनूद्यदूषयति ॥ तस्यैवेति ॥ चेतनस्याध्यक्षस्यैवेत्यर्थः ॥ ज्ञानत्वेऽहमध्यक्षइति ॥ ज्ञानवत्वेऽन्यामतिःप्रवृत्तप्रमाणजन्यामतिरपेक्षिताभवेदागंतुकसिद्धेरन्यनिमित्तत्वादित्यर्थः॥द्वितीयमनूद्यदूपयति ॥ अन्यस्यैवेति ॥ तद्विज्ञानइति ॥ तस्यान्यस्यांतःकरणादेरध्यक्षविषयविज्ञानेऽन्याप्रमाणजन्यामतिर्ध्रुवाभवेदितियोजना उभयथापिविधिमुखेनप्रवृत्तप्रमाणादेवाध्यक्षसिद्धिरित्यर्थः॥ज्ञाततेति ॥ ज्ञातताज्ञनवत्तासिद्धिरितिपक्षेतस्यैवाज्ञत्वमिष्टंचेदितिपूर्वश्लोकोक्तविकल्पदूषणप्रसरणमनिवारणंस्यादित्याह ॥ ज्ञातत्वेनंतरोक्तावितिति ॥ यथाव्याख्यातौस्वपक्षावित्यर्थः ॥ अन्यत्समानं ॥ ३८ ॥

स्पष्टत्वं कर्मकर्त्रादेः सिद्धिता यदि
कल्प्यते ॥ स्पष्टताऽस्पष्टते स्या
तामन्यस्यैव न चात्मनः ॥ ३९ ॥

ननुज्ञाततात्मलाभातिरिक्ताप्यस्तिस्पष्टतानामसिद्धिरतोनाप्रसिद्धंपक्षांतरमितिभट्टमतमाशंक्यपरिहरति ॥ स्पष्टत्वमिति ॥ स्पष्टत्वंप्राकट्यंकर्मकर्त्रादेःस्पष्टतास्पष्टतेप्यन्यस्यैवकर्त्रादिविलक्षणस्यसाक्षिणश्चिदाभासजननेनस्यातांनत्वात्मनःकर्त्रादिस्वरूपस्यजडत्वादित्यर्थः ॥ ३९ ॥

अद्रष्टुर्नैव चांधस्य स्पष्टीभावो घट स्य तु॥ कर्त्रादेः स्पष्टतेष्टा चेद्दष्टृता ऽध्यक्षकर्तृका ॥ ४० ॥ ॥

एतदेवव्यतिरेकप्रदर्शनेनस्पष्टयति ॥ अद्रष्टुरिति ॥ अंध स्यदर्शनवृत्तिरहितस्यज्ञातुर्विषयीभूतस्यघटस्ययःस्पष्टीभावः सनैवज्ञानविषयतातिरिक्तोभट्टमतेसंभवतीत्यर्थः ॥ एवंसतिभ ट्टमतानुसारिणाकर्त्रादेःस्पष्टताप्राकटयरूपेष्टाचेत्तदाद्रष्टृतातद्वि लक्षणाध्यक्षकर्तृकाऽवश्यमेष्टव्या तस्मात्कर्मादेर्जडस्यस्पष्टता याःप्रकाशापरपर्यायायाअसंभवान्नस्पष्टतासिद्धिशब्दार्थः किं तुज्ञानविषयतैवेतिकर्त्रादिगतचिदाभासनद्वारातदधिष्ठानभूत श्चिदात्माविधिमुखेनैवप्रदीपादिदृष्टांतानुमानादिनाप्रमाणेना वगंतव्यइतिभावः ॥ ४० ॥

अनुभूतेः किमन्यस्मिन् स्यात्तवा पेक्षया वद ॥ अनुभवितरीष्टा स्या त्सोप्यनुभूतिरेव नः ॥४१॥ ॥

अत्रकर्तृकर्मविहीनएवप्रत्ययःस्वमहिम्नाभासतइतिवदन्वि ज्ञानवादीबौद्धःप्रत्यवतिष्ठते॥ अनुभूतेरितिअनुभूतेःसंवेदनस्या न्यस्मिन्कर्त्रादावपेक्षयातवकिंफलंस्यात्तद्वदनकिंचित्पलंतस्याः स्वप्रकाशत्वादित्यर्थः ॥ अनुभवितरिआश्रयभूतेसैष्टव्यास्यात्त स्यास्तदधीनत्वदर्शनादितिचेत्त्वंब्रूयास्तर्हिसोप्यनुभवितानोऽ स्माकंमतेऽनुभूतिरेव नततःपृथक् तत्सत्त्वेप्रमाणाभावादित्य र्थः ॥ ४१ ॥

अभिन्नोपि हि बुध्यात्मा विपर्या
सितदर्शनैः ॥ ग्राह्यग्राहकसंवित्ति
भेदवानिव लक्ष्यते ॥ ४२ ॥

कथंतर्ह्यनुभूतिरनुभवितानुभाव्यइतिभेददर्शनमित्यतआह अभिन्नोपिहीति ॥ बुध्यात्माबुद्धिस्वभावोऽभिन्नोप्येकोपिविपर्यासितदर्शनैर्भ्रांतिबुद्धिभिःपुरुषैर्ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिवलक्ष्यतेप्रतीयते संवित्तिशब्दोग्रहणशब्दपर्यायः ॥४२॥

भूतिर्येषां क्रिया सैव कारकं सैव
चोच्यते ॥ सत्त्वं नाशित्वमस्याश्चे
त्सकर्तृत्वं तथेष्यतां ॥ ४३ ॥

बुद्धेःकारकत्वानंगीकाराज्जनकर्त्राद्यपेक्षतेत्याह ॥ भूतिरिति ॥ येषांमतेयाभूतिरनुभूतिःसैवक्रियासैवकारकमुच्यतेक्षणभंगुरत्वेनविरम्यव्यापारायोगात्तेषांमतेकस्तस्याःस्वव्यतिरिक्तोऽपेक्षणीयःस्यादित्यर्थः ॥ प्रथममनुभूतेरन्यानपेक्षत्वंनिराकरोतिसिद्धांती ॥ सत्त्वमिति ॥ अनुभूतेरस्याःसत्त्वंस्वरूपसत्त्वंनाशित्वंक्षणभंगुरत्वमिष्टंचेत्तवतर्हितथासकर्तृत्वमपीष्यतामनुभवस्यात्रापिसद्भावादित्यर्थः ॥ ४३ ॥

नकश्चिच्चेष्यते धर्म इति चेत्पक्षहा
नता ॥ नन्वस्तित्वादयो धर्मा ना

स्तित्वादिनिवृत्तयः ॥ नभूतेस्तर्हि नाशित्वं स्वालक्षण्यं मतं हि ते ४४

अथसत्त्वादिरपिधर्मोनेष्यतेइतिमतंतदाक्षणिकत्वपक्षस्याप्यसिद्धिरित्याहनकश्चिदिति ॥ ननुनास्माभिर्विज्ञानस्यक्षणिकत्वादयोधर्माइष्यंतेकिंत्वक्षणिकत्वाद्यपोहरूपएवक्षणिकत्वादिरिष्यतेऽतोनोक्तदोषइतिशंकते॥नन्विति॥निराकरोति ॥ नेति ॥ एवंचेत्तर्हिभूतेरनुभूतेर्नाशित्वंनसिद्ध्येतहियस्मात्तेतवभूतेःस्वालक्षण्यंमतं स्वेनैवलक्ष्यतेज्ञायतेइतिस्वलक्षणंतस्यभावःस्वालक्षण्यंनिर्विकल्पमात्रमितियावत् ॥ ततःसविकल्पत्वादक्षणिकत्वासत्त्वान्नाशित्वाज्ञत्वादिव्यावृत्तेरनुभूतेश्चसविकल्पकज्ञानागोचरत्वान्नसत्त्वनाशवत्वादिधर्मसिद्धिरित्यर्थः ॥ ४४ ॥

स्वलक्षणावधिर्नाशो नाशोऽनाशनिवृत्तिता ॥ अगोरसत्वं गोत्वं ते न तु तद्गोत्वलक्षणं ॥ ४५ ॥ ॥

एतदेवस्फुटयति ॥ स्वलक्षणेति ॥ अयमर्थः ॥ कार्यंविनश्यन्ननिरवधिनश्यतिइदमत्रनास्तिइदमिदानींनास्तिनष्टमितिवानाशोऽव्यवह्रियतेयस्मात्तस्मात्किमप्यस्तिविनाशावधिभूतमविनश्यदनुत्पन्नंस्वतःसिद्धंचेत्यभ्युपेयंतदेतदाहस्वलक्षणावधिर्नाशइति ॥ स्वरूपमेवलक्षणंप्रमाणंधर्मोवायस्यसस्वलक्षणःसोवधिःसीमायस्यविनाशस्यसतथेतिविग्रहः ॥ तथाचत्वन्मतेआविर्भावतिरोभावयोरवधिभूतस्यस्थिरस्याभावान्नसत्त्वाविनाशयोःसिद्धिरित्यर्थः ॥ किंचापोहपक्षेऽन्योन्याश्रयश्च

प्रसज्येतेत्याह ॥ नाशइति ॥ सिद्धेनाशेतद्विरोधिनोऽनाशस्यसि
द्धिस्तात्सद्धौतदपोहरूपनाशसिद्धिरित्यर्थः ॥यत्तुसामान्यमनभ्यु
पगछताबौद्धेनागोऽव्यावृत्तिर्गोलक्षणमित्यभ्युपगम्यतेतदनुपप
न्नमन्योन्याश्रयस्यतादवस्थ्यादित्यभिप्रेत्याह ॥ अगोरिति॥ गो
रन्यस्याश्वत्वादेरगोपदाभिधेयस्यासत्त्वंनिवृत्तिरभावोगोत्वमि
तितेमतंतत्तुनगोत्वलक्षणंसिध्यतिअश्वत्वस्यापिगोत्वव्यावृत्ति
लक्षणतयापरस्परापेक्षासिद्धित्वादित्यर्थः ॥ ४५ ॥

क्षणवाच्योपि योर्थः स्यात्सोप्य
न्याभाव एव ते ॥ ४६ ॥ ॥

अपोहवादेदोषांतरमाह क्षणवाच्योपीति अन्याभावोऽक्ष
णिकाभावःक्षणइतितेप्रसज्यतेअतःस्थिरोपिक्षणिकताविरोधी
त्वयाभ्युपगतःस्यादित्यर्थः ॥ ४६ ॥

भेदाभावेप्यभावस्य भेदो नामभि
रिष्यते ॥ नामभेदैरनेकत्वमेकस्य
स्यात्कथं तव ॥ ४७ ॥ ॥

नन्वभावोनामनसतोनिवृत्तिरिष्यतेयेनातिप्रसंगःस्यात्किंतु
निरूपाख्यएवान्यव्यावृत्यात्मनाभिलप्यतइतिशंकते ॥भेदाभा
वेपीति ॥अभावस्यस्वरूपतोभेदाभावेपिअगोत्वमश्वत्वंअनश्व
त्वंगोत्वमित्यादिनामभिःस्वरूपभेदइष्यतइत्यर्थः ॥ दूषयति॥
नामभेदैरिति ॥एकस्यनिःस्वभावस्याभावस्यनामभेदैर्नैरर्थक

संज्ञाभेदैरनेकत्वमनेकपदार्थासाधारणतयाऽव्यावृत्त्यात्मत्वंतव कथंघटेतेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

अपोहो यदि भिन्नानां वृत्तिस्त स्य कथं गवि ॥ नाभावाभेदकाः सर्वे विशेषा वा कथंचन ॥ ४८ ॥

किंचभिन्नानांव्यावृत्तिरपोहोऽभिन्नानांवातत्राद्यमनूद्यदूषयति ॥ अपोहोयदीति ॥ भेदप्रतियोगिनामानंत्यात्तदवगममंतरेणतदपोहानवगमात्तस्यापोहस्यगविवृत्तिःकथंसिद्ध्येदिति शेषः ॥ तदसिद्धौचकिंचिदभावस्यक्वचित्सुलभत्वाद्व्यवहारानियमप्रसंगइतिभावः ॥ द्वितीयेदोषमाह॥नाभावाइति ॥ सर्वेप्यभावाअजत्वाश्वत्वाद्यपोहरूपानभेदकानगोरितरेतरव्यावृत्तत्वबुद्धिजनकाःस्युस्तथाविशेषावाभावरूपाःखंडमुंडत्वादयोभेदकानस्युर्भेद्यभेदकयोर्भेदासिद्धेरित्यर्थः ॥ ४८ ॥

नामजात्यादयो यद्वत्संविदस्तेऽविशेषतः ४९ ॥ ॥ ॥

एवंचापोहवादेखंडागौर्नीलमुत्पलमित्यादिविशिष्टव्यवहारासिद्धिरियंगौरित्याद्यधारणस्वरूपव्यहारासिद्धिश्चस्यादित्यभिप्रेत्यापोहनिराकरणमुपसंहरति ॥ नामजात्यादयइत्यर्द्धेन ॥ तेतवमतेसंविदोऽविशेषतोनिर्विशेषत्वान्नामजात्यादयोयद्वन्नविशेषणंएवंगवादीनांअगवादिव्यावृत्तयः खंडादयोवानविशेषणमितिविशिष्टव्यवहारलोपएवेतिजीवनमपितेदुर्लभमितिभावः ४९

प्रत्यक्षमनुमानं वा व्यवहारे यदी
च्छसि॥क्रियाकारकभेदैस्तदभ्युपे
यं ध्रुवं भवेत् ॥ ५० ॥ ॥

यदुक्तंभूतिर्येषांक्रियासैवेत्यत्रसंविदःक्रियाकारकभेदापेक्षा नास्तीतितत्प्रत्यक्षमनुमानंचेतिप्रमाणद्वयाभ्युपगमविरुद्धमि त्याह॥ प्रत्यक्षमिति ॥ स्पष्टार्थः ॥ ५० ॥

तस्मान्नीलं तथा पीतं घटादिर्वा
विशेषणं ॥ संविदस्तदुपेयं स्याद्ये
न चाप्यनुभूयते ॥ ५१ ॥ ॥

तथाचसंवेदनातिरिक्तवेद्यवेदितृस्वरूपमनिच्छतांप्यभ्युपे यमितिबौद्धमतनिराकरणमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ येन चाप्यनुभूयतेसोपिज्ञाताभ्युपेयःस्यादित्यर्थः ॥ ५१ ॥

रूपादीनांयथाऽन्यः स्याद्ग्राह्यत्वा
द्ग्राहकस्तथा ॥ प्रत्ययस्तत्तथान्यः
स्याद्व्यंजकत्वात्प्रदीपवत् ॥ ५२॥

संवित्साक्षिण्यनुमानंप्रमाणमाह ॥ रूपादीनामिति ॥ यद्ग्रा ह्यंतत्स्वान्यग्राह्यंयथारूपादिग्राह्याचसंविदितिबौद्धंप्रतिप्रयोगो योज्यः॥ तथावभासकोवभास्यादन्योव्यंजकत्वाद्घटादेःप्रदी पवदिति ॥ आस्तिकान्प्रतिप्रयोक्तव्यमित्यर्थः ॥ यथारूपादी

नांग्राह्यत्वाद्ग्राहकोन्यःस्यात्तथाप्रत्ययस्यग्राह्यत्वाद्ग्राहकोन्यः स्यात्तथाग्राहकश्चग्राह्यादन्यःस्याद्व्यंजकत्वात्प्रदीपवदितिश्लोकयोजना ॥ ५२ ॥

अध्यक्षस्य दृशेः कीदृक्संबंधः संभविष्यति॥अध्यक्ष्येण तु दृश्येन मुक्त्वान्यो द्रष्टृदृश्यतां॥५३॥अध्यक्षेण कृता दृष्टिर्दृश्यं व्याप्नोत्यथापि वा॥नित्याध्यक्षकृतः कश्चिदुपकारो भवेद्धियां ॥ ५४ ॥

कस्तर्हिप्रत्ययाध्यक्षयोःसंबंधइत्यपेक्षायामाह ॥ अध्यक्षस्येति द्रष्टृदृश्यसंबंधाभ्युपगमेबलादाभासोभ्युपगंतव्यइतिविकल्पयत्यध्यक्ष्येणेति ॥ अध्यक्ष्येणप्रत्ययेनदृशेरात्मनःकीदृक्संबंधोभविष्यतिपारमार्थिकोवाऽपारमार्थिकोवेतिविमर्शार्थः ॥ तत्राद्योदृशेःपरिणामादिविकारप्राप्तिप्रसंगात्सावयवइत्याभिप्रेत्यद्वितीयमंगीकरोति ॥नित्याध्यक्षेति ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥

सचोक्तस्तन्निभत्वं प्राक् संव्याप्तिश्च घटादिषु ॥ यथालोकादिसंव्याप्तिर्व्यंजकत्वाद्धियस्तथा ॥ ५५ ॥

कोसावुपकारइत्यपेक्षायामाह ॥सचोक्तइति ॥ सचनित्याध्यक्षकृतोबुद्धेरुपकारस्तन्निभत्वंप्राक्पूर्वमेवमुखप्रतिबिंबदृष्टांतेनोक्तइत्यर्थः ॥ उक्ताभासद्वारात्मनोदृश्यबाह्यविषयसंबंधंव

कुंसाभासायाबुद्धेर्विषयव्याप्तिंसदृष्टांतमाह ॥ संव्याप्तिश्चेति यथाघटादिष्वालोकादिसंव्याप्तिर्व्यंजकत्वात्तथाधियोहइयघटादिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ५५ ॥

आलोकस्थोघटो यद्वद्बुध्यारूढो भवेत्तथा ॥ धीव्याप्तिःस्याद्धटारोहो धियो व्याप्तौ क्रमो भवेत्॥ ५६॥

उक्तमेवस्फुटयति ॥ आलोकस्थइति ॥ यद्वद्यथालोकनिविष्टोघटआलोकारूढोभवेत्तथाबुद्धिनिविष्टोबुध्यारूढोभवेत् ॥ आरूढइत्युक्तेपुरुषाश्वयोरिवोपर्यधोभावइतिशंकांवारयति ॥ धीव्याप्तिःस्यादिति ॥ यद्येवंविषयव्याप्तिमात्रमेवधियोविषयव्यंजकत्वंतर्ह्यात्मनोबुद्धेश्चकोविशेषइत्याशंक्यविशेषमाह ॥ धियोव्याप्तौक्रमोभवेदिति ॥ ५६ ॥

पूर्वं स्यात्प्रत्ययव्याप्तिस्ततोऽनुग्रह आत्मनः ॥ कृत्स्नाध्यक्षस्य नो युक्तः कालाकाशादिवक्रमः ॥ ५७ ॥

धियोविषयव्याप्तौक्रमोभवेन्नात्मनइत्यर्थादुक्तंविशेषंविशदयति ॥ पूर्वमिति ॥ धियोविषयव्याप्तिःपूर्वंप्रथममिवप्रथमंस्यात्तोविषयाकारतायांसिद्धायामात्मनोऽनुग्रहस्तदाकारेप्रतिबिंबभावस्तद्बलाच्चविषयव्यंजकत्वमितिक्रमद्दृष्टत्वमन्यशेषत्वंच धियः सिध्यति ॥ नतथात्मनइत्याह ॥ कृत्स्नाध्यक्षस्येति॥प्रत्यर्थंपरिणामभेदेनव्यंजकत्वाद्बुद्धेरवक्रमोयुक्तःकृत्स्नाध्यक्ष

स्यसर्वविक्षेपास्पदतयासर्वदासर्वत्रानुगतप्रकाशरूपस्यापरि
च्छिन्नस्यात्मनोनयुक्तःसक्रमइत्यर्थः ॥ देशतःकालतोवाक्रमाभा
वेदृष्टांतः ॥ कालाकाशादिवदिति ॥ ५७ ॥

विषयग्रहणं यस्य कारणापेक्षया
भवेत् ॥ सत्येव ग्राह्यशेषे च परि
णामी स चित्तवत् ॥ ५८ ॥

नन्वध्यक्षस्यापिभोग्यविषयावभासकत्वाद्बुद्धेरिवपरिणामः
प्राप्नोतीत्याशंक्याह ॥ विषयग्रहणमिति ॥ कारणापेक्षयाकर्त्रा
दिकारकापेक्षयाग्राह्यशेषेस्वासंसृष्टविषयांतरावशेषेचसतिय
स्यविषयग्रहणंभवेत्सपरिणामीस्याच्चित्तवन्नैवमात्मनोविषयाव
भासनंकिंतुनित्यसिद्धप्रकाशस्वभावेनयुगपत्स्वाध्यस्तसमस्ता
वभासनमित्यतोनतस्मिन्परिणामशंकावकाशइत्यर्थः ॥ ५८॥

अध्यक्षोहमितिज्ञानं बुद्धेरेव विनि
श्चयः ॥ नाध्यक्षस्याविशेषत्वान्न
तस्यास्ति परो यतः ॥ ५९ ॥

यद्यपितस्योक्तरीत्याभोग्यविषयाकारपरिणामोनास्तितथा
पिब्रह्मज्ञानाकारेणपरिणामःस्याद्ब्रह्मणःस्वात्मत्वेसत्यपि तदा
कारावभासस्यागंतुकज्ञानसापेक्षत्वादित्याशंक्याह ॥ अध्यक्षो
हमितीति ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्यादध्यक्षःपरमात्मैवाहमितिय
ज्ज्ञानंजायते तन्नाध्यक्षस्यसाक्षिणःपरिणामस्तस्याविशेषत्वा
त्स्वतःपरतोवानिरवयवस्यासंगस्यविशेषासंभवात्किंतुबुद्धेरेव

साभासायाविनिश्चयोवऽस्थाविशेषइत्यक्षरार्थः ॥ एतदुक्तंभवति ॥ अनेकजन्मानुष्ठितयज्ञादिकाकृताहष्टदोषनिवृत्तिसंस्कारवत्याःसगुणब्रह्मोपासनानिराकृतचांचल्यायाःसांप्रतंविवेकवैराग्यशमादिगुणसंस्कृतायाःपदार्थद्वयपरिशोधनज्ञानाहितदृढसंस्कारायाश्चबुद्धेस्तत्त्वमस्यादिवाक्यश्रवणसमनंतरशोधितपदार्थगतकल्पितभेदांशतिरोधानेनाखंडाकाराकाचिदवस्थाजायतेतस्यांप्रतिबिंबितश्चिदात्माताहग्वृत्त्यविविक्ताकारेणाहमितिपरामृश्यतेऽतोविविक्ताकारमेवोपाध्यंशापोहेनस्वमेवरूपंब्रह्मेतिप्रतिपद्यतइतिनतस्मिन्कोपिविशेषउपजायतइति चिदात्मनःपरिणामाभ्युपगमेपरिणामिनश्चित्तवत्स्वान्यवेद्यत्वनियमादात्मनोप्यन्यःसाक्षीकल्प्येततदनुपपन्नमनवस्थानादप्रमाणकत्वाच्चेत्यभिप्रेत्याहनतस्यास्तिपरोयतइति ॥ ५९ ॥

कर्त्रा चेदहमित्येवमनुभूयेत मुक्तता ॥ सुखदुःखविनिर्मोको नाहंकर्तरि युज्यते ॥ ६० ॥ ॥ ॥

यदाप्येवमंतःकरणस्यैवज्ञानाकारपरिणामस्तथापितस्यनज्ञानफलभागिताकिंत्वात्मनएवेत्यभिप्रेत्याहकर्तुःफलसंबंधेदोषमाह ॥ कर्त्राचेदिति ॥ कर्त्राविकारिणाचेदहंमुक्तइतिमुक्ततानुभूयेततदानाहंकर्तेतिकर्तृत्वोपमर्दनेनसुखदुःखविनिर्मोकोऽसंबंधस्तास्मिन्नयुज्यतेकर्तुःसुखादिमत्त्वानुभवविरोधादित्यर्थः॥कर्तुरपिक्रिययासहतदाविलीयमानत्वान्नतस्यफलसंबंधइतिभावः ॥ ६० ॥

बाध्यते प्रत्ययेनेह विवेकेनाविवे
कवान् ॥ देहादावभिमानोत्थो दुः
खीतिप्रत्ययो ध्रुवं॥कुंडलीप्रत्य
योयद्वत्प्रत्यगात्माभिमानिना॥ ६१ ॥

आत्मन्यपिकथंफलसंबंधस्तस्यकूटस्थनित्यत्वादित्याशंक्यतत्त्वज्ञानोदयान्नांतरीयकतयाबाध्यमानाध्यस्तानात्मसंभेदावभासस्यफलत्वोपचारात्तस्यचात्मन्येवापपत्तेरित्यभिप्रेत्याह ॥देहादाविति॥दुःखीत्युपलक्षणंसुखीकृशःस्थूलःकामीक्रोधीत्यादयःकुंडलस्यस्वसंबंधित्वाभिमानकृतेतत्संयोगवियोगयोःसुखदुःखेयद्वदितिदृष्टांतार्थः ॥एवंबाध्यस्याध्यस्तत्वमुक्त्वातस्यबाधमाह ॥ प्रत्यगात्माभिमानिनेतिअविवेकवानाभिमानिकःप्रत्ययोविवेकेनप्रत्यगात्माभिमानिनाशुद्धत्वंपदार्थात्माभिमानिनाप्रत्ययेनबाध्यतइत्यन्वयः प्रत्यगात्माभिगामिनेति पाठांतरेसुगमं ॥ अत्रप्राग्वद्वेनार्द्धेनसहगणनयेहद्वन्द्वमर्द्धमेकीकृत्य ॥ ६१ ॥

विपर्यासे सदंतं स्यात्प्रमाणस्याप्र
माणतः ॥ ६२ ॥

अविवेकवताविवेकीप्रत्ययःकस्मान्नबाध्यतेविरोधस्यसमत्वादित्यतआह ॥ विपर्यासइति ॥ वैपरीत्येप्रमाणस्याप्रमाणतापातात्सर्वमसदंतंशून्यांतंस्यात् ॥ प्रामाणिकस्यार्थस्यासत्त्वेप्रतिभासस्यनिरालंबनत्वापत्तौनिरवधिकोबाधाइतिशून्यांतताप्रसंगइत्यर्थःअयमर्धोप्यकेः ॥ ६२ ॥ ॥

दाहच्छेदविनाशेषु दुःखित्वं नान्यथात्मनः ॥ नैव ह्यन्यस्य दाहादावन्यो दुःखी भवेत्क्वचित् ॥ ६३ ॥

विवेकेनाविवेकबाधो भवतीति पूर्वमुक्तं प्रपंचयति दाहच्छेदेति दाहादिदेहोपघातनिमित्तं हि दुःखमनुभूयते नान्यथा तच्च देहाभिमाननिबंधनमन्यथा सुषुप्तावपि प्रसंगादात्मा च देहादेरन्य इति प्रमाणसिद्धमतोन्यगतदाहादिनान्यस्य दुःखेति प्रसंगादध्यासनिबंधनं दुःख्यहमस्मीति ज्ञानमित्यर्थः ॥ ६३ ॥

अस्पर्शत्वाददेहत्वान्नाहं दाह्यो यतः सदा ॥ तस्मान्मिथ्याभिमानोत्थं मृते पुत्रे मृतिर्यथा ॥ ६४ ॥

आत्मनः स्वतो दाहादिसंबंधाभावे प्रमाणमाह ॥ अस्पर्शत्वादिति ॥ फलितं सदृष्टांतमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ ६४ ॥

कुंडल्यहमिति ह्येतद्बाध्यते वै विवेकिना ॥ दुःखीति प्रत्ययस्तद्वत्केवलाहंधिया सह ॥ ६५ ॥

प्रागुक्तं दृष्टांतं विवृण्वन् विवेकीप्रत्ययेनाविवेकी बाध्यत इत्युपपादितमुपसंहरति ॥ कुंडलीति ॥ केवले शुद्धे ब्रह्मण्येवाहंधीः केवलाहंधीस्तयेति विग्रहः ॥ ६५ ॥

सिद्धे दुःखित्वइष्टं स्याच्छक्तिश्छंद सात्मनः॥मिथ्याभिमानतो दुःखी तेनार्थापादनक्षमः ॥ ६६ ॥

नन्वदुःखिनोमोक्षोपदेशानुपपत्तेरात्मनोपिदुःखित्वमवगम्यतेततस्तत्सिद्धयेशक्तिमत्त्वंगम्यतेऽतोनान्यगतेननिमित्तेनैवदुःखीकिंतुस्वतोपीतिसुषुप्त्यादावपिशक्तिमत्त्वमनिवारितमितिचेत्तत्राह ॥ सिद्धइति ॥ कस्यांचिदप्यवस्थायांयद्यात्मनःकेवलस्यदुःखित्वंप्रमाणसिद्धंस्यात्तथासतिछंदसाइछयातच्छक्तिर्दुःखित्वशक्तिःकल्प्येतनसाकल्पयितुंशक्यते ॥ दुःखदर्शनस्यान्यथोपपत्तेरित्याह ॥ मिथ्येति ॥ अत्रह्यन्वयव्यतिरेकौदर्शितौतेनमिथ्याभिमाननिबंधनत्वेनार्थापादनक्षमोदुःखित्वानुभवइतियोजनाअर्थादनुपपत्त्यायतःदुःखित्वशक्तिमत्वापादनंतस्यक्षमःसमर्थोयमनुभवइत्यन्यथोपपत्तिरित्यर्थः ॥ तथाचयथादर्शनंदुःखशक्तिमत्वमपिमिथ्यैवेतिभावः ॥ ६६ ॥

अस्पर्शोपि यथा स्पर्शमचलश्चलनादि च॥अविवेकात्तथा दुःखं मानसं चात्मनीक्षते ॥ ६७ ॥

तामेवान्यथोपपत्तिंसाधयति ॥ अस्पर्शोपीति ॥ निरवयवस्यपूर्णस्यात्मनोयथास्पर्शचलनादिदर्शनमविवेकादेवआदिशब्दाच्छयनोत्थानोपवेशनादिगृह्यते ॥ चकारात्परिछिन्नत्वाभिमानः ॥ तथामानसंमनःकल्पितंचदुःखमविवेकादेवात्मनीक्षतइत्यर्थः ॥ ६७॥

विवेकात्मधिया दुःखं नुद्यते चल नादिवत् ॥ अविवेकस्वभावेन म नो गच्छत्यनिच्छतः॥६८॥ ॥

अविवेकादेवदुःखदर्शनमात्मनीत्येतदन्वयव्यतिरेकाभ्या मुपपादयतिविवेकेति ॥ विवेकरूपयात्मधियेत्यर्थः ॥ यस्मा त्स्थूलदेहविवेकात्मज्ञानेनचलनादिस्थूलदेहसंबंधिमिथ्याध्य स्तमात्मनिनिवर्त्यते ॥ तथासूक्ष्मदेहाविवेकनिमित्तंदुःखंब्र ह्मात्मज्ञानेनसमूलंनिवर्त्यतइत्यर्थः ॥ ६८ ॥

तदानुदृश्यते दुःखं नैश्चल्येनैव त स्य तत् ॥ प्रत्यगात्मनि तस्मात्तदुः खं नैवोपपद्यते ॥ ६९ ॥

अनिच्छतोप्यविवेकस्वभावान्मनश्चलतीतिनिमित्तमुक्त्वा नैमित्तिकमाह॥ तदेति ॥ नैश्चल्येसतितस्यात्मनस्तद्दुःखंनैवे त्यन्वयः उपसंहरति ॥ प्रत्यगात्मनितस्मादिति ॥६९॥

त्वंसतोस्तुल्यनीडत्वान्नीलाश्ववदिदं भवेत् ॥ ७० ॥ ॥ ॥

एवंयुक्तितःप्रत्यगात्मनोनिर्दुःखस्वाभाव्येसिद्धेवाक्यादेवब्र ह्मास्मीत्यपरोक्षज्ञानंभवतीत्याह ॥ त्वंसतोरितिसार्द्धेन ॥ इदं वाक्यमखंडार्थनिष्ठंभवेत्त्वंसतोस्त्वंसत्पदयोस्तुल्यनीडत्वादे कार्थवृत्तित्वान्नीलाश्वपदवदित्यक्षरार्थः ॥ नीलोश्वइतिपदयो

यद्यपिगुणगुणिरूपेणसंसृष्टार्थविषयत्वंतथाप्येकद्रव्यपर्यवसायित्वेनसामानाधिकरण्येदृष्टांतइतिद्रष्टव्यं ॥ ७० ॥

निर्दुःखवाचिना योगात्त्वंशब्दस्य
तदर्थता ॥ प्रत्यगात्माभिधानेन त
च्छब्दस्ययुतेस्तथा ॥ ७१ ॥ ॥

कथंपदयोरेकार्थनिष्ठत्वंतद्दर्शयाति ॥निर्दुःखेति॥निर्दुःखवाचिनासच्छब्देनयोगात्सामानाधिकरण्यात्त्वंशब्दस्यतदर्थतातथाप्रत्यगात्माभिधानेनत्वंशब्देनतच्छब्दस्यसच्छब्दस्ययुतेर्योगात्सामानाधिकरण्यादपरोक्षात्मतासिध्यतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

दशमस्त्वमसीत्येवं वाक्यं स्यात्प्र
त्यगात्मनि ॥ ७२ ॥ ॥ ॥

वाक्यमप्यपरोक्षवस्तुप्रतिपादकमित्यत्रदृष्टांतमाह ॥ दशमस्त्वमसीति ॥ स्पष्टं ॥ ७२ ॥

स्वार्थस्य ह्यप्रहाणेन विशिष्टार्थस
मर्पकौ ॥ प्रत्यगात्मावगत्यंतौ ना
न्योर्थोर्थाद्विरोध्यतः॥७३॥ ॥

ननुतत्त्वंपदयोरेकार्थनिष्ठत्वेपर्यायत्वापत्तौसहप्रयोगोनुपपन्नइतिचेन्नास्तिपर्यायत्वंप्रवृत्तिनिमित्तभेदादित्यभिप्रेत्याह ॥ स्वार्थस्यहीति ॥ प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वलक्षणस्वार्थस्यस्ववाच्यार्थस्याप्रहाणेनैवापरित्यागेनैवत्वंसच्छब्दौविशिष्टार्थसमर्पकौअतो

वाच्यभेदान्नपर्यायतेत्यर्थः ॥ एवंतर्ह्यखंडार्थत्वेनस्यादित्याशं क्याह ॥ प्रत्यगात्मेति ॥ प्रत्यगात्मनःशुद्धसाक्षिणोऽवगतिस्त त्त्वावगतिरंतोवसानंययोस्तौतथाश्रूयमाणंपदयोःसामानाधिक रण्यंमिथोविरुद्धवाच्यार्थसंसर्गेन्यतरविशिष्टेन्यतरेवापर्यवसा नमगच्छत्कल्पितभेदपरामर्शेनलक्षणयाविगतपरोक्षत्वाद्यंशे स्वरूपमात्रेसोयंदेवदत्तइतिवदखंडेपर्यवस्यतीतिप्रत्यगात्माव गत्यंतौतत्त्वंशब्दावुक्तावित्यर्थः॥ ननुतत्त्वंपदयोःसामानाधिकर ण्यमशांशित्वादिविषयतयाप्युपपत्स्यतेकिमित्यखंडार्थतापक्ष पातइत्यतआह ॥ नान्योर्थइति ॥ अतोस्मादुक्तादखंडार्थादिकर साद्विरोधीअन्योर्थोनवेदांतेषुप्रतिपाद्यतइत्यर्थः॥ तदिदंविवक्षि तंतत्त्वमर्थयोःसुवर्णकुंडलमितिवन्नकार्यकारणभावेनसंसर्गःसं भवति ॥ अन्यत्रास्मात्कृताकृतादितिश्रुतिविरोधात्॥ नापिभू म्यशरादिवदंशांशिभावेननिष्कलंनिष्क्रियमित्यादिकूटस्थैकर सप्रतिपादकश्रुतिविरोधात् ॥ नापिगुणगुणिभावेननीलमुत्प लमितिवन्निर्गुणत्वश्रुतिविरोधात् ॥ नापिजातिव्यक्तिविशिष्ट स्वरूपादिप्रकारेणसंसर्गः ॥ एकमेवाद्वितीयमसंगोह्ययंपुरुष इत्यादिश्रुतिविरोधात्तस्माद्विशिष्टसंसर्गाविरोधिवस्तुमात्रनिष्ठ त्वंवाक्यस्याखंडार्थत्वमिहविवक्षितंतथाचविमतमखंडार्थनिष्ठ मुपाधिपरामर्शमंतरेणाविभाव्यमानभेदवस्तुनिष्ठत्वात्सोयंदेव दत्तःखंछिद्रमित्यादिवाक्यवदिति ॥ ७३ ॥

नवबुद्ध्यपहाराद्धि स्वात्मानंदशपू
रणं॥ अपश्यन् ज्ञातुमेवेच्छेत्स्वमा
त्मानं जनस्तथा ॥ ७४ ॥ ॥

नन्वेवमखंडार्थनिष्ठत्वेपिवाक्यस्यनतावन्मात्रेपर्यवसानंयु
क्तंबोधमात्रात्फलासिद्धेर्यत्नांतरमेष्टव्यमितिक्रियापर्यवसायि
ताकस्मान्नकल्प्यतइत्याशंक्यमुमुक्षोर्जिज्ञासितमर्थंविहायार्थां
तरपरत्वकल्पनेऽबुभुत्सितार्थपरत्वेनवाक्यस्याप्रामाण्यप्रसंगा
न्नैवमित्यभिप्रेत्यज्ञानमात्रादेवफलसिद्धिंदृष्टांतेनोपपादयति॥
नवबुद्धीत्यादिना ॥ नवैववयमितिबुद्ध्याभ्रमरूपयापहारात्तिरो
हितत्वात्तिरोधानमात्रनिवृत्तिफलतयादशत्वसंख्याया:पूरणं
स्वात्मानमपश्यन्ज्ञातुमेवेच्छेन्नतुकिंचित्कर्तुमित्यर्थः यथायंदृ
ष्टांतस्तथाजनोमुमुक्षुरपिस्वमात्मानंकेनापिहेतुनाविस्मृतंज्ञा
तुमेवेच्छतिभ्रमनिवृत्तिफलायैवात:क्रियापरत्वकल्पनानावका
शंलभतइत्यर्थः ॥ ७४ ॥

अविद्याबद्धचक्षुष्ट्वात्कामापहृतधीः सदा ॥ विविक्तंदृशिमात्मानं नेक्षते दशमं यथा ॥ ७५ ॥ ॥

प्रकृतेस्वात्मन:केनापहार:कृतइत्यपेक्षायांदार्ष्टांतिकंविवृ
ण्वंस्तदाह ॥ अविद्याबद्धेति ॥ अविद्यानाद्यज्ञानंतयाबद्धमा
च्छादितंचक्षुर्विवेकदर्शनंयस्यसजीवस्तथातस्यभावस्तत्त्वंतस्मा
दितिविग्रहः ॥आवरणमुक्त्वाविक्षेपमाह कामापहृतधीरिति ब
हिर्विक्षिप्तचित्तइत्यर्थः ॥ सदासर्वदाहश्यसंघाताद्विविक्तमेवपर
मार्थदृगात्मतत्त्वंनेक्षतेनपश्यतियथानवस्वेवविक्षिप्तचित्तोदश
मंनवभ्योवस्तुतोविविक्तंनेक्षतेतथेत्यर्थः ॥ ७५ ॥

दशमस्त्वमसीत्येवं तत्त्वमस्यादिवा

क्यतः ॥ स्वमात्मानं विजानाति कृत्स्नांतःकरणे क्षणं ॥ ७६ ॥ ॥

कथंतर्ह्यात्मानंजानातीत्यपेक्षायांशास्त्राचार्योपदेशान्निमित्त मात्राज्जानातीतिसदृष्टांतमाह ॥ दशमस्त्वमसीत्येवमिति कृ त्स्नांतःकरणेक्षणमहंकर्तुरपिविविक्तंतत्साक्षिणमित्यर्थः ॥७६

इदंपूर्वमिदं पश्चात्पदं वाक्यं भवेदि ति ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ततो वाक्यार्थबोधनं ॥ ७७ ॥ ॥

ननु यच्छब्दयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देशलक्षणं तच्छब्दए वकारश्चस्यादुपादेयलक्षणमितिन्यायेनप्रथमनिर्दिष्टमुद्देश्यंचर मनिर्दिष्टमुपादेयमितिनियमोवक्तव्यःसइहनोपपद्यतेयतस्तत्त्व मित्यत्रतदर्थस्यप्राथम्यंश्रूयते॥अहंब्रह्मास्मीत्यत्रत्वमर्थस्यएवं तत्रतत्रान्यथान्यथाश्रूयमाणत्वात्कथमिहोद्देश्यविधेयनियमइ त्याशंक्यवेदपदानामर्थवशादेवसंबंधोनपाठवशादाहरपात्रंपात्र माहरेतिवदर्थनियमंविवक्षन्नाह॥इदंपूर्वमिति॥पाठस्यानियमेपि प्रसिद्ध मुद्दिश्यानूद्याप्रसिद्धोबोध्यतइतिन्यायादिदंप्रसिद्धार्थकं त्वमहमादिपदंपूर्वमिदमप्रसिद्धार्थकंब्रह्मसदादिपदंपश्चादित्ये वंपदंविन्यस्तंवाक्यंभवेदित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामवधार्यततोवा क्यार्थबोधनंत्वमर्थस्यतदर्थात्मत्वप्रतिपत्तिरूपंभवेदित्यर्थः७७

वाक्ये हि श्रूयमाणानां पदानाम र्थसंस्मृतिः॥ नियमो नैव वेदेस्ति

पदसांगत्यमर्थतः ॥ ७८ ॥ ॥

उक्तेऽर्थेहेतुमाह ॥ वाक्येहीति स्पष्टं ॥७८॥

यदा नित्येषु वाक्येषु पदार्थस्तु विविच्यते ॥ वाक्यार्थज्ञानसंक्रात्यै तदा प्रश्नो न युज्यते ॥ ७९ ॥

आचार्येणब्रह्मासीत्युपदिष्टःखलुशिष्यःकथमहंब्रह्मस्यामितिपृच्छति ॥ तदन्यथानुपपत्त्यावाक्यंसाक्षाद्बोधजननसमर्थंनभवतीतिगम्यतेइत्याशंक्याह यदानित्येष्विति ॥ नित्येष्वर्थाऽव्यभिचारिष्वित्यर्थः ७९ ॥

अन्वयव्यतिरेकोक्तिः पदार्थस्मरणाय तु॥ स्मृत्यभावे न वाक्यार्थो ज्ञातुं शक्यो हि केन चित् ॥ ८० ॥

पदार्थतत्त्वानभिज्ञस्यैवप्रश्नोघटतइत्युक्तंस्पष्टयाति ॥अन्वयेति ॥अन्वयव्यतिरेकोक्तिशब्देनावांतरवाक्यैस्तदनुकूलैश्चतर्कैरात्मानात्मविवेचनमुच्यतेपदार्थस्मृतिः पदोपस्थापितवाक्यार्थज्ञानकारणमित्यत्रलोकप्रसिद्धिमाह ॥ स्मृत्यभावइति ॥८०॥

तत्त्वमस्यादिवाक्येषु त्वंपदार्थाविवेकतः ॥ व्यज्यते नैव वाक्यार्थो नित्यमुक्तोहमित्यतः ॥ ८१ ॥ ॥

तत्रापित्वंपदार्थविवेकेतीव्रप्रयत्नःकार्यइत्यभिप्रेत्याह ॥ तत्वमस्यादीतित्रिभिःश्लोकैः ॥ ८१ ॥

अन्वयव्यतिरेकोक्तिस्तद्विवेकाय नान्यथा ॥ त्वंपदार्थविवेके हि पाणावर्पितबिल्ववत् ॥ ८२ ॥ ॥ वाक्यार्थो व्यज्यते चैवं केवलोहं पदार्थतः ॥ दुःखीत्येतदपोहेन प्रत्यगात्मविनिश्चयात् ॥ ८३ ॥ ॥

विचारप्रयोजनंद्रढयति ॥ अन्वयव्यतिरेकोक्तिरिति ॥ अतइतिपूर्वश्लोकगतंपदमस्मिन्योज्यं ॥ तद्विवेकायत्वंपदार्थविवेकायेत्यर्थः ॥ पदार्थविवेकफलंस्पष्टयति ॥ त्वंपदार्थविवेकेहीति ॥ केवलोभेदसंसर्गशून्योवाक्यार्थइत्यन्वयः ॥ तत्रहेतुमाह ॥ अहंपदार्थतोदुःखीत्येतदपोहेनेति ॥ अहमितिप्रतीयमानात्पदार्थाद्दुःखीत्येतस्येदमंशस्यापोहेनप्रत्यगात्मनः साक्षिणो विशेषेणनिश्चयादित्यर्थः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

तत्रैवं संभवत्यर्थे श्रुतहानाश्रुतार्थधीः ॥ नैव कल्पयितुं युक्ता पदवाक्यार्थकोविदैः ॥ ८४ ॥ ॥

एवमुक्तेनन्यायेनवाक्यादेवापरोक्षाखंडब्रह्मात्मज्ञानमुपपाद्येदानींपूर्ववादिकल्पनायानिर्मूलतामाह॥तत्रैवमिति॥स्पष्टं ८४

प्रत्यक्षादीनि बाधेरन्कृष्णलादिषु पाकवत्॥ अक्षजादिनिभैरेतैः कथं स्याद्वाक्यबाधनम् ॥ ८५ ॥ ॥

यथाऽव्याख्यानंवाक्यस्ययथाश्रुतार्थेसंभवतिसतिश्रुतहान्यादिकल्पनमनवकाशमित्युक्तमयुक्तं ॥ प्रत्यक्षादिविरुद्धेर्थेवाक्यस्यबाधदर्शनादितिपूर्ववादीदृष्टांतेनशंकते ॥ प्रत्यक्षादीनीति ॥ यथाकृष्णलान्श्रपयेदिति कृष्णलशब्दवाच्यसुवर्णमयकणेषुश्रुतोपिपाकःप्रत्यक्षेणबाध्यते तेषुविक्लित्तेरदर्शनात्किंत्वदृष्टार्थएवसंस्कारस्तत्रपाकक्रियासाध्यःएवमिहाप्यखंडार्थतांवाक्यस्यप्रत्यक्षादीनिप्रमाणानिभेदग्राहकानिबाधेरन् ॥ श्रुतेप्यात्मनोब्रह्मत्वेपूर्णत्वादर्शनादतः प्रसंख्यानेनात्मसंस्कारार्थतावाक्यस्येतिचेत्तत्रोत्तरमाह ॥ अक्षजादीति ॥भवेदेवंयदिकर्तृत्वादिप्रतिभासस्यप्रत्यक्षप्रमाणतास्यान्नैतदस्ति अध्यस्ताहंकाराद्युपरागमंतरेणस्वतआत्मनिदुःखित्वादिधर्मसंबंधस्यानिराकृतत्वादतःप्रत्यक्षाद्याभासैरेतैः प्रमाणभूतवाक्यबाधनंकथंस्यान्नैवस्यादित्यर्थःप्रयाजेकृष्णलंजुहोतीतिवद्ब्रह्मज्ञानेसंस्कृतस्यात्मनोन्यत्रविनियोगादर्शनादिहनसंस्कारार्थत्ववंवाक्यस्योपपद्यतेसद्योब्रह्मत्वादर्शनंतुपदार्थमतिदार्ढ्याभावादित्युक्तमेवेतिभावः ॥ ८५ ॥

दुःख्यस्मीति सति ज्ञाने निर्दुःखीति न जायते ॥ प्रत्यक्षादिनिभत्वेपि

वाक्याच्च व्यभिचारतः ॥ ८६ ॥

नन्वेवंविरोधितालक्षणाप्रामाण्याभावेपिस्यादनुत्पत्तिलक्षणमप्रामाण्यंवाक्यस्येतिपूर्ववादीशंकतेदुःख्यस्मीतिसतीति ॥ दुःखित्वादिभानस्योक्तरीत्याप्रत्यक्षाद्याभासत्वेपिदुःख्यस्मीतिविरोधिगंधिनिज्ञानेसतिवाक्यान्निर्दुःखीतिविज्ञानंनजायतइतियोजना ॥ पूर्वसिद्धतयाप्रत्यक्षस्यासंजातविरोधित्वेनप्राबल्यमस्तीत्यभिप्रायः ॥ दूषयति ॥ नव्यभिचारतइति ॥ ८६ ॥

स्वप्ने दुःख्यहमध्यासं दाहच्छेदादि हेतुतः ॥ तत्कालभाविभिर्वाक्यैर्न बाधः क्रियते यदि ॥ ८७ ॥ ॥

तमेवव्यभिचारमाह ॥ स्वप्नइति ॥ स्वप्नेदाहच्छेदादिहेतुतो निमित्तादहंदुःख्यासंतदाप्तोपदेशान्निर्दुःखोभूवमित्यनुभवसिद्धत्वान्नात्मधर्मोदुःखित्वादीत्यर्थःतत्रपराभिनिवेशमनुभवति ॥ तत्कालेति ॥ ८७ ॥

समाप्तेस्तर्हि दुःखस्य प्राक् तद्बाध इष्यतां॥न हि दुःखस्य संतानो भ्रांतेर्वा दृश्यते क्वचित् ॥ ८८ ॥ ॥

तथापिदुःखमात्मव्यभिचारीत्याह ॥ समाप्तेरिति ॥ दुःखस्यसमाप्तेरूर्ध्वंतद्बाधोदुःखबाधइष्यतएवंप्राक्पूर्वमपिदुःखंनाभूदितितद्बाधइष्यतांमध्येदृश्यमानस्यशुक्तिरूप्यवन्मिथ्यात्व

भिचारादित्यर्थः ॥ कुतोबाधइष्यतइत्यत्रहेतुमाह ॥ नहीति ॥ भ्रांतेर्वेतिदृष्टांतार्थोवाशब्दस्तस्मात्तद्दुःखित्वादेरात्मनिसति व्यभिचारादागंतुकस्यचाविकारिण्यात्मन्यनुपपत्तेरारोपितत्व सिद्धौप्रमाणज्ञानंशुक्तितत्त्वज्ञानमिवरजतादिबाधनेनदुःखि त्वादिबाधनंकुर्वदेववाक्यादुदेतीतिनवाक्यस्यासामर्थ्यशंकाव काशइतितात्पर्यार्थः ॥ ८८ ॥

प्रत्यगात्मनआत्मत्वं दुःख्यस्मीत्य
स्य बाधया ॥ दशमं नवमस्येव
वेद चेदविरुद्धता ॥ ८९ ॥ ॥

इतश्चवाक्यंनप्रत्यक्षाद्दुर्बलमित्याह ॥ प्रत्यगात्मनइति ॥ स्पष्टार्थः ॥ ८९ ॥

नित्यमुक्तत्वविज्ञानं वाक्याद्भवति
नान्यतः ॥ वाक्यार्थस्यापि विज्ञा
नं पदार्थस्मृतिपूर्वकं ॥ ९० ॥ अ
न्वयव्यतिरेकाभ्यां पदार्थः स्मर्य
ते ध्रुवं ॥ एवं निर्दुःखमात्मानमक्रि
यं प्रतिपद्यते ॥ ९१ ॥ ॥ ॥

विस्तरेणोक्तंन्यायार्थंसंक्षिप्याहश्लोकचतुष्टयेन ॥ नित्यमुक्त त्वेत्यादिना ॥ ९० ॥ ९१ ॥

सदेवेत्यादिवाक्येभ्यः प्रमा स्फुट
तरा भवेत्॥दशमस्त्वमसीत्यस्माद्य
थैवं प्रत्यगात्मनि॥ ९२॥प्रबोधेनय
था स्वाप्नं सर्वदुःखं निवर्तते॥प्रत्यगा
त्मधियातद्वद्दुःखित्वं सर्वदात्मनः ९३

प्रमास्फुटराअपरोक्षानिगदव्याख्याताःश्लोकाः ॥९२॥९३॥

कृष्णलादौप्रमाजन्मतदन्यार्थाऽमृ
दुत्वतः ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्येषु न
त्वेवमविरोधतः ॥ ९४ ॥ ॥

पुरोक्तकृष्णलादिपाकदृष्टांतवैषम्यंस्फुटयति ॥ कृष्णला दाविति॥प्रमायाअजन्मयत्कृष्णलादौतद्युज्यतेयतस्तत्तत्रान्यार्थाप्रमादृष्टार्थानपाकार्थाऽमृदुत्वतोमृदुत्वात्कृष्णलानामितियोजना ॥ कृष्णलपाकेपुरुषस्यानैश्वर्यादशक्यार्थेचनियोगानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ९४ ॥

वाक्ये तत्त्वमसीत्यस्मिन्ज्ञातार्थे त
दसिद्वयं ॥ त्वमर्थेसत्यसाहाय्या
द्वाक्यं नोत्पादयेत्प्रमां ॥ ९५ ॥ ॥

प्रकृतेनतथाविधोविरोधोस्तीत्याह॥तत्त्वमिति॥तत्त्वमस्यादिवाक्येषुत्वंपदार्थाविवेकतः॥व्यज्यतेनैववाक्यार्थइत्युक्तंप्रपंच

यंस्त्वंपदार्थविचनेयत्नाधिक्यंसूचयति ॥ वाक्येतत्त्वमिति पद त्रयात्मकेस्मिन्वाक्येतत्पदमासिपदंचेतिद्वयंज्ञातार्थंप्रसिद्धार्थंत्व मर्थेत्वंपदार्थेसत्यविज्ञातेऽसाहाय्यात्साहाय्यशून्यत्वात्सहका रिविरहाद्वाक्यमेतत्प्रमांनोत्पादयेदपरोक्षनिश्चयरूपामित्यर्थः॥ ॥ ९५ ॥

तत्त्वमोस्तुल्यनीडार्थमसीत्येतत्प
दं भवेत् ॥ ९६ ॥ ॥ ॥

असिपदस्योपयोगमाह ॥ तत्त्वमोरिति ॥ तुल्यनीडार्थंकु रुचिंतयेत्यादिक्रियाकांक्षानिवारणेनसामानाधिकरण्यसिध्यै क्यालंबनत्वस्पष्टीकरणार्थमस्यस्मीत्यादिपदमुपयुज्यतइत्य र्थः ॥ ९६ ॥

तच्छब्दः प्रत्यगात्मार्थस्तच्छब्दार्थ
स्त्वमस्तथा ॥ दुःखित्वाप्रत्यगात्म
त्वं वारयेतामुभावपि ॥ ९७ ॥ ॥

निराकांक्षेसामानाधिकरण्येसतिकोलाभइत्यपेक्षायामाह ॥ तच्छब्दइति॥प्रत्यगात्मार्थोयस्यसप्रत्यागात्मार्थस्तच्छब्दःस्या त्त्वंपदेनसामानाधिकरण्यादितियोज्यं॥तथात्वमस्त्वंपदस्यत च्छब्दार्थोऽर्थोभवेत्तत्पदेनसामानाधिकरण्यादितियोजना॥तदा वाकोलाभइति [illegible]॥दुःखित्वेति॥उभावपिशब्दौत्वमर्थस्यदुः खित्वांशंतदर्थस्याऽनात्मत्वंपरोक्षत्वांशंचवारयेतामित्यर्थः॥९७

एवं च नेतिनेत्यर्थं गमयेतां परस्परं ९८

एवंवाक्यार्थवर्णनेऽद्वितीयत्वपरश्रुत्याविरोधःसिध्यतीत्यभिप्रेत्योपसंहरति ॥ एवंचेति ॥ नेतिनेतिवाक्यसिद्धमर्थमित्यर्थः ॥१९८॥

एवं तत्त्वमसीत्यस्य गम्यमाने फले कथं ॥ अप्रमाणत्वमस्योक्ता क्रियापेक्षत्वमुच्यते ॥ १९९ ॥ ॥

पूर्वपक्षेश्रुतहान्यश्रुतकल्पनानिःप्रामाणिकेत्युक्तमुपसंहरति ॥ एवमिति ॥ कथंशब्दआक्षेपार्थः ॥ १९९ ॥

तस्मादाद्यंतमध्येषु कुर्वित्येतद्विरोध्यतः ॥न कल्पामोऽश्रुतत्वाच्च श्रुतत्यागोप्यनर्थकः ॥२००॥ ॥

यस्मादेवंविचार्यमाणेक्रियायाअनवकाशस्तस्मादित्युपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ आदौतत्त्वमसीतिप्रथमोपदेशेमध्येपदार्थपरिशोधनान्वयव्यतिरेकग्रहणकालेंतेचनिर्विचिकित्सब्रह्मानुभवकालेकुर्वित्येतदनुष्ठानकल्पनंतत्तदर्थप्रतिपत्तिविरोधियतोऽतोनकल्पामः नकल्पयामःक्रियामितिशेषः ॥ किंचअश्रुतत्वादपिनकल्पयामः ॥ नकेवलमश्रुतत्वात्क्रियात्याज्याश्रुतत्यागस्यानर्थकरत्वादपीत्याह ॥ श्रुतेति ॥ नहितत्त्वमर्थयोःस्वरूपमप्राप्तंचिंतनीयतयाविधातुंशक्यतेतत्प्राप्तेश्चान्यतोऽसंभवादस्मादेवतत्प्राप्तिमाशंसतोवाक्यभेदादिदोषप्राप्तिरपरिहार्यास्यात्तत्त्वमोस्तत्त्वंसिद्धमनपेक्ष्यैवयथाकथंचिच्चिंतनविधानाभ्युपग

मेचिंत्यब्रह्मसाक्षात्कारस्याप्रमात्वादविद्यानिवृत्तिफलासिद्धेर्निरर्थकःप्रसंख्यानविधिरितिभावः ॥ २०० ॥

यथानुभूयते तृप्तिर्भुजेर्वाक्यान्न
गम्यते ॥ वाक्यस्य विधृतिस्तद्व
द्गोशकृत्पायसी क्रिया ॥ १ ॥ ॥

उक्तार्थानभिज्ञःपुनराक्षिपति ॥ यथेति ॥ भुजेर्भोजनात्तृप्तिः फलंवाक्याद्वाक्यार्थज्ञानमात्रान्नगम्यतेमोक्षफलमितिशेषः ॥ तस्माद्यथागोशकृतोगोमयात्पायसीक्रियापायसकरणंनोपपद्यतेतस्यतदसाधनत्वात्तद्वद्वाक्यस्यविधृतिर्विधारणमर्थतोवधारणंनवाक्यार्थापरोक्षसाधनमित्यर्थः ॥ १ ॥

सत्यमेवमनात्मार्थवाक्यात्पारोक्ष्य
बोधनं ॥ प्रत्यगात्मनि न त्वेवं
संख्याप्राप्तिवदध्रुवं ॥ २ ॥ ॥

उत्सर्गतोवाक्यंनार्थापरोक्ष्यार्थमित्येतदंगीकुर्वन्प्रकृतेतस्यापवादकमाहसिद्धांती ॥ सत्यमिति ॥ प्रत्यगात्मनितुनैवमध्रुवमनिश्चितंकिंतुसंख्याप्राप्तिवद्दशमसंख्याप्राप्तिवदपरोक्षज्ञानसाधनत्वंवाक्यस्यध्रुवमेवेत्यर्थः ॥ २ ॥

स्वयंवेद्यत्वपर्यायः स्वप्रमाणक
इष्यतां ॥ निवृत्तावहमः सिद्धः
स्वात्मनोनुभवश्च नः ॥३ ॥ ॥

कुतइत्यपेक्षायांस्वतोऽपरोक्षप्रत्यगात्मनएवब्रह्मत्वोपदेशा दित्याह ॥ स्वयंवेद्यत्वेति ॥ स्वप्रमाणकःप्रमाणानिरपेक्षप्रका शमानतास्वभावआत्मेष्यतांस्वयंज्योतिष्ट्वादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ त थाचवाक्यादहमोहंकारस्यब्रह्मभेदकनिवृत्तौस्वात्मनोनुभवश्च सिद्धएवनोस्माकमितिनकिंचिदनुपपन्नमित्यर्थः॥विमतंपरोक्षा ज्ञानजनकंवाक्यत्वात्संमतवदित्यादिप्रयोगेष्वनात्मविषयत्वमु पाधिर्दशमस्त्वमसीत्यादौऽव्यभिचारश्चेत्युक्तंभवति ॥ ३॥

बुद्धीनां विषयो दुःखं नो यस्य विषया मताः ॥ कुतोस्य दुःखसंबंधो दृशेः स्यात्प्रत्यगात्मनः॥४॥ ॥

अत्रदुःखानुभवविरोधशंकानकार्यादुःखस्यव्यभिचारित्वे नात्मधर्मत्वस्यनिरस्तत्वाद्विषयधर्मत्वाच्चेत्यभिप्रेत्याह ॥ बुद्धी नामिति ॥ दुःख्यहमस्मीतिदुःखधर्मवत्वेनाहंकर्तुरेवानुभवात्त स्याविषयभूतंदुःखंनबुद्धिवृत्त्याश्रयाहंकर्तृसाक्षिणआत्मनोधर्मः संभवतीत्यर्थः ॥४॥

दृशिरेवानुभूयेत स्वेनैवानुभवात्मना॥तदाभासतया जन्म धियोस्यानुभवः स्मृतः ॥ ५ ॥ ॥

सर्वधर्मरहितश्चेत्प्रत्यगात्माकथंतस्यानुभवइत्यतआह ॥दृ शिरेवेति ॥ दृशेरनुभवस्वभावत्वात्तस्यस्वरूपेकोनामान्योनुभ वोपेक्षेतेत्यर्थः ॥ तर्हिकथंतस्याविशेषानुभवइतितत्स्वरूपमाह

तदाभासतयेति ॥ चैतन्याभासव्याप्ततयाधियोजन्मैवात्मनआ
गंतुकोनुभवःस्मृतोविद्वद्भिरित्यर्थः ॥ ५ ॥

अशनायादिनिर्मुक्तः सिद्धो मोक्ष
स्त्वमेव सः ॥श्रोतव्यादि तवेत्येत
द्विरुद्धं कथमुच्यते ॥ ६ ॥ ॥

प्रकारांतरेणप्रसंख्यानप्राप्तिंनिराकरोति ॥ अशनायादीति
सर्वसंसारनिर्मुक्तोनित्यसिद्धोमोक्षोब्रह्मत्वमेवेत्याचार्योपदेशेस
तितवश्रोतव्याद्यनुष्ठेयंविद्यतइतिकथंविरुद्धमुच्यते॥नह्यविक्रि
यंब्रह्मत्वंकर्ताचेतिवचःप्रमाणंस्यादित्यर्थः ॥ ६ ॥

सेत्स्यतीत्येव चेत्तस्याच्छ्रवणादि
तदा भवेत् ॥ मोक्षस्यानित्यतैवं
स्याद्विरोधेनान्यथा वचः ॥ ७ ॥

अथतत्त्वंसेत्स्यतीति ॥ विपरिणामउपदेशवाक्यस्याभ्युपेयतइ
तिशंकामनूद्यतत्रैकंसंधित्सतोपरंप्रच्यवतइतिन्यायेनमोक्षानि
त्यत्वप्रसंगदोषमाह सेत्स्यतीति ॥ एवमुभयथाविरोधेसतिव
चोवाक्यंनान्यथानविपरिणामवद्युक्तमित्यर्थः ॥ ७ ॥

श्रोतृश्रोतव्ययोर्भेदो यदीष्टः स्या
द्भवेदिदं ॥ इष्टार्थकोप एवं स्यान्न
युक्तं सर्वथा वचः ॥ ८ ॥

इतश्चप्रसंख्यानवादोनुपपन्नइत्यतआह ॥ श्रोतृश्रोतव्ययोरिति ॥ श्रोत्रादिभेदोयदीष्टःस्यात्तदैवंप्रसंख्यानंभवेत्कर्तृकर्मभेदाभावेकार्यानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ अस्तुभेदइतिचेत्तत्राह ॥ इष्टार्थेति जीवस्यब्रह्मभावोहीष्टार्थःसोन्यस्यान्यभावायोगाद्विहन्येतातःसर्वथावचोवाक्यंनयुक्तमयुक्तप्रमाणमेवप्रसंख्यानपक्षेभवेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

सिद्धो मोक्षोहमित्येव ज्ञात्वात्मानं भवेद्यदि॥ चिकीर्षुर्यःसमूढात्मा शास्त्रं चोद्घाटयत्यपि ॥९॥ ॥

नयुक्तंवचइत्येतत्प्रकटयति ॥ सिद्धइति ॥ उक्तप्रकारेणात्मानंज्ञात्वायोयदिचिकीर्षुर्भवेत्समूढात्मेत्यन्वयः ॥ उद्घाटयत्युत्सादयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

न हि सिद्धस्य कर्तव्यं सकार्यस्य न सिद्धता ॥ उभयालंबनं कुर्वन्नात्मानं वंचयत्यपि ॥ १० ॥ ॥

मूढात्मत्वंप्रकटयति ॥ नहीति ॥ स्पष्टं ॥ १० ॥

सिद्धो मोक्षस्त्वमित्येतद्वस्तुमात्रं प्रदर्श्यते ॥ श्रोतुस्तथात्वविज्ञाने प्रवृत्तिः स्यात्कथंत्विति ॥११॥ ॥

ननु किमित्यस्मान्निंदथास्मदभिप्रायमज्ञात्वैवेतिपूर्ववादी स्वाभिप्रायमाविष्करोति ॥ सिद्धोमोक्षस्त्वमिति ॥ मुमुक्षोरात्मविज्ञानेप्रवृत्त्यर्थंसिद्धब्रह्मरूपोमोक्षस्त्वमसीतिवस्तुमात्रकथनपरमिदंवाक्यंनतत्त्वेपर्यवसितामित्यर्थः ॥ ११ ॥

कर्त्ता दुःख्यहमस्मीति प्रत्यक्षेणानुभूयते ॥ कर्त्ता दुःखी च माभूवमितियत्नो भवेत्ततः ॥ १२ ॥ ॥

उक्तमेवविवृणोति ॥ कर्तेति ॥ स्पष्टं ॥ १२ ॥

तद्विज्ञानाय युक्त्यादि कर्तव्यं श्रुतिरब्रवीत् ॥ कर्तृत्वाद्यनुवादेन सिद्धत्वानुभवाय तु ॥ १३ ॥ ॥

वाक्यश्रवणानंतरंमंतव्यइतिश्रुत्याकर्तव्यविधानादप्येवमेवाभ्युपेयमि याह ॥ तद्विज्ञानायेति ॥ त्वामितिकर्तृत्वमनूद्यवस्तुगत्यात्वंसिद्धमोक्षब्रह्मरूपोस्यतस्तज्ज्ञानाययतस्वेतिवाक्यतात्पर्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥

निर्दुःखो निष्क्रियोऽकामः सिद्धो मोक्षोहमित्यपि ॥ गृहीत्वैव विरुद्धार्थमादध्यात्कथमेव सः ॥१४॥

नेयंकल्पनाश्रुत्यनुसारिणीतिसिद्धांतीदूषयति ॥ निर्दुःखइ

ति निर्दुःखादिविशेषणोमोक्षएवाहमितिगृहीत्वापीत्यन्वयः ॥ वाक्याद्वाक्यार्थज्ञानंनजायतएवेतिनवक्तुमुचितमप्रामाण्यप्रसंगादनुभवविरोधाच्च तथाचोत्पन्नेज्ञानेतद्विरुद्धप्रतिपत्तिर्नसंजायटीतीत्यभिप्रायः ॥ १४ ॥

सकामः सक्रियोसिद्ध इति मेनुभ
वः कथं ॥ अतो मे विपरीतस्य त
द्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १५ ॥ ॥ ॥

यदिवाक्यादेवनिर्दुःखादिलक्षणमोक्षात्मसाक्षात्कारःकथंतर्हि तदातद्विरुद्धाकारानुभवइतिपृच्छति ॥ सकामइति ॥ अतःसकामत्वादिरूपाद्विपरीतस्यमेब्रह्मभूतस्येत्यर्थः ॥ १५ ॥

इहैव घटते प्रश्नो न मुक्त्वानुभूत
ये ॥ प्रमाणेन विरोधी यः सोत्रा
र्थः प्रश्नमर्हति ॥ १६ ॥ ॥ ॥

अन्यस्वभावस्यसतोममान्यस्वभावानुभवःकथमित्यस्मिन्नर्थे सकृच्छ्रुतवाक्यस्यपुंसःप्रश्नोघटतेयुज्यते ॥ ननुकथमहंनिर्दुःखादिरूपइतिमुक्त्वानुभवार्थेइतिप्रश्नविषयंविविच्यप्रतिवक्ति इहैवेति ॥ स्पष्टं ॥ १६ ॥

अहं निर्मुक्त इत्येव सदसीत्यन्य
मानजः ॥ प्रत्यक्षाभासजन्यत्वा
द्दुःखित्वं प्रश्नमर्हति ॥ १७ ॥ ॥

अज्ञातज्ञापनस्वंभावेनप्रमाणेनापूर्वार्थेबोधितेतद्विरोधीयः प्रमाणाभासगृहीतोर्थःसप्रश्नमर्हतीत्युक्तंप्रपंचयाति ॥ अहंनिर्मुक्तइति ॥ सदसीतियदन्यन्मानंतज्जइत्यर्थः ॥ १७ ॥

पृष्टमाकांक्षितं वाच्यं दुःखाभाव
मभीप्सितं ॥ १८ ॥ ॥ ॥

इदानींशिष्याकांक्षावशेनापिकार्यकल्पनंनघटतइत्याह ॥ पृष्टमिति ॥ किंतदाकांक्षितंतदाह ॥ दुःखाभावमभीप्सितमिति ॥ दुःखस्याभावोयस्मिंस्तदुःखाभावंब्रह्मरूपंमोक्षलक्षणमित्यर्थः ॥१८॥

कथं हीदं निवर्त्तेत दुःखं सर्वात्मना
मम ॥ इति प्रश्नानुरूपं यद्वाच्यं
दुःखनिवर्त्तकं ॥ १९ ॥ ॥

प्रश्नस्वरूपमुपन्यस्यतदनुरूपत्वंप्रतिवचनस्यानिगमयाति ॥ कथंहीति ॥ स्पष्टं ॥ १९ ॥

श्रुतेः स्वात्मनि नाशंका प्रामाण्ये
सति विद्यते ॥ तस्मादात्मविमुक्त
त्वं प्रत्याययति तद्वचः ॥ वक्तव्यं
तत्तथार्थं स्याद्विरोधेऽसति केन
चित् ॥ २० ॥ ॥ ॥

ननुपृष्टमेवोच्यतेप्रसंख्यानद्वारेणतद्व्यतिरेकेणश्रुतेर्दुःखापनयनसामर्थ्याभावादित्याशंक्यप्रमाणस्यप्रमेयावबोधनमेवकार्यं नकार्यांतरमस्तीतिपरिहरति ॥ श्रुतेरिति ॥ श्रुतेःस्वतःसिद्धेप्रामाण्येसतिस्वात्मनिस्वप्रमेयेनाशंकाविद्यतेस्वप्रमेयावभाससामर्थ्याभावाशंकानविद्यतइत्यर्थः ॥ किंततःसिद्धंतदाह ॥ तस्मादिति मुक्तत्वप्रत्ययंप्रतिकारणत्वंयातीत्यर्थः ॥ विरोधपरिहारस्य कृतत्वादितिभावः ॥ २० ॥

इतोन्योनुभवः कश्चिदात्मनो नोपपद्यते॥ अविज्ञातं विजानतां विज्ञातारमितिश्रुतेः ॥ २१ ॥ ॥ ॥

वाक्यस्योक्तार्थानुभवहेतुतांविहायगत्यंतरंनास्त्यनुभवमार्गगतमित्याह ॥ इतोन्यइति॥ प्रकारांतरकल्पनाचात्रानुपपन्नाश्रुतिविरोधादित्याह ॥ अविज्ञातमिति ॥ २१ ॥

त्वंपदार्थविवेकाय संन्यासः सर्वकर्मणां ॥ साधनत्वं व्रजत्येव शांतोदांतानुशासनात् ॥ २२ ॥ ॥

यदुक्तंपूर्वपक्षिणाप्राक्चर्यानोशास्त्रसंविद्यास्यादनिष्टंतथासतिइतितदन्यथैवोपपत्तेर्नप्रसंख्यानकल्पकमित्याह ॥ त्वंपदार्थेति॥ शांतोदांतउपरतास्तितिक्षुःसमाहितोभूत्वात्मन्येवात्मानंपश्यतीतिश्रुतेरुपरतिशब्दनिर्दिष्टस्यसंन्यासस्यात्मज्ञानंप्रतिसाधनत्वावगमान्नतस्याशास्त्रसंवेद्यतयापरित्यागप्रसंगइत्यर्थः ॥

तथाचवाक्यार्थज्ञानस्यपदार्थज्ञानपूर्वकत्वात्पदार्थावधारणपर्यं तमेवाश्रमधर्माणांविधितोनुष्ठानंततःपरंतुवाक्यादवगतब्रह्मा त्मतत्त्वस्यमयेदमस्मैकर्तव्यमितिनियोज्यविषयप्रयोजनबुद्धे रनुत्पत्तेर्नतस्यक्कापिविधितःप्रवृत्तिःकिंतुसाधकावस्थायामभ्य स्तस्यनिवृत्तिरूपस्याश्रमधर्मस्यज्ञानाविरोधिनःसंस्कारमात्रे णानुवृत्तिर्भवतिततश्चनयथेष्टचेष्टाप्यवकाशंलभतइतिसर्वमव दातमेवास्मन्मतइतिभावः ॥ २२ ॥

त्वमर्थं प्रत्यगात्मानं पश्येदात्मान
मात्मनि ॥ वाक्यार्थं तत आत्मा
नं सर्वं पश्यति केवलं ॥२३॥ ॥

एतदेवप्रपंचयिष्यन्वाक्यार्थोदयप्रकारंश्रौतंव्युत्पादयति त्वमर्थमिति॥शांत्यादिसाधनसंपन्नोभूत्वात्मन्येवात्माभासव्या प्तस्वकार्यकारणसंघातपवनबहिरात्मानंप्रत्यक्चेतयितारंपश्ये दितिश्रुत्यर्थःप्रथमार्द्धेनोक्तःसर्वमेनंपश्यतीतिश्रुत्यर्थमुत्तरार्द्धे नाह ॥ ततइति ॥ एवंशोधितंप्रत्यगात्मानंसर्वंब्रह्मपश्यतीतिश्रु त्यर्थोदर्शितइतिद्योतयतिवाक्यार्थमिति ॥ २३ ॥

सर्वमात्मेति वाक्यार्थे विज्ञातेस्य
प्रमाणतः ॥ असत्त्वेद्यन्यमानस्य
विधिस्तं योजयेत्कथं ॥ २४ ॥

एवंविज्ञातवाक्यार्थस्याविधिगोचरतानैवसंभवतीत्याह ॥ स र्वमात्मेति ॥ स्पष्टं ॥ २४ ॥

तस्माद्वाक्यार्थविज्ञानान्नोर्ध्वं कर्म विधिर्भवेत् ॥ न हि ब्रह्मास्मिकर्त्रे ति विरुद्धे भवतो धियौ ॥ २५ ॥

वाक्यार्थविज्ञानात्प्रागेवविधयोवकाशंलभंतेनोर्ध्वमित्युपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ ऊर्ध्वंविध्यसंभवेहेतुमाह ॥ नहीति ॥२५॥

ब्रह्मास्मीति च विद्येयं नैव कर्तेति बाध्यते ॥ सकामो बद्ध इत्येवं प्रमाणाभासजातया ॥ २६ ॥ ॥

नन्वैक्यज्ञानेनभेदज्ञानमेवाकिमितिबाध्यतेविपरीतमेवाकिंनस्यादित्यतआह ॥ ब्रह्मास्मीतिचेति ॥ प्रमाणाभासाज्जाताप्रमाणाभासजातयेतिविग्रहः ॥ २६ ॥

शास्त्राद्ब्रह्मास्मि नान्योहमिति बुद्धिर्भवेद्दृढा ॥ यदायुक्ता तदैवंधीर्यथा देहात्मधीरिति ॥ २७ ॥ ॥

स्वभावप्रवृत्तायाबुद्धेःप्रमाणजातयाबाध्यत्वंदृष्टांतेनोपपादयति ॥ शास्त्रादिति ॥ दृढायदाभवेत्तदैवंधीःकर्त्ताहमित्येवंधीरयुक्तेत्यन्वयः ॥ यथादेहात्मधीर्मनुष्योहमित्यादिरूपाशास्त्राद्विदितात्मतत्त्वस्यनभवतितथेत्यर्थः ॥ २७ ॥

सभयादभयं प्राप्तस्तदर्थं यतते च यः ॥ स पुनः सभयं गंतुं स्वतंत्रश्चेन्न गच्छति ॥२८॥ ॥ ॥

विदितात्मतत्त्वस्यकर्त्ताकामीत्यादिधीरनवकाशेत्युक्तेर्थेदृष्टांतांतरमाह ॥ सभयादिति ॥ लोकप्रसिद्धार्थानुवादिश्लोकःस्पष्टार्थः ॥ २८ ॥

यथेष्टाचरणप्राप्तिः संन्यासादिविधौ कुतः ॥ पदार्थाज्ञानबुद्धस्य वाक्यार्थानुभवार्थिनः ॥ २९ ॥

यदुक्तंनियोगाभावेज्ञानिनोयथेष्टचेष्टाप्राप्तिरितितत्राह ॥ यथेष्टेति ॥ आदिपदाच्छ्रवणादिविधिर्गृह्यते॥पदार्थयोरासमंताज्ज्ञानंपदार्थाज्ञानंपदार्थस्वरूपालोचनंतेनबुद्धस्यदेहाद्यभिमानशून्यस्येतियावत् ॥ पदार्थाज्ञानाद्बुद्धस्यप्रतिबुद्धस्येतिवा॥ वाक्यार्थानुभवमर्थयमानस्यतत्रैवलग्नचित्तस्यकुतोयथेष्टाचरणप्राप्तिर्निमित्ताभावादवसराभावाच्चेत्यर्थः ॥ प्रबुद्धवाक्यार्थस्यतुमिथ्याज्ञानलेशस्याप्यभावात्तन्मूलायथेष्टचेष्टानोन्मिषतीतिभावः ॥ २९ ॥

अतः सर्वमिदं सिद्धं यत्प्रागस्माभिरीरितं ॥ ३० ॥ ॥ ॥

प्रकरणार्थमुपसंहरति ॥ अतःसर्वमिदमिति ॥ ३० ॥

योहि यस्माद्विरक्तः स्यान्नासौ त
स्मै प्रवर्तते ॥ लोकत्रयाद्विरक्तत्वा
न्मुमुक्षुः किमितीहते ॥ ३१ ॥ ॥

मुमुक्षोरपिनास्तियथेष्टचेष्टाकुतःसामुक्तस्यस्यादितिकैमुति कन्यायमाह ॥ योहीति ॥ ३१ ॥

क्षुधया पीड्यमानोपि न विषंत्यक्तु
मिच्छति ॥ मृष्टान्नध्वस्ततृड्जान
न्नामूढस्तज्जिघत्सति ॥ ३२ ॥ ॥

विदुषोनियोगपारतंत्र्याभावेपिभिक्षाटनादिप्रवृत्तवद्विषयांतरेपिप्रवृत्तिःकदाचित्स्यादितिचेत्तत्राह ॥ क्षुधयेति ॥ विषयाणांदुःखसाधनतावधारणपूर्वकंप्रागेवविषवत्त्यक्तानांनपुनरुपादानममूढस्यसंभवति ॥ भिक्षाटनादेस्तुज्ञाननिष्ठाविरोधाभावाच्छरीरस्थितिमात्रहेतुतयावश्यकत्वेप्यपूर्वोपचयहेतुत्वाभावाच्चसंस्कारवशादनुवृत्तिरितिनदोषइतिद्रष्टव्यं ॥ ३२ ॥

वेदांतवाक्यपुण्येभ्यो ज्ञानामृतम
धूत्तमं ॥ उज्जहारालिवद्यो नस्त
स्मै सद्गुरवे नमः ॥ २३३ ॥ ॥

उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्ययद्यपिकिमपिकृत्यंनास्तितथापिगुरुशा

स्रेमानिनीयेएवेतिशिष्यान्शिक्षयन्निवगुरुप्रणामंनिबध्नाति ॥ वेदांतवाक्येति स्पष्टं नोस्मदर्थमित्यर्थः ॥ २३३ ॥

इतितत्त्वमसिप्रकरणमष्टादशमंविवृतं ॥ १८ ॥

प्रयुज्यतृष्णाज्वरनाशकारणं चि
किस्सितं ज्ञानविरागभेषजं ॥ न
याति कामज्वरसन्निपातजांशरी
रमालां शतयोगदुःखितां ॥ १ ॥

॥ तदेवंसंक्षेपविस्ताराभ्यांतत्त्वंपदार्थपरिशोधनपूर्वकंब्रह्मात्मैक्यलक्षणवाक्यार्थज्ञानंसफलंसर्ववेदांतप्रत्ययंप्रमाणयुक्तिभ्यामुपपादितंनित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यज्ञानानंतानंदस्वभावस्य प्रत्यगात्मनोभेदविपर्यासाद्यनेकानर्थहेतुश्चाऽहंकारमनोबुद्धिचित्तवाच्यमंतःकरणमितिचतत्रतत्रोक्तं इदानींप्राधान्येनमनोध्यासनिबंधनएवात्मनःसंसारोऽतोमनःस्वरूपतःचेष्टानुसंधानेनतद्विलापनेयत्नःकार्य इत्यभिप्रायेणात्ममनःसंवादरूपंप्रकरणमारंभमाणोभगवान्भाष्यकारःप्रकरणप्रयोजनंतावदाहप्रयुज्येति ॥ चिकित्सितंचिकित्साभावेनिष्ठाज्ञानंविवेकरूपंविरागरूपंविरागऔदासिन्यंमनोवृत्तिविषयेष्वनासक्तिलक्षणंचभेषजंयस्मिंस्तच्चिकित्सितंतृष्णारूपज्वरनाशकारणंप्रयुज्य दुःखितांदुःखित्वंनयातिपुमानितियोजना ॥ कामएवज्वरस्तन्निमित्तःसन्निपातोमूर्छाआत्मानात्माविवेकलक्षणाततोजातांशरीरपरंपरांशतयोगैःसंबंधैर्दुःखितामित्यर्थः ॥ यद्वा चिकित्सितामितिभेषजविशेषणंयोज्यं ॥ सम्यग्यथाशास्त्रंसाधितमित्यर्थः १

अहं ममेति त्वमनर्थमीहसे परार्थ मिच्छंति तवान्य ईहितं ॥ न तेर्थ बोधो न हि मेस्ति चार्थिता तत श्चयुक्तः शम एव ते मनः ॥ २ ॥

भेषजप्रयोगप्रकरणमात्ममनःसंवादेनप्रपंचयति ॥ अहंममे त्यादिना ॥ हेमनअहंममेतिइदमित्यपिद्रष्टव्यंत्वमनर्थंव्यर्थमी हसेचेष्टसे ॥ ननुत्वदर्थमेवाहंचेष्टेऽतःकथमानर्थक्यामितिचेन्नाहं सांख्योयंप्रत्येवाभिमानस्तवेत्युत्तरमाह॥परार्थमिच्छंतीति ॥ त वेहितंपरार्थंपुरुषस्यभोगापवर्गार्थमन्येसांख्याइच्छंति नवयंवे दांतसिद्धांतवेदिनःविचार्यमाणेतन्मनीषितमपिमुधायतस्तेर्थबो धोनसंभवत्यचेतनत्वान्नापिमेत्वय्यर्थिताऽस्तिततश्चतेशमोलय एवयुक्तइत्यर्थः ॥ २ ॥

यतो न चान्यः परमात्सनातनात्स दैवतृप्तोहमतो न मेऽर्थिता ॥ सदैव तृप्तश्च न कामयेहितं यतस्व चेतः प्रशमाय ते हितं ॥ ३ ॥

आत्मनोर्थित्वाभावंसाधयति ॥ यतइति ॥ सनातनात्पूर्णा नंदरूपात्परमादविकारात्परमात्मनोन्योनाहंयतोतःसदैवतृप्तइ त्यादिरूपस्तस्माद्धेचेतस्त्वेप्रशमाययतस्वमुमुक्षुणामनोविलय नेयत्नःकार्यइत्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

षड्डूर्मिमालाभ्यतिवृत्त एव यः स
एव चात्मा जगतश्च नः श्रुतेः ॥
प्रमाणतश्चापि मया प्रवेद्यते मुधैव
तस्माच्च मनस्तवेहितं ॥ ४ ॥

परमात्माभेदेनस्वस्यार्थित्वाभावउक्तस्तमेवाभेदमुपपादयति॥षड्डूर्मिमालेति॥अशनायापिपासाशोकोमोहोजरामृत्युरिति प्राणमनोदेहधर्माःषड्डूर्मयइवाविर्भावतिरोभावरूपास्तेषांमालाअविच्छिन्नाःपरंपरास्ताअभ्यतीत्यसर्वात्मनापृथक्कृत्यवृत्तःसिद्धोनिःप्रपंचइतियावत्‌यएवंविधःसएवजगतःसर्वस्यात्माचकारात्तवाहमेवात्माश्रुतेःयत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मयआत्मासर्वांतर इत्यादौश्रवणादित्यर्थः ॥ अहमात्मागुडाकेशसर्वभूताशयस्थितइत्यादिस्मृतिप्रमाणतोपि ॥ चकारात्कार्यकारणोपाधिद्वयपरामर्शमंतरेणस्वतोभेदानिरूपणादित्यादिन्यायाद्विद्वदनुभवाच्चमयाप्रवेद्यतेसम्यक्ज्ञायतेमुधैवेतिसुगमं ॥ ४ ॥

त्वयि प्रशांते न हि चास्ति भेदधी
र्यतो जगन्मोहमुपैति मायया ॥ ग्र
हो हि मायाप्रभवस्य कारणं ग्रहाद्वि
मोके नहि सास्ति कस्यचित्‌॥५॥

प्रत्यगात्मनःपरमात्माभेदंप्रामाणिकमुक्त्वाभेदप्रतिभासस्य

मनःकल्पितत्वेनाभासतामुपपादयति ॥ त्वयीति ॥ यतोभेदधि
योजगत्प्राणिजातमोहमाकुलीभावमकृतार्थताभिमानलक्षण
यामायया उपैतिनित्यंसंबध्यतेसाभेदधीस्त्वयिमनसिप्रशांतेन
चास्तिसुषुप्तौत्वदभावेतदभावदर्शनादित्यर्थः ॥ अन्वयव्यतिरे
काभ्यांभेदग्रहस्यानर्थहेतुतामुपपादयति ॥ ग्रहोहीति ॥ सुषु
प्त्यादौभेदग्रहाभावेमायामोहयोरदर्शनादित्यर्थः ॥ ५ ॥

न मेस्ति मोहस्तव चेष्टितेन हि प्र
बुद्धतत्त्वस्त्वसितो ह्यविक्रियः॥ न
पूर्वतत्त्वोत्तरभेदता हि नो वृथैव
तस्माच्च मनस्तवेहितं ॥६॥ ॥

इतश्चमनश्चेष्टितंवृथेत्याह ॥ नमेस्तीति ॥ असितोबंधरहि
तःप्रबुद्धतत्त्वस्वभावमसितत्त्वमविक्रियत्वंचव्युत्पादयति॥ नपू
र्वेति ॥ पूर्वतत्त्वंपूर्वावस्थापूर्वतत्त्वादुत्तरभेदताउत्तरकालेतत्त्व
भेदतानोस्माकंनास्ति तत्त्वप्रबोधात्पूर्वोत्तरकालयोर्नमेविशेषो
स्तीत्यर्थःहियस्मादेवंतस्मात्त्वत्कृतातिशयाभावादित्यर्थः ॥६॥

यतश्च नित्योहमतो न चान्यथा
विकारयोगे हि भवेदनित्यता ॥
सदा प्रभातोहमतो हि चाद्वयो वि
कल्पितं चाप्यसदित्यवस्थितं॥७॥

सर्वदृश्यातिवर्तित्वाच्चात्मनआगंतुकातिशयायोगंसाधयति

यतश्चेति॥अन्यथाअनित्यता ॥ ननुकुतोऽनित्यताप्राप्तिर्यानि षिध्यतेतत्राह॥विकारेति॥परिस्पंदपरिणामादिरूपविक्रियाभा वेपिप्रकाशाप्रकाशसंसर्गरूपविक्रियास्यादित्याशंक्याहसदेति ॥ सकृद्विभातोह्येवैषब्रह्मलोकःपश्यन्वैतन्नपश्यतीत्यादिश्रुतेरि त्यर्थः ॥ सतिदृश्यभेदेकथमद्वयत्वमतआह ॥ विकल्पितमिति रज्जुसर्पादिवदागंतुकत्वादसदित्यवस्थितंनिश्चितमित्यर्थः ॥ ७

अभावरूपं त्वमसीह हे मनो निरी

क्ष्यमाणे न हि युक्तितोऽस्तिता ॥

सतो ह्यनाशादसतोप्यजन्मतो द्व

यं च चेतस्तव नास्तितेष्यते॥८॥

मनसैवसद्वितीयत्वमात्मनइत्याशंक्याह ॥ अभावरूपमि ति ॥ यद्वाभेदकल्पकस्यमनसोऽभावरूपाद्पिसदाऽद्वयत्वमा त्मनइत्याह ॥ अभावरूपमिति ॥ युक्तितोनिरीक्ष्यमाणेत वास्तितानहीत्युक्तांयुक्तिमाह ॥ सतोहीति ॥ तथाचाहभगवा न् ॥ नासतोविद्यतेभावोनाभावोविद्यतेसतइतिद्वयंजन्मविना शाख्यंतेतवअतस्तवनास्तितेष्यतेपरमार्थसत्त्वंनेष्यतइत्यर्थः८

द्रष्टा च दृश्यं च तथाच दर्शनं भ्र

मस्तु सर्वस्तव कल्पितो हि सः ॥

दृशेश्च भिन्नं न हि दृश्यमीक्ष्यते

स्वपन्प्रबोधेन तथा न भिद्यते॥९॥

बीजाभावेकुतःफलमितिन्यायेनाद्वैतत्वमात्मनोविशदय
ति ॥ द्रष्टाचेति ॥ तत्रकल्पितस्त्वत्कृतःकिंचागंतुकस्याविज्ञा
तसत्त्वाभावादप्यात्माऽद्वयइत्याह ॥ दृशेश्चेति ॥ जडस्यस्वतः
स्फुरणाभावादस्फुरतश्चसत्त्वेप्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ तथास
तिस्वपन्नात्माप्रबोधेनजाग्रदादिनानभिद्यते ॥ यथास्वापावस्था
यामद्वितीयएवतथावस्थांतरेपीत्यर्थः ॥ स्वापेचाद्वितीयत्वंस
लिलएकोद्रष्टाऽद्वैतोभवति ॥ अथास्मिन्प्राणएवैकधाभवतित
देवंवाक्सर्वैर्नामभिःसहाप्येतीत्यादिश्रुतिसिद्धं ॥ ९ ॥

विकल्पना वापि तथाद्वया भवेद
वस्तुयोगात्तदलातचक्रवत् ॥ न श
क्तिभेदोस्ति यतो नचात्मनां ततो
द्वयत्वं श्रुतितोऽवसीयते ॥ १० ॥

एवंविकल्पाभावेपिविकल्पनासत्यास्तीतिपुनरद्वैतानुपपत्ति
रित्याशंक्याह ॥ विकल्पनावापीति॥तथाद्दश्यवदेवविकल्पना
पिनभिद्यतइतिपूर्वश्लोकगतानुकर्षणार्थोवाशब्दः॥ किंत्ववस्तु
योगादवस्तुविषयकतयातन्निरूप्यत्वादद्वयाधिष्ठानातिरिक्तस्व
रूपरहिताभवेत्तत्रलोकेत्वलातचक्रवद्भ्रमदुल्मुकस्यचक्राकार
त्ववदितियोजना॥यथाभ्रमतोलातस्यचक्राकारतानपृथक्वस्तु
तथाविकल्पनापिचिदात्मातिरेकेणपृथग्वस्तुसतीनभवतीत्य
र्थःतथापिनात्मनोऽद्वयत्वंदृष्टिश्रुतिमत्यादिशक्तिरूपस्यस्वगत
भेदस्यसत्त्वात्तथाप्रतिशरीरमात्मभेदप्रथनात्सजातीयभेदोपप
त्तेश्चेत्याशंक्यश्रुतिविरोधान्मैवमित्याह॥नशक्तिभेदइति॥ तथा

चश्रुतिः॥ अकृत्स्नोहिसःप्राणन्नेवप्राणोनामभवतिवदन्वाक्पश्यं श्चक्षुःशृण्वन्श्रोत्रंमन्वानोमनस्तान्यस्यैतानिकर्मनामान्येवेति चिदात्मनोदृष्ट्यादिभेदस्योपाधिकतांदर्शयति ॥ एकोदेवोबहुधा निविष्टःएकंसंतंबहुधाकल्पयंति॥एकस्तथासर्वभूतांतरात्मेत्या दिश्रुतिरात्मनःसर्वत्रैकत्वमाह ॥ तथाभेदनिषेधश्रुतिस्मृतयो प्यत्रोदाहार्याः ॥ १० ॥

मिथश्च भिन्ना यदि ते हि चेतनाः
क्षयस्तु तेषां परिमाणयोगतः ॥
ध्रुवो भवेद्भेदवतां हि दृष्टतो जगत्क्ष
यश्चापि समस्तमोक्षतः ॥ ११ ॥

आगमबाह्यानामात्मभेदकल्पनांयुक्त्यानिराकरोति ॥ मि थश्चेति ॥ चेतनाआत्मानोयदिमिथोभिन्नाःस्युस्तर्हिभिन्नाः स्तेपरिमितायथामूलांकुरादयोयेचपरिमितास्तेविनाशि नस्तद्व देवेत्यात्मनांविनाशित्वप्रसंगइतिसमुदायार्थः ॥ परिमाणयोग तस्तेषांक्षयस्तुध्रुवोभवेत् ॥ भेदवतांहिदृष्टतोविनाशदर्शनादि तियोजना॥ किंचभेदपक्षेएकैकस्मिन्कल्पेएकैकमुक्तावप्यनंते षुगतकल्पेष्वनंतानांजीवानांमुक्तिसंभवादिदानींसमस्तमोक्ष तोभोक्त्रभावेतदर्थानांभोग्यानांजगतांक्षयश्चापिभवेदतोभेदप क्षोदुर्युक्तिकइत्यर्थः ॥ ११ ॥

न मेस्ति कश्चिन्न च सोस्मि कस्य
चिद्यतोद्वयोहं न हि चास्ति कल्पि

तं ॥ अकल्पितश्चास्मि पुरा प्रसि
द्धितो विकल्पनाया द्वयमेव क
ल्पितं ॥ १२ ॥ ॥ ॥

ननुतवापिजगज्जीवेश्वरादिभेदस्यविद्यमानत्वात्कथमुक्त
दोषपरिहारइत्याशंक्याह ॥ नमेस्तीति ॥ यतोहमद्वयोवस्तुतो
मेगुणभूतःप्रधानभूतोवान्याहशोवानकश्चिदस्ति ॥ यस्यापिक
स्यचिदहमस्मिसोपिनचास्तीतिसंबंधः यच्चकल्पितंजगत्तच्चन
ह्यस्तितथाचजीवेश्वरजगद्भेदस्यमय्यद्वयेकल्पितत्वात्कल्पित
स्यप्रमाणासहिष्णुतायाअलंकारत्वान्नास्त्यस्मादुक्तदोषप्रसंगइ
त्यर्थः ॥ ननुद्वैतवदद्वैतस्यापिपदार्थत्वाविशेषात्कल्पितत्वंतद
वस्थमित्याशंक्यनिरधिष्ठानकल्पनायोगान्निरवधिकबाधायोगा
च्चसर्वकल्पनायाःप्रागेवसिद्धकल्पितबाधावधितयापश्चादप्यव
शिष्यमाणंनकल्पितं ॥ किंतुस्वतःसिद्धंवस्त्वद्वयशब्देनोच्यत
इत्याह॥अकल्पितइति॥विकल्पनायाःपुराप्रसिद्धितोहमकल्पि
तोस्मिचकारादूर्ध्वमप्यवधिभूतत्वान्मध्येचतत्साक्षित्वादकल्पि
तएवास्मीतिगृह्यतेपरिशेषात्सापेक्षंद्वयमेवकल्पितमित्यर्थः १२

विकल्पनाचाप्यभवे न विद्यतेस
दन्यदित्येवमतो न नास्तिता ॥ य
तः प्रवृत्ता तव चापि कल्पना पु
रा प्रसिद्धेर्न च तद्विकल्पितं॥१३॥

उक्तमेवस्पष्टीकुर्वन्नात्मनोविकल्पनाद्यविषयत्वमाह ॥ विकल्पनाचापीति ॥ नास्तिभवउत्पत्तिर्यस्यतदभवंतस्मिन्नभवेनित्येसदन्यत्सतोन्यदसदित्यपिविकल्पनानचविद्यतेऽतएवंसतिननास्तिता ॥ आत्मनोनित्यत्वादित्यर्थः ॥ किंचामनस्कस्यकल्पनानुदयान्मनसश्चागंतुकतयास्वरूपसत्ताभावात्तदपिसविलासंयत्रकल्पितंतन्नकल्पनालंबनंकिंतुसर्वकल्पनासाक्षित्वेनपूर्वापरकालकलनाकलितंकूटस्थमेवात्मतत्त्वमित्याह ॥ यतइति ॥ तवमनसइत्यर्थः ॥ त्वत्कल्पनायाअपिपुराप्रसिद्धेरित्यर्थः ॥ १३ ॥

असद्द्वयं तेपि हि यद्यदीक्ष्यते न दृष्टमित्येव न चैव नास्तिता ॥ यतः प्रवृत्ता सदसद्विकल्पना विचारवद्वापितथाद्वयं च सत् ॥ १४ ॥

ननुयदुपलभ्यतेतदस्तीत्यभ्युपगम्यतेतन्नास्तीत्युपलभ्यतेचद्वैतंनाद्वैतमित्याशंक्यदर्शनादर्शनेनवस्तुसत्त्वासत्त्वयोःकारणेकिंत्वन्यएवतन्निश्चयहेतुरित्यभिप्रेत्याह॥ असद्वयमिति ॥ हेमनस्तेतवगोचरीभूतंयद्यदीक्ष्यतेतत्तद्द्वयंद्वैतंदृष्टमप्यसत् ॥ स्वप्नवद्दृष्टनष्टस्वरूपत्वात्तथानदृष्टंनदृश्यतइत्येवमेता वतावस्तुतोनास्तिनहिनीरूपस्यवायोश्चक्षुषानुपलंभेपिनास्तिताभवतिकिंत्वस्तित्वैवसतोपिवस्तुनोद्रष्टुरसामर्थ्याद्वादर्शनायोग्यत्वाद्वाप्यदर्शनसंभवादित्यर्थः ॥ नन्वदृष्टमपिनास्तीतिशशशृंगादिप्रसिद्धंसत्यंतथापिलब्धरूपंकचित्तुकिंचित्तादृगेवनिषिध्यतेविधा

नमंतरेणातोननिषेधस्यसंभवइतिन्यायेनद्वैतमस्तिनास्तीतिवि प्रतिपत्त्यालंबनंकिमप्यास्थेयमेवान्यथाविकल्पप्रसरायोगादि त्यभिप्रेत्याह ॥ यतःप्रवृत्तासदसद्विकल्पनेति ॥ यतोयस्मिन्न धिष्ठानेप्रतीयमानाविकल्पनातदस्त्यकल्पितरूपमित्यर्थः ॥ वि कल्पालंबनत्वेनाधिष्ठानसत्तामुक्त्वाऽवधित्वेनापितत्सत्त्वमाह॥ विचारवद्वेति वाशब्दश्चार्थः यथाविचारोनिर्णयमंतरेणनपर्यव स्यातितथासदद्वयंविनानविकल्पःप्रशाम्यति ॥ अतःसर्पधारा दंडमालादिविकल्पेष्वनुगम्यमानतयाअधिष्ठानत्वेनपुनःसर्व विकल्पनिषेधावसानतयावधित्वेनानुवर्त्तमानाऽविकल्पितानि षिद्धरज्जुस्वरूपवदध्यात्मादिविकल्पाधिष्ठानसन्मात्रत्वेनतन्नि षेधावधित्वेनचाविकल्पितमनपोह्यंचात्मतत्त्वमद्वयमस्तीत्येवो पलब्धमितितात्पर्यार्थः ॥ १४ ॥

सदभ्युपेतं भवतोपकल्पितं विचार हेतोर्यदि तस्य नास्तिता ॥ विचार हानाच्च तथैव संस्थितं न चेत्तदिष्टं नितरां सदिष्यते ॥ १५ ॥

किंचोक्तविधयादर्शनमात्रात्सत्त्वासत्त्वनिश्चयासंभवाद्विचा रोभ्युपेयस्तस्मिंश्चक्रियमाणेसदेवाद्वयमवशिष्यतइत्यभिप्रे त्याह ॥ सदभ्युपेतमिति॥सद्वस्तुनास्तीतिवदतातन्निर्णयायवि चारोभ्युपगम्यतेनवायदिसोभ्युपगम्यतेतदाभवतासद्वस्त्वभ्यु पेतंयतोविचारहेतोर्विचारसिद्ध्यर्थमुपकल्पितमुपस्थापितंकिम पिवस्तुसर्वैर्विचारकैरितियोजना॥ विचारोहिप्रमाणव्यापारस्य

फलावसानत्वनिश्चयंहेतुस्तर्कः सचनप्रमेयमंतरेणप्रसरमुपल भतेप्रमितंचनबाध्यतइतिसद्वस्तुसिद्धिरित्यर्थः ॥ विपक्षेबाधक माह॥यदीति॥यदितस्यसद्वस्तुनोनास्तितातदाप्रमाणप्रमेयप्रमा तृनिरूप्यस्याविचारस्य हानादप्रवृत्तेश्चकारात्सदभावनिर्णयहा नाच्च ॥ तथैवसंस्थितमनिर्णीतमेवसंस्थितंतथाचवस्तुतत्त्वान वधारणादैहिकामुष्मिकार्थप्रवृत्तिहानिःस्यादितिभावः ॥ एतेन विचारानभ्युपगमपक्षेचदोषउक्तोवेदितव्यः ॥ अथाविचारित मनिर्णीतंचतत्किमपिनेष्टंचेत्तर्हिविचारानिर्णययोःसदवसानमंत रेणपर्यवसानाभावान्नितरांसदिष्यतेसद्वस्त्विष्यतएवेत्यर्थःयद्वा हेमनोभवतोपकल्पितंद्वैतजातंविचारसिद्ध्यर्थंसदभ्युपेतमात्म तत्त्वनिश्चयफलविचारप्रवृत्तयेऽस्तीतिद्वैतमंगीकृतमित्यर्थः ॥ यदिपुनस्तस्यनास्तिता शून्यतैवद्वैतस्यस्यात्तदाविचारहानाद्वि चाराप्रवृतेश्चकारात्परमार्थनिर्णयाभावाच्च ॥ तथैवाविचारि तमनिर्णीतंचतत्त्वंसंस्थितंस्यात् ॥ अथतत्त्वानिर्णयेपुरुषा र्थासिद्धेस्तदनिर्णीतस्वभावमिष्टंनचेत्स्यात्तर्हिनितरांसादिष्यते विचार्यनिर्णयेसातिसर्वस्यसदवसानत्वाव्यभिचारादित्यर्थः॥क्वो व्यंतरस्फुरणंविनानसंशयावतारस्तेनविनानविचारप्रवृत्तिस्ता मृतेनवस्तुतत्त्वनिर्णयस्तेनचविनानपुरुषार्थलाभइतिविचारार्थ तयायथाप्रतिपन्नंद्वैतमभ्युपगतंनप्रामाणिकत्वेनतथाचभुजंगंर ज्जुत्वेनव्यवहरतइवातत्त्वंतत्त्वबुध्याव्यवहरतोनर्थप्राप्तिसंभ वात्तत्परिहारायविचारेऽवश्यंभाविनिक्रियमाणेसर्वेषुविशेषेष्व स्तितायाअव्यभिचाराद्विशेषणाव्यभिचारान्मिथोव्यभिचारि णांचानृतत्वात्सन्मात्रमेवसत्यंनद्वैतरूपोविशेषाकारइतिनित रांसिध्यतीतिभावः ॥ १५ ॥

असत्समं चैव सदित्यपीति चेदन
र्थवत्त्वान्नरशृंगतुल्यतः ॥ अनर्थव
त्त्वं त्वसति ह्यकारणं न चैव तस्मा
न्न विपर्ययेऽन्यथा ॥ १६ ॥

भवत्वेवंविचारान्यथानुपपत्त्यासद्वस्तुसिद्धिस्तदर्थक्रियांक रोतिनवाआद्ये क्षणिकत्वापत्तिरित्याभिप्रेत्य द्वितीये तस्यनरशृंगादेरविशेषइतिबौद्धःशंकते ॥ असत्सममिति ॥ अनर्थत्वादर्थक्रियारहितत्वादित्यर्थः ॥ श्रौतंसदसत्सममर्थक्रियाशून्यत्वान्नरशृंगवदित्यनुमानमप्रयोजकत्वेनदूषयति ॥ अनर्थवत्त्वमिति ॥ अनर्थवत्त्वंत्वसतिअसत्त्वेसाध्येनकारणंप्रयोजकं नभवति ॥ स्वभावसत्त्वसंभवादित्यर्थः ॥अनर्थक्रियाकारित्वस्यासत्त्वव्याप्तौसंदिग्धानैकांतितामुक्त्वाऽर्थक्रियाकारित्वस्यसत्त्वव्याप्तावनैकांतितामाह ॥ नचैवतस्मादिति ॥ तस्मादर्थक्रियाकारित्वान्नैवसत्त्वंपदन्यासाद्यर्थक्रियाकारिणिकंटकाद्यभावे सत्त्वव्यभिचारादित्यर्थः ॥ हेतुनिरसनमुपसंहरति ॥ नविपर्ययेन्यथेति ॥ विपर्ययेऽर्थक्रियाकारित्वाभावेनान्यथाअसत्त्वं नसंभवतिक्रियोत्पत्तेःपूर्वमुदासीनवस्तुदर्शनादन्यथासत्त्वार्थक्रिययोरन्योन्याश्रयापातादित्यर्थः॥ १६ ॥

असिद्धतश्चापि विचारकारणाद्द्वयं
च तस्मात्प्रसृतिं च मायया ॥ श्रु

सतोह्यसत्त्वादसतश्च सत्वतो न च
क्रियाकारकमित्यतोप्यजं॥२०॥

सद्वस्तुनःकूटस्थाद्वयत्वंश्रुत्यादिप्रमाणसिद्धंतदन्यथाविकल्प नंपुरुषापराधनिबंधनमित्युक्तमिदानींतदेवयुक्तितोद्रढयितुमुप क्रमते भवाभवत्वमिति ॥ तुश्चार्थःकिंचेत्यर्थे द्वैतमुत्पद्यमान स्वभावमनुत्पद्यमानस्वभावमुभयस्वभावंवा ॥ नाद्यस्तदासा पेक्षत्वेनशुक्तिरजतादिवन्मिथ्यात्वापातात् ॥ नद्वितीयः ॥ स दातनत्वापत्तौतदभावव्यवहारानुदयप्रसंगात् ॥ नतृतीयः ए कस्यविरुद्धोभयस्वभावत्वायोगादित्यभिप्रेत्यचतुर्थमनूद्यदूषय ति ॥ भवाभवत्वमिति ॥ भवश्चाभवश्चभवाभवौतयोर्भावःभ वाभवत्वमस्यद्वैतस्यभवाभवत्वंचेद्विरोधान्नेष्यतेतदावस्थितिर वस्थानंसत्त्वंनचस्यादितिशेषः ॥ नह्युभयस्वभावविलक्षणंक चित्सदुपलब्धमस्तीत्यर्थः ॥ चापरंयदिद्वैतस्यजन्मेष्यतेतदा स्वतएवजन्मासंभवादन्यस्मात्तद्वक्तव्यं तदपिसत्स्वभावमस त्स्वभावंवायतोऽद्वैतस्यजन्मेत्याकांक्षायांसर्वथापिनोपपद्यतइ त्याह ॥ अन्यस्थितिजन्मनान्यथेति ॥ अन्यस्मिन्नस्थितौस तिनजन्मसतोनजन्मेत्यर्थः ॥ अन्यथान्यस्थितौजन्मनेत्युपर ज्यतेअसतोपिनजन्मेत्यर्थः॥पक्षद्वयेपिदूषणमाह ॥ सतइति ॥ सतउपादानत्वेविकारित्वापत्तौविनाशादसत्त्वप्रसंगादसत श्चोपादानत्वेसत्वतःसत्त्वापत्तेःनहिशून्यमुपादानंस्यात्तस्यकार्ये ष्वननुगमादित्यर्थः ॥ तथाचवस्तुनःस्वभाववैपरीत्यायोगान्न सत्कार्यंद्वैतात्मनाजायतेनाप्यसदित्युत्पत्तिपक्षोऽपिदुर्निरूपइ तिभावः ॥ एवमुत्पाद्योत्पादकयोःस्वभावनिरूपणेसत्युत्पत्ति

तत्कारकविशेषयोःसुतरामनिरूपिताकारतासिद्धेत्याह ॥ नच क्रियाकारकमिति ॥ उपसंहरति ॥ अतोप्यजमिति ॥ उक्तयुक्तितोप्यजंनिर्विशेषमद्वयमात्मतत्त्वमित्यर्थः ॥ २० ॥

अकुर्वदिष्टं यदि वास्य कारकं न किंचिदन्यन्ननु नास्त्यकारकं ॥ सतो विशेषादसतश्च सद्युतौ तुलां तयोर्यद्वदनिश्चयान्न हि ॥ २१ ॥

नचक्रियाकारकमित्युक्तमेवस्फुटयन्नजत्वंवस्तुनःसाधयति ॥ अकुर्वदिति ॥ अस्यद्वैतजन्मनःकारकमकुर्वदिष्टंनिर्व्यापारं कारकमिष्टंचेदित्यर्थः ॥ अन्यदितिद्वितीयपादस्थंपदमादायय दिवान्यत्कुर्वदिष्टंवेत्यर्थः ॥ तत्राद्येतिप्रसंगंदोषमाह ॥ नाकिंचिदन्यन्ननुनास्तीति ॥ ननुनिश्चितंकिंचिदपिकारकंनास्तीतिन अपितुसर्वंसर्वस्यसर्वदाकारकंस्यादित्यर्थः ॥ द्वितीयेकारकत्वानुपपत्तिदोषमाह ॥ अकारकमिति ॥ अक्रियस्यकुर्वत्वायोगाक्रियावत्त्वेनित्येसदाकार्यप्रसंगादनित्येचक्रियावदंतरापेक्षायामनवस्थाप्रसंगात्तदनपेक्षायामात्माश्रयापत्तेःकुर्वत्वपक्षे कारकत्वासिद्धिरित्यर्थः ॥ अथवाप्रथमेविकल्पेनकिंचिदकारकमितिनिराकरणपदान्वयःसर्वमेवकारकंस्यादित्यर्थः ॥ द्वितीयदूषणंननुनास्तीतिकुर्वतःकारकत्वानिरूपणादित्यर्थः ॥ कथमनिरूपणमितिचेत्तत्रवक्तव्यं किंसदवस्थंकुर्वदसदवस्थंवा नोभयथापीत्याह ॥ सतोऽविशेषादसतश्चेति ॥ असतश्चाविशेषा

दितिसंबध्यते विशेषवत्त्वेवैरूप्यापत्तेरविशेषेचसदाकार्यंस्यान्न वास्यादित्यर्थः॥ अथसतोसतोवापूर्वसत्त्वासत्त्वप्रच्युत्यवस्थायां कार्यंस्यादितिभवेत्कारकत्वमितिमतंतत्रावस्थाप्रच्युतिकार्ययो र्यौगपद्यमभिमतंक्रमोवानाद्यइत्याहसच्युतावितिव्यवस्थायां कार्यमितिउपलक्षणमसच्चयुतौचतुलाया अंतयोःकोट्योर्यद्वन्नम नोन्नमनमनुभवतोःकार्यकारणभावोननिश्चीयते ॥ तथाकार्य कारणस्वरूपभेदोनहिनिश्चीयतइत्यर्थः ॥ द्वितीयेऽनवस्थाप्रसं गोऽवस्थाप्रच्युतेरपिकार्यतयातस्या अपितथाविधपूर्वकत्वापेक्ष णादितिद्रष्टव्यं ॥ २१ ॥

न चेत्स इष्टः सदसद्विपर्ययः कथं
भवः स्यात्सदसद्व्यवस्थितौ ॥ वि
भक्तमेतद्द्वयमप्यवस्थितं न जन्म
तस्माच्च मनो हि कस्यचित् ॥२२॥

वस्तुनोवस्थांतरापत्तिमभ्युपगम्यैतदवोचामवस्तुसतोसतो वाऽवस्थांतरंनोपपद्यतइतिनकस्यापिकार्यत्वंकारणत्वंवाविद्य तइत्याह ॥ नचेदिति॥ एवमुक्तदोषपरिहारात्सदसद्विपर्ययश्चे न्नेष्टस्तदासदसतोःस्वरूपव्यवस्थितौभवःकथंस्यात्कुतोयतएत द्द्वयमपिसच्चासच्चविभक्तंपरस्परसंसर्गशून्यंव्यवस्थितं नपूर्वाप रीभावोऽनयोर्मिथोवान्यापेक्षयावेत्यर्थः ॥ हेमनाहियस्मादेवं तस्मान्नकस्यचिदपिजन्मविद्यतइत्यवधारयेत्यर्थः ॥२२॥

अथाभ्युपेत्यापि भवंतवेच्छतो ब्र

वीमि नार्थस्तव चेष्टितेन मे ॥ न हानवृद्धी न यतः स्वतोसतो भवो न्यतो वा यदि वास्तिता तयोः॥२३॥

भवतुवाजन्मयस्यकस्यापितथापिनमेब्रह्मभूतस्यकाचित्क्षतिर्वृद्धिर्वेत्याह ॥ अथाभ्युपेत्यापीति ॥ मनसश्चेष्टितेनात्मनो नार्थोस्तीत्येवतत्प्रपंचयति नहानवृद्धीति मेस्तइतियोज्यं कुत इत्यतआह ॥ नयतइति ॥ यतोयस्माद्सतआत्मन्यविद्यमानस्यहानस्यवृद्धेर्वाभवउद्भवःस्वतोन्यतोवाहेत्वंतराद्वानसंभवतीतियोजना ॥ यदिवातयोर्हानवृद्धयोर्यद्यात्मन्यस्तितातथापितवचेष्टितेनमेनार्थइतिसंबंधः ॥ सिद्धेर्थेत्वचेष्टाया अकिंचित्करत्वादित्यर्थः ॥ २३ ॥

ध्रुवा ह्यनित्याश्च न चान्ययोगिनो मिथश्च कार्यं न च तेषु युज्यते ॥ अतो न कस्यापि हि किंचिदिष्यते स्वयं च तत्त्वं न निरुक्तिगोचरं ॥ २४ ॥ ॥ ॥

हीयमानोपचीयमानयोरात्मनिसंबंधानिरूपणाच्चनहानवृद्धीस्तइत्याह ॥ ध्रुवाइति॥ध्रुवाःस्थिराःकूटस्थाअनित्याःक्षणि

काश्चपदार्थाहिनिश्चितमन्ययोगिनोनभवंतिस्थिराणामविका रित्वात्क्षणिकानामन्यसंबंधकालपर्यंतमवस्थानासंभवादित्य त्यर्थः ॥ मिथश्चान्योन्यमपिस्थिरास्थिरयोर्नसंबंधित्वंसंभवति संबंधस्यसंबंधिसंबद्धत्वविकल्पासहत्वादित्यर्थः ॥ अतएवतेषु नकार्यंकिमपियुज्यतेघटतेसंबंधिताविकारभेदसत्त्वनिराकरण मुपसंहरत्यतइति ॥ नकिमपिकस्यापिसंबंधिपरमार्थतइष्यत इत्यर्थः ॥ ननुकथमात्मनोन्यसंबंधाभावोवेदांतवाक्यप्रमाणंप्र तिप्रमेयत्वोपगमादित्यतआह॥स्वयंचेति॥तत्त्वमात्मस्वरूपंस्व यंनिरुपाधिकं ननिरुक्तेर्वाक्यस्यमुख्ययावृत्त्यागोचरोविषयः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तधर्माभावात्किंतुलक्षणयाशब्दस्यतत्रपर्यव सानमपेक्ष्यवेदांतप्रमेयत्वंतस्यांगीकृतमित्तिनविरोधइत्यर्थः ॥ ॥ २४ ॥

समं तु तस्मात्सततं विभातवद्द्वया द्विमुक्तं सदसद्विकल्पितात् ॥ निरी क्ष्य युक्त्या श्रुतितश्च बुद्धिमान शेषनिर्वाणमुपैति दीपवत् ॥२५॥

तदेवंदुर्निरूपद्वैतसाक्षिणोऽसंगाऽद्वयानंदरूपस्यस्वप्रकाश तयाप्रकाशमानंस्वरूपंश्रुतियुक्तिभ्यांनिश्चित्यपुमान्कृतकृत्यो भवतीतिद्वैताभासनिराकरणफलमुपसंहारव्याजेनाह॥समंत्वि ति ॥ सत्त्वासत्त्वाभ्यांविकल्पिताद्द्वयाद्वैतावभासात्सततंविमु क्तमितिसंबंधः ॥ सततंसमंविभातवत्प्रकाशमानमिति योजना ॥ दीपवत्सहसैवाशेषस्यबंधस्यनिर्वाणंपरिसमाप्ति

मुपैतिनिरीक्षणनिर्वाणयोर्नऽव्यवधानंकिमप्यस्तीत्यर्थः॥२५॥

अवेद्यमेकं यदनन्यवेदिनां कुता
र्किकाणां च सुवेद्यमन्यथा ॥ नि
रीक्ष्य चेत्थं त्वगुणग्रहोऽगुणं न या
ति मोहं ग्रहदोषमुक्तितः ॥ २६ ॥

उक्तलक्षणस्यात्मतत्त्वस्यनिरीक्षणंकिंविषयत्वेनाविषयत्वेन वेतिजिज्ञासायामविषयत्वेनैवेत्याह ॥अवेद्यमिति॥सर्वसाक्षिप्रत्यगात्मनोन्यन्नभवत्यद्वयंब्रह्मेतियेवेदिनस्तेषामनन्यवादिनामवेद्यं ॥अन्यथाभेदेनविषयतयावेदिनांकुतार्किकाणांसुवेद्यंपरिच्छिन्नतयासुज्ञेयं॥शास्त्रयुक्तिविचारप्रयासंविनास्वमत्यनुसारेणसुखबोधमित्यर्थः॥गुणेषुसत्त्वादिषुसविकारेषुग्रहोऽभिनिवेशोयस्यसगुणग्रहोनगुणग्रहोऽगुणग्रहःपुमान्देहाद्यभिमानहीनज्ञइतियावत् ॥ अगुणंनिर्विशेषमात्मतत्त्वमित्थमवेद्यमित्याद्युक्तरूपंनिरीक्ष्यालोच्यचकारादपरोक्षतयानुभूयमोहंनयातितत्र हेतुमाह॥ग्रहदोषमुक्तितइति ॥ ग्रहरूपाद्दोषान्मुक्तितोमुक्तेःमोहहेत्वज्ञानतत्कार्यबाधादित्यर्थः॥ २६ ॥

अतोन्यथा न ग्रहनाश इष्यते वि
मोहबुद्धेर्ग्रह एव कारणं॥ ग्रहोप्यहे
तुस्त्वनलस्त्वनिंधनो यथा प्रशां
तिं परमां तथा व्रजेत् ॥२७॥ ॥

कस्मादेवंमहताप्रयत्नेनाविषयतयाब्रह्मात्मनोवेदनमिष्य तेतत्राह॥अतोन्यथेति॥अतउक्तविधादात्मज्ञानादन्यथान्यस्मा द्धेत्वंतरात्प्रकारांतराद्वानग्रहनाशोमिथ्याज्ञाननिवृत्तिरिष्यते ॥ नान्यःपंथाविद्यतेऽयनायेतिश्रुतेः ॥ मास्तुतर्हिग्रहनाशइत्य तआह॥विमोहेति ॥ ग्रहेसकारणेसतिविमोहबुद्धेर्देहगेहादाव हंममेत्याद्यभिनिवेशाधियःसर्वानर्थबीजभूतायाअनिवृत्तिःस्या दित्यनिर्मोक्षप्रसंगइत्यर्थः ॥ ननुभवतुग्रहनाशान्मोहनाशोग्र हनाशएवकुतोब्रह्मात्मज्ञानादितिचेन्नज्ञानादज्ञानस्यैवनिवृत्ति संभवाद्ग्रहनिवृत्तिकारणमन्यदेष्टव्यमित्याशंक्याज्ञानकार्यत्वा द्ग्रहस्यतन्निवृत्तौस्वयमेवनिवर्ततइतिसदृष्टांतमाह ॥ ग्रहोपी ति ॥अहेतुर्निरुपादानःउपादाननिवृत्तौपुनःप्ररोहहेत्वभावात्प रमांनिरतिशयांशांतिमुपशांतिंमोक्षलक्षणांव्रजेदित्यर्थः ॥२७॥

विमथ्यवेदोदधितः समुद्धृतं सुरैर्म
हाब्धेरुक्त यथा महात्मभिः॥ तथा
ऽमृतं ज्ञानमिदं हि यैः पुरा नमो गु
रुभ्यः परमीक्षितं च यैः ॥२८॥

प्रकरणसमाप्तौगुरुनमस्काररूपंमंगलमाचरति ॥ विमथ्ये ति ॥यथासुरैर्देवैर्महात्मभिर्महाब्धेःक्षीरसागरादमृतंसमुद्धृतंपु रापूर्वंतथायैर्महात्मभिःगुरुभिर्वेदरूपादुदधितोविमथ्यालोड्ये दंप्रकरणरूपेणमयाप्रकाशितंज्ञानामृतंसमुद्धृतंपुरापूर्वंतथायैः परंपरमात्मतत्त्वंचेक्षितमपरोक्षीकृतंतेभ्योगुरुभ्योनमइतियो जना॥ अथवायैर्गुरुभिर्निमित्तभूतैर्मयापरंचेक्षितमितियोजना

॥ तस्मादात्मज्ञंह्यर्चयेद्भूतिकामइत्यादिश्रुतेः ॥ निरपेक्षंमुनिंशांतंनिर्वैरंसमदर्शनं ॥ अनुव्रजाम्यहंनित्यंपूयेयमंघ्रिरेणुभिरितिभगवद्वचनाच्चयुक्तमत्रगुरुसुज्ञपूजनमित्यर्थः ॥ २८ ॥

उपदेशसहस्रीयंविवृताहिमहात्मभिः ॥श्रद्धावेशान्मयाप्यस्याः पदयोजनिकाकृता ॥ १ ॥ समस्तवेदार्थरहस्यगद्यपद्यप्रबंधार्थत्रयावबोधः॥कथंनुमादृक्षुतिबिंबितःस्यादथापिभक्त्याहमिहाऽस्मिनुन्नः ॥ २ ॥ हृद्यंतराविष्कृतराममूर्तेस्तथागुरूणांविपुलप्रसादात् ॥ यथाकथंचिद्विचितेनविष्णुरनेनतुष्यत्वखिलांतरात्मा॥३॥ इतिश्रीमच्छंकराचार्यकृतोपदेशसाहस्र्याःपदयोजनिकानामटीकाकृष्णतीर्थशिष्यरामतीर्थविरचितासमाप्ता ॥

(१) अनुद्भूतरूपादिखण्डनवादवीचिः ।

तत्र उद्भूतत्वानुद्भूतत्वस्वरूपनिर्वचनम् ।

ननु रूपं द्विविधमुद्भूतमनुद्भूतं च । तत्र घ्राणरसनचक्षुःपिशाचादीनां भर्जनकपालस्थवह्न्याद्यूष्मणोश्चानुद्भूतं रूपमुद्भूतरूपं च घटपटादीनाम् । न च तादृशद्वैविध्ये मानाभावः, उद्भूतत्वानुद्भूतत्वयो रूपनिष्ठधर्मयोरनभ्युपगमेऽपि क्षतिविरहादिति वाच्यम् । द्रव्यचाक्षुषं प्रति सामान्यतो रूपत्वेन कारणत्वे घ्राणादीनामपि चाक्षुषापत्त्या उद्भूतरूपत्वेनैव तत्र हेतुत्वं घ्राणादिरूपव्यावृत्तमित्यवश्याभ्युपेयत्वात् । एवं स्पर्शोऽप्युद्भूतानुद्भूतभेदेन द्विविधः । तत्र घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्पिशाचादीनां प्रभाबाष्पयोश्चानुद्भूतः स्पर्शः, घटपटादीनामनिन्द्रियवायुभर्जनकपालस्थवह्न्याद्यूष्मसौरादितेजःप्रभृतीनां चोद्भूतः स्पर्शः । न च स्पर्शस्य तादृशद्वैविध्ये मानभावः, उद्भूतत्वानुद्भूतत्वयोः स्पर्शनिष्ठधर्मयोरनभ्युपगमेऽपि क्षतिविरहादिति वाच्यम् । द्रव्यस्पार्शने सामान्यतः स्पर्शत्वेन कारणत्वे घ्राणादीनां प्रभाबाष्पयोश्च स्पार्शनापत्त्या उद्भूतस्पर्शत्वेनैव तत्र हेतुत्वं, तच्चोद्भूतत्वं घ्राणादिस्पर्शप्रभाबाष्पव्यावृत्तमित्यवश्यमभ्युपगमात् । एवं रसोऽप्युद्भूतानुद्भूतभेदेन द्विविधः । घ्राणरसनमणिवज्रादीनामनुद्भूतो रसः उद्भूतो रसश्च गुडादीनाम् । न च तादृशद्वैविध्ये मानाभावः, रसरासनं प्रति सामान्यतो रसत्वेन कारणत्वे रसनसंयुक्तप्रकृष्टमहत्त्ववत्समवायसंनिकर्षेण घ्राणमणिवज्रादीनामपि रसोपलब्ध्यापत्त्या उद्भूतरसत्वेनैव तत्र हेतुत्वं, तच्चोद्भूतत्वं घ्राणादिरसव्यावृत्तमित्यवश्याभ्युपगमात् । एवं गन्धोऽप्युद्भूतानुद्भूतभेदेन द्विविधः । तत्र घ्राणपाषाणमणिवज्रादीनामनुद्भूतो गन्धः, उद्भूतो गन्धश्च घटपटचंपकादीनाम् । न च तादृशद्वैविध्ये मानाभावः, गन्धघ्राणजत्वावच्छिन्नं प्रति सामान्यतो गन्धत्वेनैव हेतुत्वे घ्राणसंयुक्तप्रकृष्टमहत्त्ववत्समवायलक्षणसन्निकर्षेण पाषाणादीनामपि गन्धोपलब्ध्यापत्त्या उद्भूतगन्धत्वेनैव तत्र हेतुत्वं, तच्चोद्भूतत्वं पाषाणादिगन्धव्यावृत्तमित्यवश्याभ्युपेयत्वात् । न

च गन्धघ्राणजत्वावच्छिन्नं प्रति गन्धत्वेनैव कारणत्वं घ्राणसंयुक्तमहदुद्भूतरसवत्समवायस्य सन्निकर्षतया च न घ्राणादीनां गन्ध इत्येवास्तु किं गन्धनिष्ठोद्भूतत्वकल्पनेन, निर्गन्धस्यापि रसवतो जलस्य सत्त्वेनोक्तयुक्त्या रसनिष्ठोद्भूतत्वस्यावश्यकत्वादिति वाच्यम्। अनन्तरसानां सन्निकर्षकारणतावच्छेदककोटौ प्रवेशमपेक्ष्योद्भूतगन्धत्वेन गन्धस्य कारणताया एव लघुत्वात्। धूमस्य नीरसत्वे तदीयगन्धग्रहे उक्तसन्निकर्षस्य व्यभिचाराच्चेति नैयायिकसिद्धान्तः।

तत्र रूपनिष्ठोद्भूतत्वानुद्भूतत्वे कः पदार्थः ? किमुभयमेव जातिः ? अथ वोद्भूतत्वं जातिस्तदभावोऽनुद्भूतत्वम् ? अथवा अनुद्भूतत्वजातिस्तदभाव उद्भूतत्वम् ? इति चेत्।

अत्र सिद्धान्तानुयायिनो नैयायिकाः। अनुद्भूतत्वं जातिस्तदभाव उद्भूतत्वं न तूद्भूतत्वं जातिस्तदभावोऽनुद्भूतत्वम्, नीलत्वपीतत्वशुक्लत्वादिना सङ्करात्।

अथैवमनुद्भूतत्वमपि कथं जातिः नीलत्वादिना सङ्करात्। न चानुद्भूतत्वं नीलत्वपीतत्वादीनां सर्वेषामेव विरुद्धमनुद्भूतरूपस्यातीन्द्रियतया तत्र नीलत्वादिसत्त्वे मानाभावादिति वाच्यम्। तथासति तत्र रूपत्वादिसत्त्वेपि मानाभावात्, घ्राणादावनुद्भूतरूपात्मकधर्मिसत्त्वेऽपि मानाभावाच्च। पृथिवीत्वादे रूपत्वावच्छिन्नव्याप्यतया घ्राणादावनुद्भूतरूपस्य तत्र रूपे रूपत्वस्य च सिद्धिरिति विभाव्यते, तदा रूपत्वस्य नीलाद्यन्यतमत्वव्याप्यतया नीलत्वादेरपि तत्रावश्यकत्वात्।

नव्यास्तु नीलत्वादेर्यस्य कस्यचिदेकस्य तद्व्याप्यमिति वाच्यं विनिगमकाभावात्, विनिगमकाभावेन सर्वेषामेव व्याप्यत्वाभ्युपगमे च नीलत्वपीतत्वादीनामेव परस्परं-सङ्करप्रसङ्गादिति चेत्। सत्यम्। नीलत्वपीतत्वव्याप्यं नानैवानुद्भूतत्वमनुद्भूतत्वाभावकूटवत्त्वमेवोद्भूतत्वम्, तद्रूपत्वेनैव द्रव्यचाक्षुषं प्रति जनकत्वं तादृशाभावकूटवत्त्वस्यानुगतत्वात्, उद्भूतत्वस्यैव नीलत्वपीतत्वव्याप्यनानाजातित्वे च तेन रूपेण द्रव्यचाक्षुषं प्रति जनकत्वस्य परस्परं व्यभिचारापत्तेः। न च तथापि घ्राणादिनिष्ठमनुद्भूतरूपं नीलात्मकं पीताद्यात्मकं वेत्यत्र विनिगमकाभाव इति वाच्यम्। विनिगमकाभावेन व्याप्यवृत्तिनीलपीतादिनानानुद्भूतरूपाणामेव तत्राभ्युपगमात्।

वस्तुतस्त्वनुद्भूतत्वं शुक्लत्वव्याप्यमेव सर्वेषामेवानुद्भूतं शुक्लमित्यभ्युपगमात्, शुक्लरूपस्य च घ्राणाद्यात्मकपृथिव्यामपि सम्भवात्। न च शुक्लत्वव्याप्योत्कर्षापकर्षाभ्यां समं साङ्कर्यमिति वाच्यम्। अनुद्भूत-

रूपस्यात्यन्तापकृष्टरूपतया तत्रोद्भूतशुक्लसाधारणोत्कर्षसत्त्वे मानाभावात् । न च तथापि भास्वरत्वमादाय साङ्कर्यं दुर्वारं तेजसो भास्वररूपवत्त्वनियमेन चक्षुरादिरूपे भास्वरत्वस्यावश्यकत्वात्, तादृशनियमानभ्युपगमे तेजसो रूपवत्त्वनियमस्याप्यपह्नवसम्भवेन तत्रानुद्भूतरूपस्याप्यसिद्धिप्रसङ्गादिति वाच्यम् । अनुद्भूतत्वस्य भास्वरत्वव्याप्यविरुद्धभेदेन द्विविधत्वात्, तादृशानुद्भूतत्वाभावद्वयवद्रूपत्वेन चाक्षुषं प्रति हेतुता ।

अथ सर्वेषामेवानुद्भूतरूपं शुक्लमित्यभ्युपगमे अनुद्भूतत्वमेव नीलत्वपीतत्वादिसकलशुक्लत्वविरुद्धजातिव्यापिका घ्राणादिनिष्ठानुद्भूतशुक्लरूपव्यावृत्ता द्रव्यचाक्षुषजनकत्वावच्छेदकत्वेन सिद्धा जातिस्तु लाघवात् । अनुद्भूताभावद्वयवद्रूपत्वेन द्रव्यचाक्षुषं प्रति जनकत्वे गौरवात् । न च शुक्लत्वतद्व्याप्यभास्वरत्वमादाय साङ्कर्यमिति वाच्यम् । शुक्लत्वतद्व्याप्यभास्वरत्वयोरनुद्भूतत्वव्याप्यविरुद्धभेदेन द्विविधत्वात् । अनेकजातिकल्पनं तदवच्छिन्नं प्रति पाकावयवरूपयोरनेककार्यकारणभावकल्पनं च फलमुखं,फलमुखं गौरवं च न दोषायेति सिद्धान्त इति चेन्न ।

नीलत्वपीतत्वादीनां रूपत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वनियमात्, भास्वरत्वस्य रूपत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिसाक्षाद्व्याप्यत्वनियमाच्च । तादृशनियमानभ्युपगमे पृथिव्यादे रूपवत्त्वनियमस्याप्यपह्नवसम्भवेनानुद्भूतरूपस्यासिद्धिप्रसङ्गात् ।

एवं स्पर्शनिष्ठानुद्भूतत्वमपि स्पर्शत्वादिव्याप्या नानाजातिः, जलस्पर्शनिष्ठानुद्भूतत्वं शीतत्वव्याप्यं, तैजसस्पर्शनिष्ठानुद्भूतत्वमुष्णत्वव्याप्यं, पृथिवीवायुस्पर्शनिष्ठानुद्भूतत्वमनुष्णाशीतत्वं व्याप्यम्, तदभावकूटस्यानुगतत्वात् । उद्भूतस्पर्शत्वस्यैव शीतत्वादिव्याप्यनानाजातित्वे उद्भूतस्पर्शत्वेन द्रव्यस्पार्शनं प्रति जनकत्वस्य परस्परं व्यभिचारापत्तेः । रसनिष्ठानुद्भूतत्वमपि तिक्तमधुरत्वादिव्याप्या नाना जातिः । घ्राणरसनादिकं च विनिगमनाभावात्तिक्तमधुराद्यनुद्भूतरसवदेव । वस्तुतो रसनिष्ठानुद्भूतत्वं मधुरत्वव्याप्यमेव सर्व एवानुद्भूतरसो मधुर इत्यभ्युपगमात् । रसनाद्यात्मकजलनिष्ठरसेऽपि तस्य सत्त्वेन तिक्तत्वादिव्याप्यत्वासम्भवात्, 'अपां मधुर एव रस' इति नियमात् । तादृशानुद्भूतत्वाभाववद्रसत्वमेवोद्भूतरसत्वम्, तेनैव रूपेण रसरासनत्वादिव्याप्यनानाजातित्वे च रसरासनत्वावच्छिन्नं प्रति तेन रूपेण जनकत्वस्य परस्परव्यभिचारापत्तेश्च । गन्धनिष्ठानुद्भूतत्वं च विनिगमकाभावेन द्विविधम्, एकं सुरभित्वव्याप्यमपरं चासुरभित्वव्याप्यम्, तदभावद्वयवद्गन्धत्वमेवोद्भूतगन्धत्वम् तेनैव रूपेण

गन्धघ्राणजत्वावच्छिन्नं प्रति जनकत्वम् । उद्भूतगन्धत्वस्यैव जातित्वे सुरभ्यसुरभ्योरेव क्वचित्क्वचित्सत्त्वेन सुरभित्वादिकमादाय साङ्कर्यापत्तेः, नानात्वाभ्युपगमे च गन्धघ्राणजत्वावच्छिन्नं प्रति तेन रूपेण जनकत्वस्य परस्परं व्यभिचारापत्तेः । घ्राणपाषाणादिकं च सुरभ्यसुरभ्यनुद्भूतगन्धवदेव विनिगमकाभावादित्याहुः ॥ इति उद्भूतत्वानुद्भूतत्वस्वरूपनिर्वचनम् ॥

अनुद्भूतरूपादिखण्डनम् ।

अत्र मीमांसकानुयायिनो नव्यनैयायिकाः । तादृशरूपादिद्वैविध्ये मानाभावः, सामान्यतो द्रव्यचाक्षुषं प्रति रूपत्वेन द्रव्यस्पार्शनं प्रति स्पर्शत्वेन रसरासनत्वावच्छिन्नं प्रति रसत्वेन गन्धघ्राणजत्वावच्छिन्नं प्रति गन्धत्वेन लाघवेनैव हेतुत्वात् । नचैवं घ्राणरसनचक्षुःपिशाचादीनामपि चाक्षुषापत्तिः, तेषां प्रभाबाष्पयोः स्पार्शनापत्तिः; घ्राणरसनमणिवज्रादिवृत्तिरसानामपि रासनापत्तिः, घ्राणपाषाणमणिवज्रादिगन्धानामपि घ्राणजापत्तिरिति वाच्यम् । तेषां नीरूपत्वनिःस्पर्शत्वनीरसत्वनिर्गन्धत्वाभ्युपगमात् । एवं यत्र यत्रानुद्भूतरूपरसगन्धस्पर्शवत्त्वं नैयायिकसिद्धान्तिभिरभ्युपेयते तत्रैव नीरूपनीरसनिर्गन्धनिःस्पर्शत्वाभ्युपगमात् लाघवात्, तेषां रूपादिमत्त्वे मानाभावाच्च, द्रव्यत्वादेरिव पृथिवीत्वादेरपि रूपादिमत्त्वव्याप्यत्वे मानाभावात् । नचैवं प्रत्यक्षसिद्धरूपादिमदवयव्यानारम्भका एव परमाणवो घ्राणादिकमारभन्ते इति नियतारम्भवादिमते साधु शोभते भूतपरमाणूनामपि रूपादिरहिततयाऽवयवरूपादिविरहादेवावयविनि घ्राणादौ रूपाद्यनुत्पत्तेः सुवचत्वात् । य एव परमाणवः प्रत्यक्षसिद्धरूपादिमत्पृथिव्यादिकमारभन्ते त एव घ्राणादिकमप्यारभन्ते इत्यनियतारम्भवादिनये तु न सङ्गच्छते प्रत्यक्षसिद्धरूपादिमदारम्भकतान्यथानुपपत्त्या परमाणुषु रूपादेरावश्यकत्वेऽवयवरूपादिक्रमेण घ्राणादिष्वपि रूपाद्युत्पत्तौ बाधकाभावादिति वाच्यम् । अनियतारम्भनयेऽपि समवायसम्बन्धेन रूपाद्युत्पत्तिं प्रति तादात्म्यसम्बन्धेन घ्राणाद्यारम्भकद्व्यणुकत्वेन प्रतिबन्धकतया तत्र रूपाद्यनुत्पादात्, द्व्यणुकेरूपाद्यनुत्पत्तौ अवयववृत्तिरूपाद्यभावादेव घ्राणादौ त्रसरेण्वादितदवयवपरम्परायां रूपाद्युत्पत्तेरसम्भवात् । घ्राणाद्यारम्भकत्वं च साक्षात्परम्परासाधारणतदवयवत्वसम्बन्धेन घ्राणादिमत्त्वम् । परमाणुवारणाय द्व्यणुकत्वप्रवेशः । द्व्यणुकत्वं च विलक्षणपरिमाणवत्त्वम् । यद्वा घ्राणाद्यारम्भकजन्यावयवत्वेन प्रतिबन्धकत्वम् । घ्राणाद्यारम्भकजन्यावयवत्वं च

साक्षात्परम्परासाधारणतदवयवत्वकालिकविशेषणत्वोभयसम्बन्धेन घ्राणादिमत्त्वम् । साक्षात्परम्परासाधारणतदवयवत्वं च तन्निष्ठसमवायसम्बन्धावच्छिन्नसंयोगाद्याधारतावच्छेदकताविशेषवत्त्वम् । अस्तु वा समवायसम्बन्धेन रूपाद्युत्पत्तौ तादात्म्यसम्बन्धेन घ्राणादिनैव प्रतिबन्धकत्वं लाघवात् । नचैवं घ्राणाद्यवयवे रूपाद्युत्पत्तिर्दुर्वारेति वाच्यम् । एतदनुरोधेनैव घ्राणत्वादेरवयवावयविवृत्तिजातित्वाभ्युपगमात् ।

अथैवं घ्राणरसनादिभेदेन तादृशबहुतरप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनामपेक्ष्य घ्राणादावनुद्भूतरूपादिकल्पनैव लघीयसी, द्रव्यचाक्षुषादिकं प्रति उद्भूतरूपत्वादिना हेतुत्वादेवानुद्भूतरूपादिसत्त्वेपि चाक्षुषाद्यनुत्पादात् । न च तत्रानुद्भूतरूपाभ्युपगमेऽप्यनियतारम्भनयेऽपि घटपटादावुद्भूतरूपवत्यनुद्भूतरूपोत्पादवारणायानुद्भूतरूपं प्रति घटपटादीनामनन्तप्रतिबन्धकत्वं दुर्वारम्, अनियतारम्भनयेऽनुद्भूतरूपं प्रति उद्भूतरूपस्यासमवायिकारणतया व्यभिचारेण दुर्वचत्वादिति वाच्यम् । अनुद्भूतरूपं प्रति सामान्यतस्तदितररूपत्वेनैव तादात्म्यसम्बन्धेन प्रतिबन्धकत्वात् । न च तथाप्यनियतारम्भनये घ्राणादावुद्भूतरूपोत्पत्तिवारणाय उद्भूतरूपं प्रति घ्राणत्वादिना प्रतिबन्धकत्वमावश्यकम्, उद्भूतरूपं प्रति उद्भूतरूपस्यासमवायिकारणत्वाभ्युपगमेपि घ्राणाद्यारम्भकद्व्यणुकेपि उद्भूतरूपापत्तेर्दुर्वारत्वादिति वाच्यम् । निरुक्तप्रतिबन्धकाभावाद्यात्मकानुद्भूतरूपसामग्रीसत्त्वेनानुद्भूतरूपस्यैव घ्राणादावुत्पादात्, नीलेतरघटत्वनिश्चयत्वादिवदनुद्भूतेतररूपत्वात्मकस्योद्भूतरूपत्वस्यार्थसमाजग्रस्तत्वेन कार्यतानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नापादनासम्भवात् । यदि चानुद्भूतरूपाभ्युपगमेऽवयवरूपजन्यतावच्छेदकजातिद्वयमेकमनुद्भूतत्वव्याप्यमपरं च तद्विरुद्धम्, अन्यथा साङ्कर्यापत्तेः, तथाच घ्राणादौ तदारम्भकद्व्यणुके चानुद्भूतत्वविरुद्धावयवरूपजन्यतावच्छेदकवैजात्यावच्छिन्नापत्तिवारणाय तादृशजात्यवच्छिन्नं प्रति घ्राणत्वादिना प्रतिबन्धकत्वमनियतारम्भनये तथाप्यावश्यकमिति सूक्ष्ममीक्ष्यते, तदापि न तादृशजात्यवच्छिन्नं प्रति घ्राणत्वादिना प्रातिस्विकरूपेण प्रतिबन्धकत्वम्, अपि तु सामान्यतोऽनुद्भूतरूपवत्त्वेनैव तादात्म्यसम्बन्धेनोद्भूतरूपत्वावच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकत्वमतो लाघवमिति चेन्न ।

घ्राणादावनन्तानुद्भूतरूपतद्ध्वंसतदुभयकार्यकारणाभावातिरिक्तानुद्भूतत्वजातिकल्पनां द्रव्यचाक्षुषादिकं प्रति उद्भूतरूपत्वादिना गुरुधर्मेण कारणत्वकल्पनां चापेक्ष्य रूपत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति घ्राणत्वादिना कतिपयप्रतिबन्धकत्वकल्पनाया एव युक्तत्वात् ।

वस्तुतस्त्वनियतारम्भनये रूपत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति तादात्म्यसम्बन्धेन घ्राणादिना घ्राणाद्यारम्भकद्वयणुकत्वादिना वा प्रतिबन्धकत्वमेव नोपेयं क्रियासंयोगकार्यकारणभावोक्तयुक्त्या तत्तद्व्यक्तित्वविशिष्टसमवायसम्बन्धेन सत्त्वावच्छिन्नोत्पत्तिं प्रति तत्तद्व्यक्तित्वेन समवायिकारणत्वस्यावश्यकतया यावद्विशेषसामग्रीबाधादेव घ्राणादौ रूपाद्युत्पत्तेरसम्भवात्, घटपटादिरूपतत्तद्व्यक्तिसमवेतातिरिक्तरूपादेरलीकत्वात्। नचैवं घ्राणादावनुद्भूतरूपत्वादिना प्राचीनेनानियतारम्भनयेऽनुद्भूतरूपं प्रति तादात्म्यसम्बन्धेन तदितररूपवतोऽनुद्भूतेतररूपत्वावच्छिन्नं प्रति तादात्म्यसम्बन्धेनानुद्भूतरूपवतश्च प्रतिबन्धकत्वं नोपेयमुक्तक्रमेण यावद्विशेषसामग्रीविरहादेवातिप्रसङ्गवारणसम्भवात्, तथाच जरन्मते को विशेष इति वाच्यम्। अनन्तानुद्भूतरूपतद्ध्वंसतदुभयकार्यकारणभावातिरिक्तानुद्भूतत्वजातिकल्पनाया द्रव्यचाक्षुषं प्रत्युद्भूतरूपत्वेन गुरुधर्मेण कारणत्वकल्पनायाश्च जरन्मते विशेषत्वात्। तेन रूपादेरुद्भूतत्वानुद्भूतत्वरूपद्वैविध्यखण्डनम्, द्रव्यचाक्षुषादिकं प्रति उद्भूतरूपत्वादिना कारणत्वकल्पने च गौरवान्मानाभावाच्च। परन्तु घ्राणादीनां नीरूपत्वनिःस्पर्शत्वाभ्युपगम एवानियतारम्भनये न युक्तः, रूपस्पर्शभेदेन घ्राणादेः प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनामपेक्ष्य लाघवाल्लौकिकविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नोत्पत्तिं प्रत्येव घ्राणत्वादिना प्रतिबन्धकत्वं रूपस्पर्शौ तु तेषु वर्त्तेते एवेत्यभ्युपगमस्यैव युक्तत्वात्। न च तावता घ्राणादेः प्रत्यक्षतावारणेऽपि तद्वृत्तिरूपस्पर्शादेः तद्वृत्तिघ्राणत्वादिजातेश्च प्रत्यक्षापत्तिर्दुर्वारा चक्षुःसंयुक्तरूपवन्महत्समवायादिलक्षणस्य सन्निकर्षस्य सत्त्वात्, समवेतत्वसम्बन्धेनापि प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति घ्राणत्वादिना प्रतिबन्धकत्वोपगमे तद्वृत्तिसत्ताद्रव्यत्वपृथिवीत्वादेरपि घटादावप्रत्यक्षत्वापत्तेः, तद्वृत्तिरूपस्पर्शादीनां तु तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकत्वोपगमे चानन्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनापत्तेरिति वाच्यम्। घ्राणादेरप्रत्यक्षत्वे तद्वृत्तिरूपस्पर्शादेरपि प्रत्यक्षासम्भवात्, चक्षुःसंयुक्तचाक्षुषसमवायत्वक्संयुक्तत्वाचसमवायत्वाभ्यामेव चक्षुःसंयुक्तसमवायादिलक्षणसन्निकर्षस्य कारणत्वाभ्युपगमात्। चाक्षुषत्वादिकं चोपलक्षणं न तु विशेषणम्, तेन घटादेः पूर्वं चाक्षुषादिविरहेऽपि तद्वृत्तिगुणकर्मजातीनां न प्रत्यक्षानुपपत्तिः। न च त्वक्संयुक्तत्वाचसमवायत्वेन कारणत्वे वायूष्मादिवृत्तिस्पर्शादेरपि प्रत्यक्षं न स्यात् त्वाचसमवायविरहादिति वाच्यम्। नव्यनैयायिकैर्वायूष्मादेरपि त्वाचाङ्गीकारात्। तस्मादनियतारम्भनये घ्राणादीनां रूपस्पर्श-

वत्त्वमेव युक्तम्। किन्तु यत्र रूपवत्त्वं प्रत्यक्षसिद्धम् नतु स्पर्शवत्त्वं तस्य नियतानियतारम्भोभयमते एव निःस्पर्शत्वं युक्तं, यथा प्रभाबाष्पयोः। एवं यत्र स्पर्शवत्त्वं प्रत्यक्षसिद्धं न तु रूपवत्त्वं तस्य नियतारम्भानियतारम्भोभयमत एव नीरूपत्वं युक्तं, यथा भर्जनकपालस्थवह्न्याद्यूष्मणः, तत्र तत्र प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावद्वयकल्पनाविरहात् लौकिकविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षत्वेन प्रतिबध्यत्वमपेक्ष्य समवायसम्बन्धेन रूपत्वादिना प्रतिबध्यत्वस्यैव युक्तत्वाच्चेति कस्यचित्प्रलपितमप्यपास्तम्। घ्राणादावनन्तरूपस्पर्शतद्ध्वंसकल्पनामपेक्ष्य रूपस्पर्शभेदेन घ्राणादेः प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावद्वयकल्पनाया एव न्याय्यत्वात् तन्मतेपि प्रत्यक्षं प्रति घ्राणादेःप्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकत्वात्, एकस्यैव प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्य समधिकत्वात्, एकस्यामेव व्यक्तौ चाक्षुषादिव्यक्तीनां कालभेदेनानन्ततया तन्मते सन्निकर्षकारणतावच्छेदकशरीरगौरवप्रसङ्गाच्च। न च कार्यकारणभावकल्पनाह्रासे अनन्तव्यक्तिकल्पनापि न दोषायेति सर्वसिद्धम्, अत एव सन्निकर्षकारणतावच्छेदकशरीरगौरवमप्यकिञ्चित्करम्, कार्यकारणभावकल्पनाह्रासे कारणतावच्छेदकशरीरगौरवमपि न दोषायेत्यस्यापि सर्वसिद्धत्वादिति वाच्यम्। घ्राणादिनिष्ठाप्रामाणिकानन्तरूपस्पर्शव्यक्तीनां तद्ध्वंसं प्रति च तद्व्यक्तित्वेनानन्तकार्यकारणभावानां कल्पनीयतया कार्यकारणभावबाहुल्यस्यैव प्रसङ्गात्। किञ्च रूपस्पर्शभेदेन घ्राणादेर्न प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावद्वयम्, अपि तु सामान्यतो मूर्तविशेषगुणत्वावच्छिन्नं प्रत्येव तस्य प्रतिबन्धकत्वम्। मूर्तविशेषगुणत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदकतया सिद्धो रूपत्वादिव्यापको जातिविशेषः, स च द्रवत्वद्वयसाधारणो द्रवत्वद्वयव्यावृत्तो वा, नातो विशेषद्रवत्वत्वद्वयमादाय साङ्कर्यम्। एतच्च न विशेषगुणव्यवहारनियामकं तेनातिप्रसक्तिरप्रसक्तिर्वा न दोषाय, अनन्तरूपस्पर्शकल्पनामपेक्ष्यैकजातिकल्पनाया एव युक्तत्वात्।

वस्तुतस्तु रूपादिकं प्रति घ्राणादेः प्रतिबन्धकत्वमेव नोपेयम्, समवायिकारणानां तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुतया यावद्विशेषसामग्रीविरहादेव तत्र रूपाद्युत्पत्तेरसम्भवात्। नच तदवयवानां निःस्पर्शत्वे घ्राणाद्यारम्भकत्वानुपपत्तिः द्रव्यारम्भकत्वेन स्पर्शवत्त्वस्यावश्यकत्वे तव नये सामान्यतः स्पर्शवत्त्वेन द्रव्यस्पार्शनकारणतया तेषामपि स्पार्शनापत्तिरिति वाच्यम्। निःस्पर्शत्वेऽपि भूतत्वेन द्रव्यारम्भकत्वसम्भवात्। भूतत्वं हि द्रव्यारम्भकतावच्छेदकतया सिद्धो मूर्त्तत्वव्याप्यो जातिविशेषः, आकाशे भूतव्यवहारश्च भाक्तः, लाघवात् जातेरेव भूतपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्।

वस्तुतस्तु द्रव्यं प्रति पृथक् समवायिकारणस्य कारणत्वे माना-

भावः । सामान्यतो द्रव्यत्वेन विशिष्य [तत्तद्व्यक्तिसमवेतत्वसम्बन्धेन] तत्तद्व्यक्तित्वेन वा समवायिकारणस्य कारणताया आवश्यकत्वात्, अन्त्यावयविनि द्रव्योत्पत्तिवारणप्रकारेण तत्तद्व्यक्तिरूपयावद्विशेषसमवायिकारणबाधेनैवातिप्रसङ्गभङ्गादिति प्राहुः ॥

इति अनुभूतरूपादिखण्डनवादवीचिः ॥ १ ॥

अथ (२)एकपाणिवादवीचिः प्रारभ्यते ॥

"चक्षुः परहिताकांक्षी न स्पृशेदेकपाणिने"त्यत्र निषेधविधित्वं सर्ववादिसिद्धम् ।

नन्वेकपाणिनेत्यत्रैकपदस्य एकत्वसंख्यावत्त्वं पारिभाषिकैकत्ववत्त्वं वाऽर्थः ? आद्ये चक्षुर्द्वये हस्तद्वयस्पर्शेऽपि प्रत्यवायः स्यात् द्रव्यमात्रस्यैवैकत्वसंख्यावत्त्वात् । द्वितीये हि स्वभिन्नपाण्यवच्छिन्नचक्षुःसंयोगाभाववत्त्वम्, एककालीनत्वसम्बन्धेन स्वभिन्नपाणिप्रतियोगिकचक्षुः-संयोगाभाववत्वं वा तत्त्वम् ? नाद्यः, हस्तद्वयेनैकचक्षुःस्पर्शेपि प्रत्यवायानापत्तेः तत्र पाणौ तादृशैकत्ववत्त्वाभावात्, हस्तद्वयेनोभयचक्षुःस्पर्शेऽपि तदापत्तेः स्वभिन्नापरपाणिप्रतियोगिकचक्षुःसंयोगस्य स्वस्मिन्स्तत्त्वेन तादृशैकत्ववत्त्वात् । न द्वितीयः, एकहस्तेन भिन्नव्यक्तिचक्षुःस्पर्शे अपरहस्तेन स्वीयचक्षुःस्पर्शे प्रत्यवायाभावापत्तेः, एककालीनत्वसम्बन्धेन तादृशसंयोगाभावरूपैकत्ववत्त्वाभावात् । न च चक्षुर्व्यापकीभूतपाणिप्रतियोगिकचक्षुःसंयोगाभाववत्त्वं तथा वक्तव्यं, तेनैकहस्तेनैकचक्षुःस्पर्शे सुतरामेव प्रत्यवायः चक्षुर्व्यापकीभूतपाणिप्रतियोगिकचक्षुःसंयोगस्याभावादिति वाच्यम् । एकहस्तेनोभयचक्षुःस्पर्शे प्रत्यवायाभावापत्तेः । न च तादृशसम्बधेन स्वभिन्नपाणिप्रतियोगिस्वप्रतियोगिकसंयोगाश्रयचक्षुरवच्छेद्यावच्छेदकीभूतचक्षुःसंयोगाभाववत्त्वं तत्त्वम्, तेन नोक्तदोषः, भिन्नव्यक्तिचक्षुषः स्वप्रतियोगिकसंयोगाश्रयचक्षुरवच्छेदकीभूतात्मनोऽवच्छेदकत्वाभावादिति वाच्यम् । एवं सत्यपि हस्तद्वयेनैकचक्षुःस्पर्शेऽपि प्रत्यवायाभावप्रसङ्गात् तस्य तादृशसंयोगवत्त्वात्, इति चेत् ।

मैवम् । एककालीनत्वसम्बन्धेन स्वावच्छेद्यावच्छेदकीभूतस्वभिन्नपाण्यवच्छिन्नस्वप्रतियोगिकसंयोगाश्रयचक्षुर्भिन्नचक्षुःसंयोगाभाववत्वस्य तदर्थत्वात्, अस्ति हि एकपाणिप्रतियोगिकैकचक्षुःस्पर्शे तादृशसम्बन्धेन, स्वं पाणिः, तदवच्छेद्य आत्मा, तदवच्छेदकीभूतोऽपरपाणिः स्वप्रतियोगिकसंयोगाश्रयचक्षुर्भिन्नं यदपरं चक्षुः तयोः संयोगाभावो यस्तत्त्वमिति

नोक्तदोषाणामवकाशः। अत्र चक्षुःपदं गोलकपरम्, अन्यथा चक्षुषोऽतीन्द्रियतया तदसम्भवः स्यात्। परहिताकांक्षीत्यस्य परहितविषयकेच्छावानित्यर्थः, पाणिनेत्यत्र तृतीयायाः प्रतियोगित्वमवच्छिन्नत्वमर्थः, स्पृशधातोः संयोग एवार्थः, निषेधविधेः पापजनकत्वमर्थः, इत्थञ्च तादृशैकत्ववत्पाणिप्रतियोगिकचक्षुःसंयोगः पापजनक इति बोधः। एवं च विलक्षणप्रत्यवायं प्रति तादृशैकत्ववद्धस्तावच्छिन्नचक्षुःसंयोगत्वेनैव हेतुत्वम्। कार्यतावच्छेदिका प्रत्यासत्तिः समवायः, कारणतावच्छेदिका च स्वाश्रयावच्छेदकत्वम्, एवं संयोगः तदाश्रयं चक्षुः तदवच्छेद्यत्वमात्मनीति वर्तत एव कार्याधिकरणवृत्तित्वं कारणस्येति न कोऽपि दोषः।

अथवा तद्धस्तप्रतियोगिकचक्षुःसंयोगाभावविशिष्टतद्धस्तान्यहस्तावच्छिन्नचक्षुःसंयोगत्वेन हेतुत्वम्। प्रत्यासत्तिश्च पूर्ववत्। एवमन्यदपि सुधीभिर्विभावनीयमिति दिक् इति।

इति महामहोपाध्यायश्रीगदाधरभट्टाचार्यविरचितैकपाणिवादवीचिः समाप्तः ॥ २ ॥

अथ (३)त्वङ्मनःसंयोगहेतुत्वखण्डनवादवीचिः।

त्वङ्मनोयोगस्य ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति वा हेतुत्वे मानाभावः ॥

अथ स्वापोत्तरद्वितीयादिक्षणे ज्ञानोत्पत्तिवारणाय जन्यज्ञानमात्रं प्रति त्वङ्मनोयोगस्य हेतुत्वमावश्यकम्, आत्मनो विभुतया पुरीतन्मनःसंयोगात्मकसुषुप्तिसमये पुरीतदवच्छेदेनात्ममनःसंयोगस्याप्युत्पत्तेः, आत्ममनःसंयोगं विना श्वासप्रश्वासहेतुजीवनयोनियत्नानुत्पत्तेश्च; एतेनात्ममनःसंयोगस्यात्ममनःसंयोगत्वेन, मनःसंयोगत्वेन वा नासमवायिकारणत्वं गौरवात्, अपितु वैजात्येन, सुष्वापकालीनात्ममनःसंयोगे च नैतादृशवैजात्यं तस्य फलबलकल्प्यत्वादतः सुषुप्तौ न ज्ञानोत्पत्तिरित्यपि परास्तम्। विजातीयात्ममनःसंयोगस्यासमवायिकारणस्य कार्यतावच्छेदकं न जन्यज्ञानत्वं, किन्तु लाघवात् ज्ञानेच्छादिसाधारणं जन्यात्मविशेषगुणत्वं, तथाच श्वासप्रश्वासहेतुजीवनयोनियत्नान्यथानुपपत्त्या विजातीयात्ममनःसंयोगस्यापि तदानीमावश्यकत्वात्। त्वङ्मनःसंयोगस्तु तदा नास्ति, "यदा मनस्त्वचमपि परिहृत्य पुरीततमनुविशति तदा सुषुप्तिरि"त्यभिधानात्। न च सुषुप्तिदशायां ज्ञानोत्पत्तिवारणाय जन्यज्ञानमात्रं प्रति प्राणमनःसंयोगस्यैव हेतुत्वमभ्युपेयते न तु

त्वङ्मनोयोगस्येति वाच्यम् । त्वक्प्राणवाय्वोरेव तुल्यतया विनिगमकाभावादिति ॥

मैवम् । सुषुप्तिदशायां कीदृशं ज्ञानमापद्यते ? न तावच्चाक्षुषादि, चक्षुरादिभिर्मनःसंयोगस्याभावादेव तदानीं तदनुपपत्तेः । नाप्यनुमित्यादि, परामर्शाद्यभावात् । नापि स्मृतिः, उद्बोधकस्य फलबलकल्प्यत्वात् । न चात्ममनःसंयोगस्य सत्त्वात्तदानीमात्मादिमानसापत्तिरतस्तद्वारणाय जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति मानसत्वावच्छिन्नं प्रति च त्वङ्मनोयोगस्य हेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यम् । ज्ञानाद्यात्मकविशेषगुणाविषयकात्मादिमानसस्यालीकतया सुषुप्तिकाले ज्ञानादिविरहादेव सुषुप्त्यनन्तरमात्मादिमानसानुत्पत्तेः । सुष्वापप्रयोजकमनःक्रियोत्पत्तिकाले तादृशमनःपूर्वदेशविभागोत्पत्तिकाले वा तस्य ज्ञानादेराशुविनाशितया सुषुप्त्युत्पत्तिकाले चात्ममनःसंयोगस्यासमवायिकारणस्य पूर्वमभावादेव ज्ञानाद्यनुत्पत्तेः । न च मनःपूर्वदेशविभागकालोत्पन्नस्यापेक्षाबुद्ध्यात्मकज्ञानस्य सुषुप्त्युत्पत्तिकालेऽवस्थानसम्भव इति वाच्यम् । तदानीमपेक्षाबुद्ध्यात्मकज्ञानोत्पादे मानाभावात्, अपेक्षाबुद्धेरपि क्षणत्रयावस्थायित्वे मानाभावाच्च । न च सुष्वापप्रयोजकमनःपूर्वसंयोगनाशकालोत्पन्नज्ञानादेः सुषुप्तिदशायामवस्थानसम्भव इति वाच्यम् । असमवायिकारणस्य कार्यसहभावेन हेतुतया मनःपूर्वसंयोगनाशदशायां ज्ञानोत्पादासंभवात् । न च यस्य समवायिकारणनाशात् कार्यनाशः तस्यैव कार्यसहभावेन हेतुतया मनःसंयोगस्य कार्यसहभावेनासमवायिकारणत्वे मानाभाव इति वाच्यम् । त्वङ्मनोयोगस्यातिरिक्तस्य कारणत्वापेक्षया तावन्मात्रकल्पनाया एव लघुत्वात् । न चात्ममनःसंगस्यात्ममनःसंयोगत्वेन मनःसंयोगत्वेन वा नासमवायिकारणत्वं, किन्तु लाघवात्संयोगत्वेन, तथाच यत्किञ्चित्संयोगे कार्यसहवृत्तित्वमस्त्येवेति वाच्यम् । त्वङ्मनोयोगस्यातिरिक्तकारणत्वकल्पनापेक्षयाऽऽत्ममनःसंयोगवृत्तिवैजात्येनैव कार्यसहवृत्तिरूपाऽसमवायिकारणत्वमात्रकल्पनाया एव लघुत्वात् । न चात्ममनःसंयोगस्य कार्यसहवृत्तितया हेतुत्वेऽपि यत्र मनःक्रियया न पुरीतन्मनःसंयोगात्मकसुषुप्त्युत्पादः, किन्तु पूर्वदेशसंयुक्त एव मनसि पुरीतत्संयोगरूपसुषुप्तिः तत्र स्वापोत्पत्तिप्राक्काले ज्ञानोत्पत्तिसम्भव इति वाच्यम् । तादृशपुरीततिक्रियया पुरीतन्मनःसंयोगस्य सुषुप्तित्वविरहात्, "यदा मनस्त्वचमपि परिहृत्य पुरीततमनुविशति तदा सुषुप्तिरि"त्यभिधानात् ।

केचित्तु सुष्वापानन्तरं ज्ञानोत्पादवारणाय जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नं

प्रत्यात्ममनःसंयोगस्यैव सुष्वापकालीनमनःसंयोगव्यावृत्तवैजात्येन हेतुत्वमुपेयते, न तु त्वङ्नोयोगस्य । न च विनिगमकाभावात् त्वङ्नोयोगस्यापि वैजात्येन हेतुत्वं दुर्वारम्, ज्ञानेच्छासाधारणजन्यात्मविशेषगुणत्वावच्छिन्नं प्रत्यात्ममनःसंयोगस्य पृथगसमवायिकारणतायास्तवापि आवश्यकत्वात् इति वाच्यम् । आत्ममनःसंयोगस्य वैजात्येन हेतुत्वे समवायस्य प्रत्यासत्तितया प्रत्यासत्तिलाघवात्, त्वङ्नोयोगस्य हेतुत्वेऽवच्छेदकत्वस्यैव प्रत्यासत्तित्वे गौरवात्, कर्मसंयोगजन्यतावच्छेदकवैजात्यस्याधिकस्य कल्पने (१) गौरवापत्तेश्चेत्याहुः ।

तदसत् । उक्तक्रमेणैव सुषुप्त्यनन्तरं ज्ञानोत्पत्त्यादेर्वारणसम्भवेनात्ममनःसंयोगस्याप्यतिरिक्तकारणत्वकल्पने मानाभावात् ।

मिश्रास्तु सुषुप्त्यनन्तरं ज्ञानोत्पत्तिवारणाय चर्ममनःसंयोग एव जन्यज्ञानसामान्ये हेतुरभ्युपेयते, न तु त्वङ्नोयोगः । न च विनिगमनाविरहः, जन्यज्ञानसामान्ये त्वङ्नोयोगस्य हेतुत्वे रसादिसाक्षात्कारकाले त्वचा द्रव्यग्रहापत्तेः, सामान्यसामग्र्यास्त्वङ्नोयोगस्यावश्यकत्वात् । रसादिसाक्षात्कारसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमेऽतीव गौरवादित्याहुः ।

तदप्यसत् । रसादिसाक्षात्कारकाले द्रव्येण समं त्वक्सन्निकर्षे एव मानाभावेन तदभावादेव त्वचा द्रव्यसाक्षात्कारापत्तेरभावात्, तावता मानसत्वावच्छिन्नं प्रति त्वङ्नोयोगस्य हेतुत्वे बाधकाभावाच्च । एवमुक्तक्रमेणैव सुषुप्त्यनन्तरं ज्ञानानुत्पादसम्भवे चर्ममनोयोगस्यापि हेतुत्वे मानाभावः ।

केचित्तु सुषुप्त्यनन्तरं ज्ञानोत्पत्तिवारणाय शरीरमनःसंयोग एव ज्ञानसामान्ये जन्यज्ञानसामान्ये वा हेतुरुपेयते, न तु त्वङ्नोयोगः, शरीरसंयोगस्य त्वक्संयोगव्याप्यतया सुषुप्तिदशायां त्वङ्नोयोगस्येव शरीरमनोयोगस्यापि हेतुत्वात् । न च शरीरत्वमपेक्ष्य त्वक्त्वस्य जातिरूपतया लघुत्वेन त्वङ्नोयोग एव हेतुरुचित इति वाच्यम् । शरीरमनःसंयोगस्य हि न शरीरमनःसंयोगत्वेन हेतुत्वं येन शरीरत्वप्रवेशः,—किन्तु शरीरनिष्ठतया मनःसंयोगत्वेन, समवायावच्छेदकत्वघटितसामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिः । कारणदिशि समवायः, कार्यदिशि चावच्छेदकत्वम् । त्वङ्मनोयोगस्य हेतुत्वे त्वक्त्वसंयोग-

(१) अत्र 'त्वङ्मनः संयोगस्य हेतुत्वे चाक्षुषादिसामग्र्याः स्पार्शनादिप्रतिबन्धकत्वकल्पने' इति पाठो युक्तः प्रतिभाति ।

त्वयोरवच्छेदककोटिप्रवेशस्यावश्यकतया गौरवात् । न च त्वङ्मनोयोगस्यापि त्वङ्मनोयोगत्वेन न हेतुत्वम् , अपि तु वैजात्येनातो न त्वक्त्वसंयोगत्वयोः प्रवेश इति वाच्यम् । तथाप्यतिरिक्तकल्पनामपेक्ष्य मनस्त्वेन हेतुताया लघुत्वादिति प्राहुः ।

तदप्यसत् । स्वापोत्तरज्ञानप्रसंगस्योक्तक्रमेणाप्यवारणात् । शरीरमनःसंयोगस्याप्यतिरिक्तकारणत्वे मानाभावादिति संक्षेपः ॥

इति त्वङ्मनोयोगस्य जन्यज्ञानहेतुत्वखण्डनवादवीचिः ॥ ३ ॥

अथ (४)विशिष्टवैशिष्ट्यवादवीचिः ।

विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धिश्चतुर्विधा (१) विशेष्ये विशेषणं तत्रापि च विशेषणान्तरमिति न्यायेन, (२) एकत्र द्वयमिति न्यायेन, (३) विशिष्टे वैशिष्ट्य(क)मिति न्यायेन, (४)विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति न्यायेन चेति भेदात् । न च विशिष्टे वैशिष्ट्यमिति न्यायेन विषयितायां मानाभावः, तादृशविषयित्वस्य केनापि प्रामाणिकेनालिखनादिति वाच्यम् । विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति न्यायेन विषयितावत् (ख)तादृशविषयित्वस्याप्यनुभवसिद्धत्वेन दुरपह्नवत्वात्, प्रामाणिकालिखनस्याकिञ्चित्करत्वात् । विशेष्यतावच्छेदकपक्षधर्म्मितावच्छेदकपक्षयोर्बहुषु स्थानेषु प्रामाणिकैर्लिखितत्वेन फलतस्तादृशविषयित्वस्यापि लिखनात् । यद्धर्म्मविशिष्टेऽनन्तवशिष्ट्य भासते तादृशधर्म्मस्यैव विशेष्यतावच्छेदकपक्षधर्म्मितावच्छेदकपक्षप्रतिपाद्यत्वात्, "अनुभवसिद्धो विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धीनां विशेषणता(तादृशविषयिता)विशेष" इति परामर्शग्रन्थे आचार्य्यानुमानव्याख्यानावसरे भट्टाचार्य्यैरेव लिखितत्वाच्च । तत्र विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धीनामित्यर्थाद्विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति न्यायेन विशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धिभिन्नायामपि विशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यावगाहिन्यां—द्रव्यं पर्वतः सत्त्वावान् इत्यादिबुद्धौ विशेष्यतावच्छेदकद्रव्यत्वपर्वतत्वसमानकालीन सत्त्वाभानात् ॥ तत्राद्यद्वयं प्रति विशेषणज्ञानमेव हेतुः, तृतीयं प्रति तु विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकविशेष्यज्ञानं हेतुः, एवं विशेषणतावच्छेदकसत्त्वात्वप्र[illegible]कसत्त्वाज्ञानमपि हेतुः । रजतरजतत्वद्रव्यद्रव्यत्वादिनिर्विकल्पकानन्तरमेकत्र द्वयमिति न्यायेन रजतत्वादिविशेष्यतावच्छे-

(क) विशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यमित्यर्थः ।
(ख) विशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यमित्यर्थः ।
(ग) विशिष्टे वैशिष्ट्यमिति न्यायेन ।

दककताद्दशज्ञानानुदयस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् । विशिष्टे वैशिष्ट्यमिति न्यायेन रजतत्वविशिष्टानुयोगिकद्रव्यत्ववैशिष्ट्यावगाहि रजतं द्रव्यमिति ज्ञानानुदयात् । दण्डपुरुषकुण्डलानीत्यादिसमूहालम्बनज्ञानानन्तरं सत्यपि पुरुषेन्द्रियसन्निकर्षे विशेष्यतावच्छेदकपुरुषत्वप्रकारकपुरुषविशेष्यकज्ञानस्य कारणस्य पूर्व सत्त्वेपि एकत्र द्वयमिति न्यायस्य बलवत्त्वात् । एवं दण्डपुरुषावित्यत्रापि बोध्यम् । प्रथमतः निर्विकल्पक इति विलम्बोपस्थितिकतया तृतीयचतुर्थयोः न्याययोः न प्रवृत्तिः, दुर्बलत्वात् । आद्यद्वयन्याययोः निर्विकल्पकादिविशेषणज्ञानानन्तरं प्रवृत्तिः शीघ्रोपस्थितिकत्वात्, दंडी पुरुषः कुंडलीत्यत्र दण्डादिविशेष्यतावच्छेदकककुण्डलादिवैशिष्ट्यज्ञानानुत्पादस्य सर्वानुभवसिद्धत्वाच्च । चतुर्थं प्रति तु विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणज्ञानं हेतुः रजतरजतत्वनिर्विकल्पकानन्तरं सत्यपि रजतभूतलयोः सन्निकर्षे विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन रजतवत् भूतलमिति ज्ञानोदयेऽपि 'विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमि'ति न्यायेन तादृशज्ञानानुदयस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् । दण्डपुरुषाविति समूहालम्बनज्ञानानन्तरं सत्यप्यधिकरणेन्द्रियसन्निकर्षे दण्डविशिष्टपुरुषनिरूपितवैशिष्ट्यविषयिताशालिनो दण्डिपुरुषवान् देश इति ज्ञानस्यानुत्पत्तेरनुभवसिद्धत्वाच्चेति सिद्धान्तः ।

तत्र तस्य केन रूपेण हेतुत्वमिति उच्यते-विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति न्यायेन विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धिर्हि विशिष्टनिरूपितवैशिष्ट्यबुद्धिः विशिष्टविशिष्टनिरूपितवैशिष्ट्यबुद्धिरित्यादिक्रमेण एकैकविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्ध्या नानाविधा पूर्वपूर्वविषयिताव्यापिका(१) । तत्र विशिष्टनिरूपितवैशिष्ट्यबुद्धिं प्रति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणज्ञानस्य स्वरूपतस्तत्प्रकारकतद्विशेष्यकज्ञानत्वेन कारणत्वम् । प्रथमं तत्पदं विशेषणतावच्छेदकपरम्, द्वितीयं तत्पदं विशेषणपरम् । जातित्वरूपेण रजतत्वप्रकारकाद्रजतज्ञानात् स्वरूपतो रजतत्वप्रकारकरजतत्वज्ञानसहज्ञानाज्जातित्वरूपेण रजतत्वविशिष्टरजतवैशिष्ट्यप्रत्यक्षोत्पत्तावपि स्वरूपतो रजतत्वविशिष्टरजतवैशिष्ट्यप्रत्यक्षानुत्पत्त्या स्वरूपतस्त्वान्तर्भावः । (२)अथवा जातित्वस्वरूपेण रजतत्वप्रकारकाद्रजतत्वनिर्विकल्पकसहज्ञानाज्जातिमत्त्वानिति विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षोत्पत्तावपि रजतवानिति विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्ययानुत्पत्त्या स्वरूपतस्त्वान्तर्भावः । न च जाति-

(१) विषयिता व्यापिका उच्यते इति परेणान्वयः ।
(२) इष्टापत्तौ दोषान्तरमाह अथवेति ।

त्वरूपेण रजतत्वप्रकारकज्ञानानन्तरं रजतत्वनिर्विकल्पकमेव न सम्भवति रजतत्वविशिष्टज्ञानसामग्रीसत्त्वादिति वाच्यम् । लौकिकसन्निकर्षस्यैव निर्विकल्पकविषयितया विशिष्टज्ञानसामग्रीसत्त्वेऽपि निर्विकल्पकोत्पत्तौ बाधकाभावात् । यद्वा यत्रादौ रजतत्वनिर्विकल्पकं रजतेन्द्रियसन्निकर्षनाशश्चेत्येकः कालः, ततो जातित्वरूपेण रजतत्वप्रकारकं जातिमानिति स्मरणं सन्निकर्षान्तरोत्पत्तिश्चेत्येकः कालः, तदनन्तरं रजतवानितिविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्ययापत्तिः। एवं यत्राऽऽदौ मनसा सुखसुखत्वादिनिर्विकल्पकं ततो जातित्वरूपेण सुखत्वप्रकारकं जातिमदिति स्मरणं मानससामग्रीमपेक्ष्य स्मृतिसामग्र्या (१)बलवत्त्वात्, ततः सुखवानितिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिमानसप्रत्ययापत्तिरतः स्वरूपतस्त्वान्तर्भावः । रजतत्वादिप्रकारकशुक्त्यादिज्ञानात् द्रव्यत्वादिप्रकारकरजतज्ञानकालीनाद्रजतत्वविशिष्टरजतवैशिष्ट्यज्ञानानुदयात् तद्विशेष्यकत्वान्तर्भावः। अत एव पर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितौ वह्नित्वरूपेण पर्वतीयवह्निभानार्थं सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वादर इति नैयायिकसम्प्रदायः मीमांसकानामपि। स्वतन्त्रनैयायिकनये तु तत्प्रकारकज्ञानत्वेन कारणत्वं, न तु तद्विशेष्यकत्वान्तर्भावः गौरवाद्विशेष्यभेदेनानन्तकार्य्यकारणभावप्रसङ्गाच्च। रजतत्वादिप्रकारकशुक्त्यादिज्ञानादपि सति विशेषणीभूतरजतज्ञाने रजत्वविशिष्टरजतवैशिष्ट्यज्ञानस्येष्टत्वात् । न चैवं सामान्यलक्षणायाः प्रत्यसत्तित्वविलोपः, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन दृष्टान्तीयसाध्यज्ञानादेव साध्यतावच्छेदकरूपेण पक्षीयसाध्यज्ञानसम्भवादिति वाच्यम्। तद्विलोपस्येष्टत्वात्। (स्वतन्त्रनैयायिकनये) सत्यपि रजतत्वप्रकारकरजतविशेष्यकानुवुद्धसंस्कारे रजतभूतलयोः सन्निकर्षसत्त्वे विशेष्ये विशेषणं तत्रापि च विशेषणान्तरमिति न्यायेन ज्ञानस्य जायमानत्वेऽपि रजतवद् भूतलमिति विशिष्टवैशिष्ट्यभानानुदयात् ज्ञानत्वान्तर्भावः । न चैवं रजतज्ञानम्, अथ रजतेच्छा रजतद्वेषो वा तत इच्छात्वस्य द्वेषत्वस्य वा निर्विकल्पकं ज्ञाननाशश्चेत्येकः कालः, तदनन्तरं रजतमिच्छामि रजतं द्वेष्मीति वाऽनुव्यवसायः कथं स्यात्, तस्यापि रजतत्वविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वात्, तदव्यवहितपूर्वञ्च रजत्वप्रकारकरजतज्ञानविरहादिति वाच्यम् । इच्छात्वादिनिर्विकल्पकाले मनसा रजतत्वप्रकारेण रजत-

(१) न च स्मृतिसामग्र्या मानसं प्रति अनुगतप्रतिबन्धकत्वासम्भवात् तद्घटकीभूतोद्बोधकानामननुगमात् अनन्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धक भावकल्पने गौरवमेव विनिगमकम् अणुरपि विशेषोऽध्यवसायक इति न्यायात् इति वाच्यम् । फलमुखगौरवस्यादोषत्वात् ।

स्योपनीतभाने बाधकाभावात् । न च तथापि रजतज्ञानमथ रजतेच्छा ततो रजतकृतिर्ज्ञाननाशश्चेत्येकः कालः, ततः कृतित्वनिर्विकल्पकम् इदानीं रजतस्योपनीतभानासम्भवः ज्ञानस्य सन्निकर्षस्य पूर्वं नाशात्, तदनन्तरं च रजतं करोमीत्यनुव्यवसायः कथं स्यात्, तस्यापि रजतत्वविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वादिति वाच्यम् । तत्र कृतित्वादिनिर्विकल्पकानन्तरं नियमतो रजत्वादिप्रकारेण स्मृतिकल्पनात् मानससामग्रीमपेक्ष्य स्मृतिसामग्र्या बलवत्त्वात् ॥ तत्प्रकारकत्वञ्च विशेषणतानियामकसम्बन्धेन ग्राह्यम्, तेन न एकसम्बन्धेन तत्प्रकारकज्ञानादन्यसम्बन्धेन तद्विशिष्टस्य वैशिष्ट्यबुद्धिः ॥ कार्य्यतावच्छेदकञ्च स्वरूपतस्तद्धर्म्मावच्छिन्नतन्निष्ठप्रकारताकानुभवत्वम् । तद्धर्म्मपदं विशेषणतावच्छेदकपरं, द्वितीयतत्पदं विशेषणपरम् । कारणतावच्छेदके तद्विशेष्यकत्वप्रवेशात् कार्य्यतावच्छेदके तन्निष्ठत्वप्रवेशः, अन्यथा तत्प्रकारकतद्विशेष्यकज्ञानं विनापि तदवच्छिन्नान्यनिष्ठप्रकारकानुभवोत्पत्त्या व्यभिचारापत्तेः स्वतन्त्रनैयायिकनये कारणतावच्छेदके तद्विशेष्यकत्वाप्रवेशात् कार्य्यतावच्छेदकेऽपि तन्निष्ठत्वं नोपादेयम् । कारणतावच्छेदके स्वरूपतस्तत्प्रवेशात् कार्य्यतावच्छेदकेऽपि तत्प्रवेशः, अन्यथा स्वरूपतो रजतत्वप्रकारकज्ञानं विनापि जातित्वरूपेण रजतत्वप्रकारकात् जातिमानिति ज्ञानात् जायमाने जातिमत्त्वानिति रजतत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाने व्यभिचारापत्तिः । वह्नित्वरूपेण वह्न्यन्तरज्ञानासमवहिताद्वह्नित्वरूपेण च महानसीयवह्निमात्रविषयकात् स्मरणात्मकपरामर्शात् वह्नित्वरूपेण निखिलवह्निविषयकानुमितिवारणाय प्रत्यक्षत्वमपहायानुभवत्वप्रवेशः ।

ननु तथापि स्वतन्त्रनैयायिकनये तद्विशेष्यकत्वतन्निष्ठप्रकारकत्वयोर्द्वयोः कारणत्वकार्यतावच्छेदकाघटकतया प्रत्यक्षत्वमपहायानुभवत्वप्रवेशो न युक्तः प्रत्यक्षत्वानुभवत्वयोः समशरीरत्वेपि अनुभवत्वस्य व्यापकधर्म्मत्वात्, अगुरुव्याप्यधर्म्मसंभवे व्याप्यधर्म्मेण कारणत्वस्येव कार्य्यत्वस्यापि कल्पनात् । नचैवमनुमित्युपमितिशाब्दबोधानामसंग्रह इति वाच्यम् । तेषामसंग्रहेऽपि क्षतिविरहात् । परामर्शातिदेशवाक्यार्थज्ञानपदार्थोपस्थितीनामेव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वनियमेन तेषां कारणतयैवातिप्रसङ्गभङ्गात् । न चानुमित्यसंग्रहे वह्नित्वरूपेण वह्न्यन्तरज्ञानासमवहितात् वह्नित्वरूपेण महानसीयवह्निमात्रविषयकस्मरणात्मकपरामर्शोदयादपि वह्नित्वरूपेण निखिलवह्न्यनुमानापत्तिरिति वाच्यम् । स्वतन्त्रनैयायिकानामिष्टत्वात्, अन्यथाऽनुभवत्वस्य कार्य्य-

तावच्छेदकत्वेऽपि तन्नये तद्विशेष्यकत्वतन्निष्ठप्रकारत्वयोः कारणत्वकार्य्यतावच्छेदकाघटकतया तदापत्तेर्दुर्वारत्वात् । न च तथाप्यनुमित्यसंग्रहे अप्रसिद्धसाध्यकानुमितेरपि साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यप्रकारकत्वापत्तिरिति वाच्यम् । भावसाध्यकानुमितेः प्रतियोग्यविशेषिताभावसाध्यकानुमितेश्च अप्रसिद्धसाध्यकत्वाभावात् । प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिविशेषिताभाववैशिष्ट्यबुद्धिश्च न स्वरूपतो विशेषणतावच्छेदकीभूतप्रतियोगिविषयिकेति ।

मैवम् । प्रत्यक्षत्वस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वे घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ असुरभिगन्धबाधज्ञानदशायामज्ञातसुरभिगन्धस्यापि सुरभित्वेन गन्धविधेयकानुमित्यापत्तेः, सुरभिभिन्नगन्धत्वेन गन्धबाधज्ञानस्येवासुरभित्वरूपजातिविशेषरूपेण गन्धबाधज्ञानस्यापि सुरभित्वप्रकारकगन्धानुमितिहेतुत्वात्, अत एव प्रत्यक्षमणिदीधितौ ज्ञप्तिवादे अप्रसिद्धप्रामाण्यसाध्यकानुमानप्रकरणे "न त्वज्ञातसुरभिगन्धस्यासुरभिगन्धबाधे ज्ञायमानगन्धानुमितिर्जात्वपि सुरभित्वेन गन्धं विषयीकरोति" इति भट्टाचार्य्याः । एवञ्च प्रत्यक्षत्वस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वे पर्वतो द्रव्यवान् धूमादित्यादावपि वह्नित्वशून्यद्रव्याभाववान् पर्वत इत्यादि स्वरूपतो वह्नित्वविषयकस्मरणदशायामज्ञातवह्नित्वावच्छिन्नवह्निकस्यापि वह्नित्वेन वह्निविधेयकानुमित्यापत्तिः वह्न्यन्तरद्रव्यत्वेन बाधज्ञानस्येव वह्नित्वशून्यत्वेन द्रव्यत्वेन बाधज्ञानस्यापि वह्नित्वरूपेण वह्निविधेयकानुमितिहेतुत्वात् । यद्धर्म्मावच्छिन्नस्य तु स्वप्रकारकव्याप्यत्वपरामर्शस्वघटितबाधज्ञानयोरन्यतरज्ञानं विनानुमितिसम्भवे यद्धर्म्मविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धेः कार्य्यतायां प्रत्यक्षत्वस्यैव कार्यतावच्छेकत्वे चेष्टापत्तिरिति ॥ विशिष्टविशिष्टनिरूपितवैशिष्टबुद्धिं प्रति विशेणतावच्छेदकतावच्छेदकप्रकारकविशेषणतावच्छेदकविशिष्टविशेषणज्ञानस्य कारणत्वन्तु स्वरूपतस्तद्धर्म्मविशिष्टतत्प्रकारकतद्विशेष्यकज्ञानत्वेन । प्रथमतत्पदं विशेषणतावच्छेदकतावच्छेदकपरं, द्वितीयतत्पदं विशेषणतावच्छेदकपरं, तृतीयतत्पदं विशेषणपरम् । जातित्वरूपेण रजतत्वविशेषणकरजतप्रकारकस्मरणाद्रजनमिति (३) स्मरणसहकृताद्रजतवत्वानिति विशिष्टविशिष्टनिरूपितवैशिष्ट्यबुद्धिवारणाय स्वरूपतस्त्वान्तर्भावः ।

मीमांसकानुयायिस्वतन्त्रनैयायिकनये तु स्वरूपतस्तद्धर्म्मविशिष्टप्रकारकज्ञानत्वेनैव कारणत्वम्, नतु द्वितीयस्य तृतीयस्य वा तत्पदस्य प्रवेशः गौरवात्, विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणभेदेनान्तकार्य्यकारण-

भावप्रसङ्गाच्च विशेषणतावच्छेदकतावच्छेदकरूपेणैव स्वरूपतः रजतत्वेन शुक्तिप्रकारककुडयविशेषणकज्ञानेपि स्वरूपतः रजतत्वेन रजतविशेषणतावच्छेदकैकघटविशेषणकभूतलविशेष्यकज्ञानस्येष्टत्वात्। स्वतन्त्रनैयायिकनये तु स्वरूपतस्तद्धर्म्मविशिष्टावच्छिन्नप्रकारताकानुभवत्वावच्छिन्नं प्रति स्वरूपतस्तद्धर्म्मविशिष्टप्रकारकज्ञानत्वेन कारणत्वम्, वस्तुप्रकारकैकवस्तुविशेषणकज्ञानेऽपि विशेषणतावच्छेदकरूपेण वस्त्वन्तरविशेषणतावच्छेदकैकवस्त्वन्तरविशेषणकज्ञानस्येष्टत्वात्, अतएव पर्वतो वह्निमानित्यादौ विशेषणतावच्छेदकतया वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति परामर्शे पर्वतीयवह्न्यादिभानार्थमपि न सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्तिरावश्यकी। ज्ञानत्वान्तर्भावस्तु पूर्व्ववदनुद्बुद्धसंस्कारवारणाय। इच्छारजतादिविषयकेच्छाद्वेषकृतीनां विशिष्टविषयोपधानेन साक्षात्कारे व्यभिचारवारणमपि पूर्व्ववत्। तद्धर्मविशिष्टत्वञ्च विशेषणतावच्छेदकतावच्छेदकतानियामकसम्बन्धेन, प्रकारता च विशेषणतावच्छेदकतानियामकसम्बन्धेन ग्राह्या, प्रयोजनञ्चोक्तप्रायम्। न च रजतरजतत्वनिर्विकल्पकविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षाभ्यां विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेनोत्पन्नाद्रजतवदितिज्ञानाद्रजतवत्त्वानिति विशिष्टविशिष्टनिरूपितवैशिष्ट्यबुद्धिर्न स्यादिति वाच्यम्। इष्टत्वात्, विशिष्टविशिष्टनिरूपितवैशिष्ट्यबुद्धिम्प्रति विशिष्टनिरूपितवैशिष्ट्यबुद्धेर्विशिष्टविशिष्टादिनिरूपितवैशिष्ट्यबुद्धिम्प्रति च विशिष्टविशिष्टादिनिरूपितवैशिष्ट्यबुद्धेर्हेतुत्वादन्यथा वह्निव्याप्यवत्पर्व्वतवान् देश इति विशिष्टविशिष्टनिरूपितवैशिष्ट्यप्रत्यक्षे पर्वतविशेष्यकवह्निव्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्य्यताशालिज्ञानत्वरूपस्यानुमितिलक्षणस्य दीधित्युक्तातिव्याप्तेरसङ्गतत्वापत्तेः। कार्य्यतावच्छेदकञ्चास्य स्वरूपतस्तद्धर्म्मविशिष्टतदवच्छिन्नतन्निष्ठप्रकारताकानुभवत्वम्। प्रथमतत्पदं विशेषणतावच्छेदकतावच्छेदकपरं, द्वितीयतत्पदं विशेषणतावच्छेदकपरं, तृतीयतत्पदं विशेषणपरम्। अवच्छिन्नान्तं प्रकारताविशेषणम्। कारणतावच्छेदके विशेषणतावच्छेदकविशेषणयोर्वैशिष्ट्यप्रवेशात्, कार्य्यतावच्छेदकेपि विशिष्टतत्प्रवेशः, अन्यथा व्यभिचारापत्तेः। स्वतन्त्रनैयायिकनये तु कारणतावच्छेदके विशेषणतावच्छेदकविशेषणयोर्वैशिष्ट्याप्रवेशात्कार्य्यतावच्छेदकेपि तयोर्विशिष्यानन्तर्भावः करणीयः। रजतत्वविशिष्टरजतप्रकारकज्ञानं विनापि तादृशसंस्कारात् जायमानरजतवत्त्वानितिविशिष्टविशिष्टनिरूपितवैशिष्ट्यावगाहिस्मरणे व्यभिचारवारणाय बुद्धित्वमपहायानुभवत्वप्रवेशः। वह्निस्वरूपेण वह्न्यन्तरप्रकारकज्ञान-

१ वाद०

समवहिताद्वह्नित्वरूपेण महानसीयवह्निमात्रप्रकारकात् स्मरणात्मकपरामर्शादपि वह्नित्वरूपेण निखिलवह्निमद्विधेयकानुमितेर्नैयायिकसम्प्रदायसिद्धतया तद्वारणाय प्रत्यक्षत्वस्य परित्यागः ।

अथ स्वतन्त्रन्यायनये विशिष्य विशेषणतावच्छेदकविशेषणयोः कारणत्वकार्यत्वावच्छेदकाघटकतया स्वरूपतस्तद्धर्म्मविशिष्टावच्छिन्नप्रकारताकप्रत्यक्षत्वमेव कार्य्यतावच्छेदकं प्रत्यक्षत्वस्य बुद्धित्वव्याप्यधर्म्मत्वात् । तत्पदं विशेषणतावच्छेदकतावच्छेदकपरम् । अनुमित्युपमित्योरसङ्ग्रहेऽपि क्षतिविरहात् । परामर्शातिदेशवाक्यार्थज्ञानयोः कारणतयैवातिप्रसङ्गविरहात् । न च तथापि शाब्दबोधासंग्रहः, खण्डशो नानापदार्थविषयकसमूहालम्बनस्मरणाद्प्येकपदार्थविशिष्टापरपदार्थवैशिष्ट्यावगाहिशाब्दबोधानुत्पत्त्या पदजन्यैकपदार्थप्रकारकापरपदार्थविशेष्यकज्ञानस्यैव पृथक्तादृशशाब्दधीहेतुत्वस्यावश्यकतया तदसङ्ग्रहेऽपि क्षतिविरहात्, अत एव "महावाक्यार्थज्ञानं प्रति पदजन्यैकपदार्थप्रकारकापरपदार्थज्ञानरूपावान्तरवाक्यार्थज्ञानकारणतायामतिरिक्तपदजन्यत्वं प्रविष्टम्" इत्यनुमितिलक्षणे भट्टाचार्य्या इति ।

मैवम् । अनुमित्यसङ्ग्रहे धूमव्यापकवह्न्यभाववान् ह्रद इत्यादिप्रतियोगिव्यापकतावगाहिपरामर्शजन्या ह्रदे धूमाभाव इत्याद्यप्रसिद्धसाध्यकानुमितिरिव प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिविशेषिताभाववैशिष्ट्यबुद्धिः–ह्रदो धूमाभाववानिति बुद्धिः स्यात् । न च तादृशपरामर्शस्य साध्यविशेष्यकानुमितिं प्रत्येव हेतुतया न ततस्तादृशानुमितिसङ्ग्रह इति वाच्यम् । साध्याप्रसिद्धिसत्त्वदशायां धूमाभाव इति साध्यविषयकज्ञानकाले तादृशपरामर्शादेव ह्रदो धूमाभाववानिति प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिविशेषिताभाववैशिष्ट्यावगाह्यनुमितेरप्युत्पादात् । न च यत्र विशेषणतावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं विशेषणतावच्छेदकतानियामकः सम्बन्धः, तत्रानुमतिसाधारणानुभवत्वस्यैव कार्य्यतावच्छेदकत्वमस्तु, तदन्यस्थाने प्रत्यक्षत्वमेव व्याप्यधर्म्मत्वात्, विशेषणतावच्छेदकभेदेनेव विशेषणतावच्छेदकनियामकसम्बन्धभेदेनापि कार्य्यकारणभावादिति वाच्यम् । तदन्यस्थाने प्रत्यक्षत्वस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वे पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ पर्वताभाववद्वह्निरिति बाधज्ञानदशायामज्ञातपर्वतवह्निकस्यापि पर्वतत्वरूपेण वह्न्यनुमित्यापत्तेः, पर्वतवदितरत्वेन बाधज्ञानस्येव पर्वताभाववत्त्वेन बाधज्ञानस्यापि च पर्वतवद्वह्न्यनुमितिहेतुत्वात्, घटो गन्धवत्त्वान् पृथिवीत्वादित्यादौ असुरभिमद्बाधज्ञान-

तायामज्ञातसुरभिमत्कस्यापि सुरभिमत्त्वरूपेणानुमित्यापत्तेः। यद्ध-र्मावच्छिन्नविशिष्टस्य स्वप्रकारकव्याप्यत्वपरामर्शस्वघटितबाधज्ञान-योरन्यतरं विनानुमितिसम्भवः तद्धर्मविशिष्टविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धेः कार्य्य-तायां प्रत्यक्षत्वस्यैवावच्छेदकत्वे इष्टापत्तेरिति। एवं विशिष्ट-विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धिं प्रति एकैकतत्पदमेकैकविशिष्टपदञ्च वर्जयित्वा कार्य्यकारणभावो निर्वक्तव्यः। नन्वेवंरूपेण विशेषणतावच्छेदकप्रका-रकज्ञानस्य कारणत्वे द्रव्यं रजतं चेति समूहालम्बननिर्धर्म्मितताव-च्छेदककरजतत्वप्रकारकनिश्चयात् तेजो रजतं द्रव्यञ्चेति भिन्नधर्म्मिता-वच्छेदककरजतत्वप्रकारकनिश्चयाच्च रजतद्रव्यवदिदमिति रजतत्वांशे द्रव्यत्वधर्म्मितावच्छेदककरजतविशिष्टवैशिष्ट्यबोधापत्तिः। इष्टापत्तौ च द्रव्यं रजतं नवेति संशयानन्तरं रजतद्रव्यवदिदमिति रजतत्वांशे द्रव्यत्व-धर्म्मितावच्छेदककरजतत्वविशिष्टवैशिष्ट्यबोधापत्तिर्दुर्व्वारा, संशय-स्यापि रजतत्वप्रकारकज्ञानत्वात्। न च तदनन्तरं रजतभेदस्यापि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधसम्भवात् न तथा बोध इति वाच्यम्। तथापि रज-तत्वांशे संशयाकारस्य तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य दुर्वारत्वात्। न चेष्टापत्तिः। विशेषणतावच्छेदकांशे संशयाकारस्य विशेषणतावच्छेद-कांशे स्वनिष्ठाप्रामाण्यविषयकस्य तदभावेनाहार्य्यविशिष्टवैशिष्ट्यबो-धस्य न्यायमीमांसादिसकलशास्त्रसिद्धान्ताऽसिद्धत्वात्। अत एव "दण्डी रक्तो नवेति संशयानन्तरं रक्तदण्डवानितिज्ञानानुदयादि"ति अनुमितिलक्षणे भट्टाचार्य्याः। दण्डत्वधर्म्मितावच्छेदककरक्तत्वविशिष्ट-वैशिष्ट्यज्ञानानुदयादिति तदर्थः। स च तत्रैव सुव्यक्तः। अत एव व्याप्त्यंशे निश्चयत्वप्रवेशभीत्या व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिपरामर्शस्यैव नियम-तोऽनुमितिहेतुत्वाभ्युपगमः, अन्यथा धूमो वह्निव्याप्यो नवेति संशयोत्त-रोत्पन्नात् वह्निव्याप्यत्वतदभाववद्धूमवान् पर्वत इति व्याप्तिविशिष्टवैशि-ष्ट्यावगाहिपरामर्शादनुमितिवारणाय व्याप्त्यंशे निश्चयत्वप्रवेशस्यावश्य-कतया तथमाभ्युपगमस्य व्यर्थत्वापत्तेः। न च कारणतावच्छेदके ज्ञानत्वेने-त्यनेन निश्चयत्वप्रवेशान्नायमतिप्रसङ्गः द्रव्यं रजतं नवेति संशयानन्तरमसति निश्चये रजतत्ववदिदमितिनिर्द्धर्म्मितावच्छेदककविशिष्टबोधोऽपि नेष्यत इति वाच्यम्। तथाऽपि द्रव्यं रजतं नवेति द्रव्यं रजतं चेति समूहालम्बननि-र्धर्म्मितावच्छेदककनिश्चयानन्तरं तेजो रजतं द्रव्यं चेति विभिन्नधर्म्मिता-वच्छेदककनिश्चयानन्तरं वा द्रव्यं रजतं नवेति संशयेऽपि रजतद्रव्यवदि-दमिति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधापत्तेर्दुर्वारत्वात्। न च विशिष्टनिरूपितवैशि-ष्ट्यविषयकत्वस्य विशेषणतावच्छेदकांशे निश्चयत्वव्याप्यता यन्मते पठ्यते

सधर्म्मितावच्छेदककतद्विषयकप्रत्यक्षनिश्चयं प्रति लौकिकसंशयसाधारणसमानधर्म्मितावच्छेदककतदभावज्ञानत्वेन च प्रतिबन्धकत्वम्, तन्मते प्रतिबन्धकसत्त्वादेव द्रव्यं रजतं नवेति संशयानन्तरमपि रजतद्रव्यवदिदमिति न विशिष्टवैशिष्ट्यबोधः, रजतवदिदमिति निर्धर्म्मितावच्छेदककविशिष्टवैशिष्ट्यबोधोत्पत्त्या च द्रव्यं रजतं नवेति संशयानन्तरमपि रजतवदिदमितिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधः सर्वसिद्ध एवेति वाच्यम्। तन्मतेऽप्यभावांशे निश्चिताप्रामाण्यकाद्द्रव्यं रजतं नवेति संशयाद्रजतद्रव्यवदिदमिति रजतत्वविशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य दुर्वारत्वात् निश्चिताप्रामाण्यकतदभावज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वात्, द्रव्यं रजतं नवेति अलौकिकरजतत्वसंशयाद्रजतवदिदमितिरजतत्वांशे लौकिकस्य रजतत्वविशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य दुर्वारत्वाच्च लौकिकं प्रत्यलौकिकज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात्, द्रव्यं रजतं नवेत्यादि एकेन्द्रियजन्यलौकिकसंशयाद्रजतद्रव्यवदिदमितिचाक्षुषादिलौकिकरजतत्वविशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य दुर्वारत्वाच्च लौकिकप्रत्यक्षं प्रति भिन्नेन्द्रियजन्याभावाज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात्, द्रव्यं रजतं नवेति समानेन्द्रियजलौकिकरजतत्वसंशयादपि रजतद्रव्यवदिदमिति आहार्य्यस्येच्छाप्रयोज्यत्वात् लौकिकरजतत्वविशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य दुर्वारत्वात्। न च आहार्य्यानाहार्य्यलौकिकालौकिकसाधारणसमानधर्मितावच्छेदककरजतत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षसामान्यं प्रत्येवाप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितानास्कन्दितलौकिकालौकिकसंशयनिश्चयसाधारण्येन समानधर्म्मितावच्छेदककतदभावज्ञानत्वेनातिरिक्तप्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमाद् द्रव्यं रजतं नवेति संशयानन्तरं न रजतद्रव्यवदिदमिति रजतत्वांशे द्रव्यत्वधर्म्मितावच्छेदककविशिष्टवैशिष्ट्यबोधः, एकैकविशेषणतावच्छेदकस्थल एव धर्म्मितावच्छेदकभेदेनानन्तविधप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्यानया रीत्याऽभ्युपगमात्।

अथैवं द्रव्यं न रजतमिति गृहीतप्रामाण्यकनिश्चयानन्तरं द्रव्यं रजतमिति चाक्षुषादिलौकिकनिश्चयेपि रजतद्रव्यवदिदमिति चाक्षुषादिरूपं लौकिकविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षमिति चेन्न। तत्र विपरीतज्ञाननाशानन्तरं चतुर्थक्षण एव विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षाभ्युपगमात् क्षणैकापलापस्यादोषत्वादित्याहुः। तदसत्। अपेक्षाबुद्ध्यात्मकविपरीतज्ञानस्थले क्षणद्वयापलापापत्तेः; समानधर्म्मितावच्छेदककतदभावज्ञानाभावस्य कारणत्वे गौरवात्। किञ्चैवं यत्रादौ द्रव्यं रजतमित्यलौकिकं ज्ञानं ततः स्वनिष्ठाप्रामाण्यविषयकं द्रव्यं न रजतमिति लौकिकप्रत्यक्षं तत्र, यत्र वाऽऽदौ स्वनिष्ठाप्रामाण्यविषयकं द्रव्यं रजतमिति लौकिकं प्रत्यक्षं

ततो द्रव्यं रजतमित्यलौकिकज्ञानं तत्र च तदनन्तरं रजतद्रव्यवदिदमिति विशिष्टधीर्न स्यात्, न स्याच्च द्रव्यत्वं धर्म्मितावच्छेदकीकृत्य तत्समानाधिकरण्येन रजतत्वतदभावयोः समुच्चयाद्द्रव्यत्वसामाधिकरण्येन रजतद्रव्यवदिदमिति विशिष्टवैशिष्ट्यधीः । यदि च विशेष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन विशेषणतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यधियम्प्रति तदवच्छेदेनतदभावज्ञानं प्रतिबन्धकं, तदवच्छेदेनोक्तधियं प्रति तु विशेषणतावच्छेदकाभावज्ञानमेव विरोधीति प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावभेदोऽभ्युपेयते, तदा द्रव्यत्वसामानाधिकरण्येन रजतत्वाभावविषयकात् द्रव्यं रजतं नवेति संशयानन्तरमपि द्रव्यत्वसामानाधिकरण्येन रजतत्वविषयकसंशयात् ततो रजतद्रव्यवदिदमितिविशिष्टधियो दुर्वारत्वादिति ।

मैवम् । विशिष्टनिरूपितवैशिष्ट्यबुद्धिर्द्विविधा विशेषणतावच्छेदकांशे निर्द्धर्म्मितावच्छेदिका, तदंशे सधर्म्मितावच्छेदिका च । तत्राद्यं प्रति संशयनिश्चयसाधारणं विशेषणतावच्छेदकप्रकारज्ञानमेव हेतुः रजतमिति निर्द्धर्मितावच्छेदककनिश्चयादिव द्रव्यं रजतं नवेति संशयानन्तरमपि रजतवदिदमिति रजतत्वांशे निर्द्धर्म्मितावच्छेदककविशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य सकलसम्प्रदायसिद्धत्वात् । कार्य्यतावच्छेदके कारणतावच्छेदके वा न तस्य निर्द्धर्म्मितावच्छेदकत्वान्तर्भावः, किन्तु निर्द्धर्म्मितावच्छेदकसधर्म्मितावच्छेदकसाधारणपूर्वोक्तधर्म्माभ्यामेव कार्य्यकारणभावः । द्वितीयं प्रति तु पूर्वोक्तरीत्या समानधर्म्मितावच्छेदकविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेनैव हेतुता, एकैकविशेषणतावच्छेदकस्थले एव धर्म्मितावच्छेदकभेदेनानन्तकार्य्यकारणभावस्यानायत्या ऽभ्युपगमात् । निश्चयत्वघटकदलद्वयञ्चैकत्र द्वयमिति न्यायेनावच्छेदकमतो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमकाभावान्न गुरुतरकार्य्यकारणभावद्वयम् । एतेन विशिष्टविशिष्टादिनिरूपितवैशिष्ट्यबुद्धिरपि व्याख्याता । नचैवमेवास्तां किं कार्य्यकारणभावद्वयेन रजतमित्यादिनिर्द्धर्म्मितावच्छेदकज्ञानानन्तरं द्रव्यं रजतं नवेत्यादिसंशयानन्तरं जायमाने रजतवदिदमित्यादिनिर्द्धर्म्मितावच्छेदककज्ञाने विशिष्टनिरूपितवैशिष्ट्यविषयतानभ्युपगमेऽपि क्षतिविरहादिति वाच्यम् । तत्रापि विशिष्टनिरूपितवैशिष्ट्यविषयित्वस्यानुभवसिद्धत्वात् अन्यथाऽनन्तकार्य्यकारणभावापत्त्या सर्वत्रैव तादृशविषयिताविशेषापलापस्यायुक्तत्वात् । न चास्तु तत्रापि तादृशविषयिता तथापि सामान्यतो विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य तत्र हेतुत्वे मानाभावः, विशिष्टानुभवसामान्यकारणाद्विशेषणज्ञानादेव तदुत्पत्तेरिति वाच्यम् । तथासति रजतरजतत्वनिर्विकल्पकधर्म्मीन्द्रियसन्निकर्षानन्तरं

वयोरेकस्यैव निश्चयात्मकविशिष्टबोधस्योत्पत्त्या तस्यैव कार्य्यसहवर्त्तित्वेन प्रतिबन्धकतया न संशयसम्भवः, विशेषणतावच्छेदकांशे संशयाकारविशिष्टवैशिष्ट्यबोधाभ्युपगमेऽपसिद्धान्तापत्त्या तथैव कल्पनादिति वाच्यम् । तथापि यत्रादौ द्रव्यविशेष्यकं रजतत्वप्रकारकं ज्ञानं रजतत्वाभावप्रकारकञ्च ज्ञानमप्रमेति सामान्यतोऽप्रामाण्यविषयको द्रव्यं रजतमितिनिश्चयस्तत्र तदनन्तरं रजतत्वांशे संशयाकारस्य रजतत्वतदभाववद्द्रव्यवदिदमिति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य दुर्वारत्वात्, तत्रैकैककोटिनिश्चयोत्पत्त्यभ्युपगमेऽपि तस्याप्रामाण्यज्ञानासमवहिततया प्रतिबन्धकत्वासम्भवादिति चेत् ।

सत्यम्, परन्तु तत्रैवोपनयलक्षणसन्निकर्षसत्त्वे फलीभूतसंशयस्य सामान्यतोऽप्रामाण्यविषयकत्वे बाधकाभावात्, विशेषणतावच्छेदकांशे स्वनिष्ठाप्रामाण्याविषयकस्यैव विशेष्यतावच्छेदकांशे संशयाभावविशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य सिद्धान्तासद्धत्वात् । न च तथापि यत्र विशेष्यतावच्छेदकद्रव्यत्वसामानाधिकरण्येन द्रव्यं रजतमिति निश्चयो रजतत्वाभावोपस्थितिश्च तत्र तदनन्तरं विशेष्यतावच्छेदकद्रव्यत्वावच्छेदतत्सामानाधिकरण्याभ्यां रजतत्वतदभावकोटिकरजतत्वतदभाववद्द्रव्यवदिदमिति संशयात्मकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधो दुर्वारः, विशेष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन रजतवत्तानिश्चयात् तदवच्छेदेन रजतत्वविशिष्टवैशिष्ट्यबोधासम्भवात् । अत्र रजततदभावयोरेकस्यैव निश्चयात्मकविशिष्टबोधोत्पत्त्या विशेष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनोभयोरेव समुच्चयात्मकनिश्चयोत्पत्त्या वा तस्यैव कार्य्यसहवर्त्तितया प्रतिबन्धकत्वेन संशयासम्भवाच्च विशेषणतावच्छेदकांशे संशयाकारविशिष्टवैशिष्ट्यबोधाभ्युपगमेऽपसिद्धान्तापत्त्या तथैव कल्पनात् । न च तथापि विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयसत्त्वे विशेषणतावच्छेदकाभावांशे आहार्य्यलौकिकात्मको विशेषणतावच्छेदकांशे च लौकिकसंशयाकारो विशिष्टवैशिष्ट्यबोधो दुर्वार इति वाच्यम् । विशेषणतावच्छेदकांशे तादृशसंशयात्मकस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्याभ्युपगमात् विशेषणतावच्छेदकांशेऽनाहार्य्यस्यैव विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य सिद्धान्तसिद्धत्वात् । न चैवं व्याप्त्यंशे निश्चयत्वप्रवेशभीत्या व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिपरामर्शत्वेन हेतुत्वाभ्युपगमेपि वह्निव्याप्यो धूम इति निश्चयोत्तरोत्पन्नस्य व्याप्त्यभावांशे आहार्यात्मकवह्निव्याप्यत्वतदभाववद्धूमवान् पर्वत इति परामर्शस्य व्याप्त्यंशे संशयात्मकस्यानुमितिजनकत्वापत्तिर्दुर्वारेति वाच्यम् । वह्निव्याप्यत्वतदभाववद्धूमवान् पर्वत इति व्याप्त्यंशे समु-

द्वयाकारपरामर्शस्यैव तस्यानुमितिजनकताया इष्टत्वादिति समासः।

एतेन विशिष्टे वैशिष्ट्यमिति न्यायेन विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकविशिष्टज्ञानस्य हेतुहेतुमद्भावो व्याख्यातः।

इयांस्तु विशेषो यद्विशेषणतावच्छेदकादिप्रकारकज्ञानस्य कार्य्यतावच्छेदके तद्धर्म्मावच्छिन्नप्रकारकत्वं घटकम्। अत्र तद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यताकत्वं, कार्य्यतावच्छेदकमत्र प्रत्यक्षत्वमेव व्याप्यधर्म्मत्वात् अनुमित्युपमितिशाब्दबोधानामसंग्रहस्येष्टत्वात्परामर्शशाब्दज्ञानयोर्विशेष्यतानवच्छेदकस्य धर्म्मस्यानुमित्युपमित्युद्देश्यतावच्छेदकत्वात्। अत एव ह्रदे धूमाभाव इत्याद्यप्रसिद्धसाध्यकानुमितेः साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यविशेष्यतापि नानुपपन्ना। नचैवं पक्षतावच्छेदकरूपेणैकपरामर्शादितोपि पक्षतावच्छेदकरूपेणान्यपक्षकानुमित्यापत्तिरिति वाच्यम्। परामर्शाद्यविषयीभूतपक्षकस्यानुमित्यादिविषयत्वानङ्गीकर्तृनये पक्षतावच्छेदकरूपेण स्वतन्त्रोपस्थितस्य परामर्शाद्यविषयीभूतस्य पक्षस्यानुमित्यादौ भानवारणाय परामर्शादेस्तत्तत्पक्षान्तर्भावेण कारणत्वस्यावश्यकतया तत्र तद्वारणात्। तदन्यतमे चेष्टापादनात्।

केचित्तु विशेषणतावच्छेदकविशेष्यतावच्छेदकादिप्रकारकज्ञानयोः न पृथक् पृथक् कार्य्यकारणभावः करणतावच्छेदकभेदाभावस्य सर्वसिद्धत्वात्। विशेष्यतात्वप्रकारतात्वमपहाय सामान्यतस्तद्धर्म्मावच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानिरूपितविषयताकत्वस्य कार्य्यतावच्छेदकघटकत्वाभ्युपगमे कार्य्यतावच्छेदकस्यापि सम्भवात् अवच्छिन्नान्तं द्वितीयविषयताविशेषणम्। आदिना विशिष्टविशिष्टादिनिरूपितवैशिष्ट्यबोधस्थले तद्धर्म्मविशिष्टादिपरिग्रहः। सांसर्गिकविषयतावारणाय निरूपितान्तं विषयताविशेषणम्, तथाचानुभवत्वमेवोभयोः कार्य्यतावच्छेदकघटकम्। न चैवं ह्रदे धूमाभाव इत्याद्यप्रसिद्धसाध्यकानुमितिः कथं स्यादिति वाच्यम्। तत्र प्रतियोगिपक्षयोरेकत्र द्वयमिति न्यायेनाभावत्वविशिष्टेपिप्रकारत्वाभ्युपगमात्।

ननु तथापि विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यापि सामान्यतोऽनुभवत्वस्यैव कार्य्यतावच्छेदकत्वे पक्षतावच्छेदकतानियामकसम्बन्धेन साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपसाध्यव्याप्यत्वविशिष्टपक्षतावच्छेदकप्रकारिकानुमितिः पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिः तज्जनकीभूतः पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन परामर्शः साध्यव्याप्यहेतुमदन्यावृत्तित्वहेतुव्याप्यत्वविशिष्टपक्षतावच्छेदकतानियामकसम्बन्धेन पक्षतावच्छेदकप्रकारकपरामर्शः केवलान्वयिसाध्यकपक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिश्च खण्डशः प्रसिद्ध।

नियमतो भ्रमरूपैवेति पारिभाषिकमते तादृशसाध्यव्याप्यत्वविशिष्टसमवायसम्बन्धेन पर्वतत्वादिप्रकारकज्ञानं विनापि तादृशहेतुव्याप्यत्वविशिष्टसमवायादिसम्बन्धेन पर्वतत्वादिप्रकारकात् परामर्शात् पर्वतत्वाद्यवच्छेदेनानुमितिः कथं स्यात्। न च यत्र तादृशसाध्यव्याप्यत्वविशिष्टसम्बन्धो विशेष्यतावच्छेदकतानियामकस्तत्र कार्य्यतावच्छेदके प्रत्यक्षत्वमेव घटकं न त्वनुभवत्वं विशेषणत्वविशेष्यत्वावच्छेदकतानियामकसम्बन्धभेदेन कार्य्यकारणभावभेदादिति वाच्यम्। तथासति पर्वतवान् धूमादित्यादौ वह्निमदन्यावृत्तित्वरूपवह्निव्याप्यत्वविशिष्टसमवायसम्बन्धेन पर्वतत्वप्रकारकपर्वतज्ञानं विनापि तेन सम्बन्धेन पर्वतत्ववतो बाधज्ञानसहकारात् तादृशवह्निव्याप्यत्वविशिष्टसमवायसम्बन्धेन पर्वतत्ववतोऽपि अनुमित्यापत्तेरिति चेन्न।

तादृशपरिभाषालघुत्वेऽपि स्वत एव इष्टत्वात् तादृशपरिभाषावादिना बाधादिसहकारात् व्यापकतावच्छेदकधर्म्मसम्बन्धाभ्यामनुमित्यभ्युपगमे त्वेकसम्बन्धेन व्यापकतावच्छेदकवतो बाधादिज्ञानादपरसम्बन्धेन व्यापकतावच्छेदकस्यानुमितौ विधेयतावच्छेदकतया भानानभ्युपगमाच्च क्वापि प्रामाणिकग्रन्थे तथालिखनविरहात्। अत एव बाधादिसहकारात् पक्षतावच्छेदकधर्म्मप्रकारेण कदाचिदनुमित्युपगमेऽपि एकसम्बन्धेन पक्षतावच्छेदकवति बाधादिज्ञानादपरसम्बन्धेन पक्षतावच्छेदकस्यानुमितौ पक्षे प्रकारतया भानमपि तैर्नाभ्युपेयते, तथाच साध्यव्याप्यत्वविशिष्टस्य विशेषणतावच्छेदकतादिनियामकसम्बन्धत्वे प्रत्यक्षत्वमेव तन्नये कार्य्यतावच्छेदकघटकमतो न काप्यनुपपत्तिरिति प्राहुः॥

॥ इति विशिष्टवैशिष्ट्यवादवीचिः(४) समाप्तः॥

अथ (५) विशिष्टवैशिष्ट्यबोधवादवीचिः।

गदाधरभट्टाचार्यविरचितः।

तद्धर्म्मनिर्विकल्पकानन्तरन्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधानुदयात्तत्र तद्धर्मप्रकारकं ज्ञानं कारणम्। विशिष्टवैशिष्ट्यबोधश्च द्विविधः–विशिष्टप्रतियोगिको वैशिष्ट्यबोधो विशिष्टानुयोगिको वैशिष्ट्यबोधश्च। यथा कारणतावच्छेदकत्वमेव कारणादौ विशेषणत्वं यथा वा शक्यतावच्छेदकत्वमेव शक्ये विशेषणत्वं तथा प्रतियोगित्वानुयोगित्वयोरवच्छेदकत्वमेव प्रतियोग्यनुयोगिनोर्विशेषणत्वमिति तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेव तद्वि-

शिष्टप्रतियोगिकत्वम् , तदवच्छिन्नानुयोगिताकत्वमेव च तद्विशिष्टानुयो-
गिकत्वम् , न तु विशेषणविशेष्योभयपर्याप्तप्रतियोगिताकत्वं तद्विशिष्टप्र-
तियोगिताकत्वम् तादृशोभयपर्याप्तानुयोगिताकत्वं तद्विशिष्टानुयोगिता
कत्वम्, भूतलाद्यनुयोगिकदण्डादिविशिष्टपुरुषादिवैशिष्ट्यप्रतियोगितायाः
दण्डादिविशिष्टपुरुषादिनिष्ठकुण्डलादिवैशिष्ट्यानुयोगितायाश्च दण्डा-
द्यवृत्तितया दण्डाद्यन्तर्भावेण तत्पर्याप्त्यसम्भवात् , तयोर्दण्डादिनिष्ठत्वे
भूतल रुषादौ पुरुषकुण्डलादेरिव भूतलदण्डादौ दण्डकुण्डलादेर्विशि-
ष्टधीप्रमात्वप्रसङ्गात् , तत्र तदभावासत्वप्रसङ्गाच्च । वैशिष्ट्यप्रति-
योगित्वानुयोगित्वयोरवच्छेदकत्वे तद्वैशिष्ट्यसमयावच्छेदेन तद्वति
सत्त्वं तन्त्रं विभिन्नकालावच्छिन्नवृत्तिकयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावविरहा-
त् , तद्वैशिष्ट्यप्रतियोगित्वानुयोगित्वयोश्च वैशिष्ट्यस्वरूपानतिरिक्ततया
तद्वैशिष्ट्यावच्छेदककालावच्छेदेनावर्त्तमानयोः तत्प्रतियोगित्वानुयोगि-
त्वयोः समानकालावच्छिन्नत्वासम्भवेन तदवच्छेदकत्वासम्भवात् । अतो
यदा भूतले पुरुषवैशिष्ट्यन्तदन्यकाल एव च पुरुषे दण्डवैशिष्ट्यन्तदा न
भूतले दण्डविशिष्टपुरुषवैशिष्ट्यमपि तु दण्डोपलक्षिततद्वैशिष्ट्यमेव । एवं
यत्र विभिन्नसमयावच्छेदेनैव पुरुषे दण्डकुण्डलयोर्वैशिष्ट्यं तत्र न
एकविशिष्टानुयोगिकमपरवैशिष्ट्यमपि त्वेकोपलक्षितानुयोगिकमेव । अत
एव च पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यं गन्धप्रागभावकालीनघटो
गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यत्रानुमितिर्नावगाहते, अपि तु सामानाधिकर-
ण्यमात्रं साध्यस्येत्युपाध्यायाः(१) । एवं तद्धर्मसामानाधिकरण्यस्य
सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तद्धर्मस्य वा वैशिष्ट्यप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वे वशिष्ट्यानुयोगिनस्तादृशसामानाधिकरण्यनिरूपकाधिकरणत्वं तन्त्र-
म् , अतो गुणान्यत्वसामानाधिकरण्येन सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन गु-
णान्यत्वेन वा विशिष्टस्य सत्त्वादेर्गुणादौ न वैशिष्ट्यम् । नचैवं भूतलादिदेश-
स्य पटादिसमयवृत्तित्वविशेषविशिष्टघटाद्यधिकरणत्वानुपपत्तिरेवेति वा-
च्यम् । तत्सम्बन्धघटितसामानाधिकरण्यादेस्तत्सम्बन्धप्रतियोगितावच्छे-
दकत्वे (तत्सम्बन्धप्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिकत्वे)(२)एव वा उक्तस्य
नियामकत्वात्, कालिकसम्बन्धेन महाकालान्यवृत्तित्वविशिष्टघटादेस्तेन
सम्बन्धेन वैशिष्ट्यं महाकाले नोपेयत एव । एवं च महाकालो घटवान्काल-

(१) वैशिष्ट्यस्य गन्धप्रागभाववान् घटो न गन्धवान् पृथ्वीत्वादित्यनुमितावनवगा-
हने सल्लिङ्गपरामर्षादिविभ्रमः स्यादिति तदसहमानास्तादृशानुमितेर्विशिष्टवैशिष्ट्याव-
गाहित्वं नानुमन्यन्ते यज्ञपत्युपाध्यायाः इति मि० पु० पाठः ।

(२) ( ) चिह्नान्तर्गतपाठो मि० पु० नास्ति ।

परिमाणादित्यादौ प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिशङ्का दीधितिकृतां कथंचिदुपपादनीया । इत्थञ्च वैशिष्ट्यप्रतियोगिताऽनुयोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानयोर्विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्ययहेतुत्वपर्यवसानात् विशेषणतावच्छेदकविशेष्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानन्तद्धेतुरिति प्रवादः, वैशिष्ट्यप्रतियोगित्वादेरेव विशेषणत्वादिपदार्थत्वात् । वैशिष्ट्यांशे विशिष्टनिरूपितत्वविशिष्टानुयोगिकत्वावगाहिबुद्धावेव विशेषणतानुयोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानं हेतुः न तु वास्तवविशिष्टनिरूपितविशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यबुद्धौ, तेन दण्डादिप्रतियोगिकस्य तदनुयोगिकस्य च संयोगसमवायादिरूपवैशिष्ट्यस्य निखिलस्यैव दण्डत्वादिविशिष्टनिरूपितत्वेऽपि दण्डत्वादिनिर्विकल्पकानन्तरं विशेष्ये विशेषणं तत्रापि च विशेषणान्तरमितिरीत्या एकत्र द्वयमितिरीत्या च दण्डी पुरुषः दण्डो रूपवानित्यादिप्रत्ययस्य नानुपपत्तिः, न वा पीतः शङ्खो नास्तीत्यादिबुद्धेः शङ्खत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितांशे पीतत्वाद्यवच्छिन्नत्वभ्रमात्मिकाया वास्तवपीतत्वादिविशिष्टनिरूपितवैशिष्ट्यानवगाहित्वेऽपि पीतत्वादिनिर्विकल्पकानन्तरमापत्तिः ।

अथ सोन्दडोपाध्यायमते शशीयतया शृङ्गं नास्ति समवायितया वाच्यत्वं नास्तीत्याद्याकारिकायाः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावबुद्धेः शशीयत्वसमवायित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपतद्धर्मविशिष्टनिरूपितत्वावगाहितया तत्तद्धर्मप्रकारेण शृङ्गवाच्यत्वादिरूपविशेषणज्ञानं बिना तादृशबुद्ध्यनुदयप्रसङ्गः । न च शृङ्गं शशीयं वाच्यत्वं समवायीति भ्रमानन्तरमेव तादृशबुद्ध्युपगमान्न दोष इति वाच्यम् । शृङ्गं न शशीयं वाच्यत्वं न समवायीतिविशेषदर्शनदशायामपि तादृशप्रतीत्योरानुभविकत्वात्तदपलापे सर्वत्रैव तदपलापसम्भवात् सोन्दडोपाध्यायमतस्यात्यन्तनिर्युक्तिकत्वापत्तेः । तादृशविशेषदर्शनकालीनतद्बुद्धेः शृङ्गवाच्यत्वादौ शशीयत्वसमवायित्वाद्यभावावगाहितास्वीकारे सर्वत्रैव तत्सम्भवेन तद्दोषतादवस्थ्यादिति चेत् ।

सत्यम् । उक्त एव दोषस्तन्मतपरित्यागे बीजम् । दीधितिकृतापि तद्विशिष्टज्ञानस्याभावधीहेतुत्वादिति मूलं विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणज्ञानरूपकारणबाधप्रदर्शनपरतयैव व्याख्यातम् । अस्य च दोषस्य नावकाशः विशेषदर्शनदशायामाहार्यविशेषणतावच्छेदप्रकारकविशेषणज्ञानस्य सम्भवात् तद्बलादेव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतीतिः सम्भवतीति । । न चानाहार्यमेव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं विशिष्टप्रत्ययहेतुर्गौरवात् । अत एव शङ्खो न पीत इत्यादिविशेषदर्शनवतापि

प्रतारकेण पीतः शङ्खोऽत्र नास्ति किन्तु द्वीपान्तरे इत्यादिवाक्यं प्रयुज्यते, नहि वाक्यार्थमजानानस्य वाक्यरचना सम्भवति, येन पीतः शङ्खो नास्तीत्याद्याकारकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधमन्तरेणापि विशेषदर्शनवता तादृशं वाक्यं प्रयोक्तव्यम्। यदि चानाहार्य एव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकबोधो विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्ययहेतुः, अन्यथा दण्डो रक्त इत्याद्याकार आहार्यनिश्चयानन्तरं रक्तारक्तदण्डो नास्तीत्याद्याकारस्य विशेषणतावच्छेदकांशे संशयात्मकस्यापि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्यापत्तेः, विशिष्टवाक्यार्थबोधमन्तरेणापि तत्प्रकारकतद्विशेष्यकज्ञानत्वादिना वाक्यार्थज्ञानेन परकीयतादृशज्ञानेच्छया वाक्यप्रयोगः सम्भवतीति न प्रतारकस्य पीतः शङ्खो नास्तीत्यादिप्रतीतेरावश्यकतेति मन्यते, तदापि न क्षतिः वैशिष्ट्यप्रतियोगितांशे विशेषणतावच्छेदकविशेषितमवच्छिन्नत्वं यत्र संसर्गघटकतया भासते तत्रैव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यापेक्षिततया स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकानुयोगित्वसम्बन्धेनाभावांशे शशीयत्वादिप्रकारकस्य शशीयतया शृङ्गं नास्तीत्याकारकव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रत्ययस्योक्तविशेषदर्शनदशायां निष्प्रत्यूहत्वात्। दण्डी चैत्रः घटो नास्तीत्याद्याकारकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे तु दण्डत्वघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्ट एव संयोगानुयोगित्वादिः संबन्ध इति तत्र दण्डत्वघटत्वादिज्ञानापेक्षा। यदि च तत्रापि शुद्ध एव संयोगानुयोगित्वप्रतियोगित्वादिश्चैत्राभावादौ दण्डघटादेस्संसर्गः, दण्डत्वघटत्वादेस्तु स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंयोगतथाविधानुयोगित्वादिकं तथा, तदा स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टसंसर्गावच्छिन्ना या विशेषणपारतन्त्र्येण विशेष्यनिरूपिततद्धर्मप्रकारता तच्छालिबुद्धावेव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य कारणता कल्पनीया। शशीयतया शृङ्गं नास्तीत्यादौ चाभावांशे तादृशसम्बन्धेन शशीयत्वादेः स्वातन्त्र्येणैव प्रकारता न तु विशेषणीभूतशृङ्गादिपारतन्त्र्येण तस्य शृङ्गादावविशेषणत्वात्, तन्निरूपितप्रकारतावच्छिन्नप्रकारताया एव तत्पारतन्त्र्येण प्रकारतापदार्थत्वादित्युद्धारप्रकारमाकूल्याभावप्रत्यये प्रतियोगिविशेषणतापन्नस्यैव धर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकतया भानमनुभवसिद्धमित्युक्त्या प्रतियोग्यवृत्तिश्च धर्मो न प्रतियोगितावच्छेदक इत्यनेन प्रतियोग्यवृत्तिधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वन्निराकृतम्।

अथैवमपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नस्यैव प्रतियोगिनो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतीत्या विषयीकरणे उक्तकारणबाधरूपबाधकस्य(१) जा-

(१) उक्तकारणबाधस्येति सि० पु० पाठः।

गरूकतया 'अथावगाहत' इत्याशङ्काया अनुत्थितिरिति वाच्यम् । भ्रमात्मकविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानादेव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतीतिरुत्पत्स्यते, विशेषदर्शनकालीनं शशीयतया शृङ्गन्नास्तीत्याकारकं ज्ञानं शृङ्गादौ शशीयत्वाभावविषयकमेव यत्रबाधकं तत्रैव प्रतीतेरन्यविषयकता न तु बाधकविरहस्थलेऽपि, अन्यथा यत्र यत्किञ्चिद्‌वयवनाशान्महाघटनाशो नैयायिकादिसम्मतः तत्रत्यायाः स एवायङ्घट इत्यादिप्रत्यभिज्ञायाः तज्जातीयत्वावलम्बनत्वमावश्यकमिति सर्वत्रैव तदवलम्बनतासम्भवात् भेदावगाहिन्याः प्रत्यभिज्ञाया असिध्या स्थैर्यमात्रोच्छेदप्रसङ्गादित्याशयेन तादृशशङ्कासम्भवात् । अथ यदि वैशिष्ट्यांशे तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वावगाहिन्येव बोधे तद्धर्मप्रकारकबोधो हेतुस्तदा घटत्वादिनिर्विकल्पकानन्तरङ्घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिकत्वानवगाही घटो नास्तीत्याकारकाभावप्रत्ययः कथं नोत्पद्यते? स्वमतेऽभावबुद्धौ प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानस्य पृथक्कारणताविरहादिति चेन्न । तद्धर्मविशिष्टनिरूपितत्वेन वैशिष्ट्यानवगाहिनस्तद्धर्मविशेषितप्रतियोगिप्रकारकाभावभानस्य क्वचिदप्यनभ्युपगमेनापाद्याप्रसिद्धेः । एतेन घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे द्रव्यत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यस्यासत्त्वेऽपि केवलं विशेष्ये विशेषणमित्यादिरीत्या द्रव्यत्वादिविशेषितघटत्वादिप्रकारकतादृशाभावज्ञानापत्तेर्दुर्वार्यतया घटादिशून्ये द्रव्यान्तरवत्यपि द्रव्यं नास्तीत्याकारकप्रत्ययापत्तिरित्यपि परास्तम् ।

अथ सोन्दडोपाध्यायमते पटत्वेन घटो नास्तीत्यादिव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावबुद्धेर्घटत्वविशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहितया घटत्वादिप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदकानाक्रान्ततया घटत्वादिनिर्विकल्पकोत्तरन्तादृशबुद्ध्यापत्तिः ।

अत्र केचित् । पटत्वादिना घटात्यन्ताभावस्य प्रतियोगितायां व्यधिकरणतया पटत्वादेरिव समानाधिकरणतया घटत्वादेरप्यवच्छेदकत्वं स्वीक्रियते अतस्तादृशबुद्धेर्घटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वमक्षतमेव घटत्वावच्छिन्नत्वेनैव तत्र प्रतियोगिताभानोपगमादिति नातिप्रसङ्गः । प्रतियोगितावच्छेदकत्वञ्चोभयत्र व्यासज्यवृत्ति, अतः प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वावच्छिन्नवति न तादृशाभावासत्त्वप्रसङ्गः प्रतियोतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणसमुदायावच्छिन्नेनैव सममभावस्य विरोधादन्यथा महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य वह्नित्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणपर्वतादावसत्त्वप्रसङ्गात् । एतेन समानाधिकरणतया घटत्वादेस्तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे घटत्वादिना घटादिमत्त्वोपलम्भस्य

तादृशाभावबुद्धिविरोधित्वप्रसङ्ग इत्यपि परास्तम् । प्रतियोगितावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणसमुदायप्रकारेण प्रतियोगिमत्त्वोपलम्भस्यैवाभावबुद्धिप्रतिबन्धकत्वात् , अन्यथा शुद्धवह्नित्वादिप्रकारेण वह्न्यादिप्रकारकोपलम्भस्यापि महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावधीविरोधितापत्तेः । विरोधी च शशीयतया शृङ्गन्नास्तीत्यादिव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावबुद्धेः शशीयत्वशृङ्गत्वादिसमुदायप्रकारकशशशृङ्गवानयमित्याद्याकारको भ्रमात्मकप्रतियोग्युपलम्भ एव, तस्य च प्रतिबध्यतावच्छेदकन्न वास्तवशशीयत्वशृङ्गत्वादिपर्याप्तावच्छेदकताप्रतियोगिताकाभावविशिष्टबुद्धित्वं शृङ्गत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायां शशीयत्वाद्यवच्छिन्नत्वभ्रमात्मकशशशृङ्गन्नास्तीतिप्रत्ययासङ्ग्रहात् , किन्तु प्रतियोगित्वांश शशीयत्वावच्छिन्नत्वशृङ्गत्वावच्छिन्नत्वाद्यवगाह्यभावविशिष्टबुद्धित्वमेव, एवं च सर्ववादिसिद्धप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावेनैवोपपत्तिः ।

अथ शृङ्गत्वेन शृङ्गोपलम्भस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकं यदि प्रतियोगितांशे शृङ्गत्वाद्यवच्छिन्नत्वावगाह्येतादृशबुद्धित्वन्तदा शृङ्गवानयमितिज्ञानस्य शशीयतया शृङ्गं नास्तीतिबुद्धिविरोधित्वन्दुर्वारमेव, यदि च शृङ्गत्वान्यधर्मावच्छिन्नत्वानवगाहिबुद्धित्वं तदा शृङ्गन्नास्ति शशीयन्नास्तीति समूहालम्बनबुद्धौ तदविरोधित्वप्रसङ्ग इति चेन्न । शृङ्गत्वाद्यवच्छिन्नत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना याऽवच्छिन्नत्वनिष्ठावच्छेदकता तदनिरूपकप्रतियोगितानिष्ठसांसर्गिकविषयतायाः प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोपगमेनानुपपत्त्यभावात् उक्तसमूहालम्बनज्ञानीयशृङ्गत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितानिष्ठसंसर्गतायाः शशीयत्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिष्ठसंसर्गताया भिन्नतया शशीयत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गकतादृशज्ञानसङ्ग्रहात् । न च शशीयतया शृङ्गं नास्तीत्यादौ शशीयत्वप्रकारतानिरूपितदर्शितपरम्परासंसर्गनिष्ठसंसर्गतान्तःपातिनी या प्रतियोगित्वीयसंसर्गतातोऽन्यैव शृङ्गप्रकारतानिरूपितसंसर्गतान्तःपातिनी प्रतियोगित्वीयसंसर्गता, सा च शशीयत्वावच्छिन्नत्वेनानवच्छिन्नैवेति कथं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावबुद्धेः शुद्धशृङ्गत्वेन शृङ्गोपलम्भाप्रतिबध्यतेति वाच्यम् । तादृशबुद्धौ शृङ्गप्रकारतानिरूपितसंसर्गतान्तःपातिप्रतियोगित्वीयसंसर्गतायाः शशीयत्वप्रकारतानिरूपितावच्छिन्नत्वीयसंसर्गताख्यविषयतानिरूपितत्वस्वीकारात्तस्या उपदर्शितपरम्परासम्बन्धेनाभावांशे शशीयत्वादिप्रकारतानिर्वाहेण प्रतियोगित्वादिसंसर्गताभेदे मानाभावात् । एवं च शुद्धमणित्वावच्छिन्नाभावस्यैव दाहादिहेतुतया मण्यादिसमवधानकाले व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नतदभावबलाद्दाहाद्यापत्तिरपि परास्तेति वदन्ति ।

यत्तु—तद्धर्मप्रकारतानिरूपितविशेष्यतापन्नदण्डादिनिष्ठप्रकारताशालित्वरूपतद्विशिष्टप्रकारकत्वावच्छिन्नबुद्धावेव तद्धर्मप्रकारकज्ञानं हेतुः, (न तु) तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टसंसर्गकत्वमपि कार्य्यतावच्छेदककोटौ निवेश्यते, दण्डत्वादिनिर्विकल्पकानन्तरञ्च दण्ड इत्याद्याकारकं ज्ञानम्प्रथमत उपेयते, विशेष्ये विशेषणमित्यादिरीत्यापि दण्डीत्याकारकं ज्ञानन्तदनन्तरमेव क्षणैकापलापे क्षतिविरहात्, तादृशविशेष्यतापन्ननिष्ठप्रकारताशालित्वन्तु तादृशविशेष्यतयाऽवच्छिन्नाऽभिन्ना वा या प्रकारता तच्छालित्वमतो दण्डत्वनिर्विकल्पकद्रव्यत्वादिप्रकारकज्ञानानन्तरोत्पन्नद्रव्यवान्दण्डश्चेत्याकारकतादृशविशेष्यतासमानाधिकरणप्रकारताशालिसमूहालम्बने न व्यभिचार इति । तत्तुच्छम् । घटमानयेतिवाक्यात्कर्मत्वङ्घटीयमित्याकारकावान्तरवाक्यार्थज्ञानं विनापि विशकलितघटकर्मत्वादिसकलपदार्थविषयकसमूहालम्बनोपस्थितिबलाद्विशेष्ये विशेषणमितिरीत्या घटादिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छिन्नकर्मत्वादिप्रकारताशालिशाब्दबोधस्य सर्ववादिसिद्धस्यानुपपत्तेः । नच तत्र कर्मत्वादिप्रकारताया घटावादिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानवच्छिन्नत्वे कर्मत्वङ्घटीयमानयनं सकर्मकमित्यादिसमूहालम्बनानां तादृशवैचित्र्यानुपपत्तिर्नहि विशेष्ये विशेषणमितिरीत्या बोधस्समूहालम्बनादविलक्षण एवेति वाच्यम्(१) । तथासति तादृशबोधेनैकवाक्यतानुपपत्तेः व्याप्तिघटकपदार्थानां विशकलितसमूहालम्बनोपस्थितिमूलकात् विशेष्ये विशेषणमितिरीत्या परामर्शादनुमित्युत्पत्तेर्मिश्रादिसंमताया अनुपपत्तेः । एवन्दीधितिकृतां तादृशरीत्या जायमानायाः काञ्चनमयवह्निमान्पर्वत इत्येतादृशानुमितेः काञ्चनमयत्वावच्छिन्नवह्न्यभावनिश्चयप्रतिबध्याया विशिष्टवह्निसिद्ध्यनपेक्षत्वाभिधानासङ्गतिः ।

परे तु तद्धर्मविशिष्टप्रकारकबुद्धावेव तद्धर्मप्रकारकज्ञानं हेतुः । तद्विशिष्ट कारकत्वञ्च तदवच्छिन्नप्रकारकत्मेव न तु तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टसंसर्गकत्वमपि कार्यतावच्छेदककोटौ निवेश्यते तद्विशिष्टनिरूपितवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाने तद्धर्मस्य प्रकारतावच्छेदकतानियमात् तत्र नियमतस्तद्धर्मप्रकारकज्ञानापेक्षया पटत्वेन घटो नास्तीत्यादिबुद्धेर्घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानवगाहित्वेऽपि घटत्वावच्छिन्नप्रकारताशालित्वेन घटत्वादिप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वमक्षतमेवेति नोक्तातिप्रसङ्गः । यथा विशेष्यांशे प्रकारत्वमेव न विशेष्यतावच्छेदकत्वम्, तथासति भूतलङ्घटवदित्यादौ घटादेः स्वस्य च भूतलत्वादिधर्मि-

(१) नच वाच्यमिति मि० नास्ति पुस्तके ।

तावच्छेदकत्वापत्तेः, किन्तु विषयताविशेष एव, स च प्रकारताविशेषः प्रकारताभिन्नो वेत्यन्यदेतत्। तथा प्रकारतावच्छेदकत्वमपि विषयताविशेष एव नतु प्रकारांशे प्रकारत्वमेव तत्। एवं च दण्डत्वादिनिर्विकल्पकानन्तरं विशेष्ये विशेषणमितिरीत्या जायमानस्य दण्डीत्याकारकज्ञानस्य दण्डत्वादौ प्रकारतावच्छेदकताख्यविषयताविशेषस्यानभ्युपगमात् न तदनुपपत्तिः। घटत्वादिनिष्ठतादृशविलक्षणविषयतारहितस्य घटो नास्तीत्याकारकाभावप्रत्ययस्य क्वचिदप्यनभ्युपगमात् न घटत्वादिनिर्विकल्पकानन्तरन्तदापत्तिः, अत एवावच्छेदकताया अव्यासज्यवृत्तित्वमते महानसीयवह्निर्नास्तीत्याद्याकारकाभावप्रत्ययस्य महानसीयत्ववह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिकत्वावगाहित्वं न सम्भवति, महानसीयत्वादेर्वह्नित्वादिनिष्ठायाम्प्रतियोगितावच्छेदकतायामेव सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्याऽवच्छेदकत्वोपगमात्, तथाच तस्य महानसीयत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितया वह्न्यादौ महानसीयत्वादिप्रकारकज्ञानशून्यकाले आपत्तिः। न च वह्नित्वविशिष्टमहानसीयत्वादेरपि महानसीयवह्न्याद्यभावप्रतियोगितायां विनिगमनाविरहादवच्छेदकतया अवच्छेदकताया अव्यासज्यवृत्तित्वेऽपि कथितप्रत्ययस्य महानसीयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावगाहित्वं सम्भवतीति वाच्यम्। अवच्छेदकताया अव्यासज्यवृत्तित्वे विनिगमनाविरहेणोभयस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि अवच्छेदकताभेदेन प्रतियोगिताभेदादेकस्याः प्रतियोगिताया उभयधर्मावच्छिन्नत्वभानासम्भवात् तादृशाभावबुद्धेर्वह्नित्वमहानसीयत्वोभयावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिष्ठसंसर्गताकत्वघटितवह्नित्वधर्मितावच्छेदककमहानसीयत्वप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदकाक्रान्ततया घटयितुमशक्यत्वात्। न च वह्नित्वावच्छिन्नत्वविशिष्टप्रतियोगितासंसर्गकत्वे सति महानसीयत्वावच्छिन्नत्वविशिष्टप्रतियोगितासंसर्गकत्वस्य तादृशज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वोपगमात् महानसीयवह्निर्नास्तीत्यादौ च तादृशधर्माभ्याम्प्रत्येकमवच्छिन्नस्य प्रतियोगिताद्वयस्यैव(१) संसर्गतोपगमेन नायं दोष इति वाच्यम्। तादृशधर्मस्य जन्यतावच्छेदकत्वे महानसीयो नास्ति वह्निर्नास्तीति समूहालम्बनबुद्धौ तथाविधज्ञानस्य व्यभिचारात्। वार्यतां वा तत्र कथंचिद्व्यभिचारः, तथापि सुरभिजलं नास्तीत्यादावगतिरेव, तत्र जलत्वावच्छिन्नस्य सौरभादेः परम्परासंबन्धेनैवावच्छेदकताया वक्तव्यतया सौरभविशिष्टजलत्वादेः साक्षात्सम्बन्धेनावच्छेदकत्वे लाघवस्यैव विनिगमकत्वात्, सौरभादेः प्रतियोगितानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावगाहि-

(१) तादृशप्रत्येकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्येति मि० पु० पाठः।

त्वासंभवात् इत्यनुपपत्तिरपि समाहिता। उक्तप्रतीतेर्महानसीयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावगाहनेऽपि महानसीयत्वादेः प्रकारतावच्छेदकतया तत्प्रकारकज्ञानसापेक्षत्वात्।

अथ तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानवगाहिन्यभावप्रत्यये तद्धर्मस्य प्रतियोगिनिष्ठप्रकारताया अवच्छेदकत्वोपगमे वह्न्यादिसामान्याभावबोधेऽपि महानसीयत्वादि प्रकारतया भासतामिति चेत्। इष्टमेवैतत्सोन्दडोपाध्यायमतानुयायिनां, तन्मते प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारेणैव प्रतियोगिनो भानमिति नियमस्यासिद्धेः।अथैवम्महानसीयवह्न्यभावप्रत्ययस्य वह्न्याद्यंशे उपलक्षणविधया महानसीयत्वावगाहिनो वह्न्यादिसामान्याभावप्रत्ययस्य चाविलक्षणतया महानसीयत्वाद्यविषयकवह्निमानयमित्यादिबुद्धौ तयोर्धर्मयोरेव प्रतिबन्धकत्वमप्रतिबन्धकत्वं वा स्यात्, नतु प्रथमस्यातथात्वं द्वितीयस्य च तथात्वमिति चेत् अनुयुज्यते, तदाऽऽकर्णयतामवधानपरेण–महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावबुद्धाववच्छेदकताया अव्यासज्यवृत्तित्वकल्पे महानसीयत्वावच्छिन्नत्वविशेषितावच्छेदकतानिरूपकत्वं प्रतियोगितांशे भासते वह्निसामान्याभावबोधे च महानसीयत्वाद्यवच्छिन्नत्वं नावच्छेदकतायाम्भासते इति विशेषः। न च प्रतियोगितावच्छेदकांशे विशेषणतापन्नस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वम्भासत इति नियमः, यथा दण्डीनास्तीत्यादौ दण्डत्वादेः, इत्थञ्च महानसीयवह्निर्नास्तीत्यादौ वह्नित्वांशेऽविशेषणस्य महानसीयत्वादेः कथन्तथा भानमिति वाच्यम्। सोन्दडमते समवायितया वाच्यत्ववान्नेत्यादिभेदप्रत्यये प्रतियोगितावच्छेदकांशेऽविशेषणस्यापि समवायित्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वभानेन तादृशनियमस्यासिद्धेः।। अन्यमते आश्रयतासम्बन्धेनावच्छेदकतावच्छेदकत्वस्य भान एव तथा नियमो न तु सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नस्य तस्य भाने। तादृशावच्छेदकतावच्छेदकत्वमवच्छेदकविशिष्टे विशेषणतापन्न एव भासते इति नियमः, अतो वह्निर्नास्तीत्याद्याकारकप्रतीतौ महानसीयत्वविशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वञ्च भासते इति न पर्वतादौ वह्निर्नास्तीत्याकारकप्रतीत्यापत्तिः। एवं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगन्तृमते प्रतियोगितावच्छेदकधर्मप्रकारेणैव प्रतियोगिभाननियमेऽपि साक्षात्परम्परासाधारणप्रतियोगितानिरूपितमवच्छेदकत्वमेव विवक्षितन्तच्चावच्छेदकतावच्छेदकसाधारणमिति न दोषः। एवं घटो भविष्यति घटो नष्ट इत्याकारकप्रागभावध्वंसप्रतीतौ घटत्वादेरतिप्रसक्ततया ध्वंसप्राग-

भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेनोपलक्षणतयैव प्रतियोग्यंशे भानात् तद्विशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहितया घटत्वादिनिर्विकल्पकानन्तरन्तदापत्तिरित्यस्यापि ईदृशप्रकारानुसरणमन्तराऽशक्यवारणमेव । एवमनुयोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यापि तद्धर्मनिष्ठधर्मितावच्छेदकताकबुद्धावेव हेतुता न तु तद्धर्मविशिष्टानुयोगिकत्वावच्छिन्नसंसर्गताकत्वमपि कार्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयं गौरवात् तद्विशिष्टानुयोगिकत्वावच्छिन्नसंसर्गकबुद्धौ तद्धर्मस्य धर्मितावच्छेदकत्वनियमादेव तादृशबुद्धौ नियमतस्तद्धर्मप्रकारज्ञानापेक्षोपपत्तिः। दण्डादिविषयकनिर्विकल्पकानन्तरन्दण्डीत्याकारकज्ञानोत्पत्ताविव क्षणैकव्याजेन एकत्र द्वयमिति रीत्यापि दण्डकुण्डलाद्युभयप्रकारकदण्डादिधर्मितावच्छेदकज्ञानमुत्पद्यते । दण्डी कुण्डलीत्यादिवाक्याच्चैत्रत्वावच्छिन्नविशेष्यकदण्डसम्बन्धादिप्रकारकावान्तरवाक्यार्थज्ञानरहितस्य पुंसः खले कपोतन्यायेन जायमानायामन्वयबुद्धौ दण्डसम्बन्धादेर्न कुण्डलसम्बन्धादिधर्मितावच्छेदकत्वमुपगम्यते, अपि तु चैत्रत्वादावेव तदुभयधर्मितावच्छेदकत्वम्, चैत्रत्वादेः पदार्थतावच्छेदकतया तत्प्रकारकपदार्थोपस्थितेः खले कपोतन्यायेनापि शाब्दबोधस्य प्राक्सत्त्वनियमात्तावतैवान्वयबोधस्य सधर्मितावच्छेदकत्वनियमोपपत्तेः । एवञ्च संशये धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यापि स्वतन्त्रहेतुताकल्पनेनापि लाघवम्, अन्यथा गन्धप्रागभाववान् गन्धवान् न वा गोसदृशो गवयपदवाच्यो नवा द्रव्यावृत्तिर्गगनवृत्तिर्नवेत्याकारकसंशयेषु गन्धप्रागभावगोसादृश्यद्रव्यावृत्तित्वाद्युपलक्षिते धर्मिणि कोटिवैशिष्ट्यावगाहिषु विशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यानवगाहितयाऽनुयोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदकानाक्रान्तेषु तत्तद्धर्मितावच्छेदकज्ञानानां स्वातन्त्र्येण हेतुताकल्पनस्यावश्यकतापत्तेः । एवं विशेष्यताप्रकारते विषयतात्वेनानुगमय्य तद्धर्मवृत्तिविषयतावच्छेदकताकबुद्धित्वमेव तद्धर्मप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदकमङ्गीकार्यमित्येकैव विशेषणताऽनुयोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानयोर्द्विविधविशिष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुता इत्यपि लाघवम् । तद्धर्मप्रकारकज्ञानशून्यकालीनतद्धर्मविशिष्टसंसर्गकबुद्धौ तद्धर्मस्य सांसर्गिकविषयतानिरूपितविषयताविशेषात्मकमवच्छेदकत्वन्न स्वीक्रियते दण्डत्वादिनिर्विकल्पकानन्तरञ्जायमानायान्दण्डीत्यादिबुद्धौ दण्डत्वादेः प्रकारतावच्छेदकतात्मकविषयताविशेषवत्, एवञ्च प्रतियोग्यंशे प्रकारतापन्नस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः इत्यभिसन्धायैव दीधितिकारः चक्रवर्त्तिलक्षणे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्यसामान्याभावमुपेत्य ह्रदत्ववह्नित्वाभ्यां वह्निर्नास्ती-

त्यादिप्रत्ययविषयाभावमवच्छेदकतापर्य्याप्तिनिवेशनप्रयोजनप्रदर्शनायानुसृतवानित्याहुः ।

अन्ये तु विशिष्टपर्य्याप्तप्रकारताकत्वं विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदकम्, दण्डत्वादिनिर्विकल्पकानन्तरोत्पन्नस्य दण्डीत्याकारकज्ञानस्य पुरुषादिविशेष्यतानिरूपितप्रकारता शुद्धदण्डत्वादावेव पर्य्याप्ता न तु दण्डत्वादिरूपविशेषणान्तर्भावेन (तत्पर्य्याप्तिः) । अभावबुद्धौ प्रतियोगिनिष्ठप्रकारतायास्तद्विशेषणीभूतधर्मान्तर्भावेन पर्याप्तिनियमात् घटत्वेन घटो नास्ति घटो भविष्यति घटो नष्ट इत्यादिबुद्धेर्घटत्वादिविशिष्टनिरूपितत्वावच्छिन्नसंसर्गानवगाहित्वेऽपि न घटत्वादिनिर्विकल्पकानन्तरमापत्तिः । अथ पुरुषादिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताया दण्डत्वाद्यन्तर्भावेण पर्याप्तौ न कथन्दण्डी पुरुष इत्यादिबुद्धेः पुरुषाद्यंशे दण्डत्वादिप्रकारकतया भ्रमत्वापत्तिः, न वा पुरुषो न दण्ड इत्याकारकज्ञानप्रतिबध्यत्वम् । तदभाववतीतरविशेषणतानापन्नतद्धर्मप्रकारकत्वस्य भ्रमत्वरूपत्वे धर्मिणि इतरविशेषणतानापन्नतद्धर्मप्रकारकत्वस्य तद्विरोधिज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वे चाभावांशे स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन प्रतियोगिरूपविशेष्यपारतन्त्र्येण प्रमेयत्वप्रकारिकायाः प्रमेयं नास्तीत्यादिबुद्धेर्भ्रमत्वानुपपपत्तिः तदंशे तादृशसम्बन्धेन प्रमेयत्वादेर्बाधग्रहेऽपि तादृशबुद्ध्यापत्तिश्चेति चेन्न । तन्मात्रपर्याप्तप्रकारतायास्तत्र तत्र निवेशेनैवोपपत्तेः इतरविशिष्टतद्धर्मवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धौ अव्यासज्यवृत्तेरपि प्रकारतायास्तद्धर्मे स्वीकारेणैव तस्याः तद्धर्माभावनिश्चयप्रतिबध्यत्वनिर्वाहस्तादृशी च प्रकारता निर्विकल्पकानन्तरजातबुद्धावेव क्लृप्ता । यदि च केवलं विशेष्ये विशेषणमित्यादिरीत्या बुद्धेर्विषयता न विशिष्टवैशिष्ट्यधीत्व(१)व्यापिका, तदा तद्धर्मविशेष्यतापन्नवृत्तितदीयप्रकारतैव तत्र तत्र निवेश्यते । तत्र तन्निरूपितविशेष्यताभिन्नत्वन्तन्निरूपितविशेष्यतानवच्छिन्नत्वं वा वृत्त्यन्तार्थः । दण्डी पुरुष इत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधीयदण्डत्वादिविशिष्टपर्याप्तप्रकारता दण्डत्वादिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतारूपा तदवच्छिन्नैव वा । अत एव विशिष्टघटकतद्विशेष्यविशेषणसम्बन्धानां विशेषणविशेष्यभावे वैपरीत्येऽप्यविलक्षणतया तत्तद्वैपरीत्ये विशिष्टप्रकारताया वैलक्षण्यानुपपत्तिरित्यपि समाहितम् । उक्तदिशाऽवान्तरविशेष्यविशेषणभाववैलक्षण्यस्य विशिष्टपर्याप्तविषयतावैलक्षण्यनिर्वाहकत्वान्नोक्तातिप्रसङ्गः । एतेनाभावबुद्धेः प्रतियोगिकोटौ विशेष्ये विशेषणमितिरीत्या विषयत्वस्याप्रामाणिकत्वेऽपि कस्याश्चित्तस्याः प्रतियोगिवैशि-

(१) विषयतात्वव्यापिकेति मि० पु० पाठः ।

ष्यांशे भ्रमत्वमुपपद्यते । तत्तद्विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यापि तद्धर्मवृत्तिः सतो तद्धर्मप्रकारतानिरूपितविशेष्यतापन्नवृत्तिर्या प्रकारता तच्छालिबुद्धित्वमेव जन्यतावच्छेदकमतो लोहितवह्निमानित्यादौ लौहित्यविशिष्टवह्नेरप्रसिद्धावपि न क्षतिः । न वा इतरविशिष्टतद्धर्मवैशिष्ट्यबुद्धौ तद्धर्मप्रकारकधियो व्यभिचार इति वदन्ति ।

इमौ च द्वावेव पन्थानौ 'विशेषणावच्छिन्नविशेष्यविशेषणयोर्व्यासज्यवृत्तिर्वा व्याप्तिर्विशिष्टव्याप्त्यर्थः' इत्यभिहितवतो मणिकार(१)स्य 'यावद्विशेषाभावाधिकरणवृत्तित्वरूपविशेषणान्तर्भावेन सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य पर्याप्तिस्तादृशाधिकरणावृत्तित्वन्तदवच्छेदकं वेति' वदतो दीधितिका(२)रस्याप्यभ्युपगमाभावेन सिद्धान्तविरोधमात्रहतः । अनयोरुपादेयानुपादेयताप्रयोजकविशेषः स्फुट एवेति स्वयमूहनीयम् ।

अथ विशिष्टनिरूपितविलक्षणसंसर्गानवगाहिज्ञाने केवलं विशेष्ये विशेषणमितिरीत्या विषयतातो विलक्षणायां विशिष्टवैशिष्ट्यविषयतायाः प्रमाणाभावः । विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदकस्योपदर्शिताभावधीसाधारण्यानुरोधेन तत्सिद्धिरिति तु नाशङ्कनीयम्, तस्य तत्साधारण्यविरहेऽपि अभावबुद्धौ प्रतियोगिविशेषणीभूतधर्म्मप्रकारकधियः स्वतन्त्रहेतुतया तद्धर्मादिविषयकनिर्विकल्पकानन्तरन्तद्धर्मविशेषितप्रतियोगिकनाशाद्यप्रत्यक्षस्य वारणसम्भवात्, लाघवेन विलक्षणविषयतासिद्धेः सिद्धान्तविरुद्धत्वात् ज्ञानाकारवैलक्षण्ये वैलक्षण्यस्य सविवादत्वादिति चेन्न । यतो विशिष्टनिरूपितविलक्षणसंसर्गावच्छिन्नप्रकारता शुद्धसंयोगादिसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतातोऽतिरिक्तेत्यत्र सर्वेषामविवादः । घटो नष्टः घटत्वेन पटो नास्तीत्यभावबुद्धेरपि अनुयोगिनाविशेषसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताया विशेष्यांशे निर्विकल्पकान्तरं जायमानघटवद्भूतलमित्यादिज्ञानीयघटादिप्रकारतोऽतिरिक्तत्वं सर्ववादिसम्मतत्वात् । अभावबुद्धौ प्रतियोगिविशेषणधर्मप्रकारकधियः स्वातन्त्र्येण हेतुताऽकल्पनाप्रयुक्तलाघवानुरोधेन तादृशप्रकारताया विशेषणान्तर्भावेन पर्याप्तिः तदवच्छिन्नत्वं वा कल्प्यते न त्वतिरिक्तविषयतेति । विशिष्टसंसर्गकबाधादिकालीनघटत्वादिप्रकारकज्ञानोत्तरजायमानतद्विशिष्टप्रतियोगिकत्वानवच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहिभूतलं घटवदित्यादिज्ञाने च या घटादिप्रकारता तत्र तादृशवैलक्षण्यं नास्माभिरुपगम्यते येन घटादिनिर्विकल्पकानतरं जायमानज्ञानीयतथाविधविषयतातोऽतिरिक्तविषयता

(१) इत्यभिहितवन्तं मणिकारं ।

(२) वदन्तं दीधिकारमप्यनुसरत इति न सिद्धान्तविरोध मावहतः इति का० पु० पाठः।

तत्रापद्येत । अथ तद्धर्मप्रकारतानिरूपितविशेष्यतापन्नप्रकारताकबुद्धित्वमेव तद्धर्मप्रकारकधीजन्यतावच्छेदकमस्तु किं वैलक्षण्यकल्पनया, सर्वत्र घटवदित्याकारकज्ञानं घट इत्याकारकज्ञानपूर्वकमेवास्तु एकपदार्थविशेष्यकापरपदार्थप्रकारकशाब्दबोधोऽपि सर्वत्रावान्तरवाक्यार्थज्ञानपूर्वक एवास्ताम्, अस्तु प्रत्यक्षत्वमेव तज्जन्यतावच्छेदकम्, एवं च महानसीयत्वादिविशिष्टबुद्धेः प्रागनुपस्थितावपि लाघवोपनीतमहानसीयत्वविशेषितवह्निविशेष्यकानुमित्युत्पादेऽपि न क्षतिरिति चेन्न । घटवदित्याकारकविशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानपूर्वं सर्वत्र घट इत्याकारकज्ञानव्यक्तीनामनन्तानाङ्कल्पनापेक्षयोक्तवैलक्षण्यकल्पनाया एवोचितत्वात् । घटत्वादिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतापन्नप्रकारताया घटत्वादिवृत्तित्वानिवेशेन घटत्वादिप्रकारकज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकत्वे पर्याप्तिघटकभिन्नत्वनिवेशेन च लाघवमेतन्मते ज्ञानव्यक्तिकल्पनागौरवं फलमुखमिति चेत् । अस्तु व्यासज्यवृत्तिविषयतापक्षीयकार्यतावच्छेकापेक्षयैतन्मते कार्यतावच्छेदकलाघवं विशेषणावच्छिन्नप्रकारताकल्पे तु एतन्मतापेक्षयाऽपि कार्यतावच्छेदकलाघवमित्यलमतिविस्तरेण ।

विशिष्टवैशिष्ट्यबोधश्च द्विविधः—अनवच्छिन्नविशेषणतावच्छेदकताकोऽवच्छिन्नविशेषणतावच्छेदकताकश्च । तत्रानवच्छिन्नदण्डत्वादिविशेषणतावच्छेदकताकदण्डीत्यादिबोधे स्वरूपतो दण्डत्वादिप्रकारकं ज्ञानं हेतुः, अन्यथा जातित्वादिना दण्डत्वादिप्रकारकजातिमानित्यादिज्ञानाद्दण्डीत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधापत्तेः । न च स्वरूपतो दण्डत्वादिप्रकारकबोधे स्वरूपतो दण्डत्वादिविषयकज्ञानस्य हेतुतया तादृशकारणाभावादेव नोक्तापत्तिरिति वाच्यम् । यत्र दण्डत्वादिनिर्विकल्पकद्वितीयक्षणे जातित्वेन दण्डत्वादिप्रकारकस्मरणं तदुत्तरन्तादृशबोधापत्तेर्दुर्वारत्वात् । किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेषणतावच्छेदकताकदण्डिमानित्यादिबोधे च विशेषणतावच्छेदकतावच्छेदकप्रकारेण विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं हेतुः । यत्र द्रव्यत्वादिना दण्डादिप्रकारकज्ञानं दण्डत्वादिना दण्डादिमुख्यविशेष्यकज्ञानं च वर्त्तते तत्र दण्डिमानित्याकारकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधानुदयात् तत्र विशेषणतावच्छेदकीभूततत्तद्दण्डादिविषयतामनिवेश्य दण्डत्वादिप्रकारतानिरूपितप्रकारताशालिज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं, तथा च दण्डत्वादिना दण्डान्तरज्ञानादप्यपूर्वदण्डादिविषयकदण्डिमानित्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधो जायत इति सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिमनङ्गीकुर्वन्तो नवीना वदन्ति । यत्र विशेषणतावच्छेदकतावच्छेदकं दण्डत्वादिकमपि किंचिद्धर्मावच्छिन्नं तत्रापीदृशी रीतिरनुसन्धेया । ए-

तादृशदिशा च विशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यबोधे तद्बोधकारणीभूतविशेष्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानयोर्विशेषोऽवसेयः। एवं विशिष्टवैशिष्ट्यबोधः क्वचिद्विशेषणतावच्छेदकांशे निर्धर्मितावच्छेदककः यथा दण्डवानित्यादि। तत्र दण्डत्वादिरूपविशेषणतावच्छेदकस्य धर्मस्य धर्मितावच्छेदकमुद्रया कस्याप्यभानात्। क्वचिच्च तदंशे सधर्मितावच्छेदककः यथा रक्तत्वदण्डत्वादिनानाधर्मावच्छिन्नविशेषणताको रक्तदण्डवानित्यादिबोधः, तत्र दण्डत्वादिरूपैकविशेषणतावच्छेदकस्य रक्तत्वादिरूपापरविशेषणतावच्छेदकधर्मितावच्छेदकमुद्रया भानात्। यत्र फलीभूतज्ञाने यं धर्मं धर्मितावच्छेदकीकृत्य विशेषणतावच्छेदकभानं तत्र तद्धर्म्मधर्मितावच्छेदककविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं हेतुः, एवं च तत्र दण्डत्वादिरूपधर्मितावच्छेदकताकरक्तत्वादिप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुता, तज्जन्यतावच्छेदकं च दण्डत्वादिरूपधर्मितावच्छेदकविशिष्टविशेषणतापन्नरक्तत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वम्, तदर्थश्च दण्डत्वादिनिष्ठधर्मितावच्छेदकतानिरूपकरक्तत्वादिप्रकारतानिरूपिता या रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावच्छिन्नसंसर्गतानिरूपकप्रकारता तच्छालिबुद्धित्वम्। यत्र परस्परविशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावानापन्नतुल्यकक्षरक्तत्वदण्डत्वाद्युभयविशिष्टदण्डादेर्वैशिष्ट्यं भासते यत्र वा दण्डत्वादिधर्मितावच्छेदकतापन्नरक्तत्वादिविशिष्टस्य वैशिष्ट्यम्भासते, तत्र व्यभिचारवारणाय दण्डत्वादिनिष्ठधर्मितावच्छेदकतानिरूपकत्वं रक्तत्वादिप्रकारताविशेषणमुपात्तम्। केवलं विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या जायमाने रक्तदण्डवानित्यादिबोधे व्यभिचारवारणाय निरुक्तसंसर्गतानिरूपकत्वं रक्तत्वादिप्रकारतानिरूपितप्रकारताविशेषणमुपात्तम्। एवमनुयोगितावच्छेदकांशे सधर्मितावच्छेदककविशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यबोधे सधर्मितावच्छेदककानुयोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुता कल्पनीया। केवलं विशेष्ये विशेषणमित्यादिरीत्या यो रक्तदण्डवानित्यादिबोधस्तद्व्यावृत्तविशिष्टपर्याप्तप्रकारताविशेषस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्वीकारपक्षे रक्तत्वादिप्रकारतानिरूपितदण्डत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतयाऽवच्छिन्ना तदभिन्ना वा या दण्डत्वसाधारणप्रकारता तच्छालिबुद्धित्वम्। विशेषणतावच्छेदकतारूपविषयताविशेषस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधीयस्य रक्तत्वादावभ्युपगमपक्षे तु दण्डत्वादिनिष्ठधर्मितावच्छेदकतानिरूपकरक्तत्वादिप्रकारतयाऽवच्छिन्ना तदभिन्ना वा या तादृशविलक्षणरक्तत्वादिप्रकारता तच्छालिबुद्धित्वमेव जन्यतावच्छेदकम्(१)। एवं च रक्तो दंडो मेय इत्यादिविशिष्टानुयोगिक-

(१) अभिन्ना वाऽवच्छेदकता तन्निरूपिका या विषयता तच्छालिबुद्धित्वमेव दण्डो रक्त इत्यादि निश्चयजन्यतावच्छेदकमिति मि० पु० पाठः।

वैशिष्ट्यबोधसाधारण्यमपि उक्तजन्यतावच्छेदकतादृशरूपस्येति न तादृशबोधे कारणत्वान्तरं कल्प्यम्। दण्डो रक्तो नवेति संशयानंतरं रक्तदण्डवानित्यादिबोधस्यानुभवविरुद्धतया विशेषणतावच्छेदकांशे सधर्मितावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनकतावच्छेदकगर्भे निर्णयत्वन्निवेश्यत इति दीधितिकारः। तन्मते दण्डादौ रक्तत्वादिरूपविशेषणसन्देहाधीनो रक्तदण्डवान्न वा पुरुष इति संशयः केवलं विशेष्ये विशेषणमिति रीत्यैव जायते, नतु रक्तत्वादिविशिष्टदण्डत्वावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहीति न तदनुपपत्तिः।

अथ तद्धर्मविशिष्टप्रतियोगिप्रकारकाभावबुद्धौ तद्धर्मविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वनियमात्कथमभावांशे केवलं विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या रक्तत्वादिविशिष्टदण्डादेः प्रतियोगितासम्बन्धेन प्रकारतया भानम्। न चाभावबुद्धेः किंचिद्धर्मविशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगाहित्वमेव नियतं तच्च तत्राक्षतमेव तादृशबुद्धेर्दण्डत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितायाः सत्त्वात्। न च प्रतियोगिविशेषणीभूतयावद्धर्मविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वमपि तथा, तथा च तस्या रक्तत्वादिविशिष्टदण्डत्वाद्यवच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वविरहेऽपि न क्षतिरिति वाच्यम्। केवलं विशेष्ये विशेषणमित्यादिरीत्यापि यत्किञ्चिद्धर्मविशिष्टप्रतियोगिनोऽभावांशे विशेषणत्वोपगमे दण्डादिसामान्याभावबुद्धावपि उपलक्षणतया रक्तत्वादेः प्रतियोगिविशेषणतया भानापत्तिः, तथाचाभावांशे रक्तत्वाद्युपलक्षितदण्डत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावगाहिनो रक्तदण्डाभाववानित्याकारकस्य ज्ञानस्यापि दण्डवानित्यादिविशिष्टबुद्धिप्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनापत्तिः रक्तत्वादिनिर्विकल्पकदशायामपि रक्तदण्डो नास्तीत्यादिबुद्ध्यापत्तिश्चेति चेत्। सत्यम्, विशेषणसंदेहाधीनविशिष्टसंदेहे केवलं विशेष्ये विशेषणमित्यादिरीत्या रक्तत्वादिविशिष्टस्य प्रतियोगिनोऽभावांशे विशेषणतया न भानमुपेयते किन्तु तत्र मिथो विशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावानापन्नदण्डत्वरक्तत्वाद्युभयविशिष्टप्रतियोगिनिरूपितवैशिष्ट्यमेवाभावांशे भासते, तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य च विशेषणतावच्छेदकांशे निर्द्धर्मितावच्छेदकतया न तत्र विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयापेक्षेति। नचैवं दण्डो रक्तो नेत्यादिबाधनिर्णयदशायामपि रक्तदण्डवान्नवेति संशयापत्तिः समानधर्मितावच्छेदकज्ञानस्यैव बाधादिप्रतिबध्यतया निरुक्तसमकक्षरक्तत्वदण्डत्वाद्युभयविशेषणविशिष्टदण्डादिवैशिष्ट्यबुद्धेस्तदप्रतिबध्यत्वादिति वाच्यम्। तथाविधरीत्या उभयविशेषणविशिष्टदंडादिसंशयस्य बाध-

निश्चयदशायामिष्टत्वात् । वस्तुतस्तु दण्डत्वसामानाधिकरण्येन रक्तत्वनिर्णयदशायामेव दण्डत्वावच्छेदेन रक्तत्वं तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण च रक्तत्वाभावमवगाहमानात्संशयात् दण्डत्वसामानाधिकरण्येन रक्तत्वावगाहिरक्तदण्डवान्नवेति विशिष्टसंशय उत्पद्यते तथाविधनिर्णयस्य तादृशरक्तत्वाभावकोटकसंशयाविरोधितया तयोरेकदा सत्त्वमविरुद्धम्, एवं च दण्डत्वावच्छेदेन रक्तत्वाभावकोटिकसंशयाधीनो रक्तदण्डवान्नवा पुरुष इत्याकारकसंशयोऽसिद्ध एव । एवं दण्डत्वावच्छेदेन रक्तत्वावगाही विशेषणसंदेहाधीनस्तथाविधसंशयोऽपि तथैत्येव साधीयः, दण्डत्वावच्छेदेन रक्तत्वनिर्णये पुरुषत्वावच्छेदेन रक्तदण्डवत्तानिर्णयस्यापि संभवात् । दण्डवान्पुरुष इत्येतादृशनिर्णयदशायां विशिष्टसंशयविरोधिविशेषदर्शनसमवधानसंभवान्न विशिष्टसंशयसंभव इति दण्डत्वावच्छेदेन रक्तत्ववत्तानिर्णयविरोधी रक्तत्वसंशयस्तत्र नोत्पद्यते इति बोध्यम् ।

यत्तु तादृशविशिष्टसंशये नोभयधर्मविशिष्टदण्डादिवैशिष्ट्यं भासते अपि तु केवलं रक्तत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वमेव तस्येति । तदसत् । तथासति रक्तपटवान् पुरुष इत्यादिनिर्णयदशायामप्यनुभूयमानस्य दण्डधर्मिकरक्तत्वसंशयाहितपुरुषधर्मिकरक्तत्वविशिष्टदण्डसंशयस्यापलापापत्तेः शुद्धरक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकोटिकसंशये रक्तपटवानित्यादिनिर्णयस्यापि विरोधित्वात् ।

केचित्तु तद्धर्मविशिष्टप्रतियोगिविशेषिताभावलौकिकप्रत्यक्षस्यैव तद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वनियमः, 'प्रतियोगिविशेषिताभावज्ञानं तु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्यादां नातिशेत' इति दीधितिग्रन्थोऽपि लौकिकप्रत्यक्षपर एव, एवं च विशेषणसंदेहाहितविशिष्टसन्देहे विशिष्टाभाव उपनीत एव भासते न तु तदंशे तस्य लौकिकत्वमुपेयते तत्संशयानन्तरं साक्षात्कारित्वरूपेण तद्विशेषिताभावावगाहिनोऽनुव्यवसायस्य केनाप्यनभ्युपगमात्, अतस्तत्र केवलं विशेष्ये विशेषणमिति रीत्यैव दण्डत्वादिविशिष्टप्रतियोग्यभावांशे भासत इति वदन्ति । तदपि न श्रद्धेयम्–तादृशसंशये रक्तत्वादेः प्रतियोग्यंशे उपलक्षणतया भानोपगमे तस्य शुद्धदण्डत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाभावावगाहितया शुद्धदण्डत्वादिना दण्डादिमत्तानिर्णयप्रतिबध्यतापत्तेः, रक्तत्वादिवत् दण्डत्वादेरप्युपलक्षणतया भानोपगमे रक्तदण्डवान् पुरुष इत्यादिनिर्णयस्यापि तदप्रतिबन्धकतापत्तेः, रक्तत्वादण्डत्वाद्युपलक्षितरक्तदण्डादिप्रतियोगिकत्वस्य रक्तदण्डाद्युभयाभावादिसाधारणतया तादृशप्रतियोगित्वावगाहिनोऽभाववत्ताज्ञानस्य रक्तदण्डत्वादिविशिष्टप्रतियोगिमत्तानिर्णयाप्रतिबध्यत्वात् । एवं प्रतियोगि-

कोटौ उपलक्षणविधया यदि कश्चिदभाव उपनीतज्ञाने भासते तदा धूमादिहेत्वंशे उपलक्षणतया पक्षधर्मत्वावगाहिनः पक्षधर्मधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमित्याकारकस्य धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावावगाहिव्यापकतापरामर्शस्यानुमितिहेतुतासम्भवात्, यत्र पर्वतवृत्तिधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नाभावः साध्यतावच्छेदके न गृहीतः अपि तु धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपशुद्धधूमत्वावच्छिन्ननिरूपितव्यापकतावच्छेदकत्वमेव तत्रानुमित्यनुपपत्तिरूपदूषणेन दीधितिकृतां व्यापकतापरामर्शहेतुतावादिमतखण्डनस्यासङ्गत्यापत्तेश्चेत्यस्मदुक्तसमाधानमेव सम्यक्।

अथ विशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयत्वेन हेतुत्वे दण्डो रक्तो नवेति संशयानन्तरं रक्तदण्डं सन्देह्मीत्याकारकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिसंशयानुव्यवसायानुपपत्तिः। न च तत्र विशेष्ये विशेषणमिति रीत्यैव रक्तदण्डत्वादिविशिष्टदण्डादि ज्ञानांशे विषयितासम्बन्धेन भासत इति वाच्यम्। तथासति निर्विकल्पकोपस्थितरक्तत्वादिना विशेषितं दण्डादिकं विषयीकृत्य रक्तदण्डज्ञानामीत्याकारकस्य ज्ञानानुव्यवसायस्योत्पादप्रसङ्गादित्याशङ्काप्युक्तरीत्यैव निरसनीया, अत्रापि तुल्यकक्षताद्दृशविशेषणद्वयविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वस्यैव ज्ञानांशे स्वीकारात्।

केचित्तु तादात्म्यसंबन्धेन दण्डत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकरक्तत्वादिप्रकारकज्ञानस्य रक्तत्वादिविशेषितदण्डादिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेनानुव्यवसायं प्रति हेतुत्वकल्पनमावश्यकम्, अन्यथा यत्र दण्डो रक्त इत्याकारकप्रत्यक्षात्मकं विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं तदनन्तरं च दण्डांशे रक्तत्वाप्रकारकं दण्ड इत्याकारकं स्मरणं तदनन्तरं च रक्तदण्डं स्मरामीत्याकारकस्मरणानुव्यवसायस्य प्रसङ्गात्, एवं च केवलं विशेष्ये विशेषणमितिरीत्या रक्तत्वादिविशेषितदण्डादिविशेषणकज्ञानभानोपगमेऽपि रक्तत्वादिनिर्विकल्पकस्थले दर्शितातिप्रसङ्गाभाव इत्याहुः।

परे तु दण्डादिधर्मिकरक्तत्वादिप्रकारकज्ञानस्य रक्तत्वादिविशेषितदण्डादिविषयकत्वेनानुव्यवसाये न भानम्, धर्मिणो विशेषणवत्ताया अनुव्यवसायेन ग्रहणे प्रामाण्यस्य स्वतोग्राह्यतापत्तेरिति रक्तत्वेन दण्डं सन्देह्मीत्याद्याकारकज्ञानांशे प्रकारतासम्बन्धेन रक्तत्वप्रकारक एव तादृशज्ञा नाऽनुव्यवसाय इति प्राहुः।

अथ रक्तदण्डवानित्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे दण्डत्वाद्यवच्छिन्नध-

र्मिकरक्तत्वादिप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुताऽस्तु किं गुरुशरीरनिर्णयत्वनिवेशेन, दण्डो रक्तो नवेति संशयानन्तरं रक्तत्वविशिष्टदण्डवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानानुत्पादस्य विवादग्रस्तत्वात् इति चेत्। न, संशयसाधारणज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुत्ववादिनाऽप्रामाण्यशङ्कास्कन्दितज्ञानादपि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधोत्पादः स्वीकरणीयः अप्रामाण्यशङ्कास्कन्दितज्ञानस्य संशयसमशीलतया निर्णयं प्रत्येव समर्थत्वात्(१),अतोऽप्रामाण्यनिर्णयत्वावच्छिन्नाभावविशिष्टविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुतोपगन्तव्येति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वापेक्षया गुरुशरीरस्यतदीयाप्रामाण्यनिर्णयानास्कन्दितत्वस्य निवेशनीयतया गौरवम्,निर्णयमात्रस्य हेतुतावादिमतेऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितनिश्चयादपि फलानुदयात् तन्मतेऽप्रामाण्यज्ञानत्वावच्छिन्नाभावस्यैव जनकतावच्छेदकत्वे लाघवमिति फलितम्। न च तन्मतेऽप्रामाण्यज्ञानत्वावच्छिन्नाभावस्यैवाखण्डस्य तत्तद्व्यक्तित्वेनैव जनकतावच्छेदकत्वमुपगन्तव्यमिति नाप्रामाण्यनिश्चयत्वनिवेश इति वाच्यम्। अभावस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन जनकत्वतदवच्छेदकत्वयोः सिद्धान्तविरुद्धत्वात्, तथासति अप्रामाण्यनिश्चयघटाद्यन्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकानामखण्डाभावव्यक्तीनामपि(२) तत्तद्व्यक्तित्वेन निवेशे विनिगमनाविरहप्रसङ्गात्। एवं विशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रति निर्णयत्वेन हेतुत्वे रक्तदण्डवानित्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षं प्रति तादृशप्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टाया रक्तत्वाभावादिसाध्यकदण्डादिपक्षकानुमितिसामग्र्यास्तथाविधानुमित्यादिकं प्रति तथाविधानुमितीच्छा(३)विरहविशिष्टतथाविधविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्याश्च प्रतिबन्धकत्वाकल्पनेन लाघवं,तथाविधविशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनकनिर्णयस्य विपरीतनिर्णयविधया तादृशानुमित्यादिप्रतिबन्धकतया तादृशसामग्र्याः संवलनस्यैवासम्भवात्(४) । संशयसाधारणज्ञानस्य हेतुतावादिमते च संशयघटितविशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनकसामग्र्या सह तादृशानुमित्यादिसामग्र्यास्संवलनं सम्भवतीति (५)तादृशप्रतिबन्धकताकल्पनमावश्यकमेवेति गौरवम् ।

अत्र केचित्। रक्तारक्तदण्डवान्पुरुष इत्याकारको विशेषणधर्मिकसं-

(१) कार्यं प्रति समर्थत्वात् इति मि० पु० पाठः ।
(२) अनन्तव्यक्तीनामपीति मि० पु० पाठः ।
(३) तद्गोचरेच्छेति मि० पु० पाठः ।
(४) सामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वाकल्पनादिति मि० पु० पाठः ।
(५) सामग्र्यास्तादृशानुमित्यादिसामग्र्याश्च संवलनसम्भवादिति मि० पु० पाठः।

शयोऽनुभवविरुद्धः सर्वत्र संशये धर्मिणो मुख्यविशेष्यतयैवानुभवात्, एवं च निश्चयस्य संशयविरोधितया विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमितिरीत्या तादृशसंशयापत्त्यसम्भवेऽपि रक्तत्व तदभावादीनां स्वतन्त्रोपस्थितिदशायां विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या तादृशसंशयापत्तिरस्त्येवेति विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या रक्तत्वविशिष्टदण्डादिप्रकारकबोधे दण्डादिधर्मिकरक्तत्वादिप्रकारकसंशयस्य प्रतिबन्धकत्वं स्वीकरणीयम्, तदभावस्य कार्यसहभावेन हेतुत्वात्पूर्वक्षणे तत्सत्त्वेपि(१)कार्यकालेऽसत्त्वान्न तथाविधसंशयापत्तिः, इत्थं च तादृशसंशयप्रतिध्यतावच्छेदकरक्तत्वादिप्रकारतानिरूपितदण्डत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतापन्ननिष्ठप्रकारताशालित्वस्य रक्तदण्डवानित्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधसाधारणतया संशयानन्तरं तथाविधविशिष्टवैशिष्ट्यबोधापत्त्यसम्भवात् तज्जनकतावच्छेदके निर्णयत्वस्यानिवेशेपि न क्षतिः ।

अथ यत्र दण्डो रक्तो नवा इति संशयानन्तरं द्वितीयक्षणे दण्डो रक्त इत्याकारकस्मरणात्मकनिश्चयस्तद्द्वितीयक्षणे विशिष्टवैशिष्ट्यविषयताशालिरक्तदण्डवानितिज्ञानोपपत्तये विशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहित्वमवश्यं तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयमिति कथं तादृशसंशयप्रतिबध्यतावच्छेदकस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधसाधारण्यम् । न च विशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहित्वस्य संशयाभावजन्यतावच्छेदकत्वे विशिष्टवैशिष्ट्यबोधोत्पत्तिदशायां संशयाभावरूपकारणवशाद्विशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानत्वावच्छिन्नापत्तिरिति संशयप्रतिबन्धकतायां निश्चयमुत्तेजकीकृत्यैव दर्शितस्थले रक्तदण्डवानितिज्ञानोत्पाद इति वाच्यम् । संशयप्रतिबन्धकतायां निर्णयस्योत्तेजकत्वे निश्चयाभावविशिष्टसंशयस्य तद्विशिष्टस्य तादृशाभावस्य वा प्रतिबन्धकत्वे विनिगमकविरहेण प्रतिबन्धकताबाहुल्यस्यावच्छेदकगौरवस्य च प्रसङ्गात् संशयप्रतिबध्यतावच्छेदके विशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहित्वनिवेशस्य तदवच्छिन्नं प्रति निर्णयत्वेन प्रतिबन्धकत्वस्य च स्वीकारात् ।

वस्तुतो विशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहित्वं न संशयप्रतिबध्यतावच्छेदकमुच्यते किन्तु रक्तत्वविशिष्टप्रतियोगिताकत्वानवच्छिन्नसंसर्गतानिरूपकीभूता या रक्तत्वप्रकारतानिरूपितदण्डत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतापन्नवृत्तिप्रकारता तच्छालित्वं, संशयानन्तरोत्पन्ननिश्चयद्वितीयक्षणोत्पन्नरक्तदण्डवानिति बोधे च न तथाविधदण्डप्रकारतेति न तदनुपपत्तिः । संशयशून्यकालीनविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे च रक्तत्वादिविशिष्टप्रतियोगिकत्वावच्छिन्ना तदनवच्छिन्ना च संयोगनिष्ठसंसर्गता स्वीक्रियते द्विविध-

(१) रक्तत्वतदभावकोटिकसंशयसत्त्वेपीति मि० पु० पाठः ।

सांसर्गिकविषयताया विरुद्धत्वे मानाभावात् । विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणीयप्रकारतायाः विशेषणान्तरविशिष्टतत्तद्विशिष्टपर्याप्ततया विशेषणान्तरावच्छिन्नतया वा वैलक्षण्यमते रक्तत्वादिनिरूपितविशेष्यतयाऽवच्छिन्नातद्भिन्ना वा रक्तत्वावृत्ती रक्तत्वानवच्छिन्ना वा या प्रकारता सा संशयप्रतिबध्यतावच्छेदके निवेशनीया न तु तत्तद्विशेषणसंसर्गताविशेषनिरूपकत्वमपि, संशयानुत्तरबोधे च द्विविधप्रकारता स्वीक्रियते अविरोधात्, तथाच निरुक्तसंशयाभावजन्यतावच्छेदकावच्छिन्नोत्पत्तिस्तत्र इष्टैवेति न दोष इति चेन्न ।

संशयानन्तरनिश्चयोत्पत्तिस्थले तद्द्वितीयक्षणे संशयविनाशे तृतीयक्षण एव रक्तदण्डवानितिबोधः स्वीक्रियते क्षणैकापलापे क्षतिविरहात्, तथाच विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्वव्यापकस्याविशेषितरक्तत्वप्रकारतानिरूपितदण्डत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वस्यैव संशयप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वसम्भवात्संशयप्रतिबन्धकतायामप्रामाण्यज्ञानाभावो न निवेशनीयः, अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितसंशयस्थलेऽपि तादृशसंशयनाशानन्तरमेव रक्तदण्डवानिति बोधोपगमात्, अतोऽप्रामाण्यग्रहदशायां न रक्तारक्तदण्डवानित्याकारकज्ञानापत्तिः, न वा रक्तत्वाभावांशेऽप्रामाण्यग्रहास्कन्दितसंशयाद्रक्तदण्डवानित्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधानुपपत्तिः ।

यत्तु–संशयस्य विशेष्ये विशेषणमितिरीत्या बोधे रक्तत्वप्रकारकदण्डत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकता न तु रक्तत्वतदभावोभयप्रकारकदण्डत्वावच्छिन्नविशेष्यकज्ञानत्वरूपसंशयत्वेन दण्डत्वावच्छिन्नविशेष्यकरक्तत्वाभावप्रकारकज्ञानत्वेन वा गौरवात्, तथाच विशिष्टवैशिष्ट्यबोधव्यावृत्तधर्मोऽवश्यं प्रतिबध्यतावच्छेदको वाच्यः, अन्यथा विशिष्टवैशिष्ट्यबोधविलयप्रसङ्गात्—इति ।

तदसत्, रक्तत्वप्रकारकज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वे रक्तदण्डवानित्येतादृशज्ञानोत्पत्तिकाले तदवच्छिन्नाभावासत्त्वेन तदभावस्य कार्यसहभावेन हेतुत्वासम्भवात् रक्तारक्तदण्डवानित्येतादृशज्ञानस्य दुर्वारत्वात् । अथ रक्तारक्तदण्डवानित्येतादृशज्ञानानुत्पादस्य विवादग्रस्ततया संशयप्रतिबन्धकत्वमेवासिद्धमिति चेन्न । दण्डो रक्तो नवेतिसंशयस्य रक्तदण्डवानित्येतादृशज्ञानप्रतिबन्धकत्वे दण्डपक्षकरक्तत्वाभावहेतुकानुमितिरक्तत्वाभावविशिष्टदण्डपक्षकानुमित्यादिसामग्र्या रक्तदण्डवानित्यादिलौकिकप्रत्यक्षे प्रतिबन्धकत्वाकल्पनात् लाघवादेव तत्सिद्धेः संशयस्य दण्डत्वावच्छिन्नधर्मिकरक्तत्वाभावप्रकारकज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वोपगमात् तादृशसाम-

ग्रीकाले तथाविधज्ञानत्वावच्छिन्नसत्ताया आवश्यकत्वात् तादृशप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पने तादृशसामग्रीप्रतिबन्धकताया अफलत्वात् । यत्र च भिन्नेन्द्रियादिजन्यं दण्डो न रक्त इत्याकारकनिर्णयात्मकज्ञानं तत्र तन्नाश एव रक्तत्वांशे लौकिकमपि रक्तदण्डवानितिज्ञानं स्वीक्रियतेऽतो नोक्तरूपेण प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तिरिति वदन्ति ।

अत्रोच्यते । रक्तदण्डवानित्येतादृशज्ञानं प्रति उक्तसंशयस्य प्रतिबन्धकत्वे भिन्नविषयकानुमित्यादिकं प्रति तादृशप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीप्रतिबन्धकतायां तथाविधसंशयाभावनिवेशाधिक्यात् गौरवम् , तादृशसंशयस्य दर्शितबाधसाधारणरूपेणाभावनिवेशे दण्डो न रक्त इत्येतादृशबाधाभावस्य तत्रानिवेशाल्लाघवमिति तु न सम्भवदुक्तिकम् , इच्छाकाले बाधसत्त्वेऽपि आहार्यप्रत्यक्षोत्पत्त्या इच्छाविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीप्रतिबन्धकतायां बाधाभावस्य ममाप्यनिवेशनीयत्वात् । यदि च बाधबुद्धाविव संशयेऽपि इच्छाया उत्तेजकत्वं स्वीक्रियते तदेच्छाकालीनसंशयाद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधापत्तिरिति तन्निर्णयत्वेन हेतुत्वमावश्यकमेव, एवमितरांशे विशेषणतापन्नस्यापि संशयधर्मितया भानं भवत्येव, अन्यथा पक्षे सा ध्यसन्देहदशायामनुमित्युपपादनाय संशयसाधारणव्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतायां प्राचां साध्याभावांशे निश्चयत्वनिवेशनस्यासङ्गत्यापत्तेः, व्यभिचारज्ञानस्याधेयत्वांशे विशेषणतापन्नेऽधिकरणे साध्याभावसंशयायोगादिति रक्तारक्तदण्डवानितिबोधवारणाय संशयप्रतिबन्धकत्वमयुक्तमेव । यदि च—रक्तारक्तदण्डवानित्यादिबोधवारणाय माभूत्संशयः प्रतिबन्धकः, तदाप्युक्तसामग्रीप्रतिबन्धकत्वाकल्पनप्रयुक्तलाघवानुरोधेन संशयस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यमेव। यच्चोक्तं संशयप्रतिबन्धकतामते इच्छाविशिष्टरक्तदण्डवानित्यादिप्रत्यक्षसामग्रीप्रतिबंधकतायां संशयाभावनिवेशाधिक्यात् गौरवमिति, तदप्यकिंचित्करम् , सिद्ध्यभावबाधाभावतदभावव्याप्यवत्ताज्ञानाभावादिरूपबहुतरकारणघटितोक्तानुमितिसामग्र्या रक्तदण्डवानित्येतादृशप्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वाधिक्यापेक्षया इच्छाविशिष्टतादृशप्रत्यक्षसामग्र्यां संशयाभावनिवेशस्यैवोचितत्वात्-इति विभाव्यते,तदापि व्याप्त्यादिरूपातीन्द्रियधर्मविशिष्टविशेषणकबोधे तादृशसंशयस्य प्रतिबन्धकत्वं निर्युक्तिकमेव विशेषणधर्मिकतादृशधर्माभावप्रकारकज्ञाननियतानुमितिसामग्रीकाले तादृशधर्मविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानप्रतिबन्धकबाधसत्ताया आवश्यकत्वात् तत एव तथाविधप्रत्यक्षवारणसम्भवात् , तत्र केनापि तादृशसामग्रीप्रतिबन्धकत्वाकल्पनात् अतीन्द्रियधर्मप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षं न सम्भवत्येव, येन भिन्नेन्द्रियादिजन्यतदभावप्रकारकज्ञान-

घटितोक्तसामग्रीकाले तदापत्तिः स्यादिति तादृशस्थलीयविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे निश्चयत्वेन हेतुत्वमावश्यकमेव, तावतैवानुमितिलक्षणस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधातिव्याप्तिशङ्का दीधितिकृतः संगच्छते । न च व्याप्त्यादिविशिष्टधूमादिविशेषणकबोधे धूमादिधर्मिकव्याप्त्यादिसंशयस्य तद्धर्मिकतदभावप्रकारकज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वे व्याप्त्यभावप्रकारकधूमादिविशेष्यकशाब्दबोधसामग्र्यास्तादृशप्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वाकल्पनेन लाघवम्, तादृशशाब्दबोधसामग्रीकाले तादृशाभावप्रकारकतद्विशेष्यकयोग्यताज्ञानस्यावश्यकत्वात्, भवतान्तु तत्र तादृशसामग्रीप्रतिबन्धकत्वकल्पनमावश्यकम्, अन्यथा संशयात्मकयोग्यताज्ञानघटिततादृशशाब्दसामग्रीकाले तथाविधप्रत्यक्षस्य दुर्वारत्वादिति वाच्यम् । शाब्दबोधं प्रति योग्यताज्ञानहेतुताया निर्युक्तिकत्वात् तादृशशाब्दसामग्रीप्रतिबन्धकताया मतद्वय एवावश्यकत्वात् । योग्यताज्ञानहेतुतामते तु रक्तत्वादिविशेषितदण्डादिविशेषणकबोधे रक्तत्वादिसंशयस्य न प्रतिबन्धकत्वं खले कपोतन्यायेन तादृशशाब्दबोधे दण्डो रक्तो नवेति योग्यतासंशयस्य हेतुत्वात् प्रत्यक्षस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेऽपि न कार्यसहभावेन तत्प्रतिबन्धकत्वसम्भवः । रक्तत्वांशे संशयाकारतद्विशेषितदण्डादिसंशयस्य योग्यताज्ञानविधया तादृशशाब्दबोधहेतुताया आवश्यकत्वात् दण्डे रक्तत्वनिर्णयस्य प्रागसत्त्वेऽपि तादृशशाब्दबोधस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् । न च दण्डो रक्तो नवा पुरुषो दण्डी नवेतिसंशयद्वयात समूहालम्बनरूपैकसंशयाद्वा तादृशशाब्दबोधो भविष्यतीति वाच्यम् । रक्तदण्डाभाववानित्यादिनिश्चयकाले तथाविधसंशयस्य रक्तो दण्डः पुरुषो दण्डीति निर्णयस्य च सम्भवेन तदानीं तादृशशाब्दबोधातिप्रसङ्गवारणाय तत्र पुरुषविशेषणतापन्नदण्डांशे रक्तत्वादिप्रकारस्य समूहालम्बनविलक्षणयोग्यताज्ञानस्य हेतुताया आवश्यकत्वात् ।

वस्तुतस्तु दण्डत्वधूमत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकरक्तत्वाभावव्याप्त्यभावादिप्रकारकज्ञाननियतानुमितिशाब्दबोधसामग्रीकाले रक्तत्वादिव्याप्त्यादिविशिष्टद्रव्यत्वावच्छिन्नविशेषणकप्रत्यक्षवारणाय तत्र तादृशसामग्रीणां प्रतिबन्धकतायाः सर्वैरेव कल्पनीयतया तत्रैव प्रतिबध्यतावच्छेदके विशिष्य रक्तत्वव्याप्त्यादिधर्मितावच्छेदकधर्माननिवेश्य सामान्यतः प्रतिबध्यप्रतिबन्ध कभावकल्पनेनैवोपपत्तेः रक्तदण्डवान्वह्निव्याप्यधूमवानित्यादिप्रत्यक्षे तादृशसामग्रीप्रतिबन्धकताधिक्यमस्माकमपि । न च रक्तत्वविशिष्टद्रव्यत्वावच्छिन्नप्रकारताकप्रत्यक्षं जायतामित्येतादृशेच्छाकालेऽसत्यां तादृशप्रत्यक्षसामग्र्यामुक्तसामग्रीकाले रक्तदण्डवानित्यादिप्रत्यक्षवारणाय इच्छा-

विशेषान् विशिष्योत्तङ्कीकृत्य द्रव्यत्वदण्डत्वादिरूपधर्मितावच्छेदक-भेदेन भिन्नभिन्नप्रतिबन्धकताकल्पनमावश्यकमिति वाच्यम् । उक्तसामग्रीविशिष्टस्य स्वीयप्रत्यक्षनिष्ठविशेष्यतानिरूपिता या रक्तत्वप्रकारतानिरूपितप्रकारता तन्निरूपितावच्छिन्नत्वनिष्ठावच्छेदकतावच्छेदकत्वरूपद्रव्यत्वादिनिष्ठसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकेच्छाभावस्य रक्तत्वधर्मितावच्छेदकधर्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या रक्तत्वविशिष्टप्रकारकबोधम्प्रतिताद्दृशधर्मान् विशिष्यानिवेश्यैव प्रतिबन्धकताकल्पनात् ।

यत्तु–माभूद्विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या बोधम्प्रति संशयः प्रतिबन्धकः तथापि रक्तदण्डवानित्यादिबोधम्प्रति दण्डत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितरक्तत्वाद्यभावप्रकारताशालिज्ञानत्वेन दण्डो रक्तो नवेतिसंशयस्य प्रतिबन्धकता कल्प्तेय, ताद्दृशरक्तत्वाभावप्रकारताशून्यतथाविधरक्तत्वप्रकारताशालिज्ञानत्वरूपनिर्णयत्वेन हेतुत्वे ताद्दृशप्रकारताशून्यत्वताद्दृशप्रकारताशालित्वज्ञानत्वानां त्रयाणां विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण षट्कारणताकल्पनापत्तेः, अस्मन्मते रक्तत्वाभावप्रकारताशालित्वज्ञानत्वयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण संशयाभावस्य कारणताद्वयम्, रक्तत्वप्रकारताशालित्वज्ञानत्वयोस्तथात्वेऽपि विनिगमनाविरहाद्दण्डो रक्त इत्येताद्दृशज्ञानस्य कारणताद्वयमिति चतुष्टयमात्रकल्पनात् । अथ रक्तत्वाभावप्रकारकज्ञानस्यात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या प्रतिबन्धकत्वे कायव्यूहस्थले एकस्मिन्नेवात्मनि शरीरान्तरावच्छेदेन दण्डो रक्तो नवेति संशयसत्त्वेऽपि(१)शरीरान्तरावच्छेदेन रक्तदण्डवानितिबोधोत्पत्त्या व्यभिचार इति तत्तच्छरीरनिष्ठप्रत्यासत्त्या तथात्वे च परपुरप्रवेशस्थले तच्छरीरावच्छेदेनाभिभाव्यसंशयसम्बन्धेऽपि तदवच्छेदेनाभिभावकस्यात्मनि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधोत्पत्त्या व्यभिचार इति तच्छरीरावच्छिन्नत्वं निवेश्यात्मनिष्ठ(२)प्रत्यासत्त्या तस्य प्रतिबन्धकता वाच्येति अनन्तशरीरभेदेन प्रतिबन्धकताभेदाद्गौरवम्, मन्मते समवायावच्छेदकत्वघटितसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन रक्तत्वप्रकारकज्ञानहेतुतायां ताद्दृशाभावप्रकारताशून्यत्वनिवेशाद्विनिगमनाविरहेण तस्य कतिपयकारणतावृद्धावपि लाघवस्यानपायात्, विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानहेतुतायां शरीरविशेषावच्छिन्नत्वानिवेशे कायव्यूहवत्यात्मनि एकशरीरावच्छेदेन ताद्दृशज्ञानसत्त्वे तदीयान्यशरीरावच्छेदेनाभिभावकान्तरे ताद्दृशज्ञानासत्त्वे च ताद्दृशशरीरावच्छेदेन तदात्मनि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधापत्तेः प्रागुक्तदिशा वारणासम्भवेन तत्र

(१) दण्डत्वावच्छिन्नविशेष्यकरक्तत्वाभावप्रकारकज्ञानसत्त्वेपीति मि० पु० पाठः ।
(२) तत्तच्छरीरावच्छिन्नत्वं निवेश्यात्मनिष्ठेति मि० पु० पाठः ।

तन्निवेशादिति चेन्न। अस्तु संशयप्रतिबन्धकतायां शरीरविशेषावच्छिन्नत्वनिवेशात्तद्भेदेन भेदः। तथाप्येतन्मतापेक्षया संशयभेदस्य कारणतावच्छेदकत्वमते रक्तदण्डवान् रक्तदण्डवत्पुरुषवान् रक्तदण्डिमद्भूतलमित्याद्यनन्तविधविशिष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुतावच्छेदककोटौ रक्तत्वाद्यभावप्रकारकैकविधसंशयभेदस्य निवेशनीयतया भवन्मते गौरवं रक्तदण्डवत्पुरुषवानित्यादिबोधजनकतायान्तदनिवेशे रक्तत्वांशे संशयात्मकदण्डाद्यंशे निर्णयात्मकरक्तत्वविशिष्टदण्डादिप्रकारकज्ञानात्तथाविधविशिष्टवैशिष्ट्यबोधापत्तेः। विशेषणतावच्छेदकतावच्छेदकाद्यंशेऽपि निर्णयात्मकादेव ज्ञानात्तदवच्छिन्नविशेषणतावच्छेदकताकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधोत्पत्त्या तत्रेष्टापत्तेरयोगात्। अत एवानुमितिजनकतायामिव वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतवानित्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनकतायामपि व्याप्त्यंशे निश्चयत्वनिवेशात्तत्रानुमितिलक्षणातिव्याप्तिराशङ्किता(१) दीधितिकारेण। नच रक्तत्वप्रकारकनिर्णयजन्यतावच्छेदकीभूतरक्तदण्डवानित्येतादृशबोधनिष्ठरक्तत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वस्य रक्तत्वविशिष्टदण्डविशिष्टपुरुषवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वावच्छिन्नतादृशयावद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधसाधारणतया रक्तत्वांशे संशयात्मकज्ञानसत्त्वे न तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधापत्तिरुक्तकारणविरहादिति वाच्यम्। रक्तत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य रक्तदण्डवत्पुरुषवानित्यादिबोधत्वव्यापकत्वेऽपि यत्र रक्तत्वांशे संशयात्मकरक्तारक्तदण्डवान् पुरुष इत्यादिज्ञानोत्तरं रक्तो दण्ड इति स्मरणात्मकनिश्चयस्तदुत्तरं तथाविधबोधापत्तेर्दुर्वारत्वात्, अस्मन्मते तु तथाविधसकलबोधसाधारणरक्तत्वविशिष्टदण्डवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति तथाविधसंशयस्यैकप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावेनैवोपपत्तिरिति। न च रक्तदण्डवत्पुरुषवानित्यादिबोधे रक्तत्वविशिष्टदण्डवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेनैव हेतुता रक्तत्वांशे संशयात्मकज्ञानस्य न रक्तत्वविशिष्टदण्डादिवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वमिति न तदंशे निश्चयत्वनिवेशनं कस्यापि सम्भवतीति वाच्यम्। संशयस्याप्रतिबन्धकतामते दण्डो रक्त इति निर्णयानन्तरमिच्छाबलाद्दण्डे रक्तत्वाभावावगाहिनो रक्तत्वांशे संशयात्मकरक्तदण्डवत्ताज्ञानस्य रक्तत्वविशिष्टदण्डादिवैशिष्ट्यावगाहित्वे बाधकाभावात्। वस्तुतस्तु कायव्यूहस्थले एकस्मिन्नात्मनि एकशरीरावच्छेदेन संशयसत्त्वे शरीरान्तरावच्छेदेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधोत्पत्तावपि प्रमाणाभावात् शरीरविशेषावच्छिन्नत्वमनन्तर्भाव्यैवात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या संशयस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयमिति न संशयस्य

(१) शंका निराकृतेति मि० पु०.पाठः।

प्रतिबन्धकतामते उक्तगौरवावकाश—इति ।

तदपि न युक्तम्। विशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रति संशयस्य प्रतिबन्धकत्वे-भिन्नविषयकानुमित्यादिकं प्रति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधात्मकप्रत्यक्षेच्छावि-शिष्टतादृशप्रत्यक्षसामग्रीप्रतिबन्धकतायां विशेषणतावच्छेदकाभावप्रकार-कज्ञानाभावस्य निवेशनीयतया तस्य कारणान्तरेणेच्छया च समं विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण प्रतिबन्धकताबाहुल्यप्रस-ङ्गात्, निश्चयत्वेन हेतुतामते सामग्रीघटकतत्प्रकारकज्ञाने विशेषणतया निविष्टस्य तदभावाप्रकारकत्वस्यान्यत्र विशेषणतया निवेशासम्भ-वात् । संशयस्य प्रतिबन्धकतामते निर्णयत्वावच्छिन्नस्य सामग्रीप्रतिब-न्धकतायां निवेशे संशयानन्तरं निश्चयद्वितीयक्षणे तन्मतसिद्धानुमित्यादे-रनुपपत्तिः । न च संशयनिर्णयेच्छानां युगपदवस्थानासम्भवेन संशय-दशायामिच्छाविशिष्टविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयसमवधानमेव न सम्भवति इति नेयमनुपपत्तिः, अपेक्षाबुद्धेः क्षणत्रयावस्थायित्वमते अपेक्षाबुद्धिद्वितीयक्षणे तत्समानाधिकरणविशेषगुणानुत्पत्तेः, संशयस्या-पेक्षाबुद्ध्यात्मकत्वेऽपि च तेषां युगपदवस्थानस्य दुरुपपादत्वमिति वाच्य-म् । ज्ञानेच्छयोर्युगपदुत्पादस्य नवीनैरुपगमात् निर्णयेच्छयोर्युगपदु-त्पादस्थले एव तादृशानुपपत्तिसत्त्वात् । एवं संशयस्य प्रतिबन्धकतामते दण्डत्वसामानाधिकरण्येन रक्तत्वावगाहिनि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे दण्ड-त्वसामानाधिकरण्येन रक्तत्वाभावावगाहिज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वे सामा-धिकरण्यमात्रेण कोटिद्वयावगाहिनिर्णयात्तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधानुप-पत्तिः, दण्डत्वावच्छेदेन तदभावावगाहिज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वे दण्डत्व-सामानाधिकरण्येन रक्तत्वाभावं तदवच्छेदेन रक्तत्वमवगाहमानात्सं-शयादपि तथाविधविशिष्टवैशिष्ट्यबोधापत्तिः, रक्तत्वांशे दण्डत्वसामा-नाधिकरण्यमात्रावगाहिनि विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबोधे तादृशज्ञानत्वेन हेतुत्वे फलीभूतज्ञाने दण्डत्वावच्छेदेन रक्तत्वभानप्रतिबन्धकदोषसमव-हिताद्दण्डत्वावच्छेदेन रक्तत्वनिर्णयात् रक्तत्वे दण्डत्वसामानाधिकर-ण्यमात्रावगाहिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधानुपपत्त्या तत्कल्पनेन तादृशापत्ति-वारणासम्भवात्, अस्मन्मते च स्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिब-न्धकतावच्छेदकीभूतप्रकारताशून्यत्वविशिष्टस्वनिरूपकत्वसम्बन्धेन र-क्तत्वप्रकारतावज्ज्ञानत्वरूपनिर्णयत्वस्य दर्शितनिर्णयसाधारणस्य द-र्शितसंशयव्यावृत्तस्य जनकतावच्छेदकत्वोपगमात् नानुपपत्तिलेशो-पीत्यपि वदन्ति ।

अत्र चानुद्बुद्धसंस्काराद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यनुभववारणाय का-

रणतावच्छेदककोटौ ज्ञानत्वनिवेशनं, तथा च सत्यन्तरा विशेषणतावच्छेदकप्रकारकस्मरणमभ्युपगम्यैव विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिसंस्कारात् स्मरणात्मकतादृशबोधः स्वीकरणीयः, विशिष्टविषयोपहितव्यक्तिसाक्षात्कारपूर्वं च नियमतो विशिष्टविषयस्य स्मरणं कल्पनीयम्, संस्कारव्यावृत्तसविषयकव्यक्तिवृत्तिजातिविशेष एव वा कारणतावच्छेदकतया उपगन्तव्यः। तथाच कार्यतावच्छेदकेऽपि ज्ञानत्वन्न निवेशनीयं, विशिष्टप्रकारककृतौ च विशेष्ये विशेषणमितिरीत्या विषयत्वं स्वीकरणीयम्, ईश्वरज्ञाने च तदेव विषयत्वम् न तु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधीयविलक्षणविषयत्वमपीति न नित्यसाधारणत्वं जन्यतावच्छेदकस्य, आस्तां वा जन्यप्रत्यक्षवृत्तिजातिविशेष एव तथा। यदि च यादृशादेवाप्रसिद्धसाध्यकपरामर्शाद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यनुमितिः स्वतन्त्रविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानदशायामुत्पद्यते, तादृशादपि परामर्शाद्विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानासत्त्वे केवलं विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या साध्यविशेषणिकाया साध्यविशेष्यिकाया वाऽनुमितेरुत्पत्त्यातिप्रसङ्ग इति विभाव्यते, तदाऽनुमितित्वावच्छिन्नम्प्रत्यपि तस्य हेतुत्वान्तरमास्थेयं, शाब्दस्थले च पदजन्यस्मरणशाब्दबोधानात्मकविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानाच्छाब्दविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानानुत्पादेन तादृशबोधस्य पृथक् कारणताया आवश्यकत्वात् तत एवोपपत्तिः। अस्तु वा कालिकविशेषणतादैशिकविशेषणतोभयसम्बन्धेन प्रत्यक्षानुमित्यादिसाधारणं किंचिदविशेषितं विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वं जन्यतावच्छेदकमेवेति दिक्(१)।

अथ निर्विकल्पकानन्तरन्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधोपगमे क्षतिविरहाद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानहेतुत्वं निर्युक्तिकम्। कदाचित्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधः कदाचिच्च तदुपलक्षितवैशिष्ट्यबोधः इत्यत्रासंसर्गाग्रह एव नियामकः, तद्विशिष्टाभावाद्यग्रहदशायां तत्प्रकारकज्ञानासत्त्वे इव तन्निर्विकल्पकादपीष्यत एव नियमतस्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधः। यत्र विशिष्टवैशिष्ट्यं वस्तुतो बाधितं तादृशविषयबोधस्थले च तज्ज्ञाने तत्तद्दोषाणां नियामकतया कदाचित्केवलतदुपलक्षितवैशिष्ट्यबोधोऽप्युपपद्यते। तद्धर्मप्रकारकज्ञानवति तादृशस्थले विशिष्टांशे भ्रमस्य कदाचिदेव उत्पत्त्या दोषस्य तन्नियामकताया भवतोऽप्यावश्यकत्वात् इति चेन्न।

विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्याहेतुत्वे घटत्वादिनिर्विकल्पकानन्तरं घटो नास्तीत्याकारकाभावप्रत्यक्षवारणायाभावबुद्धौ प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानहेतुतायाः कल्पनीयतया गौरवात्,

(१) त्वमेव जन्यतावच्छेदकमिति दिगिति मि० पु० पाठः।

एतन्मते पुनस्तादृशाभावबुद्धेः घटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितया तत्र विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रयैव घटत्वादिप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वात् उक्तापत्त्यसम्भवेन प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य स्वतन्त्रहेतुत्वाकल्पनात् । नचानुयोगित्वसंयोगादिसाधारणवैशिष्ट्यत्वस्यैकस्य दुर्वचतया वैशिष्ट्यानां विशिष्योपादेयतया विशिष्टनिरूपितानुयोगिताख्यवैशिष्ट्यावगाहिन्यामभावबुद्धौ घटत्वादिप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वमस्तु विशिष्टनिरूपितसंयोगाद्यवगाहिबुद्धौ तत्तद्धेतुत्वं निर्युक्तिकमिति वाच्यम्। विशिष्टप्रतियोगिकत्वाद्यवच्छिन्नसंसर्गताकत्वस्य विशेषणावच्छिन्नप्रकारताकत्वादेरनुगतस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदकतायाः प्रागुक्तत्वात् वैशिष्ट्यभेदेन कारणताभेदाभावात् । घटवद्भूतलमित्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे घटत्वादिप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वे विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेच्छाविशिष्टतादृशप्रत्यक्षात्मकबोधसामग्र्या भिन्नविषयकानुमित्यादिकं प्रति प्रतिबन्धकतायां तादृशज्ञानरूपकारणस्याधिकस्य निवेशनीयतया गौरवमिति तु नाशङ्कनीयम्। भवन्मतेऽपि तत्र विशेषणज्ञाननिवेशेन साम्यात् । विशकलितदण्डरक्तत्वादिप्रकारकज्ञानदशायां रक्तदण्डो नास्तीत्याद्यभावप्रत्यक्षवारणाय दण्डत्वादिधर्मितावच्छेदककरक्तत्वादिप्रकारकज्ञानस्य स्वतन्त्रहेतुताकल्पनप्रयुक्तलाघवानुरोधेन विशेषणतावच्छेदकांशे सधर्मितावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे तत्तद्धर्मितावच्छेदककविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुतासिद्धिरपि द्रष्टव्या । एवमेव तादृशहेतुत्वाकल्पने इच्छाविशिष्टरक्तदण्डवानित्याद्युपनीतभानसामग्र्या अनुमित्यादिप्रतिबन्धकतायामुपनायकज्ञानविधया हेतुभूतानां रक्तत्वदण्डत्वविषयकज्ञानानां रक्तत्वदण्डत्वज्ञानत्वरूपभिन्नभिन्नरूपेण निवेशनीयतया तेषां मिथो विशेषणविशेष्यभावे कारणान्तरेण सममनेकेषां तथात्वे विनिगमनाविरहेण गौरवम् अस्माकं च तथाविधनानाज्ञाननिवेशस्थले दण्डत्वादिधर्मितावच्छेदककरक्तत्वादिप्रकारकैकैकज्ञानस्य निवेशनीयतया लाघवमित्यादिबोध्यम् । विशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यबोधेऽनुयोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानं हेतुस्तद्धर्मनिर्विकल्पकानन्तरं तद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानानुदयात् । तयोस्तद्धर्मावच्छिन्नानुयोगिताकत्वावच्छिन्नसंसर्गतानिरूपकतद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताशालित्वतद्धर्मप्रकारकज्ञानत्वाभ्यां कार्यकारणभावः । केवलमेकत्रोभयमितिरीत्या धर्मितावच्छेदकविशेषणतापन्नरक्तदण्डत्वादिबुद्धौ च वैशिष्ट्यांशे विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नानुयोगिताकत्वं न भासतेऽतो न व्यभिचारः । यत्तु एकत्र द्वयमिति रीत्या बोधे एकविशेषणस्य

नापरविशेषणतावच्छेदकत्वं भासते, अपि तु विशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्य-बोधे एव, तथा च कार्यतावच्छेदककोटौ निरूपकान्तं विशेषणं नोपादेय-मिति। तन्न श्रद्धेयम्। गन्धा गभावोपलक्षितधर्मिणि गन्धानुमितेः तद्वि-शिष्टवैशिष्ट्यावगाहितया निर्धर्मितावच्छेदकत्वापातात्। यदि च तत्प्रका-रकज्ञानं विना विशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यविषयकसद्धर्मितावच्छेदकक-बोधो न स्वीक्रियते, किन्तु तुल्यकक्षोभयविशेषणकबोध एव, तदा तद्धर्मावच्छिन्नविशेषणताकबुद्धित्वमात्रम्, संसर्गतावच्छेदकप्रकारकज्ञा-नस्य विशिष्टसंसर्गकबुद्धिपूर्वं नियमतः स्वीकारे संसर्गताया विषयता-त्वानभ्युपगमेन वा विशिष्टज्ञानसाधारण तद्धर्मावच्छिन्नविषयता-कबुद्धित्वमात्रं वा जन्यतावच्छेदकं वाच्यमनुयोगितावच्छेदकांशे सधर्मि-तावच्छेदक-चैत्रो दण्डी कुण्डली-त्यादिबोधे चैत्रत्वादिधर्मितावच्छेदक-दण्डादिप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुता पूर्वोक्तरीत्या बोध्या। अत्र निश्चयत्व-निवेशनं पूर्ववत्। एवमधिकरणतावच्छेदकनिर्विकल्पकानन्तरमभावबु-द्धेर्वारणायाभावबुद्धावधिकरणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य स्वतन्त्र-हेतुत्वाकल्पनप्रयुक्तलाघवेनानुयोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य विशि-ष्टवैशिष्ट्यबोधे हेतुत्वासिद्धिः। भूतलङ्घटवदित्यादिबुद्धेर्भूतलत्वावच्छि-न्नानुयोगिताकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितया तत्रानुयोगितावच्छेदकप्रका-रकज्ञानमुद्रयैव भूतलत्वादिप्रकारकज्ञानस्यापेक्षितत्वात् विशिष्टप्रतियो-गिकवैशिष्ट्यबोधसाधारणतद्धर्मावच्छिन्नविषयताकबुद्धित्वस्य तत्प्रकार-कज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वसम्भवे विशेषणतावच्छेदकविशेष्यतावच्छेदक-प्रकारकज्ञानहेतुतायाश्चैक्यादेकयुक्त्यैवोभयहेतुतासिद्धिरित्यालोचनीय-मिति दिक्॥

इति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधवादवीचिः(५) समाप्तः॥ शम्॥

---

(६) विशेषणतावच्छेदकज्ञानहेतुतावादवीचिः।

विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयशून्यकाले विशिष्टवैशिष्ट्यबोधा-पत्तिवारणाय विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयत्वेन हेतुत्वं कल्प्यते। तद्धेतुता च न सामान्यतो विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वावच्छि-न्नं प्रति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयत्वेन, सर्वसाधारणविशिष्टवै-शिष्ट्यबुद्धित्वस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयत्वस्य चैक्याभा-वात्, एकविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानादपरविशिष्टवैशिष्ट्यबोधाप-त्तेश्च, किन्तु रक्तत्वविशिष्टदण्डादिवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वावच्छिन्नं

प्रति दण्डत्वावच्छिन्नविशेष्यताकरक्तत्वप्रकारकनिर्णयत्वेन विशिष्यैव हेतुता। न च विशेष्ये विशेषणं तत्रापि विशेषणान्तरमिति रीत्या जायमानस्यापि बोधस्य रक्तत्वविशिष्टो यो दण्डस्तन्निरूपितसंयोगरूपवैशिष्ट्यावगाहितया तत्र व्यभिचार इति वाच्यम्। रक्तत्वदण्डत्वोभयावच्छिन्नप्रकारताकत्वस्यैव तदर्थत्वात्। विशेष्ये विशेषणमित्यादिक्रमेण रक्तत्वविषयकज्ञानीयदण्डादिप्रकारताया रक्तत्वानवच्छिन्नतया तत्र व्यभिचाराभावात्।

केचित्तु रक्तत्वशिष्टदण्डादौ पुरुषादिविशेष्यतानिरूपितप्रकारतायाः पर्याप्तिर्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्थले स्वीक्रियते, तथाच तादृशविशिष्टपर्याप्तप्रकारताकत्वमेव रक्तो दण्ड इति निर्णयजन्यतावच्छेदकमित्युपेयते, विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या रक्तादिविषयकज्ञाने पुरुषादिविशेष्यतानिरूपितप्रकारतायाः शुद्धदण्ड एव पर्याप्ततया न व्यभिचार इत्याहुः।

तदसत्। तथासति दण्डांशे रक्तत्वभ्रमात्मकस्य रक्तदण्डवानिति ज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वात्तत्र रक्तत्वविशिष्टदण्डाभावात्, एवं लोहितवह्निमान् इत्यादिज्ञाने लौहित्यविशिष्टवह्नेरप्रसिद्ध्या अगतिरेव। न च विशिष्टाप्रसिद्धावपि खण्डशः प्रसिद्धयोर्लौहित्यवह्न्योरेव प्रकारतायाः पर्याप्तिः स्वीक्रियते, कार्यतावच्छेदकमपि लौहित्यवह्न्युभयपर्याप्तप्रकारताकत्वमेवेति नानुपपत्तिरिति वाच्यम्। पर्वतादिविशेष्यतानिरूपितप्रकारताया लौहित्यांशे स्वीकारे लौहित्याभाववान् पर्वत इत्याकारकबुद्धिदशायां लोहितवह्निमान्पर्वत इत्येतादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्ध्यनुदयापत्तेः, तन्मते लोहितवह्निमान्पर्वत इत्येतादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धेरपि लौहित्यनिष्ठप्रकारतानिरूपितपर्वतविशेष्यताशालित्वेन तादृशबुद्धेर्विरोधित्वात्, तथाच विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्थलेविशेषणतावच्छेदकविशेषणयोर्नैकप्रकारतापर्याप्तिः, किन्तु विशेषणनिष्ठप्रकारता विशेषणतावच्छेदकावच्छिन्नैवेति। विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरमित्यत्र तु विशेषणतावच्छेदकप्रकारतानिरूपितैव विशेषणप्रकारता, न तु विशेषणतावच्छेदकावच्छिन्नैवेति तयोर्भेदः।

अथ रक्तत्वदण्डत्वोभयधर्मावच्छिन्नप्रकारताकत्वस्य दण्डो रक्त इति निर्णयजन्यतावच्छेदकत्वेऽपि रक्तत्वधर्मितावच्छेदककदण्डत्वप्रकारकनिर्णयजन्यदण्डरक्तवानितिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे व्यभिचारो दुर्वारः, तत्रापि दण्डनिष्ठप्रकारताया दण्डत्वरक्तत्वोभयावच्छिन्नत्वात्। न च रक्तत्वप्रकारतानिरूपितदण्डत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालित्वस्य तादृशनिर्णयजन्यतावच्छेदके प्रवेशात् न व्यभिचार इति वाच्यम्। तादृशबोधेनैव यत्र

विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन दण्डत्वावच्छिन्ने रक्तत्वं विषयीकृतं तत्र तादृशसमूहालम्बने च व्यभिचारस्य तावतापि दुर्वारत्वादिति चेन्न।

रक्तदण्डवानित्येतादृशज्ञानीयतादृशोभयधर्मावच्छिन्नदण्डप्रकारताया एव रक्तत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतास्वरूपत्वाभ्युपगमात्। रक्तत्वप्रकारतानिरूपितदण्डत्वावच्छिन्नविशेष्यताभिन्नप्रकारताया एव दण्डो रक्त इत्येतादृशनिर्णयजन्यतावच्छेदकत्वाभ्युपगमेन व्यभिचारानवकाशात्, तादृशसमूहालम्बनबोधीयोभयधर्मावच्छिन्नविषयताया दण्डत्वप्रकारतानिरूपितरक्तत्वावच्छिन्नविशेष्यतारूपाया रक्तत्वप्रकारतानिरूपितदण्डत्वावच्छिन्नविशेष्यताभिन्नत्वात्। न च रक्तत्वावच्छिन्नप्रकारताया रक्तत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतारूपत्वेन रक्तदण्डवानिति बोधस्य रक्तत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितरक्तत्वप्रकारताशालित्वप्रसङ्गः, तथा च तादृशज्ञानाद्रक्तत्वावच्छिन्नविशेष्यकरक्तत्वप्रकारक-रक्तो रक्त-इत्याकारकस्मरणापत्तेस्तत्र तथाविधनिर्णयस्य हेतुत्वादिति वाच्यम्। रक्तत्वावच्छिन्नविशेष्यतायास्तत्र रक्तत्वप्रकारतानिरूपितत्वेऽपि रक्तत्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वेन तस्यास्तादृशप्रकारतानिरूपितत्वानभ्युपगमात्, तेन रूपेण रक्तत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालिज्ञानस्यैव रक्तो रक्त इत्याकारकस्मृतिजनकत्वात्॥ तादृशस्मरणापत्त्यसम्भवात्। एकसम्बन्धेन रक्तत्वप्रकारकनिर्णयसत्त्वे सम्बन्धान्तरेण रक्तत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानवारणाय विशेषणतावच्छेदकीभूतसम्बन्धविषयतां निवेश्य तद्भेदेन विभिन्नकारणत्वं कल्प्यम्। एवं रक्तदण्डवत्पुरुषवानहमित्याकारकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे रक्तदण्डवान्पुरुष इत्यादिनिर्णयत्वेन हेतुता। तत्र च दण्डांशे रक्तांशे च निर्णयत्वं निवेश्यम्। एवमन्यत्राप्यूह्यम्। दण्डवानित्याकारकविशेषणतावच्छेदकांशे निर्धर्मितावच्छेदककदण्डत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रति निर्णयत्वमनिवेश्य दण्डत्वप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुता वाच्या निर्धर्मितावच्छेदककसंशयाभावेन तत्र निर्णयत्वनिवेशे प्रयोजनविरहात्। तद्धेतुता च दण्डत्वादिनिर्विकल्पकदशायां तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधवारणाय। एवं दण्डो रक्तो नवेति संशयानन्तरमेकविशेषणविशिष्टे अपरविशेषणस्य वैशिष्ट्य मिति रीत्या रक्तदण्डः प्रमेयः इत्यादिबोधवारणाय तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयस्य हेतुता स्वीकार्या। तद्धेतुतापि दण्डत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितरक्तत्वप्रकारताशालिनिर्णयत्वेन, जन्यतावच्छेदकं च रक्तत्वविशिष्टदण्डत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वं, तेन मेयत्वादिकमवगाहमानस्य एकत्र द्वयमिति रीत्या तथाविधज्ञानस्य दण्डनिष्ठविशेष्यता

न रक्तत्वावच्छिन्नेति न तत्र व्यभिचारः । एतेन "न च तथापि तद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तद्विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयत्वेन कारणतया तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे तथाविधप्रत्यक्षे चातिव्याप्तिरि"त्यनेन वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्याकारकविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयत्वेन हेतुतामादाय वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतवानयं देश इत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे चातिव्याप्त्युद्भावकस्य दीधितिकृतस्तथाविधविशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुतामादाय वह्निव्याप्यवान्पर्वतो द्रव्यमित्याकारके-विशिष्टे विशिष्ट्यमिति-न्यायेन विषयताशालिबोधे अतिव्याप्तेरनुद्भावनेन न्यूनता परिहृता । उपदर्शितरीत्या एककार्यकारणभावकल्पनेनैव निर्वाहे विशिष्टे वैशिष्ट्यमिति न्यायेन विषयताशालिबोधे विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयत्वेन कारणतायाः स्वातन्त्र्येण क्लृप्ततया विशेषणतावच्छेदकनिर्णयत्वेन हेतुतामादायातिव्याप्त्यभिधानस्य कृततया न्यूनताया असम्भवात ॥

केचित्तु विशेष्यतावच्छेदकवद्वृत्तित्वसम्बन्धनिष्ठसांसर्गिकविशेषणता विशिष्टवैशिष्ट्यमितिन्यायेन विषयता, एकप्रकारतानिरूपितविशेष्यताप्यन्यप्रकारतानिरूपितशुद्धसांसर्गिकविषयता सैव एकत्र द्वयमिति न्यायेन विषयता । अत एव गामानयेति लौकिकानि वाक्यानि वैदिकानि वा तात्पर्यविषयीभूतस्मारितपदार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बत्वाद्घटमानयेत्यादिवाक्यवदिति वैशेषिकानुमाने पदार्थतात्पर्यविशेषणमङ्गीकर्त्तुरुपाध्यायस्य मते दूषणदानप्रस्तावे "एवं विशिष्टवैशिष्ट्यमेकत्र द्वयमित्यादिसंसर्गभेदे विरोध इति द्रष्टव्यमि"ति पक्षधरनिरुक्तमर्थान्तरदूषणम् सङ्गच्छते, अन्यथा पूर्वरीत्या तथाविधविषयताया वैलक्षण्यानङ्गीकारे तथाविधविषयताशालिबोधद्वये एकसम्बन्धस्यैव भाततया भिन्नविषयकत्वाभावे दर्शितपक्षधरमिश्रोक्तविरोधोऽशक्यपरिहार इति ।

ननु तादृशविशिष्टसम्बन्धनिष्ठसांसर्गिकविषयतायाः विशिष्टवैशिष्ट्यमिति नोपेयते तथाविधविषयतयोरनुगमासंभवेन विभिन्नकार्यतावच्छेदकतया विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णययोरेककारणत्वासम्भवेनोपदर्शितदीधितिकारन्यूनतापि दुःसमाधेयेति किं नाचक्षसे इति चेत्, भावानवबोधपूर्वकानुयोगेन निरनुयोज्यत्वात्, यतो विशेषणतावच्छेकावच्छिन्नप्रकारतैव विशिष्टवैशिष्ट्यमितिन्यायाङ्गविषयतेति न ब्रूमः, अपितु विशेषणतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितविशिष्टसम्बन्धनिष्ठसांसर्गिकविषयतात्वमेव तत्त्वमिति। तत्र तादृशविषयतयोस्तत्तद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितत्वविशिष्टसांसर्गिकविषयतात्वेनानुगमेन कार्यतावच्छेद-

कैक्यसम्भवात् विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयविशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णययोः कारणताभेदाभावेन कुत्राप्येतदापत्तेरभावात्। व्यधिकरणसम्बन्धविषयकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे तत्तद्धर्मविशिष्टनिरूपितविशिष्टसम्बन्धाप्रसिद्ध्या नायं प्रकारः सम्भवदुक्तिक इति न सचेतसां शङ्कास्पदमपि। तत्तद्धर्मनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताधिकरणनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितनिरूपितत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितसम्बन्धनिष्ठसांसर्गिकविशेषणताया एव तत्त्वादिति। अत एव विशेष्यतावच्छेदकांशे भ्रमात्मकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधो यत्र तत्रापि नानुपपत्तिः, तत्रापि वैज्ञानिकत्वमादाय तथाविधसांसर्गिकविषयताप्रसिद्धिसम्भवादित्याहुः।

न च प्रमेयत्वप्रकारतानिरूपितदण्डनिष्ठविशेष्यताया रक्तत्वाद्यनवच्छिन्नत्वे रक्तत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य प्रमेयत्वादिबाधकाले तथाविधज्ञानापत्तिरिति तादृशविशेष्यताया रक्तत्वावच्छिन्नत्वमावश्यकमिति वाच्यम्। एवमपि प्रमेयत्वादिप्रकारतानिरूपितदण्डत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताभिन्नाया एव रक्तत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताया अभ्युपगमात् एकस्या विशेष्यताया रक्तत्वदण्डत्वोभयानवच्छिन्नत्वेन व्यभिचारानवकाशात्। तत्रापि रक्तत्वधर्मितावच्छेदककदण्डत्वप्रकारकनिर्णयजन्ये दण्डो रक्तः प्रमेयः इत्येतादृशबोधे व्यभिचारवारणाय तादृशविशेष्यतायां रक्तत्वप्रकारतानिरूपितदण्डत्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वं निवेशनीयम्। इदन्त्ववधेयम्—रक्तदण्डवान् रक्तदण्डः प्रमेय इत्याकारकोभयविशिष्टवैशिष्ट्यबोधसाधारणरक्तत्वविशिष्टदण्डत्वाद्यवच्छिन्नविषयताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति दण्डो रक्त इत्येतादृशनिर्णयत्वादिनैकहेतुत्वं कल्प्यते कदाचित्तादृशविशिष्टधर्मावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानं कदाचित्तादृशविशेष्यताशालिज्ञानमुत्पद्यते इत्यत्र विनिगमकगवेषणा उभयवादिनामपीति।

अथ दण्डो रक्तो नवेत्याकारकसंशयानन्तरमपि रक्तं दण्डं सन्देहीत्याकारकरक्तत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यनुव्यवसायोदयात् विशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयत्वेन हेतुत्वकल्पनं न सम्भवति। न च तत्र विशेष्ये विशेषणमिति रीत्यैवानुव्यवसायो भवति, न त्वसौ विशिष्टवैशिष्ट्यविषयताशालीति नानुपपत्तिरिति वाच्यम्। विशिष्टविषयताशून्यज्ञानाद्यनुव्यवसायाभ्युपगमे रक्तः पटो दण्डो द्रव्यमित्यादिव्यवसायानन्तरमपि विशेष्ये विशेषणमितिरीत्या रक्तदण्डं जानामीत्याकारकानुव्यवसायापत्तिरिति चेत्। न, दण्डो रक्तो नवेत्यादिसंशयानुव्यवसायो न ज्ञानांशे रक्तत्वविशिष्टदण्डप्रकारकः, किन्तु प्रकारतासम्बन्धे-

न ज्ञानांशे रक्तत्वप्रकारको दण्डे रक्तत्वं सन्देह्मीत्याकारक एव। यदि तत्र ज्ञानांशो रक्तत्वविशिष्टदण्डप्रकारकः, तदंशे च रक्तत्वप्रकारकोऽप्यनुव्यवसायः स्वीक्रियते, तथाप्यसौ विशेष्ये विशेषणमिति रीत्यैव जायते न तु विशिष्टवैशिष्ट्यविषयताशाली। न च पूर्वातिप्रसङ्गः, रक्तत्वविशिष्टदण्डप्रकारतानिरूपितविषयत्वनिष्ठसांसर्गिकविषयतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेनानुव्यवसायं प्रति रक्तत्वप्रकारतानिरूपितदण्डत्वावच्छिन्नविशेष्यताकज्ञानत्वेन हेतुताया आवश्यकत्वात् पूर्वोक्तसमूहालम्बनानन्तरं तथाविधानुव्यवसायासम्भवात्। आवश्यकत्वं च तादृशहेतुतायाः रक्तो दण्ड इत्याकारकप्रत्यक्षानन्तरं यत्र तादृशसमूहालम्बनस्मरणादिकं तत्र रक्तं दण्डं स्मरामीत्यनुव्यवसायापत्तिवारणायेति।

अथ रक्तो दण्ड इत्येतादृशज्ञानोपरमेऽपि रक्तदण्डं करोमीत्याकारककृतिसाक्षात्कारोत्पत्त्या व्यभिचारः। न च ज्ञानत्वमनिवेश्य दण्डत्वावच्छिन्नविशेष्यताकरक्तत्वप्रकारकत्वेनैव हेतुत्वान्न व्यभिचार इति वाच्यम्। तथासति रक्तो दण्ड इत्याकारकानुद्बुद्धसंस्कारसत्त्वे रक्तत्वनिर्विकल्पकदशायामपि वैशिष्ट्यबोधापत्तेः। न च संस्कारजन्यविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे उद्बोधकस्यापि हेतुत्वेन तदभावान्नापत्तिरिति वाच्यम्। उद्बोधकं विनापि सामान्यसामग्र्या फलजनने विशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामान्योपादाने उद्बोधकविरहस्याकिञ्चित्करत्वादिति चेन्न।

कृतिसाक्षात्कारपूर्वं नियमतो दण्डो रक्त इत्याकारकस्मरणाऽभ्युपगमेन व्यभिचारानवकाशात्।

वस्तुतस्तु संस्कारव्यावृत्तज्ञानेच्छाकृतिवृत्तिजातिविशेषं कल्पयित्वा विशेषणतावच्छेदकप्रकारकगुणत्वेनैव हेतुत्वं स्वीक्रियते, अनन्तस्मृतिहेतुत्वकल्पनापेक्षया तादृशजातिकल्पनाया एवोचितत्वात्। न च कृतिसाक्षात्कारपूर्वं विषयस्मृतिकल्पनमावश्यकम्, अन्यथा उपनायकज्ञानविरहेण विषयभानासम्भवेन कृतिसाक्षात्कारानुदयप्रसङ्गादिति वाच्यम्। ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तेरपि इच्छाकृतिसाधारणतद्विषयकविजातीयगुणत्वेनैव हेतुत्वोपगमात्, आवश्यकं च गुणमानसजनकतावच्छेदकतया संस्कारादिव्यावृत्तजातिविशेषकल्पनम्, अन्यथा संस्कारादीनां मानसापत्तिरिति विशिष्टवैशिष्ट्यानुभवत्वमेव जन्यतावच्छेदकमास्थीयते। स्मरणे च तादृशसंस्कार एतादृशविषयतानियामक इति बहवः।

केचित्तु अनुभवत्वजातौ मानाभावेन ज्ञानत्वस्यापि नित्यसाधारणतया तस्य जन्यतानवच्छेदकत्वात् जन्यप्रत्यक्षवृत्तिजातिविशेष एव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयादिजन्यतावच्छेदकः, अनुमित्यादौ च

परामर्शादिरेव तादृशविषयतानियामकः, एवं शाब्दबोधेऽवान्तरवाक्यार्थ एव तथा ।

अथ विजातीयप्रत्यक्षत्वस्य तज्जन्यतावच्छेदकत्वे इतरत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिपृथिवीत्ववती पृथिवीत्याकारकपरामर्शाद्विशिष्टवैशिष्ट्यविषयताशालिन्या अनुमितेरापत्तिः । तादृशानुमितावन्वयव्याप्तिज्ञानस्यैव हेतुत्वान्नापत्तिरित्युक्तौ च स्वातन्त्र्येण इतरभेदप्रकारकज्ञानस्य सत्त्वे तादृशानुमित्यनुदयापत्तिः । न च पृथिव्यामितरभेदप्रकारकानुमितिरेवोत्पद्यत इति वाच्यम् । साध्यविशेष्यकानुमितौ साध्यप्रसिद्धेर्विरोधितया तत्र तादृशानुमित्युत्पादासम्भवात् । न च विशेष्ये विशेषणमितिरीत्या पृथिवीतरभेदवतीत्याकारकानुमितिस्तत्र जायत एवेति वाच्यम् । तथासति साध्यज्ञानशून्यकाले तादृशपरामर्शात् पृथिव्यामितरभेदः पृथिवीतरभेदवतीत्याकारकद्विविधविषयताशालिन्या अनुमितेरापत्तिः । न च विशिष्टबुद्धि प्रति विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वान्नापत्तिरिति वाच्यम् । एवमपि प्रमेयत्वादिना इतरभेदज्ञानकाले तथाविधानुमितेरापत्तिसम्भवात् । न च प्रमेयत्वादिना साध्यज्ञानकाले साध्यविशेष्यकानुमितिप्रतिबन्धकीभूतसाध्यसिद्धिसत्त्वेन न द्विविधविषयताशाल्यनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकप्रकारकप्रसिद्धेरेव साध्यविशेष्यकानुमितिविरोधित्वात्, अन्यथा इतरभेदत्वरूपेण भेदान्तरावगाहिपृथिव्यामितरभेद इत्याकारकसिद्धिकाले तादृशानुमितिवारणाय तादृशानुमितिं प्रति पक्षविशेष्यतां निवेश्य सिद्धेः प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावान्तरापत्तेरिति । तस्मादितरभेदत्वप्रकारकज्ञानकालीनव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजन्यानुमितौ विशिष्टविषयतास्वीकार आवश्यकः, तत्साधारण्यं च विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदकस्याऽऽवश्यकम्, तथा च सति न इतरभेदत्वप्रकारकज्ञानशून्यकाले विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या इतरभेदत्वप्रकारकद्विविधविषयताशाल्यनुमित्यापत्तिः विशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहिन्या विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या जायमानाया अनुमितेरप्रसिद्धेः, विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिन्यां च तस्यां विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य हेतुत्वादिति चेत् ।

एवमपि अनुमितौ स्वातन्त्र्येणैव हेतुत्वम्, अनुभवत्वस्य तथात्वे नित्यव्यावर्त्तनाय जन्यत्वनिवेशस्यावश्यकतयाऽनुमितौ विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावद्वयस्याऽऽवश्यकत्वात् अवच्छेदकगौरवाच्चेत्याहुः ।

परे तु अनुभवत्वादिकमनिवेश्य विशिष्टवैशिष्ट्यविषयतात्वमेव ज-

न्यतावच्छेदकमास्थीयते विशेषणतावच्छेदकज्ञानशून्यकालीनस्मरणे ईश्वरज्ञाने च विशेष्यविशेषणमित्येतादृशविषयतामात्रमभ्युपेयतेऽतो न व्यभिचारः, नवा नित्यसाधारण्यमिति वदन्ति।

केचित्तु विशेषणतावच्छेदकसंशयकाले विशिष्टवैशिष्ट्यबोधं स्वीकृत्य निर्णयत्वमनिवेश्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारज्ञानत्वेनैव हेतुतां कल्पयन्ति। तदसत्। संशयसाधारणज्ञानस्य हेतुत्वेऽप्रामाण्यनिर्णयस्यैवोत्तेजकतया निर्णयत्वेन हेतुत्वे चाप्रामाण्यज्ञानसामान्यस्यैव तथात्वेन निर्णयत्वेनैव हेतुत्वकल्पनस्योचितत्वात्, अन्यथा विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानीयनिर्णयत्वापेक्षया गुरुशरीरस्या प्रामाण्यनिर्णयत्वस्य निवेशने महागौरवप्रसङ्गात्।

अथ विशेषणतावच्छेदकप्रकारकसंशयकाले तत्र चाप्रामाण्यशङ्कायां भवन्मत इव मयापि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधानङ्गीकारादप्रामाण्यज्ञानत्वावच्छिन्नाभावो विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानहेतुतायां निवेश्यते न तु निर्णयत्वघटितगुरुशरीरावच्छिन्नाभाव इति चेत्। एवमपि संशयसाधारणज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुत्वेऽनुमित्यादिकं प्रति परामर्शहेतुत्वे वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतः वह्निव्याप्यधूमवन्महानसमित्याद्यनेकविधज्ञाने व्याप्त्यंशे निर्णयत्वनिवेशाद्गौरवमस्माकं तु तत्र व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वादिना हेतुत्वस्वीकारात् विशेषणतावच्छेदकांशे संशयात्मकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधाप्रसिद्ध्या व्याप्त्यंशे निर्णयत्वानिवेशेऽपि क्षतिविरहात्। न चाऽऽहार्यविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयोत्तरोत्पन्नस्य विशेषणतावच्छेदकांशे संशयात्मकज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यविषयताशालित्वे बाधकाभावात्तादृशज्ञानोत्तरमनुमितिवारणाय विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयत्वेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुत्ववादिनापि परामर्शहेतुतायां व्याप्त्यंशे निर्णयत्वमवश्यं निवेश्यमिति न लाघवमिति वाच्यम्। अनाहार्यविशेषणतावच्छेकनिर्णयत्वेनैव विशिष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुत्वाभ्युपगमात्; अत एव विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेऽनुमितिलक्षणातिव्याप्तिः साधु सङ्गच्छते, अन्यथाऽनुमितिजनकतावच्छेदककोटावनाहार्यत्वस्य निवेशे विशिष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुतायां तदनिवेशे एकरूपेण हेतुत्वाभावात् तत्रातिव्याप्तिशङ्काया असङ्गत्यापत्तेः। न च विशेषणतावच्छेदकज्ञानहेतुतायामनाहार्यत्वस्य निर्णयत्वस्य च निवेशापेक्षया परामर्शहेतुतायां व्याप्त्यंशे निर्णयत्वनिवेशनमेवोचितमिति वाच्यम्। वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतः वह्निव्याप्यधूमवन्महानसमित्याद्यनेकविधज्ञानहेतुतायां निर्णयत्वनिवेशापेक्षया धूमो वह्निव्याप्य इत्याकारकस्य एकैकविधज्ञानस्य हेतुतायां तन्निवेशे

लाघवात्। न च धूमो वह्निव्याप्य इत्याकारकधूमत्वसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिव्याप्तिनिर्णयदशायां तत्सामानाधिकरण्येन व्याप्त्यभावभाने बाधकाभावात् धूमत्वसामानाधिकरण्येन व्याप्त्यभावकोटिकसंशयस्यापि विशिष्टवैशिष्ट्यविषयताशालित्वात् तदुत्तरमनुमितिवारणाय व्याप्त्यंशे निर्णयत्वनिवेशनमावश्यकमिति वाच्यम्। विशेष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनोभयकोट्यवगाहिज्ञाने संशयत्वाभावात्तादृशज्ञानादनुमितिस्वीकारे क्षतिविरहात्। न च धूमत्वसामानाधिकरण्येन व्याप्तिप्रकारकनिर्णयानन्तरोत्पन्नधूमत्वावच्छेद्यव्याप्त्यवगाहिनो धूमत्वसामानाधिकरण्येन व्याप्त्यभावावगाहिनः संशयादनुमित्युत्पादो वारयितुमशक्यः, तादृशज्ञानस्य व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वस्वीकारादिति वाच्यम्। अवच्छेदकावच्छेदेन व्याप्तिप्रकारकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधेऽवच्छेदकावच्छेदेन व्याप्तिप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वात्, अवच्छेदकावच्छेदेन निर्णयसत्त्वे च धूमत्वं विशेष्यतावच्छेदकीकृत्य व्याप्त्यभावभानासम्भवात्। न चैवमपि धूमो वह्निव्याप्य इत्येतादृशज्ञानस्यैव निर्णयत्वेन हेतुत्वमायातं, रक्तदण्डवानित्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्थलीयहेतुतायां तु निर्णयत्वनिवेशे युक्तिविरहादिति वाच्यम्। दण्डो रक्त इत्याकारकज्ञानस्य निर्णयत्वेन हेतुत्वे रक्तत्वविशिष्टदण्डादिहेतुकानुमितौ तद्धेतुकपरामर्शहेतुतायां हेतुतावच्छेदकीभूतरक्तत्वांशे निर्णयत्वानिवेशेन लाघवात् विशिष्टवैशिष्ट्यबोधविषयतापर्यन्तनिवेशेन तदंशे संशयात्मकपरामर्शादनुमित्यापत्तेरसम्भवात्।

वस्तुतस्तु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वे इच्छादिविशिष्टतादृशविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षसामग्रीकाले दण्डो न रक्त इत्याकारकानुमितिशाब्दबोधादिवारणाय तादृशानुमित्यादौ तथाविधसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पनेन गौरवम्, अस्माकं तु तादृशसामग्रीकाले दण्डो रक्त इत्याकारकनिर्णयस्य नियमतः सत्त्वात्तादृशनिर्णयस्य बाधमुद्रया तथाविधानुमितिप्रतिबन्धकतया तादृशसामग्रीप्रतिबन्धकताया अकल्पनात्। न च तादृशसामग्रीकाले घटानुमितिवारणाय तत्र तादृशसामग्रीप्रतिबन्धकत्वे कल्पनीये तत्र विषयमनिवेश्यानुमितित्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्येव तथा कल्पनात् न तदतिरिक्तप्रतिबन्धकताकल्पनाधिक्यमिति वाच्यम्। इच्छाया उत्तेजकत्वानुरोधेन विशिष्टवैशिष्ट्यविषयकानुमितिप्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वात्। एतेन-परामर्शहेतुतायां विशिष्टवैशिष्ट्यनिष्ठविषयतानिवेशेऽपि निर्णयत्वनिवेश आवश्यकः, अन्यथा धूमो वह्निव्याप्य इति निर्णयानन्तरं व्याप्त्यभाव-

प्रत्यक्षेच्छावशात् व्याप्त्यभावावगाहिनः संशयात्मकव्याप्यवत्ताज्ञानात् अनुमित्यापत्तेः तादृशज्ञानस्य तथाविधविषयताशालित्वे बाधकाभावादिति न लाघवावकाश इत्यपि परास्तम् , तावताप्युक्तलाघवापरिहारादिति

अत्राहुः—संशयोत्तरं विशिष्टवैशिष्ट्यबोधानभ्युपगमेऽपि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वावच्छिन्नं प्रति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयत्वेन हेतुत्वमनर्थकम्, दण्डो रक्तो न वेति संशयानन्तरं रक्तदण्डवानिति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधवारणाय तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रति दण्डत्वधर्मितावच्छेदककरक्तत्वाभावप्रकारकज्ञानाभावत्वेन हेतुत्वं कल्प्यताम् , संशयानन्तरं निर्णये सति क्षणविलम्बेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधः।न च तादृशकारणताकल्पनमपेक्ष्य लाघवात् दण्डत्वधर्मितावच्छेदककरक्तत्वप्रकारकनिर्णयत्वेन पृथक् हेतुत्वकल्पनं समुचितमिति वाच्यम् । दण्डत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितरक्तत्वाभावप्रकारताशून्यदण्डत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितरक्तत्वप्रकारताशालिज्ञानत्वरूपनिर्णयत्वेन हेतुत्वे तादृशप्रकारताशून्यत्वतादृशप्रकारताज्ञानत्वानां मिथो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण षट्सङ्ख्यककार्यकारणभावापत्तेरवच्छेदकगौरवाच्च, मन्मते तादृशरक्तत्वाभावप्रकारकज्ञानाभावहेतुतायां तादृशरक्तत्वाभावप्रकारकत्वज्ञानत्वयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावद्वयं, रक्तत्वप्रकारकज्ञानहेतुतायां च रक्तत्वप्रकारकत्वज्ञानत्वयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण तद्द्वयमिति कार्यकारणभावचतुष्टयकल्पनादवच्छेदकलाघवाच्चेति । एवं रक्तदण्डवद्भूतलवान् रक्तदण्डवत्पुरुषवानित्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे रक्तदण्डवद्भूतलमित्यादिबहुविधज्ञानस्य हेतुतायां दण्डत्वधर्मितावच्छेदकरक्तत्वाभावप्रकारकान्यत्वरूपनिर्णयत्वस्य निवेशेन भवन्मते गौरवम्, तदनिवेशे रक्तत्वांशे संशयात्मकतादृशज्ञानानन्तरं तादृशबोधापत्तेः । न च भवतां तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे तादृशसंशयस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यमिति वाच्यम् । मन्मते रक्तत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं प्रति दण्डत्वधर्मितावच्छेदककरक्तत्वाभावप्रकारकज्ञानस्य रक्तदण्डवानित्याकारकज्ञानस्थले प्रतिबन्धकताकल्पनात्प्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतविषयतायाश्च व्यापकतया तादृशसंशयकाले व्यापकधर्मावच्छिन्नसामग्र्यभावादेव रक्तदण्डवद्भूतलवान् देश इत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधासम्भवात्तद्वारणाय तत्र रक्तत्वाभावप्रकारकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वान्तराकल्पनात्, किन्तु रक्तदण्डवद्भूतलवानित्यादिबोधे रक्तदण्डाभावप्रकारकज्ञानमात्रस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते । न च मन्मतेऽपि रक्तदण्डवानिति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुभूतदण्डत्वधर्मितावच्छेदककरक्तत्वप्रकार-

कनिर्णयजन्यतावच्छेदकीभूतविषयताया रक्तदण्डवद्भूतलमित्यादिनिर्णयजन्यतावच्छेदकीभूतविषयताव्यापकतया रक्तांशे संशयकाले व्यापकधर्मावच्छिन्नसामग्रीविरहादेव न रक्तदण्डवद्भूतलमित्याकारकनिर्णयजन्यतावच्छेदकावच्छिन्नापत्तिरिति रक्तदण्डवद्भूतलमिति ज्ञानहेतुतायां न रक्तत्वाभावप्रकारकान्यत्वं निवेश्यत इति वाच्यम् । रक्तांशे संशयात्मकरक्तदण्डवद्भूतलमिति ज्ञानानन्तरं रक्तो दण्ड इति निर्णयोत्पत्तौ रक्तदण्डवद्भूतलवानितिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधापत्तेः तदानीं रक्तत्वविशिष्टदण्डवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानहेतुभूतस्य रक्तो दण्ड इति निर्णयस्य दण्डांशे निर्णयात्मकस्य रक्तदण्डवद्भूतलमिति ज्ञानस्य च सत्त्वेन सकलकारणसमवधानात् । एतेन-तादृशरक्तत्वाभावज्ञानस्य समवायेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रति न समवायेन प्रतिबन्धकता कायव्यूहस्थले एकशरीरावच्छेदेन रक्तो न वा दण्ड इत्यादिसंशयवति शरीरान्तरावच्छेदेन रक्तदण्डवानिति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधोदयेन व्यभिचारात् । नाप्यवच्छेदकतासम्बन्धेन तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रति अवच्छेदकतासम्बन्धेन तथाविधज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वम्, परपुरप्रवेशस्थले तच्छरीरावच्छेदेनाभिमान्यस्य तथाविधसंशयसत्त्वे तदवच्छेदेनैव भूतात्मनि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधोदयेन व्यभिचारादितोऽनायत्याऽवच्छेदकतासम्बन्धेन तदात्मसमवेततादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रत्यवच्छेदकतासम्बन्धेन तदात्मसमवेततादृशरक्तत्वाभावप्रकारकज्ञानत्वादिना प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यमिति पुरुषभेदेनाऽनन्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनापत्तिः, अतः प्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षया लाघवात्समवायेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य समवायेन हेतुतायां संशयान्यत्वप्रवेशः समुचित-इत्यपि परास्तम् । निश्चयत्वेन हेतुत्वे रक्तदण्डवद्भूतलवानित्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य भूतलाद्यनन्तविषयभेदेनानन्तहेतुतायां रक्तत्वाभावाप्रकारकत्वादिरूपनिर्णयत्वनिवेशेन विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेणानन्तकार्यकारणभावापत्तेः । न च मन्मतेऽपि रक्तदण्डवद्भूतलवानिति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुतायां दण्डत्वधर्मितावच्छेदकरक्तत्वाभावप्रकारकान्यत्वरूपसंशयान्यत्वं न निवेश्यते रक्तत्वविशिष्टवैशिष्ट्यबोधीयाया विषयताया एव कारणतावच्छेकदककोटिप्रवेशात् रक्तांशे संशये च तथाविधविषयताया अभावेनैवापत्त्यसम्भवात् इति वाच्यम् । विशकलितोपस्थितिमूलकाद्रक्तदण्डवद्भूतलमित्यादिज्ञानादपि रक्तदण्डवद्भूतलवानित्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधोदयेन रक्तदण्डवद्भूतलमित्येतादृशवैशिष्ट्यवैशिष्ट्यबोधत्वादिना कारणतायाः कल्पयितुमशक्यत्वात्, तथाच

तादृशसंशयाद्रक्तदण्डवद्भूतलवान् देश इत्याकारकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधवारणाय रक्तत्वांशे निर्णयत्वनिवेशस्यावश्यकत्वमिति ।

अथ विशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रति विशेषणतावच्छेदकाभावप्रकारकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे भिन्नविषयकानुमित्यादिकं प्रति इच्छाघटितविशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामग्र्याः प्रतिबन्धकतायामिच्छाविशिष्टेतरकारणविशिष्टदण्डत्वधर्मितावच्छेदककरक्तत्वप्रकारकज्ञानत्वादिना प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यं, तत्र च तादृशज्ञानाभावसामानाधिकरण्येन रक्तत्वप्रकारकज्ञाने इच्छायामितरकारणे च वैशिष्ट्यं निवेश्यत इत्यत्र विनिगमनाविरहेण प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावबाहुल्यम् , मन्मते पुनरिच्छाविशिष्टरक्तत्वाभावप्रकारकदण्डत्वधर्मितावच्छेदककरक्तत्वप्रकारकज्ञानत्वेन तथात्वं कल्प्यम्, तथाच रक्तत्वाभावाप्रकारकत्वस्य रक्तत्वप्रकारकज्ञानेतराविशेषणत्वेनाप्रत्ययसम्भवेन विनिगमकमस्तीति लाघवम् । न च मन्मतेऽपि सामग्र्याः प्रतिबन्धकतायां निर्णयत्वावच्छिन्नस्यैव निवेशोऽभ्युपेयते, नतु रक्तत्वाभावप्रकारकज्ञानाभावस्येति वाच्यम् । रक्तो दण्डो नवेति संशयानन्तरं रक्तदण्ड इति निर्णयसत्त्वे विशिष्टवैशिष्ट्यबोधोत्पादे भवन्मते संशयेन प्रतिबन्धात् विशिष्टवैशिष्ट्यबोधानुदयात् अनुमित्यादेरेवोत्पत्त्या व्यभिचारादिति चेन्न ।

तथापि विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयत्वेन हेतुत्वे परामर्शादिकारणतायां व्याप्त्याद्यंशे निर्णयत्वनिवेशेनानुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकतायां । तादृसामग्रीघटकविशिष्टपरामर्शादौ व्याप्त्यभावाप्रकारकत्वादेः प्रवेशेन च गौरवात्, मन्मते तत्र विशिष्टवैशिष्ट्यविषयत्वाभावेनैवोपपत्तौ तदंशे निर्णयत्वानिवेशात्, भवन्मते पूर्वोक्तदिशा संशयेऽपि तादृशविषयतासत्त्वे बाधकाभावेन तादृशविषयतानिवेशेऽपि निर्णयत्वनिवेशं विनाऽनुपपत्तेः । न च भवन्मतेऽपि विशेषणतावच्छेदकनिर्णयकालीनेच्छाजन्यसंशयस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वे बाधकाभाव इति वाच्यम् । मन्मते विशेषणतावच्छेदकाभावप्रकारकज्ञानाभावस्य कार्यकालवृत्तितया विशिष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुत्वाभ्युपगमात् संशयोत्पत्तिकाले तदभावासत्त्वादेव तस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वानुपपत्तेः। अपरं च विशेषणतावच्छेदकसंशयस्याप्रतिबन्धकत्वे दण्डो न रक्त इत्याकारकशाब्दबोधसामग्रीकाले तादृशशाब्दबोधेच्छासत्त्वे रक्तदण्डवानिति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षवारणाय तादृशसामग्र्यास्तथाविधप्रत्यक्षप्रतिबन्धकबोधसामग्रीकाले दण्डत्वधर्मितावच्छेदककरक्तत्वाभावप्रकारकयोग्यताज्ञानस्य नियमतः सत्त्वात्तत्प्रतिबन्धकत्वेनैवोपपत्तेस्तथाविधसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वाकल्पनात् ।

अथ मन्मतेऽपि तदानीं विशेषणतावच्छेदकनिर्णयसत्त्वे तादृशशा-

ब्दबोधप्रतिबन्धकबाधबुद्धेरेव सत्त्वात् शाब्दसामग्र्येव नास्ति । न च दण्डत्वसामानाधिकरण्येन रक्तत्वनिर्णयस्य दण्डत्वसामानाधिकरण्येन रक्तत्वाभावशाब्दबोधाप्रतिबन्धकत्वात् दण्डत्वसामानाधिकरण्येन रक्तत्वनिर्णयकाले रक्तत्वाभावज्ञानसत्त्वे च सामानाधिकरण्येन रक्तत्वाभावशाब्दबोधस्यैवोत्पत्तिरिति वाच्यम् । तदानीं विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे दण्डत्वसामानाधिकरण्येन रक्तत्वभाने बाधकाभावात् दण्डत्वसामानाधिकरण्येन रक्तत्वावगाहिविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धिं प्रति अवच्छेदकावच्छेदेन रक्तत्वाभावज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकताया भवता वाच्यत्वात् दण्डत्वसामानाधिकरण्येन रक्तत्वाभावशाब्दबोधसामग्र्या दण्डत्वसामानाधिकरण्येन रक्तत्वावगाहिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधप्रतिबन्धकत्वकल्पनस्य भवतोऽप्यावश्यकत्वात् । दण्डत्वावच्छिन्नविशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनकस्य दण्डत्वावच्छेदेन रक्तत्वप्रकारकनिर्णयस्य सत्त्वे तु बाधात् शाब्दबोध एव नोत्पद्यत इति चेन्न ।

शाब्दबोधे योग्यताज्ञानस्य हेतुतामते बाधबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वकल्पनात् दण्डो रक्त इति ज्ञानकाले भिन्नेन्द्रियादिजन्ये च कथंचित् दण्डत्वावच्छेदेन रक्तत्वाभावज्ञाने शाब्दसामग्रीकाले दण्डो न रक्त इति शाब्दबोधस्यैवोदयात्तत्र रक्तदण्डवानिति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधवारणाय दण्डत्वावच्छेदेन रक्तत्वाभावशाब्दसामग्र्यास्तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे प्रतिबन्धकत्वकल्पनस्य भवतोऽप्यावश्यकत्वात् । न च तदानीं बाधेन प्रतिबन्धादेव न विशिष्टवैशिष्ट्यबोधः स्यादिति वाच्यम् । लौकिकसन्निकर्षजन्यज्ञानस्य बाधसामान्याप्रतिबध्यतया आनुमानिकादियोग्यताज्ञानघटितसामग्रीकाले लौकिकसन्निकर्षजन्यविशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य संशयात्मकयोग्यताज्ञानानन्तरं रक्तो दण्ड इति निर्णये शाब्दबोधसकलकारणसमवधाने च विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य चापत्तिवारणाय तादृशसामग्रीप्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वात् । न च तादृशशाब्दसामग्रीकाले रक्तो दण्ड इत्याकारकप्रत्यक्षवारणाय विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या रक्तदण्डवानित्याकारकप्रत्यक्षस्य च वारणाय शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वे सर्वसाधारणदण्डत्वधर्मितावच्छेदकरक्तत्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वस्यैव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वाभ्युपगमाद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्यापत्त्यसम्भवात् विशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रति प्रतिबन्धकत्वान्तरं मयापि न कल्प्यते इति वाच्यम् । दण्डत्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यकरक्तत्वप्रकारकज्ञानं जायतामित्याकारकेच्छाया उत्तेजकत्वानुरोधात् रक्तत्वप्रकारकदण्डत्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यकज्ञानत्वस्यैव रक्तो दण्ड इत्या·

कारकज्ञानापत्तिवारकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वस्वीकारात्तादृशप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधापत्तिवारणासम्भवात् । मुख्यविशेष्यताया अनिवेशे किञ्चिद्विशेष्यकरक्तदण्डप्रकारकं ज्ञानं जायतामित्याकारकेच्छाधीने तादृशशाब्दसामग्रीकालीने रक्तदण्डवानितिबोधे पूर्वोक्तेच्छाविरहविशिष्टशाब्दसामग्र्यभावस्य व्यभिचारात् । एतादृशेच्छाया अपि तत्रैवोत्तेजकत्वे पुरुषादिभासकसामग्र्यसत्त्वे तादृशेच्छाबलात् रक्तो दण्ड इति प्रत्यक्षप्रसङ्गात् । एवं विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या जायमानतादृशप्रत्यक्षस्थलीयप्रतिबन्धकतयापि न विशिष्टवैशिष्ट्यबोधापत्ति वारणं सम्भवति, विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या बोधो जायतामित्येतादृशेच्छायास्तत्रतत्रोत्तेजकताया आवश्यकत्वेन तादृशेच्छां विनापि विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वप्रकारकेच्छाधीनविशिष्टवैशिष्ट्यबोधोदयेन व्यभिचारात्तद्वारणाय विशिष्टवैशिष्ट्यबोधीयविषयताशून्यतादृशावच्छेद्यावच्छेदकभावापन्नविषयताशालिप्रत्यक्षत्वस्य तद्व्यावृत्तविलक्षणविषयताशालिप्रत्यक्षत्वस्य वा तादृशेच्छाविरहविशिष्टसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकताया आवश्यकत्वात् । विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वप्रकारकेच्छाया अपि तत्रोत्तेजकत्वे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयशून्यकाले तादृशेच्छाबलात् रक्तदण्डवानिति बोधापत्तिः, तथाच विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वप्रकारकेच्छामुत्तेजकीकृत्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे स्वतन्त्रप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनमावश्यकमेव । एतादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधेच्छाघटितविशिष्टवैशिष्ट्यबोधात्मकप्रत्यक्षसामग्रीकाले दण्डो न रक्त इति शाब्दबोधवारणाय तादृशशाब्दबोधं प्रति तथाविधसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवम्, मन्मते च तादृशशाब्दसामग्रीकाले योग्यताज्ञानघटितविशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामग्र्या अभावेन तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामग्रीकाले च योग्यताज्ञानघटिततादृशशाब्दसामग्र्या असत्त्वेन तादृशसामग्र्योर्मिलनासम्भवात् तथाविधप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्याकल्पनात् ।

अथ यदि बाधबुद्धेः शाब्दसाधारणपरोक्षज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते, तदा विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयत्वेन हेतुतामतेऽपि दण्डत्वावच्छेदेन रक्तत्वावगाहिरक्तदण्डवानितिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामग्र्या दण्डो न रक्त इति शाब्दसामग्र्याश्च मिलनासम्भवात्तादृशप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावाकल्पनान्न गौरवावकाश इति चेन्न ।

मास्त्वेवं गौरवम्, तथापि रक्तत्वाभाववद्दण्डवानित्याकारकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिमानसादिगोचरेच्छाविशिष्टतादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधात्मकमानससामग्रीकाले रक्तदण्डवान्पुरुष इत्याकारकचाक्षुषादिविशिष्टवैशि-

ष्ट्यबोधवारणाय तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिचाक्षुषत्वप्रकारकेच्छाविरहविशिष्टतादृशविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिमानसत्वप्रकारकेच्छाविशिष्टतादृशमानससामग्र्यादेस्तादृशचाक्षुषं प्रति प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवं दुर्वारमेव, मन्मते तु रक्तत्वाभाववद्दण्डवान्पुरुष इत्याकारकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामग्र्याः रक्तत्वाभाववान् दण्ड इत्याकारकविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानघटिततया तादृशसामग्रीकाले तदापत्त्यसम्भवात्तस्यास्तत्र प्रतिबन्धकत्वाकल्पनात्। न च तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्तदा बाधेनैव प्रतिबध्यत इति तत्सामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं न कल्प्यत इति वाच्यम्। लौकिकसन्निकर्षजन्यतादृशज्ञानस्य बाधसामान्याप्रतिबध्यत्वात्, आनुमानिकादिरक्तत्वाभावप्रकारकज्ञानकाले तदापत्तिरिति प्रागेवोक्तत्वात्। न च रक्तो दण्ड इत्याकारकनिर्णयघटितायां रक्तदण्डवानित्याकारकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामग्र्यां रक्तत्वाभाववद्दण्डवानित्याकारकबोधसामग्र्येव नास्ति तत्र रक्तो दण्ड इति ज्ञानस्य बाधमुद्रया प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम्। इच्छाकाले बाधसत्त्वेऽपि आहार्यप्रत्यक्षोदयादिच्छाविरहविशिष्टबाधबुद्धेरेव च मानसादिप्रतिबन्धकत्वात् तदानीमिच्छासत्त्वेन बाधबुद्धेरकिञ्चित्करत्वात्।

अथ चवं संशयस्य प्रतिबन्धकतावादिनये रक्तदण्डवानिति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे रक्तत्वाभावहेतुकदण्डपक्षकानुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं न कल्प्यते, तत्र तादृशसामग्रीकाले रक्तत्वाभावप्रकारकज्ञानस्यावश्यं सत्त्वेन तत एव तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधवारणसम्भवात्। अथ गुरुत्ववद्द्रव्यवान् देश इत्याद्यतीन्द्रियविशेषणतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्थले गुरुत्वाभाववद्द्रव्यवानिति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामग्रीकाले बाधेनानुमितिप्रतिबन्धादेव तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधवारणे तादृशसामग्र्याः प्रतिबन्धकताया निर्णयत्वेन हेतुतावादिनाप्यकल्पनात् उक्तगौरवानवकाशात् तत्र तथाविधनिर्णयत्वेन हेतुत्वमेवोचितम्, अन्यथाऽनुमित्यादिकं प्रति विशेषणतावच्छेदकाभावप्रकारकज्ञानाभावघटितविशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वकल्पनापत्त्या पूर्वोक्तगौरवादिति। न च भवन्मते यत्र विशेषणतावच्छेदकसंशयोत्तरक्षणे विशेषणतावच्छेदकनिर्णयो जातः तद्द्वितीयक्षणेऽननुगतानुमित्सादिसत्त्वेनानुमित्युत्पत्तये तत्कालीनानुमित्सादीनां प्रत्यक्षेच्छाविशिष्टविशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामग्रीप्रतिबन्धकतायामुत्तेजकत्वं त्वया स्वीकरणीयमिति गौरवम्, मम तु तदा विशेषणतावच्छेदकाभावप्रकारकज्ञानाभावघटितविशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामग्र्यभावादेवोपपत्तेस्तादृशेच्छानामुत्तेजक-

त्वानभ्युपगमात् तत्रानुमित्सोत्पत्तिक्षणे विशेषणतावच्छेदकसंशयस्य नाशात् तादृशसंशयाभावघटितविशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामग्र्या अपि सत्त्वेन तादृशेच्छायामुत्तेजकत्वमुभयवादिसिद्धमिति नाशङ्कनीयम् , अपेक्षाबुद्ध्यात्मकसंशयस्थले तादृशानुमित्सोत्पत्तिक्षणे तत्सत्त्वात्तादृशानुमित्सादीनामुत्तेजकत्वाकल्पनेन मन्मते न लाघवस्यापहारः, ज्ञानेच्छयोर्यौगपद्यास्युपगमे तादृशसंशयोत्पत्तिद्वितीयक्षणेऽनुमित्यादिगोचरेच्छाविशेषणतावच्छेदकनिर्णयोत्पत्तौ तु तदव्यवहितोत्तरक्षणेऽनुमित्याद्युत्पत्तिस्तदनुरोधेन तादृशेच्छाया भवन्मते एवोत्तेजकत्वात् मन्मते लाघवस्यातिस्फुटत्वादिति वाच्यम् । यत्र विशेषणतावच्छेदकसंशयकाले विशेषणतावच्छेदकनिर्णयविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिचाक्षुषादिगोचरेच्छायाः समवधानम्, अननुगतघटमानसादिगोचरेच्छा तन्मानससामग्री च समवहिता, तदा भवन्मते घटमानसोदयात् अनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकतायां तत्तन्मानसेच्छानामुत्तेजकत्वेन भवन्मते गौरवात् , अस्मन्नये च तदानीं विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिचाक्षुषादेरेवोत्पत्त्या तादृशमानसानुदयेन तथाविधेच्छाया उत्तेजकत्वानभ्युपगमात् । एवं तदानीमनुमितिवारणाय तादृशमानसेच्छाविशिष्टमानससामग्र्या अनुमितिं प्रति प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवम् , अस्मन्मते तु विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिचाक्षुषसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वादेवानुमितिवारणादिति चेन्न ।

तादृशस्थले एतादृशलाघवविरहेऽपि विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयत्वेन हेतुत्वे पूर्वोक्तविनिगमनाविरहप्रयुक्तगौरवेण विशेषणतावच्छेदकाभावप्रकारकज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्यैवोचितत्वात् । न च प्रागेवोक्तं संशयप्रतिबन्धकत्वमते विशेषणतावच्छेदकाभावप्रकारकज्ञानाभावघटितविशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवमिति वाच्यम् । तादृशसामग्रीप्रतिबन्धकतायां विशेषणतावच्छेदकाभावप्रकारकज्ञानाभावानिवेशे क्षतिविरहात् । न च विशेषणतावच्छेदकसंशयकालीनानुमितौ व्यभिचार इति वाच्यम् । अनुमित्साकालेऽनुमित्युत्पत्त्या इच्छाविशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामग्रीरूपप्रतिबन्धकाभावस्य व्यभिचारवारणायेच्छाया उत्तेजकत्वकल्पनापेक्षया लाघवात्तादृशसामग्र्या उत्तरज्ञानत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वाभ्युपगमात् तादृशसंशयकालीनज्ञाने व्यभिचाराभावात् । न च तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकाभावप्रकारकज्ञानाभावेतरकारणसमुदायोत्तरोत्पन्नस्य तथाविधसंशयकालीनज्ञानस्य तादृशसामग्र्यभावजन्यतावच्छेदकानाक्रान्तस्य प्रसिद्ध्या विशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामग्र्युत्तरमपि तदापत्तिरिति वाच्यम् । अनुमित्साविशिष्टानुमि-

त्वादीनामिव ताद्दृशविशेषणतावच्छेदकाभावप्रकारकज्ञानाभावविशिष्ट-ज्ञानस्यापि स्वतन्त्रहेतुताकल्पनेनापत्त्यभावात्। न च तादृशस्वतन्त्र-हेतुताकल्पनाधिक्याद्गौरवमित्याशङ्कनीयम्। भवन्मते गौरवस्यातिस्फुट-त्वात् तादृशसामग्रीप्रतिबन्धकतायां निर्णयत्वनिवेशाद्विनिगमनाविरहेण सामग्रीप्रतिबन्धकतायाँ बाहुल्यादिति संशयोत्तरोत्पन्ननिर्णयद्वितीयक्षणे फलाय निर्णयत्वेन हेतुत्वं निर्युक्तिकमेव।

इदं पुनरवधेयम्। वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतवानिति विशिष्टवैशिष्ट्य-बोधे विषयमनिवेश्य ज्ञानत्वेनात्मत्वेनैव वा हेतुता। न च घटादिज्ञाना-दपि तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधापत्तिः धूमलिङ्गकानुमित्यादौ वह्निव्या-प्यधूमवत्तानिर्णयत्वेन हेतुतायाः क्लृप्तत्वात्, तत्र चान्यलिङ्गकानुमितौ व्यभिचारवारणाय तादृशनिर्णयविशिष्टत्वस्यावश्यं निवेशनीयतया सर्व-त्र व्यभिचारवारणसम्भवेनानुमितित्वस्य वह्निविधेयकत्वपर्वतोद्देश्य-त्वादेश्च निवेशे प्रयोजनाभावात्। तादृशनिर्णयविशिष्टत्वं तज्जन्यतावच्छे-दकमास्थीयते तादृशनिर्णयस्य विशेषसामग्रीत्वात्। रक्तदण्डवान् पुरुष इत्यस्यापि स्थानान्तरक्लृप्तेनैव निर्वाहः। यदि दण्डो रक्तत्वाभाववान् स्यादित्यापत्तिं प्रति दण्डो रक्त इति दण्डो रक्तत्वाभावाभाववानिति वा आपाद्यव्यतिरेकज्ञानं कारणम्, तदा व्यभिचारभिया रक्तो दण्ड इति निर्णयविशिष्टत्वावच्छिन्नं प्रति निर्णयत्वेन हेतुता, इत्थं च तादृशविशि-ष्टवैशिष्ट्यबोधस्यापि तज्जन्यतावच्छेदकाक्रान्ततया तत्र तादृशनि-र्णयकल्पनाविरहादिति। विशिष्टवैशिष्ट्यविषयता च विशेष्ये विशेषण-मिति विषयताव्याप्या, विशिष्टवैशिष्ट बोधसामग्रीकाले विशेषणज्ञा-नाऽसंसर्गाऽग्रहादिघटितायाः विशेष्ये विशेषणमित्येतादृशविषयताशा-लिज्ञानसामग्र्या अवश्यं सम्भवादिति बहवः।

केचित्तु दण्डो रक्तो नवेति संशयकाले रक्तदण्डवानिति विशिष्टवै-शिष्ट्यबोधो विशेष्ये विशेषणमिति रीत्यापि न जायते, दीधितिकृतापि रक्तदण्डवानित्येतादृशज्ञानानुदयादित्येवोक्तम्, तथाच तादृशबोधे संश-यस्य प्रतिबन्धकत्वमुपेयम्, इत्थं च दण्डो रक्तो नवेति संशयद्वितीयक्षणे दण्डो रक्त इत्याकारकस्मरणादिसत्त्वे तृतीयक्षणे विशेष्ये विशेषणमित्ये-तादृशविषयताशून्य एव रक्तदण्डवानिति बोध उत्पद्यत इति न तादृश-विषयतयोर्व्याप्यव्यापकभावः सम्भवति। नच तादृशसंशयप्रतिबन्धक-तायां निर्णयस्योत्तेजकत्वं कल्प्यम्, गौरवात्। न च विशेष्ये विशेषणमिति विषयताया व्यापकतानभ्युपगमे रक्तदण्डाभाववान् पुरुष इत्यादिबाध-दशायां विशिष्टवैशिष्ट्यबोधोत्पत्तिवारणाय विशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रति

बाधबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पने गौरवम्, तादृशविषयताया व्यापकत्वे तादृशविषयताशालिज्ञानं प्रति बाधबुद्धेः प्रतिबन्धकतायाः क्लृप्तत्वात् तत एवोपपत्तेः स्वतन्त्रप्रतिबन्धकतायाः अकल्पनादिति वाच्यम् । उभयसाधारणरक्तत्वप्रकारतानिरूपितदण्डप्रकारताया अवच्छेदकत्वेनैवोपपत्तौ तदव्यापकत्वेऽपि स्वतन्त्रप्रतिबन्धकताया अकल्पनात् । न च दण्डो रक्तो नवेति संशयानन्तरं विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या रक्तदण्डवानिति ज्ञानाभ्युपगमे क्षतिविरहेण तत्र संशयस्य प्रतिबन्धकत्वमेव नास्ति, दीधितिस्थज्ञानपदं तु विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानपरमेवेति वाच्यम् । तादृशबोधं प्रति संशयस्याविरोधित्वे रक्तत्वाभावविशिष्टदण्डादिपक्षकानुमितिसामग्रया विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या बोधस्य प्रतिबन्धकत्वाकल्पनात् तथाविधसंशयस्य उभयप्रकारकत्वेन न विरोधिता, किन्तु रक्तत्वाभावप्रकारकज्ञानत्वेन, तथाच तादृशसामग्रीकाले रक्तत्वाभावप्रकारकज्ञानस्यावश्यकतया तत्प्रतिबन्धकतयैवोपपत्तौ सामग्रीप्रतिबन्धकताया अकल्पने क्षतिविरह इति । न च तस्य रक्तत्वाभावप्रकारकज्ञानत्वेन विरोधित्वे आनुमानिकादिरक्तत्वाभावप्रकारकनिर्णयदशायां रक्तदण्डवानित्याकारकलौकिकप्रत्यक्षानुदयापत्तिरिति वाच्यम् । विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या बोधे संशयस्य प्रामाणिकतया प्रतिबन्धकत्वकल्पनाया अनर्हत्वात्, तथाच विशिष्टवैशिष्ट्यबोधसाधारणरक्तत्वप्रकारतानिरूपितदण्डप्रकारताशालिज्ञानत्वमेव प्रतिबध्यतावच्छेदकमस्तु । न च संशयानन्तरोत्पन्ननिश्चयद्वितीयक्षणे विशिष्टवैशिष्ट्यबोधोऽपि न भवतीति तादृशविषयतयोर्व्याप्यव्यापकभावोऽप्यक्षत एवेति वाच्यम् ।तदानीं रक्तदण्डवानित्येतादृशज्ञानस्य प्रामाणिकतया अपलापानर्हत्वात् । तदानीं तस्यानभ्युपगमे निर्णयत्वेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रति हेतुताया निर्युक्तिकतया विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेऽनुमितिलक्षणातिव्याप्तिशङ्काया असङ्गमापत्तेः। न च विशिष्टवैशिष्ट्यबोधसाधारणतादृशज्ञानत्वस्य संशयप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वे निर्णयत्वेन हेतुत्वं निर्युक्तिकम्, अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितसंशयकाले विशेष्ये विशेषणमित्येतादृशविषयताशालिबोधोदयेनाप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितसंशयस्यैव प्रतिबन्धकतयाऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितसंशयकाले विना निर्णयं विशिष्टवैशिष्ट्यबोधापत्तिवारणाय विशिष्टबोधे निर्णयत्वेन हेतुताया आवश्यकत्वादिति न मे ग्रन्थासङ्गतिरिति वाच्यम् । एतादृशयुक्त्या निर्णयत्वेन हेतुत्वे ध्रुवे संशयस्य प्रतिबन्धकताभ्युपगमे प्रयोजनविरहात् । अथ संशयानन्तरं निर्णयद्वितीयक्षणे फलाभ्युपगमेऽप्रामाण्यज्ञानमुत्तेजकीकृत्य रक्तत्वाभावप्रकारकज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धक-

तायाः कल्पयितुमुचितत्वात् निर्णयत्वेन हेतुत्वमकिञ्चित्करमिति चेन्न। संशयानन्तरं निर्णये सति फलापलापस्यानर्हत्वात्, तथाच विशिष्टवैशिष्ट्यबोधः प्रामाणिक एवेत्याहुः।

केचित्तु तादृशबोधं प्रति संशयस्य रक्तत्वप्रकारकज्ञानत्वेनैव विरोधिता लाघवात्, रक्तत्वप्रकारकनिर्णयकाले च विशेष्ये विशेषणमित्येतादृशविषयताशून्यविशिष्टवैशिष्ट्यबोध उत्पद्यते, इत्थं च तादृशविषयताविरुद्धैव विशिष्टवैशिष्ट्यविषयता। न च रक्तत्वाभाववद्दण्डवानिति बोधे रक्तत्वाभावाभावप्रकारकज्ञानत्वापेक्षया लाघवेन रक्तत्वप्रकारकज्ञानत्वेनैव विरोधितायाः कल्पयितुमुचितत्वात् रक्तत्वाभाववद्दण्डवानिति बोध उभयविषयविषयताशाली स्यादिति कथनं विरुद्ध्यत इति वाच्यम्। रक्तत्वप्रकारकज्ञानत्वेन तथात्वे रक्तत्वाभावाभावत्वावच्छिन्नकोटिकरक्तत्वाभावसंशयकाले विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या तादृशबोधवारणाय रक्तत्वाभावत्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानत्वेनापि प्रतिबन्धकत्वान्तरस्य कल्पनीयतया गौरवादुभयसाधारणरक्तत्वाभावप्रकारकज्ञानत्वेन विरोधिताया एव कल्पयितुमुचितत्वात्, तथाच संशयानन्तरं रक्तत्वाभाववान् दण्ड इति निर्णये सति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधः, तादृशोभयसत्त्वे च विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या न भवति प्रतिबन्धात्। अथ रक्तदण्डवानित्येतादृशबोधे रक्तत्वप्रकारकज्ञानविरोधित्वेन रक्तत्वाभावांशेऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितरक्तत्वसन्देहकाले तादृशबोधानुदयापत्तिः, तदुपपत्तये च तादृशाप्रामाण्यग्रहस्य तत्रोत्तेजकत्वे तादृशाप्रामाण्यग्रहकालीनरक्तत्वनिर्णयजन्यविशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य विशेष्ये विशेषणमित्येतादृशविषयताशालित्वे बाधकाभावात्, एवं रक्तत्वाभाववति रक्तत्वप्रकारकत्वरूपाप्रामाण्यग्रहविषयीभूतरक्तत्वनिर्णयोत्तरोत्पन्नरक्तदण्डवानिति ज्ञानस्यापि विशिष्टवैशिष्ट्यविषयताशालित्वेन तत्र विशेष्ये विशेषणमित्येतादृशविषयतास्वीकारस्यावश्यकतया व्यभिचारः स्यात्तद्वारणाय रक्तत्वांशेऽप्रामाण्यज्ञानस्य रक्तत्वप्रकारकज्ञानप्रतिबन्धकतायामुत्तेजकत्वस्यावश्यकत्वात् रक्तो न वा दण्ड इत्येतादृशसंशये रक्तत्वांशेऽप्रामाण्यग्रहसत्त्वे विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या बोधो न भवति, तदाऽप्रामाण्यग्रहाभावविशिष्टरक्तत्वप्रकारकज्ञानाभावसत्त्वात्तदापत्तिः, एवं द्विविधाऽप्रामाण्यग्रहस्योत्तेजकतया गौरवं च, रक्तत्वाभावप्रकारकज्ञानप्रतिबन्धकतायां तु रक्तत्वाभावांशेऽप्रामाण्यज्ञानस्यैव तथात्वेन लाघवमिति चेत्। रक्तत्वाभावांशेऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितरक्तत्वाभावज्ञानत्वेन रक्तत्वाभावविशिष्टदण्डपक्षकानुमितिसामग्र्यादीनां च प्रतिबन्धकत्वाकल्पनेन लाघवात्। इत्थं च तादृशविषयता-

द्वयसामानाधिकरण्यं नोपपद्यत इति। अथ संशयस्य तादृशविषयताशालिज्ञानविरोधित्वे दण्डो रक्तो नवेत्यादिविशेषणसंशयाधीनस्य रक्तदण्डवान्न वेति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्यानुपपत्तिरिति चेन्न। एवमपि तादृशबोधं प्रति रक्तत्वप्रकारकनिर्णयत्वेनैव विरोधित्वमस्तु, उक्तसामग्रीप्रतिबन्धकत्वाकल्पने लाघवात्, भवतामपि तादृशविषयतयोर्विरोधः स्यादेवेति प्राहुः।

अथ संशये निर्विकल्पोत्तरोत्पन्नज्ञानाद्विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयोत्तरोत्पन्नज्ञानस्य विलक्षणविषयतासत्त्वेनुभवविवादाद्विशिष्टवैशिष्ट्यविषयतायां मानाभावः।

अत्राहुः-विशिष्टवैशिष्ट्यविषयताभ्युपगमे परामर्शादिजनकतायामपि तादृशविषयतानिवेशात् व्याप्त्यंशे निर्णयत्वं न निवेश्यते इति लाघवेन तत्सिद्धिः। न च पूर्वोक्तरीत्या संशयात्मकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्यापि प्रसिद्ध्या निश्चयत्वनिवेश आवश्यक इति वाच्यम्। एवमपि यत्र तादृशविषये व्याप्तिनिर्णयोत्तरमिच्छाधीनव्याप्यभावावगाहिसंशयकालेऽनुमितेरितरकारणसमवधानं नासीत्, तत्र निर्णयत्वानिवेशेन लाघवसम्भवात्, संशयस्य विरोधित्वाभ्युपगमे नैवानुपपत्तिगन्धोऽपीति संक्षेपः॥

इति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयहेतुतावादवीचिः षष्ठः।

---

(७)विशेषणज्ञानहेतुतावादवीचिः।

अथ विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानहेतुतायां किं मानम्? विशेषणविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षादित एव विशिष्टबुद्ध्युपपत्तेः। न च तस्याहेतुत्वे कदाचित्तत्प्रकारकं प्रत्यक्षं कदाचित्तद्विशेष्यकमित्यत्र नियामकाभाव इति वाच्यम्। तत्प्रकारकप्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टविरोधसामग्र्यभावादीनामेव तन्नियामकत्वात। न च विरोधसामग्र्यादिशून्यकाले घटादिविशेष्यकघटत्वादिप्रकारकज्ञाने जायमाने नियमतो घटादिप्रकारकघटत्वादिविशेष्यकज्ञानापत्तिरिति वाच्यम्। विशेषणज्ञानहेतुत्वेऽपि घटघटत्वादिवि-

षयकनिर्विकल्पकाद्यनन्तरं घट इत्याद्याकारकज्ञानं यदा उत्पद्यते तदा घटादिप्रकारकज्ञानापत्तिताद्‌वस्थ्यात् । अननुगतनियामकं कल्पयित्वा तद्वारणे च विशेषणज्ञानहेतुताया अकिञ्चित्करत्वात् ।

यत्तु विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वे ज्ञानलक्षणायाः हेतुत्वान्तरं न कल्प्यते तादृशकारणतयैवोपपत्तेः । न च निर्विकल्पकानन्तरं उपनीतभानवारणाय ज्ञानलक्षणायाः सप्रकारकज्ञानत्वेन पृथक्कारणत्वमावश्यकमिति वाच्यम् । निर्विकल्पकानन्तरमुपनीतभानाभ्युपगमे क्षतिविरहादिति ।

तदसत् । घटमुख्यविशेष्यकमानसोपनीतभानानुरोधेन ज्ञानलक्षणायाः हेतुत्वस्यावश्यकत्वात् , अन्यथा विशेषणज्ञानहेतुत्वेऽपि घटादिज्ञानशून्यज्ञानकाले घटमुख्यविशेष्यकमानसोपनीतभानापत्तेः। न च निष्प्रकारकविशेष्यतानिरूपकज्ञानस्याप्रसिद्ध्या घटत्वादिप्रकारकतादृशज्ञानमेवोत्पद्यते, तस्य च घटत्वादिरूपविशेषणज्ञानासत्त्वे तादृशकारणाभावादेव नापत्तिः, तत्सत्त्वे पुनरिष्टमेव तदिति वाच्यम् । घटत्वादिविषयकज्ञानसत्त्वेपि घटादिज्ञानं विना तदुपनीतभानस्यानिष्टत्वात् , घटत्वादिज्ञानदशायां च घटादिज्ञानस्याऽनावश्यकत्वात् । न च तदा घटत्वादिसामान्यज्ञानसत्त्वेन घटादिज्ञानासत्त्वेऽपि सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यमेव घटादिज्ञानमुत्पद्यत इति कथं तदनिष्टमिति वाच्यम् । तत्सम्बन्धेन सामान्याश्रयप्रत्यक्षे तत्सम्बन्धेन सामान्यप्रकारकज्ञानस्यैव हेतुतया घटत्वविशेष्यकज्ञानकाले सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यघटादिज्ञानानुदयात् । न च निर्विकल्पकसाधारणसामान्य ानहेतुतावादिनां नव्यानां मते घटत्वादिविशेष्यकज्ञानादपि घटादिप्रत्यक्षं जायत एवेति वाच्यम् । मन्मतेऽपि तदिन्द्रियकरणकतद्धर्मप्रकारकज्ञानसामग्र्यन्तरस्य सामान्यलक्षणासहकारित्वात् घटज्ञानरूपघटोपनीतभानसामग्रीं विना तादृशज्ञानस्यानिष्टत्वात् ।

यत्तु विशेषणज्ञानस्याहेतुत्वे ज्ञानलक्षणाया लौकिकान्यघटादिविषयताशालिप्रत्यक्षत्वमेव जन्यतावच्छेदकं वाच्यं, मन्मते लौकिकान्यत्वमनिवेश्य घटादिविषयताशालिमानसत्वस्यैव तथात्वमभ्युपेयत इति लाघवम् , घटादिलौकिकमानसविरहेण व्यभिचाराभावात् । न च मन्मतेऽपि मानसत्वनिवेशान्न व्यभिचार इति वाच्यम् । भवन्मते घटादिज्ञानं विना घटादिगोचरचाक्षुषाद्युपनीतभानापत्तिवारणाय तत्साधारणप्रत्यक्षत्वस्यैव निवेशनीयत्वात् । विशेषणज्ञानहेतुतामते च चाक्षुषाद्युपनीतभानोपनीतस्य विशेषणतया विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकानाक्रान्ततया

ज्ञानलक्षणाजन्यतावच्छेदककोटौ मानसत्वनिवेशेऽप्यनुपपत्त्यभावात् । न च तत्र विशेषणज्ञानस्य हेतुताकल्पनापेक्षया लौकिकान्यत्वस्य ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिजन्यतावच्छेदककोटौ निवेश एव समुचित इति वाच्यम् । लौकिकान्यत्वविषयतात्वयोरुद्देश्यतावच्छेदकतया तदवच्छिन्नांशे विषयताया विषयताप्रत्यासत्त्या वा निवेशे विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावद्वयस्याधिक्यादिति । तदप्यसत् । ज्ञानलक्षणाया विषयभेदेन कारणताभेदे गौरवात्, विषयतामनिवेश्य विषयताप्रत्यासत्त्या एव कारणताकल्पनात् । सुखादिविषयकलौकिकमानसे व्यभिचारवारणायलौकिकान्यत्वनिवेशस्यावश्यकतया प्रत्यक्षत्वस्यैव जन्यतावच्छेदकत्वौचित्यात्, अन्यथा विशेषणज्ञानहेतुताया आधिक्येन गौरवात् । एवं सामान्यलक्षणाजन्यमानसे व्यभिचारवारणायाऽव्यवहितोत्तरत्वनिवेशस्यावश्यकतया तत एव लौकिकसन्निकर्षजन्यज्ञाने व्यभिचारवारणसम्भवात् मन्मतेऽपि लौकिकान्यत्वं न निवेश्यत इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् ।

केचित्तु मानसोपनीतभाने मुख्यविशेष्यताया अनुगतनियामकान्तरासम्भवेन मुख्यविशेष्यता ज्ञानसन्निकर्षजन्यतावच्छेदककोटावेव निवेश्यते, इत्थं च मुख्यविशेष्यताघटितधर्मात्मकजन्यतावच्छेदकस्य बहिरिन्द्रियजन्यज्ञानसाधारण्याभावात्तत्र विशेषणज्ञानहेतुत्वानभ्युपगमे ज्ञानलक्षणाया हेतुत्वान्तरं कल्पनीयम्, मम तु विशेषणज्ञानहेतुतयैव निर्वाहः।

तदप्यशुद्धम् । निखिलघटादिमानसानां तन्मुख्यविशेष्यकत्ववारणायाननुगतनियामककल्पनाया आवश्यकतया ज्ञानलक्षणाजन्यतावच्छेदककोटौ मुख्यविशेष्यतानिवेशे प्रयोजनाभावात् । न चाननुगतनियामकात्तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुतया तादृशस्थलेमुख्यविशेष्यतानिवेशे ज्ञानलक्षणाजन्यतावच्छेदककोटावेव तन्निवेश्यते लाघवात्, ज्ञानलक्षणायां तन्मुख्यविशेष्यताशालिज्ञानजनने तत्तद्व्यक्तीनामेव सहकारितेति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एतादृशरीत्याऽतिप्रसङ्गवारणे आत्मन एव हेतुत्वान्तरं कल्पयित्वा तज्जन्यतावच्छेदक एव मुख्यविशेष्यतानिवेशौचित्यात्, विशेषणज्ञानज्ञानलक्षणप्रत्यासत्त्योर्हेतुताद्वयकल्पनापेक्षया ज्ञानलक्षणाया आत्मनश्च हेतुताकल्पनस्यैवोचितत्वात्, तद्विषयकज्ञानत्वापेक्षया आत्मत्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वे लाघवात्, इत्थं च निखिलमानसानां मुख्यविशेष्यताशालित्वोपगमेऽपि मुख्यविशेष्यताया ज्ञानप्रत्यासत्तिजन्यतावच्छेदककोटिनिवेशनमयुक्तमेवेति ।

केचित्तु विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्याहेतुत्वेऽप्रसिद्धसाध्यकपराम-

र्शात्पृथिव्यामितरभेद इत्याकारकसाध्यविशेष्यकानुमित्युत्पादकाले इतर-भेदप्रकारकानुमित्यापत्तिः, पृथिव्यामितरभेदः पृथिवीतरभेदवतीत्या-द्याकारकद्विविधविषयताशाल्यनुमितेरनुभवविरुद्धतया इष्टापत्तेरयुक्त-त्वादिति तद्धेतुत्वमावश्यकम्। न च तादृशानुमितावन्वयव्याप्त्यवगा-हिपरामर्शस्य हेतुतया तदभावादेव नापत्तिरिति वाच्यम्। व्यतिरे-कव्याप्त्यवगाहिपरामर्शादपि स्वातन्त्र्येण इतरभेदोपस्थितिदशायां सा-ध्यप्रकारकानुमित्युत्पादेन तादृशपरामर्शघटितसामग्र्यास्तथाविधानुमि-त्युत्पादस्यावश्यं स्वीकरणीयत्वात्। न च तत्रापि इतरभेदवि-शेष्यकैवानुमितिरुत्पद्यते नतु तत्प्रकारिकेति वाच्यम्। साध्यविशेष्यकानु-मितौ साध्यप्रसिद्धेर्विरोधित्वात्, अन्यथा उभयपरामर्शदशायां द्विविध-विषयताशाल्यनुमित्यापत्तिरित्याहुः।

तदप्यसत्। एतादृशयुक्त्या विशिष्टानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येव तद्धे-तुतायाः कल्पयितुं युक्तत्वात् प्रत्यक्षादिविशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुत्वा-सिद्धेः। न च विशिष्टानुमितित्वं विशिष्टानुभवत्वं वा जन्यतावच्छेदकम् इत्येतादृशविनिगमनाविरहेणैव प्रत्यक्षादावपि तज्जन्यत्वमायास्यतीति वाच्यम्। विशिष्टानुभवत्वस्य तथात्वे निर्विकल्पककल्पनागौरवात्, अ-न्यथा प्राथमिकविशिष्टप्रत्यक्षे व्यभिचारात्।

वस्तुतस्तु पृथिवीतरभेदवतीत्याद्याकारकानुमितिर्विशिष्टवैशिष्ट्या-न्येव प्रसिद्धसाध्यक परामर्शादापादनीया, तत्र च विशेषणताव-च्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वात्तदभावादेव नापत्तिः। न च यत्रेतरभेद-त्वप्रकारेण घटज्ञानं तत्र व्यतिरेकपरामर्शात्पृथिवीतरभेदवतीत्याकारका-नुमित्यापत्तिः विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य सत्त्वादिति वाच्यम्। इष्टत्वात्। न च तत्र साध्यप्रसिद्ध्यभावेन साध्यविशेष्यकानुमितिसाम-ग्र्या अपि सत्त्वात् द्विविधविषयताशाल्यनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम्। सा-ध्यप्रसिद्धेः साध्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वकल्पनात्। अत एव भेदत्वादिप्रकारेण घटाद्यवगाहिप्रसिद्धेरपि इतरभेदत्वावच्छिन्न-विशेष्यकानुमितिविरोधित्वम्, तस्माद्विशेषणज्ञानस्य विशिष्टबुद्धिहेतुत्वम्, निर्विकल्पकात्मकज्ञानं चाप्रामाणिकमेवेति।

अत्राहुः। जातित्वादिना घटत्वादिप्रकारकजातिमानित्यादिज्ञानीय-घटत्वप्रकारतातः स्वरूपतो घटत्वाद्यवगाही घट इत्याकारकज्ञानीय-घटत्वादिप्रकारताया वैलक्षण्यमनुभवसिद्धमेव, तादृशविलक्षणप्र-कारता च यदि तत्प्रकारकज्ञानसामग्रीमात्रनियम्या, तदा जातिमानि-त्याकारकज्ञानकाले तादृशप्रकारताशालिज्ञानोत्पत्तौ बाधकाभावात्

केवलं जातिमानित्याकारकं ज्ञानं कदापि न स्यात्, स्याच्च जातिमान्घट इत्याद्याकारकमेव, तस्मात्तादृशविलक्षणघटत्वादिप्रकारताशालिबुद्धिं प्रति विशेष्यताभिन्नघटत्वादिविषयताशालिज्ञानहेतुत्वेन हेतुत्वमावश्यकम्, तादृशप्रकारतानिष्ठवैलक्षण्यमपि विशेष्यताभिन्नत्वमेव जातिमानित्याकारकज्ञानीयघटादिविशेष्यतानिरूपितघटत्वादिप्रकारताया जातित्वादिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतारूपत्वात्, इत्थं च यत्र जातित्वादिनैव घटत्वादिज्ञानं न तु स्वरूपतः, तत्र न केवलं जातिमानित्यादिज्ञानम्, यत्र च स्वरूपतस्तज्ज्ञानं जातित्वाद्युपस्थितिश्च वर्त्तते तदा जातिमान् घटश्चेति ज्ञानमिति न काप्यनुपपत्तिः ।

अथ स्वरूपतो घटत्वप्रकारताशालिप्रत्यक्षं प्रति विरोधिन्यां जातित्वेन घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षं जायतामित्येतादृशेच्छायां विरोधिसामग्रीकाले तादृशप्रकारताशालिप्रत्यक्षोत्पत्त्यसम्भवात् केवलं जातिमानिति प्रत्यक्षं भविष्यति, अन्यथा जातिमान् घटश्चेति, तदा किं तादृशविशेषणताज्ञानहेतुतया । न च स्वरूपतो घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षस्थलीयप्रतिबन्धकतायां जातित्वेन घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षं जायतामित्येतादृशेच्छायामपि घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षेच्छात्वेनाप्युत्तेजकत्वात्तत्कालेऽपि स्वरूपतो घटत्वावगाहिप्रत्यक्षोत्पत्तौ बाधकाभाव इति वाच्यम् । जातित्वभासकसामग्र्यसत्त्वे जातित्वेन घटत्वप्रत्यक्षं जायतामित्येतादृशेच्छाबलात् घट इत्याकारकप्रत्यक्षवारणाय तादृशेच्छाया उक्तरूपेणैव घटत्वप्रकारकं प्रत्यक्षं जायतामित्येतादृशेच्छायाः स्वरूपतो घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षं प्रति प्रतिबन्धकतायामुत्तेजकत्वस्य स्वीकरणीयत्वादिति चेन्न । विरोधिसामग्र्यभावादिमात्रस्य तादृशप्रकारतानियामकत्वे विरोधिसामग्रीशून्यकाले कस्यचिदपि केवलं जातिमानिति ज्ञानानुत्पादप्रसङ्गात्, तस्य च अनुभवविरुद्धत्वात् ।

अथ स्वरूपतस्तद्विशिष्टबुद्धौ तदंशेऽन्याप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वे जातित्वाद्युपस्थितिदशायां घटत्वांशे जातित्वभाने बाधकाभावेन निर्विकल्पकानुपपत्तिः । एवं प्रमेयं जानामीत्यनुव्यवसायोऽपि प्रायशो न स्यात्, तदा प्रमेयत्वज्ञानसत्त्वेन ज्ञानत्वादौ प्रमेयभाने बाधकाभावात् तत्र ज्ञानत्वादिनिर्विकल्पकासम्भवादिति चेन्न । जातित्वाद्युपस्थितिदशायां यदा घट इत्याकारकं प्रत्यक्षं तत्र घटप्रकारघटत्वांशेऽन्याप्रकारकस्मरणं फलानुरोधेन कल्प्यते, एवं प्रमेयं जानामीत्यनुव्यवसायपूर्वमपि ज्ञानत्वांशेऽन्याप्रकारकस्मरणमिति नानुपपत्तिः । न च चक्षुःसंयोगादिदशायां चाक्षुषादिसामग्र्याः बलवत्याः सत्त्वात्कथं घटत्वादिविषयकस्मरणमुत्पत्स्यते इति वाच्यम् । फलबलेन तदानीं चाक्षुषादिजनकीभूतचक्षुःसंयोगाद्य-

भावस्यैव कल्पनेन चाक्षुषादिसामग्र्या अप्यसम्भवात् ।

अथ वा तत्पूर्वोत्पन्नघटत्वाद्यवगाहिज्ञाने जातित्वादिना घटत्वादिविषयकेऽपि फलबलान्निरवच्छिन्नघटत्वादिविषयताशालित्वमप्यभ्युपगम्यते निरवच्छिन्नसावच्छिन्नविषयत्वयोः विरोधे प्रमाणाभावात्, एवञ्च तदुत्तरं घट इत्यादिज्ञानमुपपन्नमेव । अथ केवलं जातिमानित्याकारकज्ञानसत्त्वे घटत्वावगाहिज्ञानमेव कथम् ? निरवच्छिन्नघटत्वादिविषयताशालिबोधे अवच्छिन्नतद्विधेयताशालिबोधसामग्र्या विरोधित्वे चोपदर्शितावच्छिन्नविषयताशालिज्ञानस्य कथं तादृशविषयताशालित्वमिति चेन्न । तादृशप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावं विनैव तत्तदात्ममनोयोगतत्तत्सन्निकर्षव्यक्तीनामेव तादृशविषयतानियामकत्वोपगमात् । न च तर्हि स्वरूपतस्तद्विशिष्टबुद्धावेवानुगतनियामककल्पनमुचितम्, अन्यथा विशेषणज्ञानहेतुताया आधिक्यप्रसङ्गादिति वाच्यम् । अननुगतनियामककल्पनापेक्षया विशेषणज्ञानहेतुताया लाघवेनैव सिद्धेर्निर्विकल्पकीयविषयताया अननुगतनियामककल्पने गौरवज्ञानस्य चोदीच्यतया उपजीव्यतादृशहेतुताकल्पनाया अविरोधित्वादिति । एवं च सिद्धे विशेषणज्ञानहेतुत्वे निर्विकल्पकसिद्धिरप्रत्यूहैव, अन्यथा घट इत्याकारकप्राथमिकविशिष्टबुद्धौ व्यभिचारप्रसङ्गात् ।

अथ प्राथमिकविशिष्टबुद्धौ व्यभिचारवारणाय विशेषणविषयकं स्मरणमेव तत्र कल्प्यताम्, निर्विकल्पककल्पनेऽतिरिक्तविषयताकल्पनप्रसङ्गात् निरवच्छिन्नविषयतायास्तदतिरिक्तज्ञाने क्लृप्तत्वात् । न च तदानीं स्मरणकल्पनेऽननुगतोद्बोधकहेतुत्वस्याधिक्येन निर्विकल्पकस्वीकार एवोचित इति वाच्यम् । निर्विकल्पककल्पनेऽपि तत्तद्व्यक्तिपौर्वापर्यनिर्वाहाय तत्तदात्ममनोयोगादिव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुताया आवश्यकत्वान्मन्मतेऽपि तेषामेवोद्बोधकत्वाभ्युपगमेन कारणताबाहुल्याभावात् । न च तादृशविशिष्टबुद्ध्यादेः प्राग्विशेषणविषयको यत्रानुभवो नास्ति तत्र स्मरणासम्भवेन निर्विकल्पकमावश्यकमिति वाच्यम् । तत्रापि जन्मान्तरीयसंस्कारादेव तत्र स्मरणोपगमात् इति चेत् ।

एवमपि अपूर्वचैत्रत्वादिजातिविशेषस्य प्रागननुभूततया तस्य स्मरणासम्भवेन निर्विकल्पकस्यावश्यकत्वादिति दिक् ॥ ० ॥

विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकं तु न विशेषणज्ञानत्वं स्मरणे व्यभिचारात। कारणतावच्छेदककोटौ ज्ञानत्वमनिवेश्य संस्कारसाधारणतद्विषयकत्वेन हेतुत्वे घटत्वांशेऽन्याप्रकारकानुद्बुद्धसंस्कारतः कदाचिदपि केवलं जातिमानित्याकारकप्रत्यक्षानुत्पादप्रसङ्गात् । नापि विशिष्टानुभवत्वं तथा,

अनुभवत्वजातेः बाधाभावजन्यतावच्छेदकतया सिद्धपरोक्षत्वजात्या साङ्कर्येण निरस्तत्वात् । स्मृत्यन्यज्ञानत्वरूपस्य तस्य निवेशे च गौरवात्, किन्तु तादृशप्रकारताशालिप्रत्यक्षत्वमेव तथा, अनुमित्यादिस्थले परामर्शविशेषाणामेव तादृशविलक्षणप्रकारतानियामकत्वसम्भवेनैतादृशविलक्षणज्ञानजन्यतावच्छेदकस्य तत्साधारण्याभावेऽपि क्षतिविरहात् ।

यत्तु-विशिष्टबुद्धित्वमेव जन्यतावच्छेदकं, निर्विकल्पकात्मकस्मरणस्य च विशिष्टस्मरणप्राक्काले स्वीकारान्न तत्र व्यभिचार-इति ।

तदसत् । विशिष्टप्रत्यक्षत्वस्यैव जन्यतावच्छेदकत्वेनोपपत्तौ निर्विकल्पकात्मकस्मरणस्य विशिष्टस्मरणपूर्वं कल्पनस्यानुचितत्वात् ।

अथ निर्विकल्पकात्मकस्मरणोपगमे ज्ञानत्वमपि न निवेश्यते किन्तु तत्प्रकारत्वमेव तथा इति लाघवम्, तत्प्रकारकप्रत्यक्षत्वस्य तथात्वे तत्प्रकारकप्रत्यक्षत्वयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावद्वयप्रसङ्गात् अवच्छेदकगौरवाच्च । कारणतावच्छेदकं च संस्कारव्यावृत्तं ज्ञानेष्वसाधारणवैजात्यम् , अन्यथा यत्र फलसाधनताज्ञानानन्तरं फलेच्छा ततः प्रवृत्तिस्ततः कार्योत्पत्तिः तत्र फलोत्पत्तिकाले फलसाधनताज्ञानस्य नाशेन व्यभिचारप्रसङ्गात् । न च तत्प्रकारकत्वस्येश्वरज्ञानसाधारण्यात् जन्यत्वनिवेशस्यावश्यकतया गौरवमिति तदपेक्षयेश्वरप्रत्यक्षव्यावृत्तप्रत्यक्षत्वावान्तरजातेरवच्छेदकत्वमिति वाच्यम् । नित्यसाधारणधर्मस्यावच्छेदकत्वे क्षतिविरहात् । न च तत्प्रकारकतद्विशेष्यकस्मृतित्वस्यैव तत्प्रकारकतद्विशेष्यकसंस्कारजन्यतावच्छेदकतया कथं तादृशसंस्कारान्निष्प्रकारकस्मरणमुत्पत्स्यत इति वाच्यम् । तदनुरोधेन तद्विषयकस्मृतित्वावच्छिन्नं प्रति तद्विषयकसंस्कारत्वेन हेतुत्वान्तरोपगमात् । न च तादृशकार्यकारणभावान्तरकल्पनापेक्षया तत्प्रकारकप्रत्यक्षत्वस्य विशेषणज्ञानजन्यताच्छेदकत्वमुचितमिति वाच्यम् । तत्प्रकारकत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वे लाघवेन निर्विकल्पकात्मकस्मरणसिद्धौ तन्नियामककारणताकल्पनस्य फलमुखत्वादिति चेन्न ।

विषयविशेषं निवेश्य कार्यकारणभावकल्पने गौरवमिति प्रकारतासम्बन्धेनप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति विषयतासम्बन्धेन ज्ञानत्वेनैव विषयमनिवेश्य हेतुत्वं कल्प्यते, इत्थं च प्रकारत्वप्रत्यक्षत्वयोरेकत्रानिवेशे विनिगमनाविरहासम्भवात् अवच्छेदकागौरवाच्च स्मरणसाधारणधर्मस्यावच्छेदकत्वं स्वीकृत्य निर्विकल्पकात्मकस्मरणकल्पनाऽनुचितैवेति कृतं पल्लवितेन ॥

अथ जात्यतिरिक्तपदार्थस्य स्वरूपतो भानं न स्वीक्रियत इति निय-

मस्य कोऽर्थः ? न तावज्जात्यतिरिक्तपदार्थत्वव्यापकविशेष्यत्वान्यप्रकारतानिरूपकत्वाभावः, 'अयं घट' इत्याकारकज्ञाने इदन्त्वांशे निरूपकतासम्बन्धेन विशेष्यत्वान्यप्रकारतासम्बन्धेन इदन्त्वस्य घटादिरूपतया घटवृत्तिरूपादिस्वरूपतया वा तत्रैव व्यभिचारादिति चेन्न ।

किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वान्यनिरवच्छिन्नप्रकारत्वाभावो जात्यतिरिक्तपदार्थत्वव्यापक इति नियमार्थः । 'अयं घट' इत्यत्र किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितैव इदन्त्वप्रकारता न ततो भिन्नेति न व्यभिचार इति । प्रकारतायां निरवच्छिन्नत्वोपादानात् घटवानित्याकारकज्ञानीयकिञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारतान्यघटत्वावच्छिन्नप्रकारत्वानिरूपकत्वस्य घटे सत्त्वेऽपि न व्यभिचारः, तादृशप्रकारतायां निरवच्छिन्नत्वाभावसत्त्वेन विशिष्टाभावसत्त्वात् ।

अथ जात्यतिरिक्तपदार्थस्य स्वरूपतः प्रकारताशालिज्ञानं कथं न जायते ? तादृशविषयताशालिज्ञानजनकसत्त्वात् । न च निरवच्छिन्नप्रकारतासम्बन्धेन ज्ञानं प्रति निरवच्छिन्नविषयतासम्बन्धेन ज्ञानत्वेन हेतुत्वकल्पनात् निरवच्छिन्नविषयतासम्बन्धेन पटादौ ज्ञानस्य विरहेण न निरवच्छिन्नप्रकारतासम्बन्धेन ज्ञानापत्तिरिति वाच्यम् । 'अयं घट' इति ज्ञाने इदन्त्वांशे स्वरूपतो विषयतासत्त्वादिति चेन्न ।

निरुक्ततादृशविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वान्यनिरवच्छिन्नप्रकारतासंबन्धेन ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति स्वसामानाधिकरण्यस्वनिष्ठसमवायसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितप्रतियोगिताकभेदवत्त्वोभयसम्बन्धेन सत्त्वेन कारणत्वोपगमात्, तथाच तादृशोभयसम्बन्धेन सत्त्वस्य च जात्यतिरिक्तपदार्थे सत्त्वेन न तादृशनिरुक्तविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वान्यनिरवच्छिन्नप्रकारतासम्बन्धेन ज्ञानापत्तिरिति मदुक्तदिशा सर्वत्रानुसरणीयत्वादिति दिक् ॥

इति विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानकारणतावाद(७)वीचिः ।

श्रीगणाधिपतये नमः ॥

महामहोपाध्याय श्रीगदाधरभट्टाचार्यविरचितः संशयवाद(८)वीचिः ॥

ननु किन्नाम संशयत्वम्? तद्धि न तावत्सन्देहोऽनुभवसिद्धो जातिविशेषः, चाक्षुषत्वादिना सङ्करात्, आंशिकत्वोपगमाच्च। नापि तत्तदभावोभयप्रकारकज्ञानत्वम्, 'भूतलं घटवत्, गुणश्च घटाभाववानि' त्यादिसमूहालम्बनेऽतिव्याप्तेः । नापि एकधर्मिकतत्तदभावोभयप्रकारकज्ञानत्वम्, विभिन्नधर्मितावच्छेदककैकधर्मिकतत्तदभावोभयप्रकारकसमूहालम्बनेऽतिव्याप्तेः । न च समानधर्मितावच्छेदककतत्तदभावोभयप्रकारकज्ञानत्वं, तदिति वाच्यम् । 'भूतलं घटवत् घटाभाववच्चे'त्यादिसमुच्चयेऽतिव्याप्तेः, समुच्चयस्य कोटिद्वयांश एव निश्चयरूपत्वात्। न च समुच्चयस्य निश्चयरूपत्वे तदुत्पत्तिरेव कथं स्यात्, तदभावनिश्चयतन्निश्चययोः कार्यसहभावेन तत्तदभावविशिष्टबुद्धिप्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् । घटतदभावादेरव्याप्यवृत्तित्वग्रहदशायामेव समुच्चयोपपत्तिसम्भवात्, अव्याप्यवृत्तित्वग्रहाभावविशिष्टस्यैव तदभावनिश्चयस्य विशेष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन ग्राह्याभावनिश्चयस्य विशेष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन विशिष्टबुद्धावप्रतिबन्धकत्वादव्याप्यवृत्तित्वग्रहाभावदशायामपि विशेष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनैव तत्तदभावोभयसमुच्चयसम्भवाच्च । अत एवाव्याप्यवृत्तित्वग्रहाभावदशायामपि पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यतदभावोभयप्रकारिका समुच्चयरूपाऽनुमितिः सर्वसिद्धा इति चेत् ।

अत्र प्राञ्चः—विशेष्यतावच्छेदकावच्छेदेन तत्तदभावाद्यन्यतरकोट्यवगाह्येकधर्मितावच्छेदककतत्तदभावाद्युभयकोटिकं प्रत्यक्षं संशयः । तद्धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन तत्तदभावाद्यन्यतरकोटिमवगाहते यत्तद्धर्मितावच्छेदककतत्तदभावाद्युभयकोटिकं प्रत्यक्षं तत्त्वं तद्धर्मितावच्छेदककतत्संशयत्वमिति तु निष्कर्षः । आदिपदात्तत्तद्भेदपरिग्रहः । अव्याप्यवृत्तित्वग्रहविरहदशायां 'भूतलं घटवत् घटाभाववच्चे' त्यादिसमुच्चये विशेष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनैव तत्तदभावादिः प्रकारः, न तु विशेष्यतावच्छेदकावच्छेदेन संशयस्य तु विशेष्यतावच्छेदकावच्छेदेन तत्तदभावान्यतरप्रकारकत्वनियमात् । अव्याप्यवृत्तित्वग्रहदशायां वृक्षत्वाद्यवच्छेदेन 'वृक्षः संयोगवान् तदभाववाँश्चे'त्याद्यनुमितौ स्मृतौ चातिव्याप्तिवारणाय प्रत्यक्षत्वनिवेशः । प्रत्यक्षातिरिक्तज्ञाने संशयत्वा-

भावेन तयोरलक्ष्यत्वात्, तयोः संशयत्वे चाव्याप्यवृत्तित्वग्रहनाशेऽपि तत्सत्त्वे वृक्षादौ संयोगादिमत्त्वग्रहापत्तेः। अत एव संशयात्मकयोग्यताज्ञानात् 'वर्णो नश्यति नवे'त्यादिविप्रतिपत्तिवाक्यजन्यस्य वर्णत्वाद्यवच्छेदेन स्वरूपादिसम्बन्धेन नित्यत्वतदभावादिप्रकारकशाब्दबोधस्यापि न संशयत्वम्। न च तस्य निश्चयरूपत्वे तदुत्पत्तिरेव कथं स्यात् ग्राह्याभावनिश्चयस्य कार्यसहभावेन विशिष्टबुद्धौ प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम्। शाब्दान्यविशिष्टबुद्धेरेव प्रतिबध्यत्वात्। न च तथापि तदनन्तरं कथमस्य संशय इति वाच्यम्। वादिवाक्यजन्यत्वेनाप्रामाण्यज्ञानानन्तरमेव मानससंशयाभ्युपगमात्। न च प्रत्यक्षत्वनिवेशेऽपि अव्याप्यवृत्तित्वग्रहदशायां वृक्षत्वाद्यवच्छेदेन 'वृक्षः संयोगवान् तदभाववांश्चे'तिप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिस्तस्य समुच्चयत्वादिति वाच्यम्। अव्याप्यवृत्तित्वाग्रहदशायां वृक्षत्वाद्यवच्छेदेन 'वृक्षः संयोगवान्नवे'तिप्रत्यक्षवत् तस्य संशयत्वात्। अव्याप्यवृत्तित्वग्रहनाशेऽपि तादृशप्रत्यक्षसत्त्वे वृक्षादौ संयोगादिमत्त्वग्रहस्येष्टत्वात्। न च तथापि 'अयं गौरश्वो वे'त्यादिभावद्वयकोटिकसंशयेऽव्याप्तिर्दुर्वारा, तत्र गोत्वाभावादेरप्रकारत्वादिति वाच्यम्। तत्र संशयत्वस्य विवादग्रस्तत्वेनालक्ष्यत्वात्तत्सत्त्वे'ऽयं गौरश्वो न वेति'संशयानुत्पादस्य सर्वसिद्धत्वात्, तस्य प्रतिबन्धकत्वे संशयत्वविवादस्यैव तत्रासम्भवात् इत्याहुः॥

साम्प्रदायिकास्तु-तत्तदभावाद्यन्यतरकोट्यंशे विरोधसंसर्गकैकधर्मितावच्छेदककृतत्तदभावाद्युभयकोटिकं प्रत्यक्षं संशयः, स च कचिद्विशेष्यतावच्छेदकावच्छेदेन, क्वचिच्च तत्सामानाधिकरण्येन भवति। समुच्चये च विरोधो न संसर्ग इति न तत्रातिव्याप्तिः। संशये च कचिद्भावकोटिविरोधविशिष्टविशेषणताविशेषसम्बन्धेनाभावकोटेः, क्वचिदभावकोटिविरोधविशिष्टसमवायसम्बन्धेन भावकोटेः, क्वचित्परस्परविरोधविशिष्टसम्बन्धेन भावकोटेरभावकोटेश्च धर्मिणि प्रकारत्वम्, क्वचित्त्वभावकोट्युपरि प्रतियोगिनः प्रकारत्वमेव भावकोटिविरोधविशिष्टप्रतियोगितासम्बन्धेनेत्यभ्युपगमात्। विरोधस्तु तदधिकरणावृत्तित्वम्। अत एव वाशब्देन संशयस्य चशब्देन समुच्चयस्याभिलापः, वाशब्दस्य विरोधसंसर्गतास्फोरकत्वात्। एवञ्चाव्याप्यवृत्तित्वग्रहदशायां 'वृक्षः संयोगवान् तदभाववांश्चे'ति प्रत्यक्षमपि न संशयो विरोधस्यासंसर्गत्वात्, किन्तु समुच्चय एव। विरोधसंसर्गतात्पर्यकेन 'वर्णो नश्यति नवेत्या'दिविप्रतिपत्तिवाक्येन संशयात्मकयोग्यताज्ञानसहकाराज्जनितस्य 'वर्णो नश्यति नवे'त्यादिविरोधसंसर्गकशाब्दबोधस्य वारणाय प्रत्यक्षत्वनिवेशः। न च त-

स्य लक्ष्यत्वमस्तु किं प्रत्यक्षत्वनिवेशेनेति वाच्यम् । प्रत्यक्षातिरिक्तज्ञाने संशयत्वव्यवहाराभावात् , तस्य संशयत्वे विनापि वादिवाक्यजन्यत्वेनाप्रामाण्यज्ञानं तदनन्तरं मानससंशयापत्तेः । यदि च विरोधसंसर्गेण शाब्दबुद्धेर्विवादग्रस्तत्वात् तत्संसर्गान्तर्भावेण योग्यतादिज्ञानस्य हेतुत्वाकल्पनात् तादृशविप्रतिपत्तिवाक्यस्थले विरोधसंसर्गेण शाब्दबोध एव न जायते किन्तु पदार्थोपस्थितिसहकारेण तदुत्तरं मानससंशय एवेति विभाव्यते, तदापि यत्र विरोधसंसर्गेणैव साध्यतदभावयोर्व्याप्तिज्ञानं पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन च साध्यतदभावयोस्तादृशव्याप्तिविशिष्टवत्ताधरामर्शस्तत्र पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन विरोधसंसर्गेण साध्यतदभावयोः समूहालम्बनानुमितावतिव्याप्तिवारणायैव प्रत्यक्षत्वनिवेश आवश्यकः, प्रत्यक्षातिरिक्तज्ञाने संशयत्वव्यवहाराभावात् । तस्य संशयत्वे तदुत्तरं पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यतदभावयोरुपनीतभानाद्यापत्तेरित्याहुः ॥

नव्यास्तु—कोटिद्वयप्रकारताद्वयनिरूपितैकविशेष्यताशालिज्ञानत्वमेव संशयत्वम् । संशये सन्देह्मीत्यनुभवसिद्धा तत्तदभावोभयप्रकारतानिरूपिता धर्मिण्येकैव विशेष्यता, प्रकारताभेदेऽपि विशेष्यताभेदाभावात् । समुच्चये तत्तदभावलक्षणप्रकारभेदेन विशेष्यताद्वयी संशयातिरिक्तज्ञाने एकस्य विशेष्यत्वस्य प्रकारताद्वयानिरूपितत्वात् , संशयसमुच्चययोर्भेदान्यथाऽनुपपत्त्या लाघवात्तथैव कल्पनात् । न च संशये विशेष्यताद्वयी किन्न स्यात् , विनिगमकाभावात् , तावतापि संशयसमुच्चययोर्विशेषनिर्वाहादिति वाच्यम् । तथासति बाधनिश्चयादेः प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतनिश्चयत्वस्य लघुनो दुर्वचत्वापत्तेरित्यस्यैव विनिगमकत्वात् । ननु संशये यदि विशेष्यताद्वयी समुच्चये चैकाऽङ्गीक्रियते, तदा भूतलं घटवन्नवेति संशयव्यावृत्तये भूतलं घटवत् घटाभाववच्चेति समुच्चयसङ्ग्रहाय च एवंरूपेण बाधबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् , तथाहि घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितभूतलत्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्वे सति, घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितभूतलत्वावच्छिन्नविशेष्यतातिरिक्तघटाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितभूतलत्वावच्छिन्नविशेष्यताकान्यत्वे सति, घटाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितभूतलत्वावच्छिन्नविशेष्यताकान्यज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वमवश्यं वाच्यम् । घटवत्त्वज्ञानस्य घटविशिष्टबुद्धौ प्रतिबन्धकत्ववारणाय चरमं घटाभावत्वावच्छिन्नेति । अथ समुच्चये विशेष्यताद्वयी संशये चैकाऽङ्गीक्रियते, तदैवंरूपेण प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् , तथाहि-घटाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतातिरिक्तप्रकारत्वानिरूपितघटाभावत्वावच्छि

न्नप्रकारतानिरूपितभूतलत्वावच्छिन्नविशेष्यताकज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्, तथा च तादृशसंशयस्य न प्रतिबन्धकत्वम्, भूतलं घटवत् घटाभाववच्चेति समुच्चयस्य प्रतिबन्धकत्वं लब्धम्, तथा च पूर्वमते धर्मितावच्छेदकप्रवेशेन गौरवम्, एतन्मते च तदपेक्षयाऽतीव लाघवं धर्मितावच्छेदकानामप्रवेशादिति ॥ एतेन—प्रकारताभेदात् न क्वापि विशेष्यताभेदः, किन्तु विशेष्यतावच्छेदकभेदादेवैतद्भेदः, आवश्यकत्वादव्यभिचारित्वाच्च। संशयसमुच्चययोर्भेदस्तु सन्देह्मीत्यनुव्यवसायसिद्धविषयतानिष्ठवैलक्षण्यादेवोपपन्नः। विशेष्यतानिष्ठं वैलक्षण्यञ्च न प्रकारताद्वयनिरूपितत्वम् अपि तु विशेष्यतात्वव्याप्यधर्मविशेष इत्यपि परास्तम्। तद्वैलक्षण्यं विशेष्यतानिष्ठं प्रकारतानिष्ठं वा कल्प्यत इत्यत्र विनिगमकाभावात्। विनिगमकाभावेन सर्वत्रैव तदभ्युपगमे बाधबुद्ध्यादीनां प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावादेर्विनिगमकाभावेन बाहुल्यप्रसङ्गात्। विशेष्यताच्छेदकभेदेनेव प्रकारताभेदेनाप्यविरुद्धोभयप्रकारकज्ञाने विशेष्यताभेदस्यानुभवसिद्धत्वाच्च, अन्यथा विशेष्यतावच्छेदकभेदेनापि विशेष्यताभेदस्य लाघवादपलापप्रसङ्गात्। न च तवापि संशयस्थले तत्तदभावोभयनिष्ठा एकैव प्रकारता, प्रकारतावच्छेदकभेदेऽपि प्रकारताभेदाभावात्, समुच्चये च तत्तदभावत्वलक्षणप्रकारतावच्छेदकभेदेन प्रकारताद्वयी इत्येव भेदकं किन्न स्यात्, विनिगमकाभावात्, तदभावावृत्तितद्वृत्तिप्रकारताकज्ञानत्वमेव तन्निश्चयत्वमिति निश्चयत्वस्यापि सुवचत्वादिति वाच्यम्। तथासति भूतलं घटवन्नवेतिसंशयस्य घटाभावत्वावच्छिन्नघटनिष्ठप्रकारताकत्वापत्तेः, घटत्वावच्छिन्नघटाभावनिष्ठप्रकारताकत्वापत्तेश्च। न चेष्टापत्तिः, तथासति घटाभावत्वरूपेण घटस्य घटत्वरूपेण च घटाभावस्य ज्ञानं विनापि तादृशसंशयानुपपत्तेः, न्यायनये विशिष्टनिरूपितवैशिष्ट्यबुद्धिं प्रति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणज्ञानस्य हेतुत्वात्, तस्य च तद्धर्मावच्छिन्नतन्निष्ठप्रकारताकज्ञानत्वेन तद्धर्मप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुहेतुमद्भावात्। घटाभावत्वेन घटाभावं सन्देह्मि घटत्वेन घटं सन्देह्मि, घटाभावत्वेन घटाभावप्रकारकज्ञानवानहं घटत्वेन घटप्रकारकज्ञानवानहमित्यनुव्यवसायवत्, घटाभावत्वेन घटं सन्देह्मि घटत्वेन घटाभावं सन्देह्मि, घटाभावत्वेन घटप्रकारकज्ञानवानहं घटत्वेन घटाभावप्रकारकज्ञानवानहमित्यनुव्यवसायप्रसङ्गाच्च।

ननु तथापि विशेष्यताविशेषस्य संशयत्वरूपत्वे तादृशविशेष्यताशालिज्ञानं क्वचिदेव जायते क्वचिन्नेत्यत्र किं नियामकम्? धर्मितावच्छेदकप्रका-

रैकधर्मिधीसहिततत्तदभावोभयविशिष्टज्ञानसामान्यसामग्र्या एव तदुत्पत्तिनियामकत्वे विशेष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन भूतलं घटवत् तदभाववच्चेत्यादिसमुच्चयोत्पत्तिदशायां नियमतो विशेष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनभूतलं घटवन्नवेत्यादिसंशयोत्पादापत्तेः । न च समुच्चयस्य तत्तदभावोभयविशिष्टबुद्धिरूपत्वान्नोक्तापत्तिरिति वाच्यम् । विशेष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन तदभाववत्तानिश्चयस्य तत्सामानाधिकरण्येन तद्वत्ताबुद्धावप्रतिबन्धकत्वात्, अन्यथाऽव्याप्यवृत्तित्वग्रहदशायां समुच्चय एव न स्यात् । न च विशेष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन संशयं प्रति विशेष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनैककोटिनिश्चयोऽपि विरोधी न तु तादृशसमुच्चये,प्राचीनादिमतसिद्धस्य तत्तदभावोभयप्रकारत्वादिघटितसंशयत्वस्यार्थसमाजग्रस्तत्वेऽपि विषयताविशेषरूपस्य संशयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे बाधकाभावात्, विशेष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन तत्तदभावनिश्चयोत्पत्तिदशायामिव तदुत्तरदशायामपि विशेष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन संशयानुत्पादस्येष्टत्वात्, अस्तु वा संशयं प्रति सामान्यतो निश्चयसामग्र्येव प्रतिबन्धिकेति वाच्यम् । तथा सति तत्तत्पदार्थतत्तदभावभेदेन संशयस्थलेऽतिरिक्तानन्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनापत्त्या प्राचीनादिमतस्यैव साम्यक्त्वात् । न च सम्प्रदायमतेऽपि विशेष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन भूतलं घटवत् तदभाववच्चेत्यादिसमुच्चयोत्पत्तिदशायां नियमतो विशेष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन भूतलत्वावच्छिन्ने विरोधसंसर्गेण घटतदभावादिप्रकारकज्ञानापत्तिवारणाय प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनमावश्यकमिति वाच्यम् । विरोधसंसर्गाग्रहदशायां तदुत्पादासम्भवात्, तत्सत्त्वे तदुत्पादस्येष्टत्वात्, इति चेन्न ।

विशेष्यताविशेषरूपस्य संशयत्वस्य नियमतो विशेष्यतावच्छेदकावच्छेदेनोभयकोटिकप्रत्यक्ष एवाभ्युपगमात, न तु विशेष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनोभयकोटिकप्रत्यक्षे, तादृशोभयकोटिकज्ञानमात्रस्यैव समुच्चयान्तर्गतत्वात्, तथा च निर्धर्मितावच्छेदकसंशयवत् विशेष्यतावच्छेदकावच्छेदेनोभयकोटिकप्रत्यक्षातिरिक्तस्य संशयस्यालीकतया विशेष्यतावच्छेदकावच्छेदेन तद्वत्तादिविशिष्टबुद्धिसामग्र्यभावात् न तदानीं संशयापत्तिः । एवं धर्मिधीसहिततत्तदभावोभयविशिष्टधीसामान्यसामग्रीसत्त्वेऽपि विशेष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन भूतलं घटवत् घटाभाववच्चेत्यादिसमुच्चयोत्पत्तिदशायां न भूतलं घटवन्नवेत्यादिसंशयोत्पत्तिः, विशेष्यतावच्छेदकावच्छेदेन तद्वत्तादिविशिष्टबुद्धिं

प्रति विशेष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन तत्तद्भावादिनिश्चयस्यापि कार्यसहभावेन प्रतिबन्धकतया तत्र सामग्रीविरहात् । न चैवमव्याप्य-वृत्तित्वग्रहदशायां संयोगवान् तदभाववांश्च वृक्ष इति प्रात्यक्षिकसमुच्चयोत्पत्तिकाले तादृशविशेष्यताविशेषात्मकसंशयत्वशालिज्ञानापत्तिर्दुर्वारा, अव्याप्यवृत्तित्वग्रहाभावविशिष्टस्यैव तदभावादिनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् । अप्रामाण्यग्रहदशायां निश्चयोत्पत्तिकाल इवाव्याप्यवृत्तित्वग्रहदशायामपि निश्चयोत्पत्तिकाले संशयोत्पत्तेरिष्टत्वात् । न च तथाप्यव्याप्यवृत्तित्वग्रहदशायां साध्यतदभावोभयप्रकारकानुमित्युत्पत्तिकाले संशयोत्पत्तिर्दुर्वारा तदानीमपि संशयाभ्युपगमेऽनुभवविरोध इति वाच्यम् । तादृशविशेष्यताविशेषरूपस्य संशयत्वस्य प्रत्यक्षत्वव्याप्यतया प्रत्यक्षसामग्रीविरहादेव तदानीं तदनुत्पादात् इति प्राहुः ॥

इति श्री महामहोपाध्यायगदाधरभट्टाचार्यविरचितः
संशयवाद(८)वीचिः समाप्तः ॥

---

(९) संशयवादवीचिः ।

विशिष्टबुद्धिः संशयनिश्चयभेदेन द्विविधा । तत्र संशयत्वं न जातिः, चाक्षुषत्वादिना सङ्करात् ।

अथ मानसत्वव्याप्यैव सा जातिः, संशयपूर्वकाले धर्मिज्ञानकोट्युपपस्थितेरावश्यकत्वात् ज्ञानलक्षणसन्निकर्षघटितसामग्रीबलात्सर्वत्र मानसस्यैव तस्य सम्भवात्। न च चक्षुःसन्निकर्षकाले तदसम्भवः, मानसं प्रति चाक्षुषसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् । तत्र फलानुरोधेन चक्षुर्मनोयोगाकल्पनात् । न चायं पुरुषो नवेति संशयोत्तरं पुरुषं पश्यामीत्यनुव्यवसायानुत्पादेऽपि धर्म्युपरागेण चाक्षुषत्वादिविषयताविशिष्टविषयकस्याऽयं पश्यामीत्यनुव्यवसायस्य दुर्वारतया चाक्षुषत्वादिरूपस्य तस्य दुर्वारतैवेति वाच्यम् । संशयपूर्वकालोत्पन्नधर्म्मिचाक्षुषादिविषयकस्यैव तादृशानुव्यवसायस्य सम्भवात्, संशयस्य चाक्षुषत्वाद्यनभ्युपगमेऽपि क्षत्यभावात् । न चैवमपि संशयत्वजातौ मानाभाव इति वाच्यम् । अनु-

मितिजनकतावच्छेदककोटिप्रविष्टतया तत्सिद्धिः, अनुमितिं प्रति संशयाव्याप्यवत्ताज्ञानत्वेन हेतुत्वात् उपाध्यपेक्षया जातेर्लघुत्वात्। न चातिलाघवात् निश्चयत्वं जातिरेवेति वाच्यम्। निश्चयत्वस्य सर्वत्र मानसत्वाप्रसक्त्या चाक्षुषत्वादिनासङ्करात् इति चेन्न।

एवंसति तर्कत्वमपि न जातिः स्यात् समूहालम्बनतर्कात्मकसंशये सङ्करप्रसङ्गात्। न च तर्कत्वजातौ मानाभावः, आपाद्यव्यतिरेकनिश्चयजन्यतावच्छेदकतया बाधादिप्रतिबध्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टतया च तत्सिद्धिः। यदि चांशिकत्वात्तर्कत्वं न जातिः किन्तु आपाद्यताख्यविलक्षणविषयतैवेति मन्यते, तदा संशयत्वस्याप्यांशिकत्वेन तुल्यत्वम्। यदि च सर्वत्र जातेर्व्याप्यवृत्तिता न स्वीक्रियते, तदा तर्कत्वस्यापि जातित्वसम्भवादुक्तदोषतादवस्थ्यम्। यदि च जात्यन्तरसङ्कीर्णापि जातिः स्वीक्रियते, तदा सकलशास्त्रसिद्धान्तपरित्याग एवारब्धः किं विचार्य्यम्।

एतेन—एकज्ञाने संशयत्वतदभावौ चेदनुमन्येते, तदैव तदव्याप्यवृत्ति स्यात् तदेव न, किन्तु अयं पुरुषो नवा घटवद्भूतलमिति समूहालम्बनादौ पुरुषादिविषयकत्वावच्छेदेन संशयत्वमात्रं स्वीक्रियते नतु इतरविषयकत्वावच्छेदेन तदभावः, एवञ्च स्वाभावासामानाधिकरण्येन तस्य नाव्याप्यवृत्तित्वम्। न चेतरविषयकत्वावच्छेदेन संशयत्वासत्त्वे तदभाव आवश्यकः, प्रतियोग्यनवच्छेदकस्य तदभावावच्छेदकत्वानियमात्। बाधादिप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ तद्विषयकत्वावच्छेदेन संशयत्वशून्यत्वं न निवेश्यते, येनेतरांशे संशयस्य सङ्ग्रहाय तत्तद्विषयकत्वावच्छेदेन संशयत्वाभावस्वीकार आवश्यकः, अपि तु संशयत्वानवच्छेदकतत्तद्विषयकत्वमेव। यदि च जातेः स्वाभावासामानाधिकरण्यवत्किञ्चिदनवच्छिन्नत्वनियमोऽपि सिद्धान्तः, तदा तत्तद्विषयकत्वावच्छेदेन स्वीकार्यम्, बाधप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ संशयत्वानवच्छेदकत्वमेवावश्यं तत्तद्विषयकत्वांशे निवेश्यम्—इत्यपि परास्तम्।

तर्कत्वस्थलेऽपि एवं वक्तुं शक्यतया सङ्करानुद्धारात्। न च सङ्करभयेन तर्कसंशयोभयात्मकसमूहालम्बनमेव नोपगम्यते, अपितु क्रमिकज्ञानद्वयमेवेति वाच्यम्। सामग्रीयौगपद्यस्थले तादृशसमूहालम्बनोत्पादस्य बाधकसहस्रेणापि दुर्वारत्वात्। न चैकं प्रत्यन्यसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यत इति प्रत्यक्षानुमित्योरिव सामग्रीयौगपद्यमेव न सम्भवति, एतादृशप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावाधिक्यप्रयुक्तगौरवं पुनरकिञ्चित्करमेव, लाघवेन दर्शितकारणत्वप्रतिबध्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टतया संशयत्वतर्कत्वजातिद्वयसिद्धौ तदेकतरावच्छिन्ने जायमानेऽपरावच्छि-

न्नोत्पत्तौ ज्ञानद्वयोत्पादस्तादृशजात्याः सङ्करो वा अनिष्टः प्रसज्येतेति
तद्वारणाय तादृशप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः तादृशजातिसिद्धिमुपजीव्य
उत्तरकाले कल्पनीय इति तदेतद्गौरवस्य फलमुखत्वादिति वाच्यम्।
तर्कं प्रति संशयस्य संशयं प्रति तर्कस्य वा सामग्र्याः विरोधित्वं कल्प्यत
इत्यत्र विनिगमकासम्भवात्। न च विनिगमनाविरहात् उभयोरेव उभयप्र-
तिबन्धकत्वमुपेयतामिति वाच्यम्। तथासति तादृशोभयज्ञानयोरितरसकल-
कारणसमवधानदशायामुभयोरेवापलपनीयतयाऽनुभवविरोधात् । त-
स्मादेकधर्म्मिकविरुद्धोभयप्रकारकज्ञानत्वमुपाधिरेव। एकधर्म्मिकत्वञ्च ए-
कधर्म्मावच्छिन्नविशेष्यताकत्वं न त्वेकविशेष्यकत्वम्, एकधर्म्मिण विभि-
न्नधर्म्मपुरस्कारेण कोटिद्वयविशेष्यमुद्रयाऽवगाहमाने'ऽयं न पुरुषः क-
रादिमान् पुरुष' इति निर्णयेऽतिव्याप्तेः ।

अथैवमपि विभिन्नधर्म्मावच्छिन्नैकनिष्ठधर्म्मितावच्छेदकताकस्य 'ए-
तद्वान् पुरुषः करचरणादिमांश्च न पुरुष' इत्यादिसमूहालम्बनस्य वारण-
मशक्यमेव। एकधर्म्मावच्छिन्नधर्म्मितावच्छेदकताकत्वनिवेशे च यत्र ध-
र्म्मितावच्छेदकतावच्छेदकीभूतस्यैकस्यैव विभिन्नधर्म्मपुरस्कारेण भानं
तत्राऽतिप्रसङ्गो दुर्वारः, स्वरूपतस्त्विदन्त्वावच्छिन्नधर्म्मितावच्छेदकमव-
गाहमानस्यायं पुरुषो न वेत्यादेरसंग्रहः । अविलक्षणधर्म्मिताकत्वमपि
न विचारसहम्, संशयीयकोटिद्वयप्रकारतानिरूपितधर्म्मितयोरपि
परस्परव्यावृत्ततत्तत्प्रकारतानिरूपितत्वादिधर्म्मवत्त्वेन विलक्षणत्वात् ।
न चैवं यादृशधर्म्मितावच्छेदकतया यादृशविशेष्यतया वा निरूपिता
या विरुद्धोभयप्रकारता तच्छालित्वं विवक्षणीयम्, संशये च प्रत्येक-
कोटिनिश्चयस्थले कॢप्तप्रत्येककोटिप्रकारतानिरूपितविशेष्यताभिन्न-
विशेष्यताकल्पने गौरवात मानाभावाच्च प्रत्येकस्थलीयविशेष्यतादे-
रेवोपगमात् । एवं विरुद्धोभयप्रकारत्वमित्यत्र च वास्तवविरुद्ध-
त्वस्य प्रकारविशेषणत्वे वृक्षः संयोगी नवेति संशयासंग्रहः,
विरुद्धत्वेन उभयप्रकारताविशेषणे च विरोधोपस्थितिशून्यकाले विरुद्ध-
त्वेनोभयकोटिभानाऽसम्भवात् तत्स्थलीयसंशयाव्याप्तेश्च । न च तदा
संशय एव न सम्भवतीति वाच्यम् । विरोधोपस्थितिं विनापि तुल्यब-
लकोटिद्वयविशिष्टबुद्धिसामग्रीसत्त्वे उभयकोटिद्वयविशिष्टबुद्ध्युत्पादे बा-
धकाभावात् । न चासौ समुच्चय एवेति वाच्यम् । अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानं
विना कोटिद्वयनिश्चयस्य युगपदुत्पादासम्भवात् , अव्याप्यवृत्तित्वज्ञा-
नाभावविशिष्टविपरीतकोटिनिश्चयस्य विशिष्टबुद्धौ कार्य्यसहभावेन वि-
रोधित्वात् । न चैवं तादृशविरोधिवशादेव न तदानीं तादृशज्ञानमुत्पद्यते

इति वाच्यम् । तादृशज्ञानानुत्पादप्रतिबन्धकस्याप्यसत्त्वात् । न चैककोटिनिश्चयस्तत्रोपेयते इति वाच्यम् । विनिगमकाभावात् बाधनिश्चयाभावस्य कार्य्यसहभावेन हेतुता दूषितेति चेन्न । अव्याप्यवृत्तिताग्रहदशायां बाधकालेऽपि विशिष्टबुद्ध्यनुत्पादस्तु न केनाप्यनुमन्यते । न च विरोधविषयकविपरीतकोटिनिश्चय एव विरोधी, विरोधाविषयकस्यापि भूतले घटो नास्तीत्यादिज्ञानस्य भूतले घटवत् इत्यादिज्ञानविरोधितायाः सर्वसम्मतत्वात् । नच विरुद्धोभयप्रकारकत्वमित्यस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्धर्म्मावच्छिन्नप्रकारताकत्वे सति दैशिकविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्ना या तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्धर्म्मावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नप्रकारता तच्छालित्वमर्थ इति वाच्यम् । एवमपि तद्धर्म्मावच्छिन्नवद्भेदकोटिकसंशयासंग्रहात् भावद्वयकोटिकसंशयासंग्रहाच्च । नच भावद्वयकोटिकसंशय एव नाद्रियते स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयश्च न भावद्वयकोटिक एव वाऽकारेणान्यतरकोट्यभावोल्लेखादिति वाच्यम् । अभावानुपस्थितावपि मिथोविरुद्धत्वेन स्थाणुत्वपुरुषत्वप्रकारकधीसामग्रीभ्यां फलजनने बाधकाभावात्, तद्विशिष्टबुद्धौ तद्विरुद्धत्वेन विरुद्धधर्म्मवत्तानिश्चयस्य कार्यसहभावेनाविरोधितया सामग्रीद्वयजन्यज्ञानस्य निश्चयत्वासम्भवात्, नहि कश्चिदपि व्यावर्त्तकधर्म्मदर्शनकाले विशिष्टबुद्धिमभ्युपैति। एवं धर्म्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्येन कोटिद्वयज्ञानस्यापि संशयत्वापत्तिः । न चेष्टापत्तिः, विशेषदर्शिनामपि मेयत्वादिसामानाधिकरण्येन घटतदभावज्ञानोत्पत्तेः, सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वापेक्षया व्यापकविपर्य्ययस्योपाध्याभासत्वं तदभावेन पक्षैकदेशे सत्प्रतिपक्षेऽपि एकदेशान्तरे साध्यसिद्धेरप्रत्यूहादिति ग्रन्थविरोधप्रसङ्गाच्च । तत्र पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्ध्युपगमे उपाध्यभावेन पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्याभावसिद्धावपि बाधकाभावात् त्वन्मते संशयानुमितिप्रसङ्गात् ।

मैवम्, स्वनिष्ठप्रकारताघटितधर्म्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकघटकीभूतप्रकारताशालिज्ञानत्वं संशयत्वमित्यर्थस्य विवक्षितत्वात् । विभिन्नधर्म्मावच्छिन्नविशेष्यत्वतदवच्छेदकत्वादिनिरूपकीभूततत्प्रकारताशालिबुद्धौ विपरीतकोटिनिश्चयस्याविरोधितया विभिन्नधर्म्मपुरस्कारेण धर्म्मितावच्छेदकादिमुद्रया एकविषयकज्ञाने नातिप्रसङ्गः, पुरुषत्वादिप्रकारकबुद्धौ पुरुषत्वादिविरुद्धत्वानवच्छिन्ना या वस्तुगत्या विरुद्धरूपादिप्रकारता तन्निरूपकज्ञानस्याविरोधितया नोपदर्शित 'रूपवानयं पुरुष' इत्यादिभ्रमेऽतिव्याप्तिः, तत्प्रकारकबुद्धौ विरुद्धत्वेन

पदार्थान्तरप्रकारकबुद्धेर्विरोधितया कोटिमवगाहमानस्य भावद्वयकोटिकसंशयस्यापि सङ्ग्रहात् ।

अथवा भावद्वयकोटिकसंशय एव नोपगम्यते । न च मिथो विरुद्धत्वेन स्थाणुत्वपुरुषत्वादिप्रकारकज्ञानसामग्रीभ्यां युगपत्समवहिताभ्यामर्थवशात् भावकोटिकसंशये बाधकाभावः, तत्र विनिगमकाभावादेकतरकोटिमात्रज्ञानं त्वापाद्यते इत्यस्य वक्तुमशक्यतया विशेषदर्शनस्य कार्य्यसहभावेन हेतुतयापि तादृशोभयकोटिकज्ञानवारणासम्भवात्, भवन्मते तत्तद्धर्मयोरेव ज्ञानाद्युत्पत्त्या विशेषदर्शनाभावस्य कार्य्यकालेऽक्षतत्वादिति वाच्यम् । स्थाणुत्वविरुद्धपुरुषत्ववानयमित्यादिविशेषदर्शनोत्पत्तिकालेऽयं स्थाणुरितिस्थाणुत्वादिविशिष्टबुद्धौ स्थाणुत्वविरुद्धधर्म्मवत्तानिश्चयसामग्रीप्रतिबन्धिका वाच्या, यत्र स्वविषयकाप्रामाण्यग्रहद्वितीयक्षणे संशयाद्यनुत्पत्त्या विशेषदर्शनादेरभावस्य कार्य्यसहभावेन हेतुत्वासम्भवात् । एवञ्च परस्परविरोधेन उक्तस्थले परस्परविरुद्धत्वेन भावद्वयकोटिकसंशयासम्भवः । न च निश्चयसामग्र्या एव प्रतिबन्धकतया तादृशसंशयोत्पत्तौ बाधकाभाव इति वाच्यम् । अभावाप्रकारकज्ञानस्य निश्चयतया तत्सामग्र्यास्तत्राक्षतत्वात् । यदि च तत्तदसाधारणकारणस्तोमरूपसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वापेक्षया लाघवात् स्वप्रतियोगिकृतिविशिष्टविशेषदर्शनप्रागभावस्यैव प्रतिबन्धकता स्वीक्रियते, तदा तु भावद्वयकोटिकः संशयो निराबाधः, विरुद्धत्वेन कोटिद्वयभासकसामग्रीसत्त्वदशायां फलोत्पादोपगमेऽप्येतादृशप्रतिबन्धकाभावसमवधानस्याव्याहतत्वात् । न च कोटिद्वयभानस्य तत्रोपगमे निरुक्तकृतिविशिष्टप्रागभावस्य प्रतिबन्धकत्वमेव न सम्भवति तादृशसामग्रीद्वयसम्वलनस्थले तत्सत्त्वादिति वाच्यम् । तादृशोभयकोट्यवगाहिज्ञानव्यावृत्तनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रागभावत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वादिति । एवं सामानाधिकरण्येन कोटिद्वयावगाहिज्ञानेऽपि नातिप्रसङ्गः, सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिविशिष्टबुद्धौ तादृशविपरीतज्ञानस्य विरोधितया तादृशज्ञानीयप्रकारतायाः परस्परघटितधर्म्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकाघटकत्वात् ।

अथैवमपि भावाभावोभयसमुच्चयेऽतिप्रसङ्गः विरोधानवगाहिनोऽपि ग्राह्याभावज्ञानस्य विशिष्टबुद्धिविरोधितया विरोधानवच्छिन्नाया अपि तदभावप्रकारतायास्तत्प्रकारकज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात्, अन्यथा विरोधानुपस्थितिकालीनतद्विषयकसंशयस्यैवासङ्ग्रहापत्तेः । न च सर्वत्र समुच्चये सामानाधिकरण्येनैव कोटिद्वयभानमिति वाच्यम् ।

संयोगविभागयोरव्याप्यवृत्तित्वग्रहदशायां द्रव्यत्वावच्छेदेन संयोगाभावभानस्यानुभविकतया तस्य संशयत्वासम्भवात् ।

यत्तु–समुच्चये विभिन्नावच्छेदकावच्छेदेनैव कोटिद्वयभानम्, अवच्छेदकमप्रतीत्य भावाभावयोरेकत्र भानानभ्युपगमात्, एवञ्च मूलावच्छेदेन तद्बुद्धौ शाखाद्यवच्छेदेन तदभाववत्ताज्ञानस्याविरोधितया न तस्य निरुक्तसंशयत्वापत्तिः, एकावच्छेदेन कोटिद्वयधीः संशय एव, अत एव संयोगतदभावयोरव्याप्यवृत्तित्वग्रहदशायामपि मूलावच्छिन्नो वृक्षः संयोगवान्न वेति संशयोऽनुभवसिद्ध एव–इति ।

तदप्यसत् । संयोगतदभावयोरव्याप्यवृत्तित्वग्रहदशायामवच्छेदकीभूतमूलानुपस्थितावपि वृक्षः संयोगवान् तदभाववांश्चेति शाब्दादिज्ञानस्यानुभविकत्वात् । न चानुपस्थितमपि तत्तत्कोटयवच्छेदकावच्छिन्नत्वं सम्बन्धघटकतया भासते सम्बन्धोपस्थितेर्विशिष्टबुद्ध्यहेतुत्वादिति वाच्यम् । विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य सर्वत्र संसर्गतया भाने मानाभावात् मूलावच्छिन्नो वृक्षः संयोगीत्यादावेव मूलावच्छिन्नत्वस्य संसर्गतया भानात्, समुच्चयस्य विभिन्नावच्छेदकावच्छेदेन भावाभावोभयविषयकत्वेऽव्याप्यवृत्तिताग्रहस्य तत्रानुपयोगित्वापाताच्च, अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानस्य प्रागसत्त्वेऽपि विभिन्नावच्छेदकावच्छेदेन भावाभावग्रहात् ।

अत्र साम्प्रदायिकाः । एककोटयंशेऽपरकोटिविरोधावगाहित्वमपि संशयत्वघटकं, विरोधानुपस्थितिकाले च प्रकारतया विरोधभानासम्भवेऽपि संसर्गतया तद्भानमुपेयते । न चैवमेकांशे विरोधसम्बन्धेनापरकोटेः प्रकारत्वात् निखिलसंशयानामेव वह्न्यभाववान्वह्निमानित्याद्याकारतापत्तिः, स्वातन्त्र्येण प्रकारतायामेव तथाकारतानियमात्, अत्र च पारतन्त्र्येणैव तदुपगमात् । अथवाऽभावांशे प्रतियोगिनोऽनुयोगितासम्बन्धेन प्रकारताया आवश्यकत्वात् तत्रैव विरोधवैशिष्टयं निवेश्यते, भावकोट्यंशे न विरोधभाननियमः । अथ धर्म्यंशे कोटयोः संयोगादिसम्बन्धेन प्रकारताया आवश्यकत्वात् तत्रैव विपरीतकोटिनिरूपितविरोधविशिष्टस्य तस्य संसर्गता स्वीकार्य्या समवायविशेषणताभ्यां संयोगतदभावयोरेकाधिकरणवृत्तित्वनिश्चयदशायामपि जायमानो मूलावच्छिन्नो वृक्षः संयोगी नवेति संशयः मूलावच्छिन्नविशेषणतासंसर्गक एवेति । तत्र च तादृशविशिष्टसंसर्गघटितस्य तादृशसम्बन्धेन तदधिकरणावृत्तित्वरूपविरोधभाने न किञ्चिद्बाधकम् । एवं द्रव्यान्तर्भावेण संयोगतदभावयोः सामानाधिकरण्यनिश्चयदशायां जायमानो गुणः संयोगी न वेति संशयो निरवच्छिन्नसमवायतथाविधविशेषणतासंसर्गकः ।

तत्र च तादृशविशिष्टसंसर्गघटकविरोधस्य भाने न किञ्चिद्बाधकं द्रव्यान्तर्भावेण समवायविशेषणताभ्यामेव तयोः सामानाधिकरण्यग्रहात्। निरवच्छिन्नसमवायविशेषणताभ्यां भावाभावयोरेकाधिकरणवृत्तित्वज्ञानन्त्वनाहार्य्यं नास्त्येव। अथ विरोधानुपस्थितिकाले संसर्गतया भानोपगमस्तदोपपद्यते यदि विरोधस्य संसर्गता प्रामाणिकी स्यात्, सैव च नास्ति। न च समुच्चयस्य संशयत्ववारणायान्यथानुपपत्त्यैव तत्सिद्धिः, अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानादुत्तरत्वस्य संशयत्वघटकतामुपगम्यापि तद्वारणसम्भवात्। न च संशयसमुच्चययोर्विलक्षणाकारकता तयोर्विषयस्य विषयतावैलक्षण्यमन्तरेण नोपपद्यते, अतस्तदन्यथानुपपत्त्यैव विरोधस्य संसर्गतासिद्धिरिति वाच्यम्। तर्हि संशयेऽतिरिक्तविरोधविषयतास्वीकारापेक्षया कोट्योर्धर्म्मिणि च विलक्षणविषयतास्वीकार एवोचितः, विरोधस्य संसर्गतास्वीकारेऽपि तन्निरूपितप्रकारताविशेष्यतयोरन्यत्राक्लृप्ततया अतिरिक्तविषयतायाः कोटयोर्धर्म्मिणि चाऽवश्यकल्प्यत्वात्। यदि च कोटिधर्म्मिणां विषयतासु वैलक्षण्यमेव दुर्वचमिति मन्यते, तदापि संशयसमुच्चययोर्वैलक्षण्योपपत्तये विरोधस्य पदार्थान्तरस्य वा संसर्गता स्वीक्रियत इत्यत्र विनिगमनाविरह इति चेत्। नैवम्, कोटिद्वयस्याविरुद्धत्वज्ञानदशायां संशयानुत्पादस्यानुभविकतया तदुपपत्तये संशये विरोधभानस्यावश्यकतया विनिगमनाविरहानवकाशात्।

केचित्तु संशये धर्म्मिणो विलक्षणविषयता स्वीक्रियते, तद्वैलक्षण्यञ्चकोटिद्वयप्रकारतानिरूपितत्वम्, समुच्चये तु नकविषयता कोटिद्वयप्रकारतानिरूपितेति तद्वैलक्षण्यं, विरोधस्य संसर्गतास्वीकारेऽपि अतिरिक्तविषयताकल्पनस्यावश्यकत्वात्। नचैवं वैपरीत्यमेव किन्न स्यादिति वाच्यम्। तथासति परामर्शादेरनुमितिजनकतायां बाधादिप्रतिबन्धकतायाञ्च तन्निष्ठप्रकारत्वानिरूपिततदभावप्रकारतानिरूपिततद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानभिन्नत्वे सति तत्प्रकारतानिरूपिततद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यताशालित्वज्ञानरूपनिश्चयत्वस्य निवेश्यतया गौरवात्. इतरथा तु तदभावप्रकारत्वानिरूपिततत्प्रकारतानिरूपिततद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वस्य तत्र निवेशे लाघवात्।

ननु संशये उभयप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यतास्वीकारेऽपि संशयसामग्रीदशायां प्रत्येककोटिनिश्चयसामग्र्योरपि सत्वात्तदीयविशेष्यताशालित्वं संशयस्य निष्प्रत्यूहमेव, निश्चयत्वस्यार्थसमाजग्रस्ततया कस्यापि कार्य्यतानवच्छेदकत्वेन संशयोत्पत्तिदशायां तदवच्छिन्नापत्तिवारणाय निश्चयं प्रति संशयसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्याप्रामाणिकतया तत्साम-

ग्रयास्तदभावप्रयोजकत्वानुपपत्तेः, एवञ्च तदभावप्रकारत्वानिरूपित-तत्प्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालित्वं न तत्संशयव्यावृत्तमिति चेन्न ।

एतदनुरोधेनैव तत्कोटिमात्रप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालिज्ञानं प्रति स्वप्रतियोगितत्तदभावोभयप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालिज्ञान-कृतिविशिष्टप्रागभावरूपसंशयसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पनगौरवस्य न्याय्यत्वात् । अत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ स्वत्वनिवेशादननुगमोऽ-न्यत्रोक्तरीत्या वारणीयः । अस्तु वा संशयस्यापि निश्चयस्थलीयविशे-ष्यताद्वयवत्त्वम्, तथापि तत्तदभावोभयप्रकारतानिरूपिततद्धर्मावच्छिन्न-विशेष्यताकज्ञानभिन्नत्वे सति तत्प्रकारतानिरूपिततद्धर्म्मावच्छिन्नविशे-ष्यताकज्ञानत्वरूपस्य तन्निष्ठप्रकारत्वानिरूपिततदभावप्रकारता निरूपित तद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यताकान्यत्वघटितोक्तधर्म्मापेक्षया लघोर्निश्चय-त्वस्यैव तन्मते निवेश्यतया समुच्चये कोटिद्वयप्रकारतानिरूपितविशे-ष्यतास्वीकारमादाय विनिगमनाविरहस्यानुद्भावनीयत्वात्, तथाच तत्त-दभावोभयप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालिज्ञानत्वमेव संशयत्वम्, एव-ञ्च धर्म्मितावच्छेदकाभेदस्थलेऽपि नातिप्रसङ्गदोषस्तत्र विशेष्यताभे-दात् । यदि च धर्म्मितावच्छेदकत्वादिकं प्रकारताविशेषः, तदा संयो-गाभाववत् द्रव्यं संयोगवदित्याद्येकैककोटिधर्म्मितावच्छेदककापरको-टिप्रकारकसमुच्चयविशेष्यतायां तत्प्रकारतानिरूपितायामवच्छेदकतात्म-कतदभावप्रकारतया समं निरूप्यनिरूपकभावसत्त्वेनातिप्रसङ्गः स्यात् इत्यवच्छेदकताभिन्नत्वेन कोटिद्वयप्रकारताया निवेशस्यावश्यकत्वम् । नच यथा विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या वक्रदण्डवान् पुरुष इति बोधः वक्रो दण्डः दण्डवान् पुरुष इत्यादिसमूहालम्बनाद्विलक्षणः, तथा द्रव्यं संयोगि संयोगाभाववत् द्रव्यमित्यादिसमूहालम्बनाद्द्रव्यं संयोगि तद-भाववदित्याद्येकत्र द्वयमिति रीत्या ज्ञानमपि विलक्षणमित्यत्र सर्वेषा-मेव सम्मतिरिति वाच्यम् । विशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावापन्नयो-रेव तयोरेकत्र द्वयमितिरीत्या बोधे भानात् धर्म्मितावच्छेदकताभिन्न-प्रकारताया निवेशेनैव तद्वारणात् । नचैवमेकत्र द्वयमिति रीत्या धर्म्म-द्वयविशेषणकनिखिलज्ञानानामेव एकविशिष्टे विशेषणान्तरवैशिष्ट्याव-गाहितापत्तिः एकविशेषणधर्म्मितावच्छेदकतापन्नविशेषणज्ञानस्यैव त[illegible]-र्थत्वादिति वाच्यम् । यत एकविशिष्टे विशेषणान्तरवैशिष्ट्यावगा[illegible] मित्यस्य नोक्तोऽर्थः, अपि तु एकावच्छिन्नत्वेनापरवैशिष्ट्य[illegible] ताविषयकत्वमेवेति प्रपञ्चितं विशिष्टवैशिष्ट्यविचारे । [illegible] योगितायाञ्च धर्म्मितावच्छेदकावच्छिन्नत्वं भासते न [illegible]

न च धूमकालीनवह्निमान् पर्वतो वह्निमान् आलोकादित्यनुमितौ वह्नेर्धूमकालीनवह्निधर्म्मितावच्छेदकतया न भानम्, अपि तु पर्वतांशे तुल्यविशेषणतापन्नस्यैव विधेयधर्म्मितावच्छेदकतया भानम्, अन्यथा 'विधेयकालीनत्वस्वसम्बन्धेन यद्धर्मं धर्मितावच्छेदकीकृत्यावगाहते माभूत् शाब्दबुद्धिः सा ज्ञायमानतद्धर्मजन्या' इति दीधितिकृतामाचार्यानुमानव्याख्या न कल्पेत, तथाविधानुमितौ व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात्, एवञ्च मिथोविशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावापन्नयोरेकत्र द्वयमिति रीत्या भानमिति नियम इति वाच्यम्। द्वयोरेकधर्म्मितावच्छेदकतया यत्र भानं तदतिरिक्तस्थले तादृशनियमात्, भावाभावयोर्द्वयोरेव यत्र धर्म्मितावच्छेदकता तत्र तयोरेकस्यापरधर्म्मितावच्छेदकत्वविरहेऽपि धर्म्मितावच्छेदकताभिन्नतदुभयप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यताविरहादेव नातिप्रसङ्गः। न च कोट्योरविरुद्धत्वज्ञानदशायां संशयानुत्पादनिर्वाहाय विरोधविषयतायाः संशयेऽवश्याभ्युपेयत्वे किमेतावता प्रयासेन, तथापि संशयसमुच्चययोर्वैलक्षण्योपपत्तिरिति वाच्यम्। तत्तदभावोभयप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यताशालिज्ञानं प्रति एकाविरुद्धत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकतां स्वीकृत्य तज्ज्ञानदशायां संशयाभावस्य निर्वाह्यत्वात्, भवन्मते विरोधविशिष्टबुद्धावेव विरुद्धत्वज्ञानस्य तथाकल्पनात्, विरोधसंसर्गकसंशयानुरोधेनातिरिक्तप्रतिबन्धकताकल्पनस्यावश्यकत्वात्, एवं ग्राह्याभावादौ किञ्चिदवच्छिन्नवृत्तिकत्वरूपाव्याप्यवृत्तित्वज्ञानस्य संशयप्रतिबन्धकत्वमप्युभयमते तुल्यम्। न च विलक्षणविषयतास्वीकारस्यावश्यकत्वे कोटिद्वय एव विलक्षणप्रकारता स्वीक्रियताम् वैलक्षण्यञ्च तस्याः कोटिद्वयवृत्तित्वमेव, समुच्चये प्रकारभेदेन प्रकारताभेदः, एवञ्च जनकतावच्छेदककोटौ तदभावावृत्तिप्रकारताशालिज्ञानत्वरूपमतिलघुशरीरमेव निश्चयत्वं निवेश्यमिति वाच्यम्। घटत्वघटाभावत्वरूपावच्छेदकभेदेन कोट्योः प्रकारताभेदस्यावश्यकत्वात्, अन्यथा निखिलसंशयानामेव कोटितावच्छेदकांशे भ्रमत्वापत्तेः घटाद्यवृत्ति
तु
ताशे घटाभावत्वावच्छिन्नतन्निष्ठविषयताकत्वात्, भूतलं घटवन्नवेति संशया-
न्तरं घटाभावत्वेन घटं सन्देह्मीत्यनुव्यवसायप्रसङ्गाच्चेति वदन्ति।

ननु अत्रेदं चिन्त्यते। कोटिद्वयनिरूपितधर्म्मितावच्छेदकताकसंशयस्थले
मग्नोदशाय त्वाभेदस्वीकारेऽपि नीलपर्वतो वह्निमान् पर्वतो वह्न्यभाववान् वेत्या-
लित्वं संशय न्यूनाधिकधर्म्मावच्छिन्नयोर्विशेष्यतयोर्भेद आवश्यकः, अन्यथा-
कार्य्यतानवच्छेदे वह्निमान्नवेति संशयात्तद्वैलक्षण्यानुपपत्तेः, तादृशसंशय-
निश्चयं प्रति संशय वह्निमानित्यादिनिश्चयप्रतिबध्यतानापत्तेश्च, पीतत्वपर्वत-

त्वान्यधर्म्मानवच्छिन्नविशेष्यताकवह्न्यभाववत्ताज्ञानं प्रत्येव तादृशनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वात्। न च शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नाऽभावप्रकारतानिरूपितविशेष्यता प्रतियोगिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतातोऽतिरिक्तैवास्ताम् , नीलपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यता च कोटिद्वयप्रकारतानिरूपितास्त्विति वाच्यम् । एवंसति तादृशज्ञानस्य वह्निप्रकारतानिरूपितवह्न्यभावप्रकारत्वानिरूपितविशेष्यताशालिज्ञानत्वरूपनिश्चयत्वाक्रान्ततया वह्न्यादिविशिष्टबुद्धिप्रतिबन्धकत्वापत्तेः, तदुत्तरं नीलपर्वते वह्न्यभावं जानामीत्यनुव्यवसायापत्तेश्च । न च तादृशसंशय एवासिद्धः वह्न्यभावधर्म्मिताच्छेदकतया नीलभाने बाधकाभावादिति वाच्यम् । नीलत्वं धर्म्मितावच्छेदकीकृत्य वह्न्यभाववत्ताज्ञानप्रतिबन्धकवह्न्यादिव्याप्यवत्ताज्ञानदशायां तुल्यबलकोटिद्वयसामग्रीभ्यां तादृशसंशयजनने बाधकाभावात् ग्राह्याभावव्याप्यावच्छेदकधर्म्मदर्शनस्याप्रतिबन्धकतया तत्सामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् , तादृशस्थले पर्वतत्वधर्म्मितावच्छेदककवह्निव्याप्यावच्छेदकनीलादिभानसामग्रीसत्त्वे पर्वतत्वावच्छेदेन वह्न्यभावभानसम्भवात् इति।

अथ तत्र विशेष्यत्वमेकमेव, तस्य च नीलविशिष्टपर्वतत्वावच्छिन्नत्वेन वह्निप्रकारतया शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नत्वेन चाभावप्रकारतया समं निरूप्यनिरूपकभाववैलक्षण्यात् उक्तानुपपत्तीनामुद्धार इति चेत् ।

कोटिद्वय एव किमेकप्रकारताभानं न स्वीक्रियते, तस्याश्च तत्कोटितावच्छेदकावच्छिन्नत्वविशिष्टाया एव तत्तत्कोटिवृत्तित्वमित्यधिकरणतावैलक्षण्यमुपगम्योपपत्तिसम्भवात् ।

अत्रेदं समीचीनतया प्रतिभाति-संशये कोटिद्वयनिरूपितविशेष्यतयोर्भेद एव, तयोः परस्परमवच्छेद्यावच्छेदकभाव एव वैलक्षण्यम्, एवं च तदभावप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छिन्नतत्प्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालित्वमेव संशयत्वम्। यदि च पर्वते वह्निर्वह्न्यभावो वेति धर्म्मिविशेषणकोपि संशयः, तदा तदभावविषयतानिरूपितविषयत्वावच्छिन्ना या तद्विषयतानिरूपिता विषयता तच्छालिज्ञानत्वमेव तथा, तत्रोभयकोटिविशेष्यतानिरूपितधर्म्मिप्रकारतयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावस्वीकारात् । यदि च पर्वतो वह्निमान् वह्न्यभावो वा पर्वते इत्याकारकोऽपि संशयस्तदा-पर्वतत्वावच्छिन्नप्रकारताविशेष्यतयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावः स्वीकार्य्यः।

अथवा संशये कोटिद्वयविषयितयोरेव तथा भावः स्वीकार्य्यः, एव तदभावविषयकत्वावच्छिन्नतद्विषयकत्वमेव संशयत्वम् , एतन्मते निश्च त्वस्यातिलाघवमित्यवधेयम् ।

परे तु संशयत्वं नोक्तरूपम् , स्वत्वघटितत्वेन तस्याननुगत

इति संशयवाद(१)वीचिः समाप्तः ॥

(१) अत्र कियती ग्रन्थत्रुटिः प्रतिभाति ।

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

महामहोपाध्याय श्रीगदाधरभट्टाचार्यकृतो निर्विकल्पकस्मरणवाद(१०)वीचिः ॥ ❋ ❋ ॥

केचन स्मरणमपि निर्विकल्पकमभ्युपगच्छन्ति ।

ननु इदमनुपपन्नम्, घटत्वप्रकारकं तद्व्यक्तिविशेष्यकं स्मरणं संस्कारञ्च प्रति तथाविधनिश्चयस्य (घटत्वप्रकारकतद्व्यक्तिविशेष्यकनिश्चयस्य) कारणतया निर्विकल्पकात् सविकल्पकादेव वा ज्ञानात् निर्विकल्पकयोः संस्कारस्मरणयोरसम्भवात्, अन्यथा घटत्वप्रकारकात् तद्व्यक्त्यवगाहिनः घटत्वेन व्यक्त्यन्तरावगाहिनश्च ज्ञानात् घटत्वेन तद्व्यक्त्यवगाहिनोः संस्कारस्मरणयोरुत्पत्त्यापत्तेः । अथ समवायसंसर्गावच्छिन्नघटत्वप्रकारतेतरप्रकारतानिरूपितविशेष्यताभिन्नतद्व्यक्तिवृत्तिविषयताकसंस्कारादौ घटत्वेन तद्व्यक्त्यवगाहिनो निर्णयस्य कारणतया सम्भवति घट इति सविकल्पकादेव निर्विकल्पकात्मकं स्मरणमिति चेन्न । एवं सति तद्व्यक्तिनिर्विकल्पकसंस्कारादेः घटत्वपटत्वादिप्रकारकसकलनिर्णयकार्यतावच्छेदकावलीढतया कस्याप्यसर्वज्ञस्य तदुत्पत्त्यसम्भवात्, सम्भवे वा व्यभिचारप्रसङ्गात् । न च घटत्वेतरप्रकारत्वाद्यनिरूपिततद्व्यक्तिविषयताकत्वेनैव घटादिनिर्णयानां जनकत्वं तथाविधयावज्जनकधर्मवत्तया निर्विकल्पकादेव निर्विकल्पात्मकस्मरणादिति नव्यभिचार इति वाच्यम् । नीलो घट इति निर्णयात् घट इति संस्कारादेरनुत्पत्तिप्रसङ्गात् । एतेन तद्व्यक्तिविषयतानिरूपितसमवायसंसर्गतेतरसंसर्गत्वानिरूपितघटत्वविषयताकत्वेन निर्णयस्य तथाविधसंस्कारादौ जनकत्वमपि प्रत्युक्तम् । समवायकालिकसंसर्गाभ्यां घटत्वेन तद्व्यक्त्यवगाहिनो ज्ञानात्कालिकसंसर्गपरिहारेण जायमाने घट इति स्मरणादौ व्यभिचारप्रसङ्गात् । अथ तद्व्यक्तिगोचरनिर्विकल्पकस्मरणे तथाविधसंस्कारस्य तद्व्यक्तिगोचरनिर्विकल्पकसंस्कारे च तद्व्यक्तिनिर्विकल्पकज्ञानस्य कारणत्वमनायत्या कल्प्यते इति चेन्न । ता... ...गनादिपदादाकाशगोचरनिर्विकल्पकस्मरणानुपपत्तितादवस्थ्यात्, नहि न... ...नगोचरो निर्विकल्पकः साक्षात्कारोऽस्ति येन तथाविधः संस्कारो मन्नीदृश... अनादिस्मरणसंस्कारपरम्पराकल्पने तु प्रमाणाभावः, अपूर्वलित्वं संश... ...यस्य वस्तुनः पारिभाषिकडित्थादिपदादस्मरणप्रसङ्गश्चेति । कार्य्यतानवच्छे... पर्वतो वन्हिमानित्यादेः संस्कारस्य समानाकारकस्मनिश्चयं प्रति संश... समवायप्रत्यासत्त्या जनकत्वं पर्वतत्वेन महानसं तद्व्य-

क्तित्वेन च गुञ्जामवगाहमानात् संस्कारात् वह्नित्वपर्वतत्वाभ्यां तद्व-
ह्नितत्पर्वतावगाहिस्मरणप्रसङ्गात् । अथ वह्नित्वावच्छिन्नतद्व्यक्तिवृ-
त्तिप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नतद्व्यक्तिवृत्तिविषयताकत्वेनैव सं-
स्कारस्य तथाविधस्मरणजनकत्वमिति चेत । एवंसति वह्नित्वेन
तत्स्मरणव्यक्तिं पर्वतत्वेन तत्संस्कारव्यक्तिञ्चावगाहमानं स्मरणं प्रति
तथाविधस्य संस्कारस्य जनकताया आवश्यकत्वे तत्तद्व्यक्तित्वादिनैव
स्मरणसंस्कारयोः कार्यकारणभावौचित्यात् । एतेन वह्नित्वावच्छिन्नत-
द्व्यक्तिवृत्तिप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतया तदात्मसम-
वेतस्मरणे तथैव तदात्मसमवेतसंस्कारस्य कारणत्वमित्यपि प्रत्युक्तम् ।
व्यक्तिभेदेन कारणताभेदध्रौव्ये तत्तद्व्यक्तित्वादिनैव तयोः कार्यकारणभा-
वौचित्यात्, तस्माद्विषयविषयतयोः संसर्गस्य विषयोत्पादकसामग्री-
नियम्यतया विषयतया सह ज्ञानस्य संसर्गः ज्ञानोत्पादिकां सामग्रीमपे-
क्षत इति विषयतानिष्ठनिरूपकतासंसर्गेण तदात्मसमवेतस्मरणं प्रति
तेनैव संसर्गेण तदात्मसमवेतसंस्कारः कारणमित्यभ्युपगन्तव्यम्, वि-
द्यते च वह्निप्रकारतानिरूपितपर्वतविशेष्यतायां निरूपकतासंसर्गेण
संस्कार इति तत्र निरूपकतासंसर्गेण पर्वतो वह्निमानित्याकारकं
स्मरणमपेक्षते, ज्ञानसंस्कारयोः विषयताभेदे प्रमाणाभावात्, तत्तद्वि-
षयतावृत्तिनिरूपकतासंसर्गेण जन्यगुणसामान्यं प्रति तादात्म्येन तत्त-
द्विषयता कारणमिति तद्विषयताप्रत्यासन्नतदात्मसमवेतसंस्कारस्वरूप-
सामग्री तत्तद्विषयतानिरूपकस्मरणोत्पादकतदात्मप्रत्यासन्नकारणक-
लापाधिकरणकालवृत्तित्वविशिष्टत्वे सति तादात्म्यनिरूपकताभ्यां घ-
टितेन सामानाधिकरण्येन तद्विषयतानिष्ठा निरूपकतया स्मरणोत्पा-
दिका स्वीकर्तव्या, इतरथा वह्निमत्पर्वतविषयतायां पटवद्भूतलवि-
षयतायां च निरूपकतया संस्कारसत्त्वे सति च भूतलं न पटवदि-
ति बाधे पटोद्बोधकसम्बन्धिदर्शनादिविरहे वा यथा सामान्यव-
ह्निमत्पर्वतविषयतायां स्मरणं तस्याः पटवद्भूतलविषयतायामपि अ-
वैकल्यात्तत्रापि स्मरणं प्रसज्यते, सा हि सामग्री तदात्मावच्छेदेन वह्नि-
बाधादि, वह्निसम्बन्धिदर्शनाधिकरणं यः क्षणस्तदवच्छेदेन निरूपक[illegible]
या विद्यमानः तदात्मसमवेतसंस्कार एव, स च विषयताकार्येऽन्य[illegible]
शिष्टः, तद्विषयतानां प्रतिस्वं कारणताभ्युपगमे तु वह्निसम्बन्धि[illegible]
ह्निबाधादिघटितायां सामग्र्यां निरूपकतया संस्कारः तादात्म्ये[illegible]
मत्पर्वतविषयता च प्रविशतीति न पटवद्भूतलविषयताया[illegible]
एवञ्च निर्विकल्पकविषयताव्यक्तावपि संस्कारसत्त्वात् तत्र[illegible]

स्मरणमुत्पद्यते ।

स्यादेतत् यदि विषयतावृत्तिनिरूपकतया संस्कारं प्रति तथैवानुभवस्य कारणत्वं स्यात्, नचैवं, संशयात्मकानुभवादपि संस्कारोत्पत्तिप्रसङ्गात्, निर्णयत्वेनानुभवस्य जनकत्वे तत्तद्विषयभेदेन कारणताभेदध्रौव्यादात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्यैव कार्यकारणभावस्यौचित्यात् न निर्विकल्पकविषयतायां संस्कारोत्पत्तिः सम्भवतीति चेन्न ।

विषयतावृत्तिनिरूपकतासंसर्गेणानुभवस्य तथैव संस्कारं प्रति जनकतायां निर्णयत्वादेरप्रवेशात् वह्निवह्न्यभावोभयप्रकारतानिरूपितविशेष्यताव्यक्त्यादिना तादात्म्येन संस्कारं प्रति प्रतिबन्धकत्वादेव न संशयाकारः संस्कारः. भिद्यते हि तत्तदभावोभयप्रकारकविषयता निश्चयविषयताद्वयात्, अन्यथा सर्वाणि द्रव्याणि संयोगवन्ति तदभाववन्ति चेति समुच्चयात् द्रव्यं संयोगवन्नवेति संशयस्य वैलक्षण्यानुपपत्तेः । भवतु वा पर्वतत्वावच्छेदेन वह्न्यभावावगाहिना संस्कारेणानिरूपिता या विषयता तन्निष्ठनिरूपकतासंसर्गेण संस्कारं प्रति पर्वतत्वावच्छेदेन वह्न्यभावावगाहिनो ज्ञानादन्यस्यानुभवस्य निरूपकतासंसर्गेण कारणत्वम् । भवति च वह्निमत्पर्वतविषयता वह्न्यभाववत्पर्वतविषयताकसंस्कारेण निरूपिता, तत्र च निरूपकतया संस्काराव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन विद्यते वह्न्यभाववत्पर्वताविषयकोऽनुभवः, तत्तद्विषयताव्यक्तीनां तादात्म्येन कारणता तत्तन्निष्ठनिरूपकतासंसर्गेण जन्यगुणसामान्यं प्रति इत्यावेदितं प्राक्, तेन वह्निमत्पर्वतविषयतायामिव पटवद्भूतलविषयतायामपि वह्न्यभाववत्पर्वताविषयकात्पर्वतो वह्निमान् भूतलं पटवन्नवेत्यनुभवात् संस्कारोत्पत्त्यापत्तिः समाहिता वेदितव्या वह्निमत्पर्वतविषयतातदात्म्यादेरेव तत्सामग्रीघटकत्वाभ्युपगमात् । न चवं पर्वतो वह्निमानिति निर्णयात् पर्वतो वह्निमान्नवेत्यादिसंशयाद्वा पर्वत इति वह्निरिति वह्निमानिति च वह्निप्रकारत्वानिरूपकपर्वतविषयतायां वह्निमुख्यविशेष्यतायामनवच्छिन्नायां वह्निप्रकारकविशेष्यतायाञ्च नि- त. रूपकतया संस्कारस्य स्मरणस्य चोत्पत्तिर्न घटते । तासु विषयतासु

तां [illegible] निरूपकतया निरुक्तसंशयनिर्णययोरभावात् वह्नित्वप्रकारकमुख्यविशे-

न [illegible] त्वादेर्विशिष्टविषयताव्यापकत्वन्तु नाशङ्कनीयम्, भिन्नविषयकानुमिति-

मग्रीदश [illegible] पीकाले वह्निविशिष्टप्रत्यक्षं जायतामितीच्छया जनिते पर्वतो वह्नि-

लित्वं संश [illegible] य प्रत्यक्षे वह्निमुख्यविशेष्यकत्वस्यासम्भवात् वह्निमुख्यविशेष्य-

कार्य्यतानवच्छे [illegible] पति प्रतिबन्धकतायामुत्तेजिकाया वह्निप्रत्यक्षं जायतामिती-

निश्चयं प्रति सं [illegible] भात्, वह्निमत्पर्वतप्रत्यक्षेच्छाया अपि तत्रोत्तेजकत्वे ताद्व-

७१ ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्। चतुःसूत्र्यन्त पूर्णानन्दीय व्याख्या सहितया श्रीगोविन्दानन्द प्रणीतया रत्नप्रभया समन्वितम्। सम्पूर्णम्। [वेदान्तविभागे ९] रु० ५—०

७२ सिद्धान्तशिरोमणिः। श्रीभास्कराचार्य विरचितः। वासनाभाष्य सहितः ज्योतिषाचार्य म०म० श्री ६ मद्बापूदेवशास्त्रिकृतटिप्पणी सहितः। "गणिताध्यायः"। रु० २—० "गोलाध्यायः"। रु० २—० [ज्यो० वि० ४] सम्पूर्ण रु० ४—०

७३ काकचण्डीश्वरकल्पतन्त्रम्। पण्डित रामकृष्ण शर्म्मणा सम्पादितम्। पण्डित बटुकनाथ शर्म्मा एम. ए. साहित्योपाध्याय इत्येतेन लिखितया प्रस्तावनया सनाथीकृतम्। [आयुर्वेद शास्त्रविभागे १] रु० ०—८

७४ किरातार्जुनीयम्। श्रीमत्कविकुलचूडामणिभारविविरचितम् मल्लिनाथसूरिकृतया घण्टापथसमाख्यव्याख्यया तथा पं० श्रीगङ्गाधरशर्मणा कृतया सुधाऽऽख्यव्याख्यया समलङ्कृतम्। [सर्गत्रयमात्रम्]। [काव्य वि० १०] रु० ०—१२

७५ चन्द्रालोकः। पीयूषवर्षश्रीजयदेवकवि प्रणीतः। श्रीमत्पद्मनाभमिश्रापराभिधान प्रद्योतनभट्टाचार्य विरचितया चन्द्रालोकप्रकाशापराख्य 'शरदागम' टीकया सङ्कलितः। साहित्याचार्येण खिस्ते इत्युपाख्यनारायणशास्त्रिणा भूमिकादिभिः सम्भूष्य सम्पादितः। [अलङ्कार वि० ३] रु० ०—१०

७६ किरातार्जुनीयम्। श्रीमत्कविकुलचूडामणिभारविविरचितम्। मल्लिनाथसूरिकृतया घण्टापथसमाख्यया तथा पं० श्रीकनकलालशर्मणा कृतया भावार्थदीपिनीव्याख्यया समलङ्कृतम्। [सर्गत्रयमात्रम्] [काव्य वि० ११] रु० ०—६

७७ शक्तिवादः, श्रीगदाधरभट्टाचार्यप्रणीतः, पण्डितप्रवरश्रीहरिनाथतर्कसिद्धान्तभट्टाचार्यविरचितविवृतिसहितः। [न्यायविभागे १०] रु० ३—०

७८ माथुरीपञ्चलक्षणी। पं श्रीउमानाथज्यौलकृतव्याख्या सहिता तथा माथुरीसिंहव्याघ्रलक्षणम्। पं० श्रीहरिरामशुक्ल विरचितया व्याख्यया सहितं तथा पं० श्रीहरिहरशास्त्रि सङ्कलित माथुरीपञ्चलक्षणी क्रोडपत्रेण च। [न्याय वि० ११] रु० ०—६

७९ रसाध्यायः। टीकया संवलितः। [आयुर्वेदशास्त्र वि० २] रु० ०—१०

८० (१) पाणिनिव्याकरणे वादरत्नम्। न्यायव्याकरणाचार्य मीमांसक शिरोमणि पं० सूर्यनारायणशुक्लेन विरचितम्। (तत्र च न्यास परिष्कारपरिशिष्ट भेदेन प्रकरण त्रयम् यत्र पञ्चन्यून सार्धशतसूत्रेषु १४५ महताटोपेन न्यासाविचारताः तत्र प्रथमं प्रकरणं मुद्रितं प्रथमो भागः। [व्या० वि १०] रु० १—८

८० (२) पाणिनीव्याकरणे वादरत्नम्। द्वितीयोभागः [व्या० वि०] रु० १—४

८१ गणितकौमुदी। [हिन्दीभाषाटीकासहिता] प्रथमापरीक्षापाठ्यनिर्द्धारितगणितसंग्रहपुस्तकम्। [गणितविभागे १] रु० ०—६

८२ छन्दः कौमुदी। [हिन्दीभाषाटीकासहिता] प्रथमापरीक्षापाठ्यनिर्द्धारितछन्दसंग्रहपुस्तकम्। [छन्दोविभागे ३] रु० ०—६

८३ योगदर्शनम्। महर्षिप्रवरपतञ्जलिप्रणीतम्। तत्र (१) भोजवृत्तिः, [२] भावागणेशवृत्तिः, [३] नागोजीभट्टवृत्तिः, [४] मणिप्रभा, [५] योगचन्द्रिका, [६] योगसुधाकराख्य टीका षट्कसमेतम्। सटिप्पण। [योग० विभागे १] रु० २-

८४ रघुवंशमहाकाव्यम्। श्रीकालिदासविरचितम्। म० म० मल्लिनाथकृत सञ्जीविनीटीका तथा परीक्षोपयोगि सुधाऽऽख्यव्याख्या सहितः। १से ४ सर्ग मूल्यम् रु० १-४-० तथा १ से ५ सर्गः रु० १—८ तथा ६ से १० सर्ग

८५ योगदर्शनम्। पं० श्रीबलदेवमिश्रकृत योगसूत्रप्रदीपिकाख्यव्याख्यया स सटिप्पण। [यो

८६ काव्यमीमांसा। राजशेखरविरचिता। साहित्याचार्य पं० श्री खिस्ते कृत काव्यमीमांसा—चन्द्रिका टीका सहित [१ से ५ अ भागः। [काव्य

८७ नागानन्दनाटकम् । श्रीहर्षदेवप्रणीतम् । काशीविश्वविद्यालयाध्यापकेन एम० ए० साहित्याचार्य पण्डित श्रीबलदेव उपाध्यायेन स्वप्रणीतया भावार्थदीपिकाख्यया व्याख्यया समलङ्कृत्य बृहत् भूमिका हिन्दीभाषानुवादादिभिः सनाथीकृत्य सम्पादितम् । [नाटक विभागे १] रु० १

८८ मेघदूतकाव्यम् । महाकवि श्रीकालीदास विरचितम् । मल्लिनाथकृत सञ्जीविन्या, चारित्रवर्द्धनाचार्य विरचित चारित्रवर्द्धिन्या तथा साहित्याचार्य पं० श्री नारायण शास्त्री खिस्तेकृत भावप्रबोधिनीव्याख्या टिप्पण्या च सहितम् । [काव्य० १४] रु०

८९ जागदीशीव्यधिकरणम् । न्यायाचार्यश्रीशिवदत्तमिश्रविरचित गंगाख्यव्याख्या टिप्पणी सहितम् । (न्यायविभागे १२) रु०

९० काव्यकल्पलतावृत्तिः । श्रीअमरचन्द्रयतिनिर्मिता अरिसिंहकृतसूत्रसहिता । (अलङ्कारविभागे ४) रु०

९१ वैयाकरणसिद्धान्तचन्द्रिका । श्रीरामाश्रमप्रणीता । श्रीसदानन्दकृत-सुबोधिन्या श्रीलोकेशकरकृत-तत्त्वदीपिकया व्याख्यया च सहिता । पं० श्रीनवकिशोर शास्त्रिणानिर्मितया चक्रधराख्य महत्या टिप्पण्या अव्ययार्थमालया लिङ्गानुशासनप्रक्रियया उणादिकोषेण च सहिता । (व्या० वि० ११) पूर्वार्द्धम् । रु०
उत्तरार्द्धं । रु०

९२ त्रिपुरारहस्यम् (महात्म्यखण्डम्) साङ्ख्ययोगशास्त्राचार्य श्रीमुकुन्दलाल शास्त्रिणा संशोधितम् । साहित्याचार्य खिस्ते-इत्युपाख्य पं० श्रीनारायणशास्त्रिणा निबद्धाभ्यां भूमिकाऽध्यायानुक्रमणिकाभ्यां च सहितम् ।(पुराणेतिहास वि०१) रु०

९३ आपस्तम्बधर्मसूत्रम् । श्रीमद्धरदत्तमिश्र विरचितया उज्ज्वलाख्यया वृत्त्या संवलितम् । (कर्मकाण्डविभागे ७) रु०

९४ अवच्छेदकत्वनिरुक्तिः । श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृताः । न्यायाचार्य श्रीशिवदत्त-मिश्रविरचित गंगाख्यव्याख्या टिप्पणी सहितः । (न्याय वि० १३) रु०

संस्कारदीपकः । गणेशपूजादिग्रहयागान्त-पूर्वाङ्ग-निरूपणात्मकः प्रथमो भागः । म० म० पण्डित श्रीनित्यानन्दपन्त पर्वतीयविरचितः । (कर्मकाण्ड वि० ८) रु०

वर्षकृत्यदीपकः । कालनिर्णयव्रतोद्यापनसहितः । म० म० पं० नित्यानन्दपन्त-पर्वतीय विरचितः । (कर्मकाण्ड वि० ९) रु०

श्रौतसूत्रम् । श्रीमन्महर्षि-लाट्यायनप्रणीतमग्निष्टोमान्तम् । (कर्म० वि० १०) रु०

नलचम्पूः अथवा दमयन्तीकथा । महाकविश्रीत्रिविक्रमभट्टविरचिता । विषमपद-प्रकाशाख्यव्याख्यया सहिता । भावबोधिनी टिप्पणी सहिता । (का० वि०१६) रु

श्रीब्रह्मसूत्रम् । श्रीभगवन्निम्बार्क महामुनीन्द्रविरचित वेदान्तपारिजात सौरभा-ख्यसूत्रवाक्यार्थेन श्रीश्रीनिवासाचार्यचरणप्रणीत श्रीवेदान्तकौस्तुभभाष्येण च सनाथीकृतम् । (श्रीनिम्बार्कभाष्यम्) (वेदान्त वि० १०) रु०

...रवल्लभः । सर्वथाऽपि नवीनोऽपूर्वः प्रौढः परमोपयोगितया नियतमुपादेयतमश्छ-... निबन्धः, श्रीमता दैवज्ञाग्रेसरेणागममार्मिकेण कविपुङ्गवेन दुःखभञ्जनविदुषा ...प्रत्...नुः, तत्सुतेन बहुशास्त्रपारगेण कविचक्रवर्त्तिना महामहोपाध्यायेन देवीप्रसाद-...ख्यविशेषेण कृतया वरवर्णिन्या टीकयोपस्कृतः । (छन्दः शास्त्र वि० ४) रु०

...कतायामुरम् । श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतम् । न्यायाचार्य श्रीशिवदत्तमिश्र-...मत्पर्वतप्रत्य...ख्याख्या टिप्पणी सहितम् । (न्याय विभागे १४)) रु०

80